İLMÜ’L-ÂFÂK VE’L-ENFÜS

Âlem ve İnsan

ŞEMSÜDDÎN ES-SEMERKANDÎ

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 158
Bilim ve Felsefe Serisi : 60

Kitabın Adı : İLMÜ'L-ÂFÂK VE'L-ENFÜS
Âlem ve İnsan

Müellifi : Şemsüddîn Muhammed b. Eşref es-Semerkandî (ö. 722/1322)

Özgün Dili : Arapça

Tercüme ve Tahkik : Dr. Yusuf Okşar
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri (Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi)
Öğretim Üyesi

Dr. İsmail Yürük
Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri (Kelam) Öğretim Üyesi

Son Okuma : Mustafa Yalçınkaya, Yazma Eser Uzmanı

Arşiv Kayıt : Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lâleli, nr. 2432

Kitap Tasarım : AS-64 Basın-Yayın Tanıtım, Org. ve Paz. Ltd. Şti.
Divanyolu Cad. Erçevik İşhanı, No: 203, Sultanahmet-İstanbul
Tel: 0212 513 39 90 / www.as64.org • info@as64.org

Baskı : Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş.
Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul
Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2020

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Şemsüddîn Muhammed b. Eşref es-Semerkandî
Âlem ve İnsan, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*

1. Semerkandî, 2. Astronomi, 3. Nefs, 4. Marifetullah, 5. Âlem, 6. İnsan

ISBN: 978-975-17-4577-4

Copyright © Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Her hakkı mahfuzdur.
Bütün yayın hakları *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*'na aittir. Başkanlığın izni olmaksızın tümüyle veya kısmen, hiçbir yolla ve hiçbir ortamda yayınlanamaz ve çoğaltılamaz.

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mah. Kanuni Medresesi Sok. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

İLMÜ'L-ÂFÂK VE'L-ENFÜS

ÂLEM VE İNSAN

(İNCELEME-TAHKİK-ÇEVİRİ)

ŞEMSÜDDÎN ES-SEMERKANDÎ
(ö. 1322)

Hazırlayanlar

Yusuf OKŞAR
İsmail YÜRÜK

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kâbiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşa edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gökkubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslâm ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kâhire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşa edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 4

ÖNSÖZ 11

GİRİŞ 13

A. Şemsüddîn Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî 13
  1. Hayatı 13
  2. Eserleri 17
  3. Kelâm Metodu 21
  4. Tasavvufî Görüşü 25
  5. Eserin Yazılış Amacı 26
B. *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*'ün Yazıldığı Dönem 32
C. *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*'ün Muhtevası 35
D. Eserin Astronomi Verileri Açısından İncelenmesi 38
E. *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*'ün Nüshalarının Tanıtımı 47
F. Tercümede Kullanılan Metod 49
G. Tahkikte Kullanılan Metod 50

EKLER 53

KAYNAKÇA 57

İLMÜ'L-ÂFÂK VE'L-ENFÜS

ŞEMSÜDDÎN MUHAMMED B. EŞREF ES-SEMERKANDÎ

MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ 66

MUKADDİME 76

BİRİNCİ MAZHAR

ALLAH'IN SIFATLARI, RUHANİYYÂT VE CİSİMLER

Birinci Maksat: Yüce Allah ve O'nun Sıfatları Hakkında 82

İkinci Maksat: Ruhaniyyât 110

Üçüncü Maksat: Cisimlerle İlgili Olanlar Hakkında 120

İKİNCİ MAZHAR

ÂLEMİN ŞEKLİ VE PARÇALARININ BİLEŞİMİNİN GEREKTİRDİĞİ HUSUSLAR

Birinci Fasıl: Kendisine Duyularla İşaret Edilmesi Mümkün Olan Şeylerin İlkelerine Dair 132
İkinci Fasıl: Gök ve Yerin Küreselliği, Yer Merkezli Sistem ve Yüksek Feleklere Oranla Yeryüzünün Kaydadeğer Bir Büyüklüğünün Olmadığı Hakkında 138
Üçüncü Fasıl: Âlemdeki Göksel Varlıkların Düzeni 144
Dördüncü Fasıl: Büyük Daireler 148
Beşinci Fasıl: Güneş'in Felekleri ve Hareketleri 154
Altıncı Fasıl: Ay'ın Felekleri ve Hareketleri 162
Yedinci Fasıl: Utarid'in Felekleri ve Boylamsal Hareketleri 176
Sekizinci Fasıl: Diğer Gezegenlerin Felekleri ve Boylamsal Hareketleri 188
Dokuzuncu Fasıl: Gezegenlerin Enlemleri 198
Onuncu Fasıl: En Büyük Eğim 202
On Birinci Fasıl: Paralaks 208
On İkinci Fasıl: Ay Işığındaki Farklılık, Güneş ve Ay Tutulması 212
On Üçüncü Fasıl: Yeryüzünün Birtakım Durumları 220
On Dördüncü Fasıl: Günlere, Yerlere ve Gecelere Göre Feleğin Konumunun Değişmesi 224
On Beşinci Fasıl: Sabah ve Şafak 234
On Altıncı Fasıl: Mesafelerin ve Cisimlerin Ölçümleri 238
    Birinci Konu: Yüzölçümü 238
    İkinci Konu: Ay'ın, Dünya'nın Merkezine Uzaklıkları Hakkında 240
    Üçüncü Konu: Ay'ın, Güneş'in ve Gölgenin Çapları, Güneş'in ve Gölgenin Yerden Uzaklığının Miktarı 244
    Dördüncü Konu: Güneş'in ve Ay'ın Kursunun Ölçüsü 250
    Beşinci Konu: Güneş'in Diğer Uzaklıkları ve İki İç Gezegenin Uzaklıkları ve Kursları 252
    Altıncı Konu: Dış Gezegenlerin Uzaklıkları ve Kursları 256
    Yedinci Konu: Sâbitlerin Uzaklıkları ve Kursları 260

ÜÇÜNCÜ MAZHAR
UNSURLAR VE UNSURLARDAN TÜREYENLER

Birinci Maksat: Unsurlar 264
İkinci Maksat: Ulvî ve Süflî Etkiler 272
Üçüncü Maksat: Yeryüzü ve Onun Üzerindekiler 294
  Birinci Fasıl: Yeryüzü 294
  İkinci Fasıl: Yeryüzünde Bulunanlar 296
    Birinci Kısım: Cansızlar 298
      Birinci Konu: Dağlar 298
      İkinci Konu: Denizler 300
      Üçüncü Konu: Coğrafî Bölgeler 302
      Dördüncü Konu: Madenler 306
    İkinci Kısım: Bitkiler 314
      Birinci Konu: Bitkilerin Gelişimi 314
      İkinci Konu: Bitkilerin Yararları 320
    Üçüncü Kısım: Hayvanlar 324
      Birinci Konu: Hayvanların Yaratılması 324
      İkinci Konu: Duyular 328
      Üçüncü Konu: Hayvanların Türleri 336
  Üçüncü Fasıl: İlginç ve Garip Durumlar 342

DÖRDÜNCÜ MAZHAR
İNSAN

Birinci Kısım: İnsanın Bedeni 350
  Birinci Konu: Şeklî ve Maddî Yapısı 350
  İkinci Konu: Dış Duyular 352
  Üçüncü Konu: Uzuvlar 368
İkinci Kısım: İnsanın Ruhu 374
  Birinci Konu: Ruhun Nitelikleri 374
  İkinci Konu: Ruhun Mahiyeti 378
Üçüncü Kısım: İnsanı İlgilendiren Şeyler 386
Dördüncü Kısım: Batnın Arındırılması 394

KİTABIN SONU 402

DİZİN 405

ÖNSÖZ

Din ve herhangi bir dünya görüşü mensuplarının ilâhiyat alanında vurguladıkları en önemli husus, âlemi tedbir edip yöneten bir tanrının varlığını bilmek (mârifetullah) ve tanımaktır. Allah'ı tanımak birçok yolla mümkündür. Bu nedenle gerek ilâhiyatla (teolojiyle) ilgilenen filozoflar gerekse kelâmcılar, aklın, duyu organları vasıtasıyla aktarılan bilgileri işlemek ve bilgi elde etmek suretiyle "Bir" Tanrı'yı tanıması konusunda sayısız deliller ortaya koymuşlardır. Bunun yanında insanın; bedenen ve ruhen sahip olduğu üstün nitelikler sayesinde, nefsin de terbiye edilmesi neticesinde ilâhî hikmeti ve Allah'ın yaratımındaki incelikleri kavrayabileceği de kabul edilmektedir. Yani âlem ve onu oluşturan gerek dünyevî gerekse semavî unsurlar, Allah'ın varlığına şahitlik etmektedir. Bunun yanında insanın sahip olduğu ruhî ve bedenî üstünlükler de bir bütün olarak incelendiğinde sistemin önemli birer noktasını teşkil etmekte ve bunlar da insanı Allah'ı tanımaya götürmektedir. Peygamberlerin konuyla ilgili vahye dayanan haberleri de bu imanî olguyu desteklemektedir.

Din ve dünya görüşü sistemlerinin inanç yapıları, âleme bakış açılarına göre şekillenmektedir. Bu sebeple her sistemin bir veya daha fazla farklı dinî kozmolojik ve kozmogonik görüşleri bulunmaktadır. Ayrıca kozmoloji, sıklıkla dinlerin, varoluş ve gerçeğin doğasına dair görüşlerinde de önemli bir rol oynamaktadır. Tanrı'nın varlığı ve birliği, âlemin yaratılışı, dinî bağlamda insanın âlemdeki konumu ve kimliği açısından önemli bir yer işgal etmektedir.

Kur'an, işletilmeyen ve düşünmeyen aklı kınamakta ve onun değersizliğini açıkça ifade etmektedir. Kur'an, işletilmeyen akıldan değil de işletilen akıldan söz eder.[1] Çünkü ancak işletilen akıl, düşünce üretebilir ve insanın diğer canlılardan üstün olmasını sağlar. Böylece insan, aklını kullanmak suretiyle taklitten kurtularak araştıran ve düşünen bir varlık düzeyine yükselmiş olur ki tam da Kur'an'ın insanın gelmesini istediği seviye budur.

Şemsüddîn Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* adlı eseri, içerik itibariyle Allah'ın âlemdeki yaratma sanatının inceliklerini ve hikmetlerini Kur'an âyetleri ile yoğurarak incelemesi nedeniyle önemli bir yere sahiptir. Bu kitap İslâm düşüncesinin önemli bir dönemine ait kelâm, astronomi, coğrafya, iklimbilim, mineraloji, zooloji, botanik, anatomi ve ruh ile ilgili görüşlerin ortaya konulduğu ansiklopedik tarzda yazılmış eşsiz bir eserdir. Bu nedenle o, özellikle kozmolojik yapının, insanın, tefekkür ve müşâhede sonucunda Allah'ın varlığına ve birliğine dair bilginin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır.

---

[1] Bakara 2/242; Enfal 8/22; Ra'd 13/19; Zümer 39/18.

Genel itibariyle Allah'ın varlığının bilinmesinin önemi üzerinde duran eser, hem aklî hem de naklî delilleri metodik tarzda birleştirmiştir. Felsefe ve mantık ilminden yararlanmış olan âlim, konu sonlarında âyetler, hadisler ve sahabe sözleri kullanmak suretiyle esere daha bütüncül bir görünüm kazandırmıştır. Dilin kullanımı açısından edebî bir üslûp tercih etmiş olan yazarın Arapça konusundaki yetkinliğini çalışmasına yansıtma gayreti içerisinde olduğu söylenebilir. Müellif; kelâm, mantık ve felsefe alanındaki konuları ele alırken fazla ayrıntıya girmemiştir. Konuların daha genel ve yüzeysel tarzda işlenmesinin nedeni, içerik itibariyle önceki eserlerinde yer alan benzer bilgilerin tekrar edilmeye gerek duyulmamış olmasıdır. Ancak astronomi ve ruh hakkındaki fikirlerini yalnızca bu eserde işlemiştir. Âyetlerin eserin birçok yerinde kullanılmış olması Semerkandî'nin tefsir anlayışının da tespit edilmesine imkân vermektedir.

Çalışma, beş bölüm ve bir sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde; Semerkandî'nin hayatı, görüşleri, eserleri ve dönemin özellikleri ekseninde eserle ilgili mâlûmat verilmiştir. İkinci bölümde; metafizik kavramlar incelenerek Semerkandî'nin felsefesinde nasıl bir rol oynadıkları izah edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü bölümde; Allah'ın sıfatları, Allah-âlem ilişkisi çerçevesinde ele alınmıştır. Dördüncü bölümde; ay-altı ve ay-üstü âlem anlayışına bağlı âlem fikrinin özelliklerine yer verilmiştir. Bunun sonucu olarak da gök cisimlerinin hareketleri ve bunların etkilediği unsurlar âleminde ortaya çıkan olgu ve olayların izahı yapılmıştır. Beşinci bölümde ise ruh ve beden olarak insanın yapısı, nitelikleri ve bu noktada ortaya çıkmış olan tartışmalar konu edilmiştir. Ayrıca nefis terbiye edilmek suretiyle yüksek makamlara ulaştığında ortaya çıkabilecek olağanüstü durumların imkânı tasavvufî bir bakışla ele alınmıştır.

Uzun süren tahkik ve tercüme aşamasında desteğini esirgemeyen muhterem hocamız Prof. Dr. Hayri Kaplan'a, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığının kitabın basımında emeği geçen tüm çalışanlarına teşekkür ediyor ve *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*'ün İslâm düşüncesine ve akademi dünyasına katkıda bulunmasını temenni ediyoruz.

Yusuf OKŞAR-İsmail YÜRÜK
Şubat 2019

GİRİŞ

A. Şemsüddîn Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî

1. Hayatı

Eser kritiklerinde yazarın yaşadığı dönem, yakın-uzak çevresi, vatanı, seyahatleri, içinde yetiştiği toplumun kültürel kodları, karakteri, ana dili ve öğrendiği yabancı diller, eğitimi, edindiği ilimlere dair bilgileri aktarmak oldukça önemlidir. Zira incelenen eserin yazılış amacı ve içeriği ayrıca konuların işleniş tarzı yazarın kendisini tanımakla daha sağlıklı anlaşılacaktır.[1] Ancak Semerkandî'nin hayatı hakkında sahip olduğumuz bilgiler sınırlıdır. Taşköprizâde, onun hâl tercümesine dair hiçbir bilgiye sahip olunamadığını belirtir.[2] Asıl adı Muhammed olan müellifimiz, daha çok Şemsüddîn es-Semerkandî lakabıyla şöhret bulmuştur. Kesin bir kayıt bulunmamakla beraber, Semerkandî nisbesine izafeten onun Semerkand şehrinde doğduğu ya da o yörede yaşamış olan bir aileye mensup olduğu fikrine ulaşabiliriz. Babasının adı Eşref'tir. Yine isminin sonuna eklenen "el-Hüseynî" ve zaman zaman isminin başında zikredilen "es-Seyyid" lakapları da, onun soy bakımından Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'e ulaştığı iddialarına dayanmaktadır.[3] Dedesinin adının Ahmed, nisbesinin de "el-Hasenî" olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.[4]

---

[1] Ahmet Sait Sıcak, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, s. 14, 86; Necmettin Çalışkan, *Kur'ân'ın İki Fıkhî Okunuşu, Tahâvî'nin Ahkâmü'l-Kur'ân ve Şerhu Meâni'l-Âsâr'ı Karşılaştırmalı Örneği*, Araştırma Yayınları, Ankara 2018, s. 14.

[2] Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde*, Kahire 1968, c. II, s. 179; İsmail Yürük, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin Belli Başlı Kelâmî Görüşleri (Allah ve İman Anlayışı),* (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1987, s. 3.

[3] Yürük, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî,* s. 3.

[4] Şemsüddîn Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî, *es-Sahâifü'l-İlâhiyye*, Kastamonu Yazma Eser Ktp., nr. 3666/3, vr. 105a.

Semerkandî'nin, doğum tarihi hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte yaklaşık m. 1240-1250 yılları arasında doğmuş olduğu tahmin edilmektedir. Onun 1322 tarihinde vefat ettiği düşünülürse daha çok İlhanlılar Devleti[1] döneminde, yine onların hâkimiyetinde bulunan yerlerde yaşamış olduğu söylenebilir.

İslâm astronomi tarihi incelendiğinde XIII. yüzyılın son çeyreği, Nasîrüddin et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) Merâga'da kurmuş olduğu rasathânede ünlü meslektaşlarıyla çalıştığı zamana denk gelmektedir ancak Semerkandî bu heyet içinde yer almamıştır.

Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn* adlı eserinde[2] ve Semerkandî'nin *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye* adlı kitabının bir nüshasının hemen başında[3] yer alan bilgilere göre onun 686/1287 yılında Mardin yöresinde bulunduğu, buradaki öğrencilerin ısrarı üzerine *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Burhâniyye* adlı eserini kaleme aldığı, bunu da *Miftâhu'n-Nazar* olarak isimlendirip Artuklu Sultanı Kara Arslan'a takdim ettiği anlaşılmaktadır.[4] Hatta Kâtib Çelebi, onun bu eserini Receb 690/Haziran 1291 yılında tamamladığını söylerken,[5] diğer taraftan o ve bazı kaynaklar Semerkandî'nin vefat tarihi olarak 600/1203,[6] bazıları 683/1284,[7] bazıları da 690/1291[8] tarihini vermektedirler.

Buradan hareketle Kâtip Çelebi'nin, Semerkandî'nin 600/1203 yılı dolaylarında öldüğüne dair verdiği tarih[9] isabetli görünmemektedir. Çünkü o, 670-705/1271-1305 yılları arasında eser vermeyi sürdürmüştür. Örneğin modern müelliflerden George Sarton, onun ölüm tarihini vermemekle beraber, matematikçi, astronom ve mantıkçı olarak, 675/1276 yılında geometri sahasında yazdığı *Eşkâlü't-Te'sîs* isimli eseriyle tanınmaya başladığını ve 1276-1277 yılında yıldız takvimini hazırladığını belirtmektedir.[1]

---

[1] İlhanlılar h. VII. ve VIII. yüzyıllarda Hülâgû Han önderliğinde, Tebriz merkezli olmak üzere Azerbaycan coğrafyasında hüküm sürmüş olan Moğol hanedanlığının adıdır. 1258 yılında Abbâsî payitahtının Hülâgû'nun eline geçmesi, İslâm toplumlarına büyük zararlar vermiştir. Yayılmacı bir politika izleyen devlet, ele geçirdiği bölgelerle daha da büyümüştür. Mâverâünnehir bölgesinde de hüküm sürmüşler ve Anadolu'ya akınlar düzenleyip Alamut Kalesi'ni ele geçirmişlerdir. Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *DİA*, c. 22, s. 103, İstanbul 2000; Bertold Spuler, "İlhanlılar", *İA*, c. 47, s. 968, İstanbul 1977.

[2] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, haz. Şerefeddin Yaltkaya-Rıfat Bilge, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, c. II, s. 1803.

[3] Semerkandî, *es-Sahâifü'l-İlâhiyye*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1688.

[4] İlhan Kutluer, "Semerkandî, Muhammed b. Eşref", *DİA*, c. 36, s. 475, İstanbul 2009.

[5] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. II, s. 1803.

[6] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. I, s. 39, 105; c. II, s. 1074, 1272; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Matbaatü't-Terakkî, Dımeşk 1960, c. IX, s. 63; Şemseddin Sâmi, *Kâmûsu'l-A'lâm*, İstanbul h. 1311, c. IV, s. 2627; Nihat Keklik, *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı*, İstanbul 1969, c. I, s. 62.

[7] Ramazan Şeşen, *Nevâdiru'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye fî Mektebâti't-Türkiyye*, Beyrut 1980, c. II, s. 126.

[8] Carl Brockelmann, *GAL*, Leiden 1943, c. I, s. 615.

[9] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. I, s. 105.

Ayrıca onun, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye* adlı eserini bir kayda göre h. 680 yılı Rebîülâhir ayının ortalarında (Ağustos 1281),[2] diğer bir kayda göre ise 688 yılı Rebîülevvel ayının ortalarında (Nisan 1289);[3] *Sahâ'if*'in şerhi olan *Kitâbü'l-Maârif*'ini ise 705 yılı Rebîülâhir ayının başında (Ekim 1305)[4] tamamladığına dair kayıtlar bulunmaktadır.

Bu karîneleri destekleyen bir diğer önemli bilgi de müellifin *Eşkâlü't-Te'sîs* adlı eserinde bulunmaktadır. Semerkandî bu eserinde Esîrüddin el-Ebherî (ö. 663/1265) ve Nasîrüddin et-Tûsî'ye (ö. 672/1274) atıf yapmaktadır.[5]

Bunun yanı sıra *Kitâbü'l-Maârif fî Şerhi's-Sahâ'if* adlı eserinin bir öğrencisi tarafından istinsah edilen nüshasında, Semerkandî'nin 22 Şevval 702 (9 Haziran 1303) tarihinde öldüğü kaydedilmektedir.[6] Onun h. VII. asrın son yarısında yaşadığına, ilk olarak *Eşkâlü't-Te'sis* (675 h.), daha sonra da *es-Sahâ'if* (680 h.) ile tanınmaya başlandığına ve 702/1302 yılında vefat ettiğine dair bilgiler de mevcuttur.[7]

Her ne kadar vefat tarihi konusunda 702/1302 yılı genel olarak kabul edilmiş gibi görünse de tekrar bir inceleme neticesinde farklı bir vefat tarihi bilgisine ulaştık. *Kitâbü'l-Maârif fî Şerhi's-Sahâ'if* adlı eserin müstensihi Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî bu eseri 705 yılında bitirdiğini, daha sonra 712 yılında da musannif nüshasıyla karşılaştırdığını ve musannife okunduğunu kaydetmiştir. İlk kaydında musannifin vefat tarihini 702 olarak vermiş olsa da kaydın üzerinde bir düzeltme işareti yapmıştır. Bu düzeltme işaretini hem karşılaştırma hem de vefat tarihi için düşmüştür. Yani o musannifin ölümünden sonrası için de tekrar bir karşılaştırma tarihi vermiştir. Bu tarih 27 Şevval 722'dir. Bu tarihlere uygun olarak yapılan düzeltme doğrultusunda Semerkandî'nin 22 Şevval 722/3 Kasım 1322 tarihinde vefat ettiğini söyleyebiliriz.[1]

---

[1] George Sarton, *Introduction to the History of Science*, vol. II, part: II, Washington 1953, s. 1020; Semerkandî, *Kıstâsu'l-Efkâr (Düşüncenin Kıstası)*, çev. Necmettin Pehlivan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, s. 16.

[2] Semerkandî, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/1, vr. 33b.

[3] Semerkandî, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, Kastamonu Yazma Eser Ktp., nr. 3666/3, vr. 105a.

[4] Semerkandî, *Kitâbü'l-Maârif fî Şerhi's-Sahâ'if*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2432/4, vr. 141a.

[5] Semerkandî, *Eşkâlü't-Te'sîs* (Kadızâde Rûmî'nin şerhiyle birlikte), İstanbul 1268, s. 16; Yürük, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin Belli Başlı Kelâmî Görüşleri,* s. 4-5; Semerkandî, *Kıstâsu'l-Efkâr (Düşüncenin Kıstası),* s. 16.

[6] Semerkandî, *Kitâbü'l-Maârif fî Şerhi's-Sahâ'if,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/4, vr. 141a.

[7] Yürük, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin Belli Başlı Kelâmî Görüşleri,* s. 3.

Semerkandî'nin hocaları ve öğrencileri ile ilgili ayrıntılı bir bilgi yoktur. Eldeki bazı mâlûmatlardan hareketle "Seyfü's-Semerkandî" lakabıyla tanınan Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî'nin, müellifin talebesi olma ihtimali kuvvetlidir. Bu şahıs Semerkandî'nin pek çok eserini istinsah etmiştir. Bu eserleri müellif nüshalarıyla karşılaştırdığına veya müellife okuduğuna dair notlar düşmüş ve müellifin vefat tarihi ile ilgili kaynaklardaki en sağlıklı bilgiyi vermiştir.[2] Müellifin istinsah ettiği eserlerine düştüğü kayıtlar, müellif için verdiği vefat tarihine çok yakındır. Nitekim düştüğü bir kayıtta Gâzî, Semerkandî'ye ait *el-Mu'tekadât* adlı eserin istinsahını müellif nüshasıyla karşılaştırmayı 711/1311 yılında Seyhun Nehri kıyısında bulunan Hocende[3] şehrindeki Şemsüddin Medresesi'nde tamamladığını belirtmektedir.[4] Semerkandî'nin ölüm tarihini; gün, ay ve yıl olarak belirten Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî'nin, onun birçok eserini Hocende şehrinde yazdığı, hatta *Kitâbü'l-Maârif fî Şerhi's-Sahâ'if*'i müellifin ölümünden beş gün sonra tekrar müellif nüshasıyla karşılaştırdığı dikkate alınırsa müellifimizin de Hocende şehrinde vefat ettiği ve oraya defnedildiği söylenebilir.

Birçok sahada önemli eserler vermiş bir âlim olan Semerkandî'nin hayatı ve ilmî şahsiyeti hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Bunu, o devirde Mâverâünnehir bölgesindeki siyasî iktidarların sık sık el değiştirmesi ve yaşanan karışıklıklar, bilhassa Mâtürîdî kelâm sisteminin medreselere nüfûz edememesi veya o bölgedeki insanların kelâm ilmine gerektiği gibi rağbet etmemesi gibi sebeplere bağlamak mümkündür.[1]

---

[1] Semerkandî, *Kitâbü'l-Maârif fî Şerhi's-Sahâ'if,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/4, vr. 141a; Semerkandî, *Kıstâsu'l-Efkâr (Düşüncenin Kıstası),* s. 19-20.

[2] Semerkandî, *es-Sahâ'if,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/1, vr. 33b; *Mu'tekadât*, Lâleli, nr. 2432/2, vr. 52a; *Kitâbü'l-Maârif fî Şerhi's-Sahâ'if,* Lâleli, nr. 2432/4, vr. 141a.

[3] Hucend veya Hücent ya da Hocent. Tacikistan'da Suğd vilayetinin merkezi olan bir şehirdir. 1939-1992 yılları arasında resmî olarak Leninabad diye adlandırılmıştır. Duşanbe'den sonra Tacikistan'ın ikinci en büyük şehridir. Siriderya Nehri'nde, Fergana Vadisi'nin ağzında bulunan bir yerleşkedir. Şehrin en eski bilinen ismi *Alexandria Eschatê* yani "Uzak İskenderiye"dir. Şehir o dönemde İlhanlılar Devleti'nin hâkimiyeti altındadır. Spuler, "İlhanlılar", s. 968.

[4] Semerkandî, *el-Mu'tekadât*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp, Lâleli, nr. 2432/2, vr. 52a.

2. Eserleri

Semerkandî'nin kelâm, mantık, tefsir, geometri ve astronomi gibi birçok alanda eserleri vardır. Başlıcaları şunlardır: *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye, el-Mu'tekadât, Kitabü'l-Maârif fî Şerhi's-Sahâ'if, Risâletü'l-Akâ'id, el-Envârü'l-İlâhiyye, Kıstâsü'l-Efkâr, Aynü'n-Nazar fi'l-Mantık, es-Sahâ'if fi't-Tefsîr, Tahsîlü'l-Usûl, Âdâbü'l-Bahs, İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs, Eşkâlü't-Te'sîs.*

Müellifimizin eser verdiği alanlardan ilki bahis ve münâzara ilmidir. Hatta bu ilimle ilgili olarak, onun ilk defa kaleme aldığı *Âdâbü'l-Bahs* kendi alanında en çok müracaat edilen eserlerden biri olmuştur. *Âdâbü'l-Bahs, Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs, Âdâbü's-Semerkandî* veya *Âdâbü'l-Hüseyniyye* gibi isimlerle anılan bu eser, Semerkandî'nin eserleri arasında en çok şerh edileni olmakla meşhurdur. Kütüphanelerimizde bu eserin yazma nüshalarının oldukça fazla olması, müellifin bu sahadaki otoritesini ve ilmini ortaya koymaktadır.

Semerkandî'nin eser verdiği alanlardan biri de mantık ilmidir. *Kıstâsü'l-Efkâr fî Tahkîki'l-Esrâr* ismini verdiği eserinde, mantık bilimine duyulan ihtiyacı ve mantığın konusu üzerinde ileri sürülen çeşitli görüşleri tahlil ederek kendi mantık felsefesini ortaya koymaktadır.[2] Ayrıca bu eser, mantık konularının incelikleri ile ilgilenen araştırmacılar için önemli bir kaynak olması bakımından değerlidir.[3] Bu eserin Necmettin Pehlivan tarafından tahkik ve tercümesi yapılmış ve Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığınca 2014 yılında İstanbul'da basılmıştır.

Bir kelâmcı olması hasebiyle müellifin bu sahada verdiği eserler düşünce tarihimiz açısından büyük önem arz etmektedir. Bu eserlerden ilki müellifin kelâm sahasındaki önemli çalışması olan *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*'dir.

---

[1] Yürük, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî,* s. 5; İsmail Şık, *Lamişi Örnekleminde Hanefî-Mâtürîdî Kelamı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 15-16; Hilmi Karaağaç, "Kemalüddin el-Endicanî ve *Sıdku'l-Kelâm fî İlmi'l-Kelâm* Adlı Eseri" *Türkoloji Araştırmaları*, sy. 8/12, s. 636, Ankara 2013.

[2] Şemsüddîn es-Semerkandî, *Kıstâsu'l-Efkâr (Düşüncenin Kıstası),* s. 47 vd.; Abdülkuddüs Bingöl, "Şemsü'd-din Muhammed b. Eşref al-Semerkandi'nin *Kıstas*'ında Kıyas Teorisi", *Felsefe Dünyası* (Bahar 1996), sy. 20, s. 11, Ankara 1996.

[3] Şemsüddîn es-Semerkandî, *Kıstâsu'l-Efkâr (Düşüncenin Kıstası),* s. 47.

es-Sahâ’if, biri “Mebâdî”, diğeri de “Mesâil” olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölüm, klasik kelâmcılar arasında ve özellikle Fahreddin er-Râzî ve daha sonraki kelâmcıların oluşturduğu geleneğe uygun olarak kelâm, felsefe ve mantık ilimlerine ait terimleri ve bunlara dair ansiklopedik bilgileri içermektedir. Eserin birçok kütüphanede yazma nüshaları mevcuttur.[1] Eser, Ahmed Abdurrahman eş-Şerîf tarafından tahkik edilmiş ve 1985 yılında Kuveyt’te basılmıştır.

Kitâbü’l-Maârif fî Şerhi’s-Sahâ’if ise Semerkandî’nin en hacimli kelâmî eseridir. İsminden de anlaşılacağı üzere, müellifin ilk eseri olan *es-Sahâ’ifü’l-İlâhiyye*’ye kendisi tarafından yazılan şerhtir.[2] *es-Sahâ’if*’in bütün konularını kapsayan bu şerh, bazen kelime ve cümlelerin izahı şeklinde, bazen de şerh edilecek olan kısmının baş ve son tarafı “قال” [Dedi ki] lafzıyla tahsis edilerek, “أقول” [Ben de diyorum ki] lafzıyla yapılmıştır.[3] Bu eser de Abdullah Muhammed Abdullah İsmâil ve Nazîr Muhammed en-Nazîr Iyâd tarafından tahkik edilmiş ve 2015 yılında iki cilt halinde Kahire’de basılmıştır.

el-Mu‘tekadât da Semerkandî’nin kelâm sahasındaki önemli eserlerindendir.[4] Kitap *es-Sahâ’if*’in kısa bir özeti gibi görünmekle beraber, ondan ayrı olarak, kitabın başına mantık konuları eklenmiştir. Bunun yanında kelâmî konularda da bazı ilâvelerin yapıldığı gözden kaçmamıştır. Ayrıca “Mebâdî” bölümünün sonunda, *İlmü’l-Âfâk ve’l-Enfüs* adlı eserinde geniş bir şekilde temas ettiği yeryüzünde meydana gelen tabiî olayların sebepleri, elementlerin oluşumu, optik, renklerin oluşumu vb. konulara da yer verilmiştir. Eserde yer alan “Mantık” kısmının şerhi, daha önce yazdığı *Kıstâs*’ta bahsedilen konuların bir özeti olması nedeniyle anlaşılmasında birtakım zorlukların olduğu düşünülerek bizzat kendisi tarafından yapılmıştır.[1] *el-Muʿtekadât*'ın mukaddimesinde, eserin *es-Sahâ'if* ve *el-Kıstas*'tan sonra kaleme alındığı belirtilmektedir.[2]

---

[1] *es-Sahâ’ifü’l-İlâhiyye*’nin nüshaları için bkz: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1651/1, 1688; Lâleli, nr. 2432/1; H. Hüsnü Paşa, nr. 1148; Fatih, nr. 3127; Ayasofya, nr. 2565; Halet Efendi, nr. 431; Antalya Tekelioğlu, nr. 823; Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Ktp., A. 1787; Manisa Yazma Eser Ktp., nr. 973; Raşid Efendi Yazma Eser Ktp., nr. 1414; Pâris, nr. 1247/1.

[2] Taşköprizâde, *Miftâhü’s-Sa’âde*, c. 2, s. 179; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, c. 2, s. 1075; Brockelmann, *GALL*, c. 1, s. 615-617; *Supll*, c. 1, s. 849-850.

[3] *el-Maârif*’in nüshaları için bkz: Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/4; Köprülü, nr. 827-828; Fatih, nr. 3032-3033; Feyzullah Efendi, nr. 1141-1142; Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Ktp., A. 1787/2; A. 1919, 1920, 1921; Hasan Paşa Yazma Eser Ktp., nr. 1067; Kastamonu Yazma Eser Ktp., nr. 1766; Paris, nr. 1247/2.

[4] Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, c. II, s. 1503.

Kelâm sahasında zikredilmesi gereken *el-Envârü'l-İlâhiyye* adlı diğer bir eser, "Mîzân", "Mebâdî" ve "Mesâil" olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir. Mizân bölümünde mantık ve münâzara ilminin konularından bahsedilirken, diğer iki bölüm *es-Sahâ'if*in konularının aynısı olmakla beraber, özellikle kader ve insan fiilleri ile ilgili bölümde orijinal ilâveler yapılmıştır.[3] Ayrıca eserin sonunda mantık kısmının bazı bölümlerinin şerhi bulunmaktadır.[4]

Onun tefsir sahasında yazmaya başladığı ama bitiremediği *es-Sahâ'if fi't-Tefsîr* isimli eseri, daha sonra Ahmed b. Mahmûd el-Kirmânî el-Esamm (ö. 971/1564) tarafından tamamlanmıştır.[5]

Müellifin *Eşkâlü't-Te'sîs* adlı geometri eseri, Öklides'in *Geometrinin Temel Meseleleri* hakkındaki çalışmasını kısaltmak ve bazı ilâvelerde bulunmak suretiyle yazılmıştır. İçerikte temas edilen mevzular 35 şekil ile özetlenmiştir. *Eşkâl*, Semerkandî'nin İslâm dünyasında en çok ilgi gören eserleri arasındadır. Sözü edilen eser, Kadızâde Rûmî tarafından *Tuhfetü'r-Re'îs fi Şerhi Eşkâli't-Te'sîs* adıyla yazılan şerhle birlikte Osmanlı medreselerinin vazgeçilmez temel ders kitaplarından biri olmuştur. Bu eserin bilhassa Semerkand matematik-astronomi okulunda okutulduğuna dair elimizde bazı bilgiler mevcuttur.[6]

Semerkandî *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* adlı eserinin ikinci faslı olan "Gök ve Yerin Küreselliği", "Yer Merkezli Sistem ve Yüksek Feleklere Oranla Yeryüzünün Kaydadeğer Bir Büyüklüğünün Olmadığı Hakkında" başlığını taşıyan bölümünde kendisine ait *Macestî Şerhi* adlı bir yapıtının olduğundan bahsetmiştir.[1] Bu eser, teorik astronomi sahasında Batlamyus’un Arapçaya, *el-Mecistî* adıyla çevrilen, daha sonra da Tûsî tarafından yeniden düzenlenen (tahrir) eserinin şerhidir.[2]

---

[1] Semerkandî, *el-Muʿtekadât'ın Devamı (eser adı belirtilmemiş),* Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, nr. 1369/2, vr. 101b-248b.

[2] Semerkandî, *el-Muʿtekadât,* Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2432/2, vr. 34b.

[3] Bkz. Semerkandî, *el-Muʿtekadât,* Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2432/2, vr. 155a-156b; İsmail Yürük, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî*, s. 6.

[4] Bkz. Semerkandî, *el-Muʿtekadât,* Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2432/2, vr. 159b-174b.

[5] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, c. II, s. 1074; Yürük, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî,* s. 13; http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?id=178 (erişim: 12 Haziran 2016). Ancak araştırmalarımız neticesinde esere ulaşmamız mümkün olmamıştır.

[6] Şemsüddîn es-Semerkandî, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, tah. Ahmed Abdurrahman eş-Şerif, Kuveyt 1985, s. 26; İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Felsefe-Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *Divan İlmî Araştırmalar*, sy. 1/14, s. 28-30, İstanbul 2003.

Semerkandî ayrıca İbn Sînâ’nın (ö. 427/1037) *el-İşârât ve’t-Tenbîhât* adlı eserine de oldukça hacimli bir şerh yazmıştır. *Beşâretü’l-İşârât* adlı bu çalışmanın bazı bölümlerinin tahkik ve tercümeleri yapılmıştır.[3]

Semerkandî, eserlerinde Fârâbî (ö. 339/950), İbn Sînâ, Gazzâlî (ö. 505/1111), Râzî (ö. 606/1210) gibi otoritelere başvurmuştur. O, adı geçen âlimlerin yaklaşımları karşısında eleştirel bir tutum almaktan çekinmemiştir. Onların fikirlerini deliller ışığında incelemiş ve izahatta bulunmuştur.

Semerkandî’nin, Eş‘arî kelâmcılardan ve özellikle Râzî’den etkilendiğini ve kendinden sonraki Sadrüşşerîa (ö. 747/1346), Sa‘düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390), Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413), Kadızâde (ö. 839/1436), Şeyhzâde Abdurrahîm (ö. 944/1537) ve Kemâlüddin Ahmed el-Beyâzî (ö. 1097/1686) gibi âlimleri etkilediğini, onların eserlerindeki alıntılardan çıkarabiliriz.[4] Ayrıca onun İslâm filozoflarından İbn Sînâ’dan etkilendiği de açıktır. Dolayısıyla onda Aristoteles (MÖ 384-322) metafiziğinin ve âlem dizgesinin izlerini de bulmak mümkündür. Ortaya koyduğu fikirlerden ekseriyetle onun Sünnî kelâm çizgisinden İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ve diğer Mâverâünnehir âlimlerine paralel bir fikir dünyasına sahip olduğunu söyleyebiliriz.

---

[1] Semerkandî, *İlmü’l-Âfâk ve’l-Enfüs*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 57a; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 17a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 17a; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 12a.

[2] Tusî, *Şerh Tahrir el-Macestî*, Berlin, nr. 56, s. 56; http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?id=178 (erişim: 12 Haziran 2016).

[3] M. Sami Baga, *Şemsüddin Semerkandî ve Beşârâtü’l-İşârât Adlı Eserinin Tabîiyyât Bölümü: Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008; Zeynep Korkmaz, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî’nin Beşârâtü’l-İşârât Adlı Eserinin Tabiat Bölümü Sekizinci ve Dokuzuncu Bölümlerinin Edisyonu ve İncelenmesi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009; Sadi Yılmaz, *Şemsüddin Semerkandî ve Beşârâtü’l-İşârât Adlı Eserinin 3. Bölümünün Tahkik ve Değerlendirmesi,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2010; Arsan Taher, *es-Semerkandî’nin Beşaratü’l-İşarat Adlı Eserinin İlahiyat Bölümünün Tahkik ve Tahlili,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015.

[4] Bkz. Sadrüşşerîa, *Şerhu Ta’dîli’l-Ulûm*, Süleymaniye Ktp., AntalyaTekelioğlu, nr. 798/2, vr. 156b-157a; Sa’düddin Mesud b. Ömer et-Teftazânî, *Şerhü’l-Mekâsıd*, İstanbul h. 1277, c. I, s. 10-11; Kemâlüddîn Ahmed el-Beyâzî, *İşârâtü’l-Merâm min İbârâti’l-İmâm*, İstanbul 1949, s. 78, 94, 107, 115, 120, 129 vd; Şeyhzâde Abdurrahîm b. Ali, *Nazmü’l-Ferâ’id ve Cem‘ü’l-Fevâ’id*, Mısır h. 1317, s. 3-8.

Eserleri yeterince gün yüzüne çıkarılmamış olan Semerkandî, çalışmalarında kendinden önceki ve kendi dönemindeki bilim insanlarının fikirleri hakkında bilgiler vermesinin yanı sıra hem muhteva hem de üslûp açısından ayrıntılara yönelik katkılarda bulunmuştur. Hatta onun *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye* adlı eserinin mukaddimesinde, "Bu kitapta kelâm ilminin eşsiz güzellikteki konularını, intihal şüphelerinden arınmış, başkasından esinlenme şâibesinden temizlenmiş ve tamamen özgün, tüm şüpheleri ortadan kaldıracak şekilde bir araya topladım." şeklindeki ifadesinin hemen tüm eserleri için geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Semerkandî tüm eserleriyle özellikle de pedagojik ve akademik seviyedeki eserleriyle kendinden sonraki ilim dünyasını etkilemiştir.

3. Kelâm Metodu

Semerkandî, meselelerin izahında akliyyât ve sem'iyyât konularını aynı potada eritebilen bir üslûba sahiptir. Ancak o bunu yaparken akıl yürütmenin önemini vurgulamakta ve bunları âyetlerle açıklayarak akıl-nakil dengesini kurmaya özen göstermektedir. Onun eserlerinde, peygamberlerin mücadelelerinden örnekler vermek ve Allah'ın yaratıştaki inceliklerini ve hikmetini ortaya koymak suretiyle muarızları susturmanın akıl ve mantık ölçüsüyle olacağına inandığını çok açık bir şekilde bulabilmekteyiz.

Müellifimiz, kelâm ilminin sem'iyyât bahsi müstesna, diğer kelâmî konularda nakli hiçbir zaman delil olarak kullanmamış ve aklın müstakil olamayacağı Allah'ın Kelâm sıfatı ve Rü'yetullah konuları hariç, diğer bütün hakikatlerin bilinmesinde aklın esas alınması gerektiğini ileri sürmüştür.[1] Hatta gerek sem'î gerekse sem'î olmayan herhangi bir delilin delâletinin akla bağlı olduğunu, akıl nazarı itibara alınmadığı takdirde, ona bağlı olan bütün durumların da nazarı itibara alınmaması gerektiğini söylemiştir. Zira doğru haber verenin (Peygamber'in) sözünün bir bilgiye delâleti ancak doğru söylemesiyle, doğru söylediği ancak mûcizeyle, mûcizenin olağanüstü bir durum olduğu da ancak akılla bilinebilir. Eğer akıl kusurlu görülürse, bütün bunların da kusurlu görülmesi gerekir.[2] Eğer akıl bir şeyi inkâr ediyor ve aklî delil bir şeyin imkânsız olduğunu ortaya koyuyorsa aklın yapabileceği tek şey doğru haber verenin sözünü yorumlamaktır. Aklın bir şeyi mümkün görmesi söz konusu olduğu zaman, delilin isbatının istenen şeye delâleti tamamlanır. Aklın müstakil olarak bilemeyip, Peygamber'in bildirdiği haşir, hesap, mükâfat ve azap gibi durumlar bunun gibidir. Yani akıl bunları mümkün görmek ve aklı olan da bu imkânı açıklamak fonksiyonuna sahiptir.[1]

---

[1] Semerkandî, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, tah. A. Abdurrahman eş-Şerif, Kuveyt 1985, s. 305.

[2] Semerkandî, *el-Maârif*, (tah.) Abdullah Muhammed Abdullah İsmail ve Nazîr Muhammed en-Nazîr Iyâd, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turas, Kahire 2015, c. II, s. 1063; Yürük, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin Belli Başlı Kelâmî Görüşleri,* s. 25.

Yine Semerkandî, aklın müstakil olmadığı konularda âyetlerle istidlâl ettiği gibi, bazen hadislerle de istidlâl etmektedir. Nitekim İslâm'ın imandan ayrı ve bütün sahabenin Müslümanlar nazarında eşit olduğunu söylerken bu konudaki hadislere dayanmıştır. O, rü'yetullahın mümkün ve kerâmetin câiz olduğunu izah ederken de Hz. Ömer ve Hz. Ali'nin kerâmetlerini delil olarak getirmektedir. Bunun yanında Kur'an'ın bazı âyetlerinin te'vilinde, Tevrat ve İncil'deki bazı âyetleri delil getirmekten de geri durmamıştır.

Müellifin müteşâbih âyetler konusundaki yorumuna gelince; ona göre, bu gibi âyetlerin te'vili mümkünse yorumlanır, değilse Allah'a havale edilmesi gerekir. Çünkü naklî delillerin zâhirî mânaları aklî delillerle çelişki arz etmez.[2] Bunun iki sebebi vardır:

a. Naklî delillerin; nakle, mecaza, müşterek mânalı lafızlardan olmaya, ifadenin bir kısmının hazf veya takdir edilmesine, tahsise ve neshe elverişli olma, müfredlerin mânalarını nakil hususunda, fiil çekiminde, i'rabda, takdim veya tehirde râvîlerin hata etme ihtimali vardır. Aklî deliller için bu gibi durumlar vârid değildir.

b. Naklin delil olması, aklın bulunmasına bağlıdır. Çünkü nakil; Allah'ın varlığının bilinmesi, ilim ve ihtiyar sahibi olması, peygamber göndermesi, mûcizenin bilinmesi ve nübüvvetin sâbit olması gibi akıl ile anlaşılabilen hususlara dayanmaktadır. Şayet nakil tercih edilip akıl bir tarafa atılırsa, sonuç olarak akla ihtiyaç duyan bu hususları da bir kenara atmak ve aklı beğenmemek gibi bir durum meydana gelir. Akıl ile naklin birbiriyle çatışması hâlinde, ya nakli en yakın ihtimale göre yorumlamak veya naklin öngördüğü bilgiyi Allah'a havale etmek gerekir.[1]

---

[1] Semerkandî, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, s. 305.

[2] Semerkandî, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, s. 374; Yürük, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin Belli Başlı Kelâmî Görüşleri,* s. 26.

Semerkandî, bilginin ve bilmenin temelinde mârifetullah olduğunu söyler. Aklı olanın en büyük yetkinliği de sahip olduğu aklıdır, der. Bu minvalde Allah'ı bilmenin; Peygamberlerin haber vermesiyle, âlemde bulunan her bir varlığın oluş ve hareketleri üzerinde akıl yürütmeyle ve riyâzet yoluyla gerçekleşeceğini düşünen Semerkandî, Allah'ın nûrunun eşyanın her noktasına etki ettiğini vurgular ve nefsin ancak riyâzet yoluyla bu nûra gark olacağını ifade eder.

Bu düşünceler Semerkandî'nin tasavvufî bir bakış açısını da kendinde topladığını göstermektedir.[2] Bu nedenle ona göre bir kimse istidlâlî yaklaşımla Yüce Allah'ın yarattığı varlıklarından ilham alarak, onun azametini ve kudretinin yetkinliğini bildiği zaman, ona haşir, hesap, ecir ve azaptan oluşan âhiret durumlarını kabul etmenin daha kolay geleceğine inanır ve bunların neticesinde de kalbinin mutmain olacağını vurgular.[3]

Hulâsa; nesneleri ve hikmetleri tanımanın ve bu nesnelerin hikmet ve kudret sahibinin zenginliğine muhtaç olduğunu bilmenin önemi onun eserlerindeki metodunun temelini oluşturmaktadır.

Semerkandî, meseleleri ele alırken mevcut verilerin niteliğine göre tavır takınmaktadır. Ona göre naslarda var olan ifade, mantık kaideleri açısından bir şüphe ve zorluk içermiyorsa onu yorumlamaya ve te'vile ihtiyaç yoktur. Tartışmalı meselelerde konuyu içinden çıkılmaz bir hâle getirecek netameli yollara başvurmaktan imtina eden Semerkandî, konu ile ilgili âyetlerin ve örneklerin zâhirî mânalarına daha çok itibar etmektedir.

---

[1] Semerkandî, *el-Maârif,* s. 1228-1230; Yürük, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin Belli Başlı Kelâmî Görüşleri,* s. 26.

[2] Mârifetullah için akıl yürütmek vâciptir. Buna delil olarak da "De ki: Bir bakın da görün, göklerde ve yerde neler var? Fakat iman etmeyecek topluma, ne o kanıtların ne de uyarıların yararı olabilir." (Yunus 10/101) meâlindeki âyet ve buna benzeyen diğer âyetler zikredilebilir. Mû'tezile'ye göre ise, mârifetullah aklen vâciptir ve bu mârifet ancak akıl yürütme ile hâsıl olur. Mutlak vâcibi tamamlayan şey de vâciptir. Kâdî Beyzâvî, *Tavâli'u'l-Envâr (Kelâm Metafiziği)*, çev. İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, s. 46.

[3] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 52b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 2a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 2b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 1b.

Semerkandî, incelemesini yaptığımız *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* adlı eserinde kullandığı hadisleri akıl ve mantık açısından bizzat irdelemiş ve verdiği örneklerin içerisine uygun bir tarzda yerleştirmiştir. O, rivayet metnin aslını esas alıp düşünce ve gözlemleriyle bu verileri izah edip desteklemiştir. Ancak uslûp olarak birçok kelâmcı gibi eserlerinde kullandığı hadis rivayetlerinin senetlerine pek itibar etmemiş ve bu konuda herhangi bir fikir ileri sürmemiştir. Belki de bu yüzden eserlerinde kullandığı rivayetlerin çoğu meşhur ve muteber kabul edilen hadis kaynaklarında değil, tâli kaynaklarda geçmektedir. Öyle anlaşılıyor ki Semerkandî için hadisin izah edilmek istenen konu ve kontekse uygunluğu, onun senedinin sahih olup olmamasından daha fazla önem arz etmektedir. Bu itibarla o, eserinin özellikle tasavvuf konularını ele aldığı bölümünde, mevkuf rivayet olarak bilinen sahabe sözlerini de yeri geldikçe kullanmıştır.

Semerkandî'nin kelâm metodunda aklın yeri ve önemi büyüktür. O, İslâm dininin aslî kaynakları olan Kur'an ve Sünnet'in lafızlarının zâhirinden hareketle anlatılmak istenen gerçek anlamın çıkarılmasına binaen yapılan te'vil ve tefsir yaklaşımlarına da karşı değildir. Bu nedenle bu metoda karşı çıkan Selefiyye, Hâriciyye ve Zâhiriyye gibi akımları eleştirmiştir. O, bu tutumuyla aklı merkeze alan ve Kur'an ve Sünneti akıl karşısında baskılayan Mu'tezile'den de ayrılmaktadır.[1]

İslâm düşüncesinde Gazzâlî'nin açtığı, felsefeyle mezcedilmiş kelâm geleneğini en iyi şekilde takip edip onu tekâmül ettiren Fahreddin Râzî'dir. Bu suretle müteahhirîn mezhebi meydana gelmiştir. Böylece kelâm mukaddimeleri kaldırılarak yerine nazar ve kıyas ile tasrih olunan diğer deliller getirilmiştir. Bu süreçten sonraki kelâmcılara örnek olan bu metod, onların felsefe ile daha fazla meşgul olmalarına vesîle olmuştur.

Semerkandî eserlerinde yalnızca İslâm akaidini konu edinmemiş, Hıristiyan ve Yahudi teolojisine, Seneviyye'nin ve Mecûsiyye'nin fikirlerine, tabiatçı filozofların Allah-âlem ilişkisi hakkındaki görüşlerine aklî ve naklî deliller ışığında cevaplar vermiştir. Bunu yaparken daha çok istidlal metodunu kullanmış ve münâzara usulünü benimsemiştir.

---

[1] Şık, *Şemsüddin es-Semerkandî'de Varlık*, s. 33.

Filozofların ön planda bulundurdukları alan tabiat (tabiî ilimler) alanı; kelâmcılarınki ise ilâhiyyât alanıdır. Semerkandî tabiat ve ilâhiyyât alanını ustalıkla birleştirerek yeni bir bakış açısı geliştirmiştir. Başlı başına mantık sahasında da çalışmaları olması hasebiyle Semerkandî felsefî kelâm döneminin önemli bir parçası olmuştur.

Semerkandî, Mâtürîdî kelâm ekolü içerisinde felsefe ve kelâmın mezcedilmesi noktasında önemli bir âlimdir. Gazzâlî, Şehristânî ve son olarak Râzî gibi Eş'arî kelâmcılar bu dönem içerisinde bizzat yer almalarına karşın, Mâtürîdî ekol bu anlayışa yabancı kalmıştır. Semerkandî bu değişimi başlatmak suretiyle Mâtürîdî kelâm okulunu bu akımın içerisinde temsil etmiştir.

Sonuç olarak; Semerkandî'yi, Râzî çizgisinin ve Aristotelesçi yöntemin İslâm dünyasındaki öncüleri olan Meşşâî felsefecilerinin, Hanefi-Mâtürîdî çizgisine sahip bir takipçisi olarak saymak mümkündür.[1]

4. Tasavvufî Görüşü

Müellifimizin çalışmalarına bakıldığında, kelâm, münâzara, mantık, matematik, geometri, astronomi, hatta tefsir gibi ilimlerde eserler verdiği ortaya çıkmaktadır. Ancak o, tasavvuf sahasında müstakil eser vermemesine rağmen bu ilmin konularına da değinmiştir. Onun, sözü geçen alana dair görüşlerini *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*'ün içerisinde işlediği görülmektedir. Bu, bir kelâmcı için oldukça orijinal bir husustur.

Aslında onun böyle bir tavır sergilemesinde yaşadığı dönem ve coğrafyada tasavvufun cereyan olarak ciddi bir etkisinin olduğu söylenebilir. Örneğin çağın önemli âlimi Alâüddevle-i Simnânî mutasavvıfların takip ettikleri sistemin, Ehl-i sünnet prensipleri üzerine kurulduğunu zikretmiştir. Ona göre, "ortanın ortasının ortası" diye nitelendirdiği tasavvufta, hedefe varabilmek için her yönüyle dirâyetli bir mürşidin terbiyesine girmek ve ona teslim olmak şarttır. Nitekim kendisi de Kübreviyye tarikatının Nûriyye şubesinde tasavvuf terbiyesi almış, daha sonra da bu tarikatın kendisine nisbet edilen Rükniyye kolunu kurmuştur.[2] Bu anlayışa yabancı kalmayan Semerkandî, eserinde tasavvufî yola da ciddi bir yer ayırmıştır.

---

[1] Semerkandî, *İslâm İnanç İlkeleri*, tah. ve değ. İsmail Yürük-İsmail Şık, Araştırma Yayınları, Ankara 2011, s. 101.

[2] M. Nazif Şahinoğlu, "Alâüddevle-i Simnânî", *DİA*, c. 2, s. 345, İstanbul 1989.

Fiillerine göre insanları üç gruba ayıran Semerkandî, birinci grubun sadece Allah'a yöneldiğini, ikinci grubun hem dünya hem de âhiret işleriyle uğraştığını, üçüncü grubun ise, Hakk'tan başka şeylerle meşgul olduğunu söylemektedir. Ona göre birinci yol; Allah'ın velî kullarının yoludur ki, bu zühd olup, Allah'a kavuşma ve O'na yakın olma vesîlesidir. Tam ve ebedî saadet, beden ve kalbin dünya ve âhiretteki huzuru ancak bu şekilde elde edilebilir.[1] Ancak dalâletten kurtulup ebedî mutluluğa kavuşmak, yani zâhidlik, sadece kesin inanç sahibi olmakla mümkündür ve bu da kelâm ilmini hakkıyla bilmeyi gerektirir.[2]

Eserinde bu yaklaşımı genel hatlarıyla işleyen Semerkandî, özellikle ruh bahsinde zühd, takvâ, seyr, sülûk, riyâzet kavramlarını da sistematik olarak kullanmıştır. Ona göre nefis, riyâzet ve tecrit yoluyla dünyevî lezzetleri ve aşağılık çıkarları istemekten arınırsa olgunlaşabilir. Bu olgunlaşmadan onun anladığı, huy ve ahlâk olarak bireyin merhamet, dürüstlük, acıma, cömertlik, erdem, iyilik, adâlet ve benzeri nitelikleri üzerinde toplamasıdır.

Semerkandî, ibadet ve tefekkür ile aydınlanan nefsin, Hakk'ın cemâliyle şerefleneceğini ve böylece kul ile Tanrı (abd-mâbud) arasındaki kesif/yoğun perdelerin kalkacağını düşünür ve bu mertebeye ulaşmanın ancak insanı Allah'tan uzaklaştıran her şeyden yüz çevirmekle olabileceğini belirtir. Ayrıca o, ruhun arındırılması neticesinde ortaya çıkan insân-ı kâmilden birtakım olağanüstü hâllerin de sudûr edeceğine inanır.

5. Eserin Yazılış Amacı

Müslümanlar, fetihlerle toprakların genişlemesi ve bununla beraber değişik din ve kültürlere sahip toplulukların İslâm'a girmesi sonucu, farklı inanç, fikir ve felsefî sistemlerle karşılaşmışlardır. Bu durum, Müslümanları doğal olarak din, kültür ve inanışlarla karşılıklı ilişki ve etkileşim içerisine sokmuş, bu karşılıklı ilişki, doğrudan ya da dolaylı olarak düşünce hayatına da yansımıştır. İslâm'ın yayıldığı yerlerde en çok müntesibi bulunan dinin Hıristiyanlık olması, daha çok bu din mensuplarıyla ilişkiyi zorunlu kılmıştır. Ancak bu etkileşim aynı zamanda Müslümanların kendi inançlarını Hıristiyanlara karşı savunma refleksini de ortaya çıkarmıştır. Özellikle Hz. Îsâ'nın ulûhiyeti iddiası, teslîs, inkarnasyon, çarmıh, kefâret ve tebşîrat gibi temel meseleleri polemik konusu yapmışlar ve bu konularla ilgili reddiyeler kaleme almışlardır. Buna karşın Hıristiyan ilâhiyatçılar da Hz. Muhammed'i Ariuslu bir keşişten aldığı bilgilerle yeni bir din oluşturan sahte bir peygamber olarak göstererek, Kur'an'ın vahiy mahsulü olmadığını ispatlamaya çalışmışlardır.[1] Böylece ortaya çıkan meseleler, kelâmî tartışmaların ilk nüvelerini oluşturmuştur.

---

[1] Semerkandî, *el-Maârif*, s. 1495-1497.

[2] Semerkandî, *es-Sahâ'if*, s. 495; *el-Maârif*, s. 1501.

Kelâm-felsefe münasebetleri, Abbâsî halîfesi el-Me'mûn (ö. 833) devri ile hızlanan tercüme hareketleriyle zirveye çıkmıştır.[2] İslâm âlimleri, Yunanca, Süryanice ve Sanskritçeden yapılan çevirilerle elde ettikleri felsefî ve bilimsel mirası kendi inanç ve kültürleri ile yoğurmaya başlamışlardır. Böylece bu çalışmalar ileride felsefe ile mezcedilmiş kelâm döneminin ortaya çıkmasına neden olmuştur.[3]

Kronolojik sırayla izah edecek olursak bu etkileşimi Mu'tezile âlimleri, eserleri ve fikirleri ile kelâmın felsefeyle ilişkisini diğer ekollere nisbetle çok daha ileri seviyeye taşımışlardır.[4] Ayrıca kelâmın felsefîleşme süreci Eş'arîliğin özellikle tabiat felsefesine ilişkin görüşlerini sistemleştiren Bâkıllânî (ö. 403/1013) ve Cüveynî (ö. 478/1085) tarafından sürdürülmüştür.[5] Akıl-nakil dengesini savunan Mâtürîdî (ö. 333/944), *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserine, taklidi reddedip dinin delille bilinmesinin gerekliliğini vurgulayarak başlamak suretiyle akla daha çok yer açtığını ilan etmiştir.[1] Mâtürîdî'den sonra gelen Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (ö. 493/1100), Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) ve Nûreddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184) adlı kelâmcılar da aynı çizgiyi devam ettirmişlerdir.[2]

---

[1] İbrahim Kaplan, "Hıristiyan Teolojisiyle Etkileşimi Açısından Erken Dönem Kelâmı", *Kelam Araştırmaları*, sy. 6/2, s. 131-134, Ankara 2008. Bu çerçevede Mu'tezilî âlimlerden Kâdî Abdülcebbâr'ın, Hıristiyanların Tanrı tasavvurlarına, nübüvvet, kutsal kitap, âhiret inançlarına, ayrıca temizlik, dua, boşanma gibi dinî âyinlerine yönelttiği eleştiriler konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Hulusi Arslan, "Kadı Abdülcebbar'ın Hıristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 8/1, s. 13-14, İstanbul 2010.

[2] U. Murat Kılavuz-A. Saim Kılavuz, *Kelama Giriş*, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 48-49; Me'mûn'un kişiliği ilme, ilim adamına verilen değer ve o dönemin kültürel hayatı için bkz. Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 81-104.

[3] Ayrıca Arap İslâm geleneğinin Yunan geleneği ile münasebeti için bkz. Stanford Encyclopedia of Philosophy, *Greek Sources in Arabic and Islamic Philosophy*, http://plato.stanford.edu/entries/arabic-İslâmic-greek/ (erişim: 14 Mart 2016)

[4] Bu etkinin geniş örnekleri için bkz. Ali Sami Neşşâr, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu,* çev. Osman Tunç, İnsan Yayınları, İstanbul 1999, c. II, s. 211 vd.

[5] Hakan Coşar, "13. Yüzyıl İslâm Düşüncesi Felsefî Kelam Geleneği: Seyfeddin Âmidî Örneği", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu Bildirileri*, ed. Murat Demirkol-Enes Kala, İsam Yayınları, s. 654, İstanbul 2013.

Kelâm ilmi başlangıçta nasların yorumundan hareketle oluşturulmuş olan inanç sistemini izah edip savunan bir ilim iken, daha sonraları şartların değişmesi ve ihtiyaçların artmasıyla akıl eksenli yorumlar etkisini arttırmıştır. Gazzâlî sonrası başlayan müteahhirîn dönemiyle beraber felsefenin de etkisiyle, akıl ve tecrübe ile ortaya konan tabiat ve özellikle metafizik konuları baskın bir karakter kazanmıştır. Kelâm ilmi nasları tefsir, te'vil ve tasdik eden bir ilim olma özelliğinin yanında, felsefî yöntemden de istifade etmiştir. Böylece zamanla kelâm ilmi felsefenin etkisinde bir seyir izlemiş ve felsefe ile mezcedilmiş kelâm dönemi başlamıştır.[3]

Felsefe ile mezcedilmiş kelâm döneminin önemli âlimlerinden biri Fahreddin Râzî'dir. Râzî'yi önemli hâle getiren faktör ise onun felsefeyi, mantığı ve kelâmı her yönüyle değerlendirip bir potada eritebilmesidir. Onun sayesinde gerek varlık gerekse bilgi problemleri açısından felsefe ve mantık, kelâmın vazgeçemediği birer ilim hâline gelmiş, örneğin mantık ilminde yer alan "tanım teorisi" Râzî ile birlikte kelâmın ayrılmaz bir parçası olmuştur.[4]

Naklî deliller yanında aklî yöntemlerden yararlanmak, Seyfeddin el-Âmidî (ö. 631/1233) ve Kâdî el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) de genel temayülü olmuştur. Zamanla kelâmla felsefenin iç içe işlendiği bu dönem Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355) ve Teftâzânî'nin fikirleri ile sistemleşmiştir.[5]

Gazzâlî ve Râzî ile başlayan felsefî kelâm döneminin en önemli temsilcilerinden biri de Semerkandî'dir. O, eserlerine çoğu zaman sağlıklı düşünmek için gerekli olan mantık ilmini anlatarak başlamış, doğru düşünmenin yol ve yöntemlerini öğretmiş, daha sonra en ciddi felsefî ve aklî tartışmaları bu yöntem üzerine kurgulamıştır. Eş'arî kelâmında hâkim olan felsefî yaklaşım Mâtürîdî sistemine onun tarafından belirgin bir şekilde yerleştirilip kullanılmıştır.

---

[1] Mâtürîdî, *Kitabü't-Tevhid,* çev. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara 2003, s. 3-4; Sönmez Kutlu, *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2003, s. 22.

[2] Şerafeddin Gölcük, *Kelam Tarihi*, Esra Yayınları, İstanbul 1998, s. 154, 178, 206; Cemalettin Erdemci, *Kelam İlmine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2009, s. 68-69; Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1994, "Giriş", s. XI-XII.

[3] Kılavuz, *Kelama Giriş*, s. 54-55; Cağfer Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelam Tarihi*, Ensar Yayınları, İstanbul 2013, s. 164-165.

[4] Râzî, *el-Muhassal*, çev. Hüseyin Atay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. XXXI-XXXII; İsmail Şık ve dğr., *Kelâm I (Kelam Tarihi-Kelâm Okulları)*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015, s. 61.

[5] Cemalettin Erdemci, *Kelam İlmine Giriş*, s. 76-77; İsa Yüceer, "Kelam Felsefe İlişkilerinde İlk Dönem", *İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Egitim-Ögretim Meseleleri ve Koordinasyonu Toplantısı II*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, nr. 149, s. 219, İstanbul 1998.

İslâm dini genel olarak bilgiye, eğitime, ilim ve hikmete değer vermiştir. Kur'an'da bu konuyla alakalı çok sayıda âyet vardır. Bunların yanında bilim insanının önemi vurgulanmış, aklı kullanma ve doğru bilgiyi elde etme ile insanın diğer varlıklardan ayrıldığına temas etmiştir.[1]

Kur'an bireyin âlemden ve kendinden kopuk, amaçsız bir akıl yürütmesinden ziyade selim bir akıl, sağlam bir duyu ve sahih haberlere dayanan veriler ışığında akletmesini hedefler. Bu da bireyi duyuşsal ve bilişsel olarak tatmin etmeye yönelik bir gayretin sonucudur. Bu minvalde Allah, "Kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan delillerimizi hep göstereceğiz."[2] buyurarak bu konuya dikkat çekmiştir. Âfâkta gösterilen âyetler derken, tabiî varlıklar ve bunların dâhil olduğu doğa yasaları; enfüste gösterilen âyetler ifadesi ise, insan ruhunun derin aşamaları ve bunlara konulan ilâhî şifrelerdir. İşte Allah'ı tanımanın yolu, onun yasalarını anlamakla olur ve bu da ancak bilgi ve hikmete bağlıdır. Bu iki âlemi aynı anda anlamak ve idrak etmek yaratılışa daha uygun bir eylemdir.

Nitekim Kur'an, "Üstlerinde kanatlarını aça kapaya uçan kuşları hiç görmediler mi? Onları (havada) Rahmân'dan başkası tutmuyor."[3], "Peki, insanlar devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yeryüzünün nasıl yayıldığına bakmazlar mı?"[4] meâlindeki âyetlerle bu amaçların hedeflendiğini ortaya koymaktadır.

Tabiat teolojisi bakımından Tanrı sadece mekanik olarak kabul edilen âlemle değil âlemin içindeki bireyle de ilgilidir. O'nun yaratması, açıklamaya çalışılan duyu verilerinin algıladığı âlemle (âfâk) sınırlı olmayıp kavranması gereken bir psişik dünyayı da (enfüs) kapsar. Bu yaklaşım, Allah ile tabiat ve genel olarak yarattığı alan arasındaki ilişkiyi sadece ontolojik ve epistemolojik bilgi yığını olmaktan çıkararak işin içine imanı ve mârifeti de koyar.[1]

---

[1] "De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu! Doğrusu ancak akıl sahipleri bunu anlar." (Zümer 39/9)

[2] Fussilet 41/53.

[3] Mülk 67/19.

[4] Gâşiye 88/17-20

Semerkandî, eserinin adıyla bireyin âlemde ve kendinde var olan mükemmel ve hikmetli yaratışa bakmasının önemini vurgulamak istemiştir. Ona göre, birey âlemdeki düzen ve ihtişama bakarak kendi bâtınında (enfüsünde) ve zâhirinde (âfâkında) bulunan Allah'ın mükemmel sanatını görüp imanını ilme'l-yakîn seviyesine yükseltmelidir. Müellifin, eserini her ne kadar hadis olduğuna dair rivayetler olsa da[2] Hz. Ali'ye nisbeti daha muhtemel olan "Nefsini bilen Rabbini bilir." sözünden hareketle isimlendirmiş olması da muhtemeldir. Ayrıca onun soyunun Hz. Hüseyin'e dayandığını ifade eden "Hüseynî" lakabı, eserini atfettiği Hz. Ali ile ilgili ünsiyet bağına bir gönderme olabilir.

İslâm tarihinde rasyonalist grupların, mârifet ehlinden bağımsız ve hatta onlara muhalif bir akım olarak ortaya çıkıp, vahyin sahih yorumlarına karşı durduklarını gösteren bir iki örnek de yok değildir.[3] Ne var ki onlar, akılla nakil arasındaki hiyerarşiyi korumayı kendilerine ilke edinmek suretiyle bir düşünme tarzı geliştirmişlerdir. Bu yöntemle ulaşılan mârifetin kıymetini hep zikretmişlerdir.

Gazzâlî, "mârifetullah"ı bilgi türlerinin en üstünü olarak değerlendirir. Bu bilgi, âhiret mutluluğuna bir vesîle ve Allah'a yakınlaşmak için bir sebep olması hasebiyle amellerin en üstünüdür.[4] İhvân-ı Safâ metafiziğinde de Tanrı'yı bilmenin önemli bir yeri vardır. İnsan kendini bilmeden Tanrı'yı bilemeyeceği için metafizik önce insanın kendisini bilmesinden başlar.[5]

---

[1] Şaban Ali Düzgün, "Tabiat", *DİA*, c. 39, s. 327, İstanbul 2010.

[2] Suyûtî, *Zeylu'l-Mevzûât*'ta (Nevevî'nin fetvalarında veya başka eserlerinde bâtıldır, diye zikrettiği hadisler bölümünde) şöyle demiştir: "Nevevî'ye, Kim nefsini bilirse Rabbini bilir, kim Rabbini bilirse dili sürçer, hadisi sabit midir, diye soruldu. Nevevî, Sabit değildir, diye cevap verdi." Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takribi'n-Nevevi*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed Fareyabi, Daru Tayyibe, Riyad 2007, c. II, s. 203; Aliyyü'l-Kârî, *Uydurma Olduğunda İttifak Edilen Hadisler*, çev. H. İbrahim Kutlay, İnkılab Yayınları, İstanbul 2015, s. 51.

[3] S. Hüseyin Nasr, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 25.

[4] Yaşar Aydınlı, "Gazzâlî'nin İlim ve Düşünce Dünyası", *İslâmî Araştırmalar (Gazzâlî Özel Sayısı)*, sy. 13/3-4, s. 268, İstanbul 2000.

[5] Enver Uysal, "İhvân-ı Safâ", *DİA*, c. 22, s. 2, İstanbul 2000.

Semerkandî de en büyük amacın mârifetullah olduğunu düşünür. O da İslâm'ın mânevî gücü ile aklı uzlaştırma yoluna gitmiştir. İlimlerin nihaî hedefinin de Allah'ı bilmek olduğunu vurgulamıştır. Öyle ki, İbn Sînâ'nın, "Bütün ilimler tek bir faydada ortaktır: Uhrevî mutluluğa hazırlamak için insan nefsinin bilfiil yetkinliğinin sağlanması."[1] sözü de bir anlayışın ortak yansıması gibidir.

Eserin muhteva ve üslûp açısından özelliklerini genel bir değerlendirmeyle ifade edecek olursak, eser İbn Sînâ'nın *Şifâ* adlı külliyatına benzemektedir. Çünkü *Şifâ*; *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* adlı esere benzer şekilde mantık, doğa felsefesi, coğrafya, meteoroloji, mineraloji, psikoloji, botanik, biyoloji, matematik, geometri, aritmetik, müzik, astronomi ve ilâhiyat konularını içermektedir. Bu benzerlik içerik ve üslûp açısından olmakla birlikte Semerkandî kelâmî çizgiden asla uzaklaşmamıştır.

İbn Sînâ, mantıkta ve ilâhiyyâtta Aristoteles'i, geometride Öklides'i (MÖ 330-275), coğrafyada Batlamyus'u (MS 85 ve 165) takip etmiştir.[2] Semerkandî de benzer şekilde geometri ve coğrafya konularında aynı âlimleri takip etmiş, farklı sonuçlar çıkarsa da Aristoteles'in fikirlerinden azamî ölçüde istifade etmiştir. O, Öklides'in *Elementler* adlı eserinden alıntılar yapmış, ayrıca Batlamyus'un eserine yazdığı şerhi, çalışmasındaki ilgili bölümde kullanmıştır.

İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs, yukarıda vurguladığımız gibi *Şifâ*'nın konularını içeren bir yapıya sahiptir. Ancak Semerkandî bu muhteva ve içeriği tam anlamıyla *Şifâ*'dan devşirmemiştir. İki eser arasında yöntemsel anlamda benzerlik göze çarpsa da bu tarzın Semerkandî'ye özgü bir yönü de vardır. Onun bu metodu kendini öncelikle *el-Muʿtekadât* adlı eserinde göstermiştir. Söz konusu kitabındaki bir anektod *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* adlı çalışmasının içerik düzenlemesinde nasıl bir yol takip ettiğini göstermesi açısından dikkate değerdir. O, *el-Muʿtekadât* adlı eserinde, dönemin vâlisi veya emîri olduğunu düşündüğümüz Ali el-Emîr el-Fâdıl isminde bir zattan bahseder. Bu zat ona insanların, anlatılanları kesin delillerle ortaya konulması suretiyle daha iyi anlayacaklarını söyleyerek bunun yolunun mantık ile kelâm ilminin mebâdî ve mesâilinin birleştirilerek tek bir eserde zikredilmesi olduğunu belirtir. İşte Semerkandî bu tavsiyenin ve kendine güvenip inanmasını sağlayan veciz sözlerin etkisinde kalarak bilimsel bir yöntem ile bu ilimleri bir eserde mezcetmeye karar verir ve bu eserinde *Kıstâs'ı* ve *Sahâ'if*'i birleştirir.[1]

---

[1] İbn Sînâ, *Kitabu'ş-Şifa: Metafizik*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, c. I, s. 15.

[2] Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-Ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, çev. Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014, s. 19, 27, 29; Ahmet Kamil Cihan, "İbn Sînâ'nın Şifâ Adlı Eseri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 7, s. 175, Kayseri 1997.

Aynı yöntem ve metodun *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*'te de olduğunu görmekteyiz. Bu eserinde o, kelâm, astronomi ve tasavvufu mezcetmiştir. Ona göre, eğer amaç küllî bir bakış açısıyla meselelerin izahını yapmak ise takip edilmesi gereken yol bu olmalıdır. Bu itibarla eserde değinilen bilgilerin yüzeysel ve kısa özetler hâlinde olmasının nedeninin, eserin yazılış gayesinin ilmî kaygıların ötesinde tevhidî bir ilkeye dayanması olduğu söylenebilir. Ona göre bu mâlûmatlar Allah'ın yaratışındaki mükemmellikleri ortaya koymaya yarayan araçsal verilerdir ve bu amaçla kullanılmışlardır.[2]

B. *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*'ün Yazıldığı Dönem

Semerkandî'nin *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* adlı eserinin yazım tarihi ile ilgili nüshalarda herhangi bir kayıt yoktur. Ancak içerikte verilen birtakım tarihlerden yazıldığı zamanı yaklaşık olarak tahmin etmek mümkündür. Eser muhtemelen İlhanlı hükümdarı Argun Han'ın oğlu Gâzân Han'ın hükümdarlığına denk gelen dönemde (694/1295) yazılmıştır. Bu itibarla dönemin genel yapısını kısaca izah etmek yerinde olacaktır.

İlhanlı devlet teşkilatının esas kurucusu kabul edilen Abaka Han'ın (1265-1282) ölümünün ardından tahta Teküder geçmişti. İslâm dinini kabul ederek Ahmed adını alan Teküder, seleflerinin politikalarını terk ederek Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerini takibata almış, bir kısım köy ve kasabalardaki kiliseleri de camiye çevirmiştir.[3] Abaka zamanında Papa tarafından Moğolları Hıristiyanlaştırmaları için gönderilen birçok Fransisken papazını da idam ettirmiştir.[1] Ancak onun bu faaliyetleri Moğol hanedan mensuplarının isyanlarına neden olmuş ve neticede 1284 tarihinde Argun tarafından öldürülmüştür.[2]

---

[1] Semerkandî, *el-Mu'tekadât,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/2, vr. 34b; Atıf Efendi, nr. 1369, vr. 1b/2a.

[2] Semerkandî*, İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 58a; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 20b-21a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 20b-21a; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 15a.

[3] Mustafa Akkuş, *İlhanlıların Anadolu'daki Dini Siyaseti*, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, s. 139

1295'te 100.000 Moğol askeriyle birlikte Müslüman olup Mahmûd adını alan Gâzân Han'ın iktidara geçmesiyle İslâmiyet İlhanlıların resmî dini olmuştur.[3] 1316'da ölen Olcaytu'nun yerine ise küçük yaştaki oğlu Ebû Saîd Bahadır Han geçmiş ancak yaşının küçük olmasından dolayı hem içerde hem de dışarda birtakım sorunlar baş göstermiştir. Abaka Han'ın ardından siyasî (özellikle Anadolu'daki isyanlar, Çağatay ile Altın Orda hanlıkları ve Mısır'daki Memlûkler ile girişilen mücadeleler), iktisadî ve sosyal pek çok sorunla karşılaşan İlhanlı Devleti, Gâzân Han ile toparlanma sürecine girmiştir. Ekonomide önemli reformlar yaparak ülkenin gelirlerini arttıran Gâzân Han döneminde başta tıp, astronomi, kimya ve el sanatları olmak üzere hemen her alanda çalışma yapılmıştır.[4] Tebriz yakınlarında "Şâm" adındaki yeşillik bir vahaya "Gâzâniyye" olarak da anılan büyük ilim ve kültür merkezi olan "Şenb-i Gâzân" külliyesini inşa ettirmiştir.[5] İlhanlıların ilk rasathânesi olan Merâga'nın başında bulunan Tûsî'nin pek çok âlim ve öğrencisiyle birlikte Merâga rasathânesini terk ederek Bağdat'a gitmeleri nedeniyle rasat ilmi zayıflamaya başlamıştı. Bu nedenle Gâzân Han külliyeye bir rasathâne inşa edilmesine karar vermiş ve yaklaşık 1300 senesinde bu rasathânenin inşası tamamlanmıştır.[1] Ayrıca Gâzân Han tarafından bir külliye içerisinde yaptırılmış olan ve külliyeye ait vakıf tarafından da desteklenen "Gâzân Han Rasathânesi" 1296-1300 yılları arasında inşa edilmiştir. Burası bir gözlemevi olmasının yanı sıra astronomi derslerinin de verildiği bir okul hüviyetindedir. Ancak burada kimlerin çalışmalar yaptığına dair bir kayıt bulunmamaktadır.[2]

---

[1] Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri/1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 252.

[2] Ahmed Teküder, Memlûklerin kışkırtmalarına karşı halkını kazanabilmek için Moğol yasalarının yanında İslâm kaidelerinin de geçerli olduğunu ilan etmiştir. Ancak katışıksız bir Müslüman karşıtı olan Argun, devletin başına geçince durum tersine dönmüştür. Gregory, Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ö. R. Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987; İlhan Erdem, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 2/20 (2002), s. 17.

[3] Kumandanlarından Nevruz Bey'in teşvikiyle Gâzân, 1 Şaban 694 (16 Haziran 1295) tarihinde büyük şeyhzâde Sadreddin İbrâhim-i Hammuyî'nin huzurunda bütün emirler ile birlikte tevhid kelimesini söyledi ve hep birlikte Müslüman oldular. O ay toylar düzenleyip ibadetle meşgul oldular. Camiler, medreseler, hankâhlar ve hayır kurumları konusunda çok sayıda hükümler çıkarttı. Fazlullah Reşîdüddin, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İ. Aka-M. Ersan-A. H. Khelejani, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2013, s. 243.

[4] Abdülkadir Yuvalı, "Gâzân Han", *DİA*, c. 13, s. 430, İstanbul 1996.

[5] 12 bölümden oluşan bu külliyenin içerisinde şunlar vardır: Kümbed-i Âli (Büyük Kümbet, Gâzân'ın türbesi), Mescid-i Câmiî, Medâris (Hanefî ve Şâfiîler için medreseler), Dervişler için Hankâh, Dâru's-Siyâde (seyyidler için misafirhâne), Rasathâne, Dâru'ş-Şifâ (hastane), Beytü'l-Kütüb (kütüphane), Beytü'l-Kânûn (kanunların toplandığı yer, devlet arşivi), Beytü'l-Mütevellî (mütevelli ve görevlilerin kaldığı yer), Havuzhâne (havuz, abdest alınacak yer) Germâbe-yi Sebîl (sıcaksu-hamam). Osman G. Özgüdenli, "XIV. Yüzyılda Tebriz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* sy. 37, s. 254, İstanbul 2002.

Semerkandî'nin bu sahadaki yerini anlamamızı sağlaması açısından Tûsî'nin XIII. yüzyılın son çeyreğinde Merâga'da kurmuş olduğu rasathâne ile ilgili önemli bir mâlûmata temas etmemiz gerekmektedir. Onun ünlü meslektaşlarıyla çalıştığı zamana denk gelen bu rasathâne heyetinin içerisinde Semerkandî yer almamıştır.[3]

Rasathânede çalışmış olarak; Necmeddin Kâtibî Kazvînî (ö. 675/1277), Fahreddin Ahlatî (13. yy), Müeyyedüddin Urzî (ö. 663/1265), Fahreddin Merâgî (ö. 667/1268), Muhyiddin Mağribî (ö. 681/1283), Kutbeddin Şirâzî (ö. 710/1311) başta olmak üzere 17 kişinin daha ismi geçmektedir.[4]

Araştırmalarımız neticesinde bu heyetin içerisinde müellifimizin neden yer almadığı konusunda bir bilgiye ulaşamadık. Bu itibarla da Semerkandî'nin bu sahadaki çalışmalarını nerede yürüttüğü ve başka bir gözlemevinde ilmî faaliyetlerini sürdürmüş olup olmadığı konusunda bir mâlûmat edinemedik. Onun gözlemlerini yaptığı yerler konusunda aktardığı bilgilere dayanarak muhtemel bir sonuca ulaştık. Fuad Sezgin'in kaleme aldığı *İslâm'da Bilim ve Teknik* adlı eserde İslâm dünyasındaki rasathânelerin yerlerini gösteren bir harita mevcuttur.[5]

---

[1] Kemâl R. Haykıran, *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, s. 240.

[2] Aydın Sayılı, "Gâzân Han Rasathanesi", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, sy. 10/40, s. 627-628, Ankara 1946.

[3] Murat Demirkol, "Nasîreddin Tûsî'nin Bilim ve Felsefedeki Yeri", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy. 2/2, s. 40, Diyarbakır 2010; Mehmet Sami Baga, "*el-İşârât*'ın 'Garip' Bir Şerhinin Müellifi: Şemsüddin Semerkandî ve *Beşârâtü'l-İşârât* Adlı Eseri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 5, s. 226-227, Bingöl 2015.

[4] Demirkol, "Nasîreddin Tûsî'nin Bilim ve Felsefedeki Yeri", s. 42-43.

[5] Harita için bkz. Fuat Sezgin, *İslâm'da Bilim ve Teknik (Arap-İslâm Bilimleri Tarihi Enstitüsü Aletler Koleksiyonu Kataloğu)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2008, c. II, s. 24.

Semerkandî hem *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* hem de *el-Mu'tekadât* adlı eserlerinde 688/1289 tarihinde birkaç ay Tebriz'de gözlemlerde bulunduğunu zikretmektedir.[1] Tebriz'e en yakın rasathâne, 80 km uzaklıktaki Merâga Gözlemevi'dir. Bu itibarla Semerkandî'nin eserinde yer verdiği astronomi ile ilgili verilerini Tebriz'deki bir rasathânede çalışarak elde ettiğini söyleyebiliriz.[2] Yaptığımız araştırmalar bu gözlemlerin, büyük bir ihtimalle, yukarıda zikri geçen "Gâzân Han Rasathânesi"nde yapıldığıdır. Onun Güneş ile ilgili gözlemi, muhtemelen önceki bir tarihe denk gelmektedir. Eseri kaleme alınca da bu tespitini aktarmıştır, denilebilir.

C. *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*'ün Muhtevası

İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs'ün ilk bölümü kelâmla ilgilidir. "Birinci Mazhar"[3] genel kelâm konularını ihtiva etmektedir. Eser felsefî kelâm döneminin tipik bir örneği olduğundan burada felsefî ve kelâmî ifadeler iç içe geçmiş ve kelâmî konular felsefî ve mantıkî metodlarla ele alınmıştır.

"Birinci Maksat"ta[4] var olmak açısından varlık; zorunlu, mümkün ve mümteni kavramları bağlamında açıklanmıştır. Semerkandî bu bölümde Allah'ın sıfat ve nitelikleri konusunda açıklamalar yapmıştır. Kelâm ve felsefe açısından var olan tartışmaları kısa ifadelerle izah etmek suretiyle kendi düşüncelerini de ortaya koymuştur. "İkinci Maksat"ta ise yaratma teorilerinin en önemlilerinden *sudûr* nazariyesine kısaca değinilmiş, insan nefsinin ve semâvî varlıkların ruhanî oluşu ile ilgili düşünceler ortaya konmuştur. Semerkandî bu kısımda "sudûr" anlayışını da açık bir şekilde eleştirmiş ve *hudûs* nazariyesinin üstünlüğünü vurgulamıştır. "Üçüncü Maksat"a kelâmcıların tabîiyyât adını verdiği alanla ilgili tartışmalar hâkimdir.

---

[1] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 68b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 51b; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 48b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 33b; *el-Mu'tekadât,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/2, vr. 47b; Âtıf Efendi, vr. 71a.

[2] Rasathâne için kullanılan "rasad" teriminin aynı zamanda "gözlem" anlamına da gelmesi, bununla ilgili bilgilerin değerlendirilmesinde belirli bir zorluğa neden olmaktadır. Böylelikle, sıklıkla kullanılan "amele'r-rasad" cümlesi, hem "rasathâne inşa etti", hem de "gözlem yaptı" anlamına gelebilir. Bu bilgiler ışığında da direkt olarak eserden bir gözlemevi çalışmasının olduğunu çıkartmak mümkün olmamıştır. Serdar Mutçalı, "Ra-sa-de", *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 2000, s. 325.

[3] Mazhar; eserde ana başlıklar için kullanılan bir terimdir.

[4] Maksat; eser bağlamında mevzuda esas ulaşılmak ve vurgulanmak istenen gaye, amaç ve hedef.

Bu bölümde sudûr ve hudûs nazariyeleri, cevher-i ferd ile ilgili görüşler izah edilmiştir.

İkinci mazhar; astronomi, geometri ve takvim ilminin konularının gözlemlere dayanılarak izahını içermektedir. Burada astronomik gözlemler matematiksel verilerle işlenmiştir. Bu bölüme Batlamyus'un coğrafya ve astronomi ile ilgili görüşleri ve metodu hâkimdir. Yer merkezli âlem modelinin ne olduğu ve bu modelin özellikleri bölümün temel konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca geometri ile ilgili bilgiler Öklides'in fikirlerine dayanılarak mütalaa edilmiş ve *Eşkâlü't-Te'sîs* adlı geometri eserinden alıntılar yapılmıştır. Bu bölümün, dönemin astronomi eserlerine benzediği söylenebilir. Bu eserlerden biri Nasîrüddin Tûsî'nin astronomi sahasındaki *et-Tezkire fî 'İlmi'l-Hey'e* adlı eseridir.

Üçüncü mazhar; Aristotelesçi felsefenin yaratılmışlara bakış açısının sistematik bir tekrarını içermektedir. Yeryüzündeki varlıkların yaratılışlarındaki ince ve sanatkârane görünüm, Kur'an âyetleri ile desteklenerek izah edilmiştir. Ay altı âlem ile ay üstü âlemin özellikleri ve etkilerine değinilmiş ve hiyerarşik sudûr anlayışına uygun yaratılmışlar bilgisi verilmiştir. Ay üstü âlemden yani gök cisimlerinden hareket edilmiş, dört unsur ve onların birleşip ayrılmalarından ortaya çıkan varlık âlemi izah edilerek insan bahsine geçilmiştir.

Dördüncü mazharda ise yaratılmışların en üstünü ve mükemmeli kabul edilen insanın rûhî ve bedensel yapısı daha çok Yeni Platoncu bir tarzda anlatılmış ve ruhun ne olduğu, bedenin özellikleri ve ruh-beden düalizminin genel izahı yapılmıştır. Tasavvufa kapı aralayan müellifimizde ruhun tekâmülü için gerekli olan seyr ü sülûk anlayışının kısa bir özetini de görmekteyiz. Bu kısım, İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adlı eserinde yer alan "Âriflerin Makamı" adlı bölümün özeti gibidir.

Sonuç olarak; eserde müellif mantık, fizik (tabîiyyât), metafizik (ilâhiyyât) ve tasavvuf disiplinlerinin dördünü de incelemiştir. Kısaca, eserin Aristoteles felsefesi, İbn Sînâ geleneği ile Râzî çizgisinin bir devamı niteliğinde olduğunu belirttikten sonra eserle ilgili birkaç teknik ayrıntı vermekte fayda görüyoruz.

Semerkandî, eserini "dört mazhar" şeklinde düzenlemiştir. Mazharlar eserin temel başlıklarını belirten ifadelerdir. Bu temel başlıklar altında her biri kendi içerisinde bölümlenmiş "maksat"lar vardır. Birinci Mazhar, üç maksattan teşekkül etmiştir. İkinci Mazhar'da Birinci Mazhar'dan farklı olarak bölümler "maksat" değil "fasıl"[1] şeklinde sınıflandırılmıştır. Sekizinci faslın sonunda bir "Tenbih"[2] başlığı vardır. Burada müellif her bir başlıkta değindiği konuların aksine hatırlatma bâbında farklı bir noktaya işaret etmektedir. Ayrıca İkinci Mazhar'ın son faslı olan "On Altıncı Fasıl" kendi içinde bahislere ayrılmıştır. Üçüncü Mazhar üç maksattan oluşmaktadır. Bu mazharın içinde "Bahis"[3] ve "Fasıl" başlıklarından farklı olarak "Kısım" adlı bölümler mevcuttur. Buna ek olarak bu mazharda "Hâtime"[4] adlı başlıklar vardır. Genel olarak bu başlıklarda konunun farklı bir grup tarafından savunulan tartışmalı noktalarına temas edilir. Dördüncü Mazhar, dört kısımdan oluşmaktadır. Kısımlar kendi içerisinde bahislere ayrılmıştır. "Tenbih" adlı iki bölümde de yukarıda değindiğimiz gibi konunun farklı bir noktası mülâhaza edilmiştir. Kitabın sonunda ise Semerkandî, "Giriş" kısmında olduğu gibi dualara, Peygamber'e salât ve selâm ifadelerine yer vermiştir.

Öyle anlaşılıyor ki müellifin mazhar ifadeleri dört ana gövdeyi temsil etmektedir. Bahisler ise bir alt bölümün ihtiva ettiği konuları içermektedir. Ancak mazharların altındaki başlıklar birinci mazharda maksat, ikinci mazharda fasıl, üçüncü mazharda maksat ve dördüncü mazharda kısım şeklindedir. Yani yazar maksat, fasıl ve kısım başlıklarını farklı isimlerle ama aynı amaç için kullanmıştır.

İncelemelerimiz neticesinde Semerkandî'nin bu tarzda bir yazım tekniğine sahip olduğunu *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye* adlı eserinde de müşâhede ettik. O, bu eserinde aynı şekilde kısım, fasıl ve hâtime adlı bölüm adları kullanmak suretiyle izahatlarını bu başlıkların altına sıralamıştır. Kısımlar fasıllara ayrılmış ve bazı fasılların sonundaki hâtime adlı başlıklar benzer amaçlarla kullanılmıştır.

---

[1] Fasıl; mevzu içindeki bölüm, kısım ve devre anlamlarına gelir.

[2] Tenbih; anlatılan konu ile ilgili ek uyarılar.

[3] Bahis; üzerinde konuşulan sorun, konu.

[4] Hâtime; bir bölümün sonuna konulan açıklama, bölümün sona erdiğini bildiren ek sözler.

D. Eserin Astronomi Verileri Açısından İncelenmesi

Semerkandî astronomi sahasında Tûsî kadar velûd bir âlim olmasa da *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* adlı eserinden onun oldukça başarılı ve teknik açıdan geniş bir bilgiye sahip olduğunu görmekteyiz. Tûsî eserine üç tablo olarak zîc cetveli[1] koymuştur.[2] Ancak Semerkandî gökyüzü gözlemlerini 16 şekille daha görsel hâle getirerek tekniğini sergilemiştir. Tûsî'nin eserinde ise beş şekil mevcut olup[3] bunların benzer şemaları Semerkandî'nin eserinde de aktarılmıştır. Bu şekiller, Semerkandî'nin çizimlerine benzer olarak yıldızların ve gezegenlerin konumlarını, perije ve apojelerindeki değişimleri, Ay ve Güneş'in Dünya ile ilgili değişen konumlarını göstermektedir.[4]

Semerkandî, eserinde, Batlamyus ve Aristoteles'in astronomi hakkındaki fikirlerini özetlemiştir. Çünkü nitel ve nicel ifadeler daha çok Yunan kaynaklıdır. Semerkandî gök cisimlerini ve uzayı anlattığı eserinde, aslında Allah'ın kudret ve azametini izah etme niyetindedir. Âyetleri kullanış tarzı da bunu ortaya koymaktadır.

Ayrıca sudûr nazariyesinde değindiğimiz bazı aklî izah ve reddiyeler eserin bu bölümünde de mevcuttur. Feleklerin hareketlerini ve niteliklerini ele alan Semerkandî, bunlarla ilgili yapılan birtakım akıl yürütmelerin, sudûr ilkesinin yanlışlığından dolayı kabul edilemez olduğunu iddia eder. Merkür'ün boylamsal hareketleri ve feleklerinin anlatıldığı kısımda filozofların izahlarına uygun olarak düşünüldüğünde zirve, orta çap ve eğim kuşağının hareketi, birden sadece bir değil, birden fazlanın sudûrunu gerekli kılan bir durum ortaya çıkarmakta ve bu durum onların "birden bir çıkar" anlayışına ters düşmektedir.[5]

Görüldüğü üzere Semerkandî oldukça sistematik ve metodik bir düşünce tarzına sahiptir. Onun analitik zekâsı meseleleri kavrarken her durumda kendini göstermekte ve sahip olduğu ilmî yetkinliği bağlama uygun olarak kullanabilmektedir.

---

[1] Yıldızların, belli bir zamandaki yerlerini, durumlarını gösteren çizelge (zâyîçe). İslâm bilimleri tarihi literatüründe astronomi cetvellerine verilen ad. Bkz. Yavuz Unat, "Zîc", *DİA*, c. 24, s. 397, İstanbul 2013.

[2] Hüseyin el-Bercendî, *Şerhu't-Tezkire fî İlmi'l-Hey'e*, King Saud University, Riyad 1957, vr. 46a-58a-65b.

[3] Bercendî, *Şerhu't-Tezkire fî 'İlmi'l-Hey'e*, vr. 17a-38b-49b-49a.

[4] Bercendî, *Şerhu't-Tezkire fî 'İlmi'l-Hey'e*, vr. 17a-38b-49b-49a.

[5] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 58a; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 27b; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 27a-27b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 19b.

Semerkandî'ye göre, Ay'ın ve diğer gezegenlerin Dünya'nın merkezine olan uzaklığının her zaman ölçülebilmesini sağlayan husus, Ay'ın ve diğer gezegenlerin feleklerinin yarıçapının 60 derece olarak kabul edilmesidir. Dolayısıyla o, Ay'ın ve diğer gezegenlerin episikllerinin (taşıyıcı düzeneklerinin), yarıçaplarının ve onların feleklerine ait merkezlerin birbirine uzaklıklarının miktarlarının, bu dereceler sayesinde bilinir hâle geldiğini ortaya koymuştur.[1] Semerkandî, bunu *Almagest*'inin on üçüncü faslının beşinci makalesinde açıkladığını vurgulamış ve bunun ölçüsünün de Dünya'nın yarıçapı olduğunu belirtmiştir.[2] O, bu ölçüyle Ay'ın uzaklıklarını öğrenmek için Batlamyus'un gündüz ortası dairesi üzerindeki görünen yüksekliği 39 derece ve 1/6'nin yarısı olduğu bir vakitte Ay'ı gözlemlediğini aktarmıştır. Batlamyus, yaşadığı zamanda o bölgedeki gerçek yüksekliği yaptığı hesaba göre 40 derece ve 1/5 derece olarak hesaplamıştır. Aradaki farkı bir derece ya da 7 dakika olarak bulması da ona Ay'ın paralaksının ölçüsünü vermiştir.[3] Ayrıca Batlamyus, gezegenlerin gökyüzünde ilmek atmalarını, yani durmalarını ve geriye dönmelerini açıklamak için de, "taşıyıcı düzenek (dış çember)" adı verilen başka bir düzenek daha kabul etmiştir.[4]

Ne var ki, Batlamyus tarafından kullanılan "dış merkez" ve "dış çemberik (dış çemberli)" sistemler, daha baştan beri, Aristoteles fiziğine aykırı düştüğünden yadırganmış, özellikle fizikçiler tarafından benimsenmemiş ve sistem, fizikçilerden ziyade astronomlar tarafından tutulmuştur. Bu nedenle Avrupa'da Geç Ortaçağ'da ve Yeniçağ başlarında, sistem özellikle İbn Rüşdcü çevrelerce eleştirilere mâruz kalmıştır.[5]

---

[1] Nasîrüddin et-Tûsî, *Tahrîru'l-Mecistî*, s. 122; Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 61b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 31a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 30b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 21b.

[2] Tûsî, *Tahrîru'l-Mecistî*, s. 101; Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 61b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 31a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 30b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 21b.

[3] Tûsî, *Tahrîru'l-Mecistî*, s. 122.

[4] Yavuz Unat, *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, Nobel Yayınları, Ankara 2013, s. 50.

[5] Unat, *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi,* s. 50.

Batlamyus, Güneş'in paralaksını[1] 2 dakika 51 saniye olarak belirlemiş, ancak yeryüzüne Güneş'ten daha yakın olan Merkür ve Venüs gezegenlerinin paralakslarının duyuyla algılanabilecek bir büyüklükte olmadığını söylemiştir.[2] Ayrıca Semerkandî, eski Hintlilerin bunu 24 derece, Me'mûn zamanında 23 derece ve 35 dakika, sonrakilerin 23 derece ve 33 dakika, kendi zamanında da 23,5 derece küsur bulduklarını nakletmiştir.[3] Bu ihtilâfla ilgili olarak da birtakım kişilerin burçlar kuşağının enlem üzerinde hareket ettiğini, böylece Ekvator'a yaklaştığını iddia ettiklerini belirtmiştir. Semerkandî bu şekilde ortaya koyduğu mâlûmatları nicel ve geometrik tasvirlerle açıklayarak eserin anlatımını görsellik ile de güçlendirmiştir.[4]

Semerkandî gökyüzünü küreye benzetmiştir. Ona göre yıldızlar, yeryüzünün etrafında sâbit bir yörüngede dönmektedir. Her yıldızın istikametinde bir sonrakinden küçük olan iç içe daireler şeklinde düşünülmüş yörüngeler vardır.[5] Bu ifadeler benzer şekilde Fergânî'nin (ö. 247/861'den sonra) *Cevâmi'u İlmi'n-Nücûm ve Usûlü'l-Harekâti's-Semâviyye* adlı eserinde mevcuttur. Benzer noktalar hususunda örneklemeler yaptığımızda Semerkandî'nin astronomi ile ilgili bazı fikirlerinin İslâm astronomlarının görüşlerinin bir tekrarı olduğunu görebiliriz.[6]

---

[1] İnhiraf, paralaks (İng. paralax, Lat. paralaxus): Bir gezegenin yer yüzeyindeki bir gözlemciye görünen konumu ile Yer'in merkezine göre oluşan konumu arasındaki açı. "Ekliptiğin merkezi olan Yer'in merkezinden çıkan ve Ay'ın kursunun ya da diğer gezegenlerin kursunun merkezinden geçen, burçlar küresine doğru giden ve gezegenin küredeki gerçek boylam ve enleminde sona eren düz bir çizgi var- sayalım. Gezegen Zenit'te ise bu çizgi ve gözümüzden çıkıp gezegenin merkezinden geçen çizgi aynı doğru üzerinde yer alır. Bu durumda, gezegeni burçlar küresindeki gerçek konumunda görürüz. Gezegen Zenit'te değilse, bu iki çizgi arasında farklılık oluşur ve iki çizgi, gezegenin kursunun merkezinde birleşir. Bizim gezegeni gördüğümüz konumdan çıkan çizgi, gezegenin burçlar küresindeki gerçek konumundan farklıdır. Bu iki konum arasındaki farklılığa paralaks adı verilir. Paralaks, Zenit'ten ve gezegenden geçen büyük daireden bir yaydır." Bkz. Yavuz Unat, *Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi,* http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/1267/14584.pdf (erişim: 11 Şubat 2016).

[2] Tûsî, *Tahrîru'l-Mecistî*, s. 72-73.

[3] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 61b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 31a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 30b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 21b.

[4] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 61b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 31a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 30b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 21b.

[5] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 56b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 16a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 15b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 10a-11b.

[6] Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Fergânî, *Cevâmi'u İlmi'n-Nücûm ve Usûlü'l-Harekâti's-Semâviyye* (*Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esası*), çev. Yavuz Unat, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 34-35.

Örneğin Semerkandî, İslâm astronomlarına benzer şekilde[1] Dünya'nın, âlemin tam ortasında olduğunu, gökyüzündeki yıldızların aynı büyüklükte olmasından anladığını ifade etmiştir.[2] Ayrıca temelde gökyüzündeki dönme anlamında iki hareketten bahsedilmektedir. İlki bütün âlemin dünyanın etrafındaki hareketi, diğeri ise yıldızların, Dünya'nın etrafındaki paralel daireler üzerindeki hareketidir.[3]

Öyle anlaşılıyor ki klasik gök biliminde bütün âlem sâbit olan Dünya'nın etrafında mütemâdiyen dönmektedir. Bu fikrin temel nedeni gözlemlerin Dünya'dan yapılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle gözlemciler diğer gezegenlerin, Güneş'in ve Ay'ın, Dünya'nın etrafında döndüğü ve yeryüzünün de hepsinin merkezinde olduğu fikrine kapılmışlardır. Ancak bilimsel gelişmeler ve hassas gözlem aletleri bu durumu farklı bir boyuta taşımış ve bilinen gerçekleri ters yüz ederek merkeze Güneş'i koymuştur.

Dünya, âlemi sınırlayan yıldızlar küresinin merkezindedir; bu dış kürenin hemen içinde, burçlar kuşağı çevresinde en uzun süre dolaşan Satürn gezegeninin yörüngesi bulunur; sonra Jüpiter ve ardından da Mars gelir.[4] Bu noktaya kadar düzen açıktır. Gezegenler dıştan içe doğru azalan yörünge periyodu düzeninde dizilirler. Aynı teknik ayın yörüngesini de dünyaya en yakın yere yerleştirir. Ancak geriye kalan üç gezegende bir sorunla karşılaşılır: Güneş, Venüs ve Merkür dünya çevresindeki yolculuklarını aynı ortalama zamanda, bir yılda tamamladıkları için bunların sıraları diğer gezegenlere uygulanan yöntemle saptanamaz. Gerçekten de eski çağda bunların sıraları konusunda büyük bir anlaşmazlık vardı. MÖ 2. yüzyıla kadar çoğu astronom Güneş'in yörüngesini Ay'ın yörüngesinin hemen dışına, Venüs'ün yörüngesini Güneş'in yörüngesinin dışına, Merkür'ün yörüngesini onun dışına, Mars'ın yörüngesini de sona yerleştiriyorlardı. Bu sıralama Batlamyus'un benimsediği şeklin aynısıydı. Ardıllarının da etkisiyle bu sıralama yaygınlaşıp benimsendi.[1]

---

[1] Ferganî, *Cevâmi'u İlmi'n-Nücûm ve Usûlü'l-Harekâti's-Semâviyye,* s. 38.

[2] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 56b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 15b-16a; İnebey, 15b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 11a.

[3] Ferganî, *Cevâmi'u İlmi'n-Nücûm ve Usûlü'l-Harekâti's-Semâviyye,* s. 39.

[4] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 57a; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 17b; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 16a-17b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 11b.

Feleklerin, göksel cisimlerin hareketi konusundaki fonksiyonları, dönemin astronomi âlimlerinin sistemlerini açıklamaları için vazgeçilmez konumdadır. Onlar feleklerin hareketleri ve nitelikleri konusunda benzer fikirlere sahiptirler. Bu özellikler Semerkandî tarafından aynen kullanılmış ve sistem bunun üzerine bina edilmiştir.[2] Söz konusu özellikler şöyledir:

1. Felekler basittir. Onların basitliği bileşik olmadıkları mânasına gelmektedir. Çünkü bileşik olmak çözünmeyi gerekli kılmaktadır. Ancak bu durum felekler için muhaldir. Çözünme ancak doğrusal hareketle mümkündür ve feleklerin döngüsel hareket yaptığı genel kabul gören bir düşüncedir.[3] Feleklerde doğrusal hareketin meyli yoktur. Astronomlar yıldızların hareket ettiğini gözlemleyip bu hareketin yıldızların kendilerinden olmadığı sonucuna vardılar. Bu nedenle feleklerin onları döndürdüğüne ve buna bağlı olarak feleklerde dairesel hareket meyli olduğuna hükmettiler. Bu akıl yürütmeler tümdengelim veya tümevarım şeklinde olsa da doğa filozofları da felekte dairesel meylin ilkesi olduğuna karar vermişlerdir.[4]

2. Felekler şeffaf ve renksizdir. Bunun nedeni ardındaki yıldızları görebilmektir. Oysa renkli olan ardındakinin görülmesine engel olur.[5] Ancak Râzî bu konuda farklı bir fikre sahiptir. Çünkü o, her renkli olanın engelleyici bir yapıda olduğunu kabul etmez. Bunun gerekçesi onun su ve camın renkli olduğunu kabul etmesinde yatmaktadır. Ancak genel anlamda o da renksizlik ve şeffaflık konusunda benzer fikirdedir.[6]

---

[1] S. Thomas Kuhn, *Kopernik Devrim: Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi*, çev. Halil Turan ve dğr., İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 101-102.

[2] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 56a; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 14a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 13b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 10a.

[3] Fahreddin er-Râzî, *el-Mebâhisu'l-Meşrikıyye*, tah. Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdadî, Beyrut 1990, c. I, s. 83; Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 56b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 15b; İnebey, vr. 15a-15b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 11a; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, c. II, s. 880.

[4] Râzî, *el-Mebâhis*, c. II, s. 106-107; Cürcânî, *Mevâkıf,* c. II, s. 892.

[5] Râzî, *el-Mebâhis*, c. II, s. 84-85; Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 56b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 15b; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 15a; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 11a; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* c. II, s. 882.

[6] Râzî, *el-Mebâhis*, c. II, s. 95.

3. Felekler ne ağır ne de hafiftir. Çünkü ağır veya hafif olsaydı döngüsel değil doğrusal hareket etmek zorunda kalırdı ki bu da sistemin yok olması anlamına gelirdi.[1]

4. Felekler sıcak ve soğuk değildir. İbn Sînâ'ya göre ağırlık soğukluğu, hafiflik sıcaklığı gerektirir. Râzî de bu konuda aynı fikirdedir. Ona göre eğer felekler sıcak olsaydı feleklere yakın olan yüksek dağların da sıcak olması gerekirdi ki durum böyle değildir.[2]

5. Felekler yaş ve kuru değildir. Yaş ve kuru olsalardı onlarda doğrusal hareketin ilkesi bulunurdu. Çünkü yaşlık, yabancı şekillerle şekillenmeyi kolaylıkla kabul ve terk etmeyi gerektirir. Kurulukta ise bu kabulun tersi söz konusu olur.[3]

6. Felekler kevn ve fesadı/oluş ve bozuluşu kabul etmez. Onların türsel suretlerinden ayrılmaları ve başka bir suret edinmeleri mümkün değildir.[4]

7. Felekler büyümeyi kabul etmeyen varlıklardır. Çünkü büyüme doğrusal hareketi zorunlu kılmaktadır. Onlar genleşmeyle büyümedikleri gibi erime ve yoğunlaşmayla da küçülmezler.[5]

Gezegenlerin Dünya merkezli âlem modeline göre nasıl dizildiğini Semerkandî eserinde şöyle özetlemiştir:

> "Biz Ay'ın, Güneş'in ve yıldızların tamamının bir gece ve gündüzde döngüsü tamamlanan bir hareketle hareket ettiğini görürüz. Bunlardan batıdan doğuya doğru doğanlar yine orada bir zaman gizlenirler. Sonra ikinci kez doğuya tekrar dönerler ve ilk seferindeki gibi tekrar doğarlar. Doğuşu ve batışı olmayan yıldızlar da daima diğerleri gibi böyle bir hareketle hareket ederler. Buna günlük hareket denir. Çok daha hassas bir gözlemle fark ederiz ki, onlar yavaş bir hareketle de batıdan doğuya doğru hareket ederler. Bütün gök cisimlerini kapsayacak şekilde bu iki hareket birbirlerinin benzeridir. Ay, Güneş ve ışık veren 5 gezegenin hareketleri farklıdır. Fakat bu farklılık birinin diğerine kıyaslanmasıyla değildir. Bu nedenle filozoflar (hükemâ) ilk gözlemlerinde 9 feleğin varlığından söz etmiş, 2 tanesi mezkûr iki hareket, 7 tanesi de 7 gezegene ait hareket

---

[1] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 56b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 15b; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 15a-15b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 11a; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* c. II, s. 880.

[2] Râzî, *el-Mebâhis*, c. II, s. 91-92; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* c. II, s. 884.

[3] Râzî, *el-Mebâhis*, c. II, s. 95; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* c. II, s. 886.

[4] Râzî, *el-Mebâhis*, c. II, s. 101; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* c. II, s. 886-888.

[5] Râzî, *el-Mebâhis*, c. II, s. 101; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* c. II, s. 890.

> gösterdiklerini belirtmiştir. Geri kalan bütün yıldızların böyle bir hareketi olmadığından 8. feleği o yıldızlara mekân olarak belirlemişlerdir. Aslında bu iki hareket, birçok felek için mümkündür. Dolayısıyla 9. feleği en belirgin hareket, 8. feleği ise en gizli hareket için uygun görüp onun yıldızlarına *Sâbitler* adını vermişlerdir. Çünkü onların konumları ebediyen sâbittir. Geri kalan 7 hareketi ise gezegenlere ait göstermişlerdir. Bir kısmının diğer bir kısmıyla gölgelenmesi sırasına göre; 7. Zuhal, 6. Müşteri, 5. Merih, 4. Güneş, 3. Zühre, 2. Utarit ve 1. Ay şeklinde belirlenmiştir."[1]

Semerkandî'nin Batlamyus'un eksen eğikliğini 23 derece 27 dakika bulduğunu belirtmesi dikkate değer bir veridir.[2] Aynı eğiklik Me'mûn döneminde yapılan gözlemlere göre 23 derece 35 dakikadır.[3] Günümüzde bu değerin 23 derece 27 dakika olarak kabul edildiğini düşünürsek dönemin şartlarına göre gözlemlerin oldukça başarılı olduğunu söyleyebiliriz.

Semerkandî seleflerine uyarak gece ile gündüzün sürelerinin tespitini Güneş ışınlarının geliş açılarına göre belirlemiştir.[4] Bu, günümüzde de böyledir. Ancak o bununla ilgili tespitlerini belli bir tarih vererek zikretmemekte ve Zodiak'ta bulunan burçların konumuna göre yapmaktadır. Örneğin; Güneş ışınlarının Yengeç dönencesine geldiği zamanlarda kuzeyde günler daha uzun, Oğlak dönencesine geldiği zamanlarda güneyde daha uzun, Ekvator'da olduğu zamanlarda ise eşit olur. Nitekim astronomlar bu tarihleri Koç, Terazi, Yengeç ve Oğlak gibi burçlara tahsis etmiş ve buna göre belirlemelerini yapmışlardır.[5]

Klasik kozmoloji bilginleri de günümüzde olduğu gibi Dünya'yı eksen eğikliğinin derecesine göre bölümlere ayırmış, eksen eğikliği derecesinden -23 dereceden küçük yerlerden- Güneş'in yılda iki kere geçtiğini, onun dışındaki dönencelere yılda birer kez uğradığını ve dönenceler dışındaki -23 dereceden daha büyük- noktalara hiçbir zaman dik gelmeyeceğini saptamışlardır.[1]

---

[1] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 57b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 18a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 17b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 12b; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* c. II, s. 868-870.

[2] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 62a; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 31a-31b; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 31a; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 22a.

[3] Kuhn, *Kopernik Devrimi,* s. 41.

[4] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 57b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 18a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 18a; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 12b.

[5] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 57b; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 18a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 17b; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 12b; Kuhn, *Kopernik Devrimi,* s. 44-45.

Ayrıca Semerkandî eserinde, Batlamyus ve ardıllarının kutup dairelerinin açılarını da 66 derece olarak tespit ettiklerini aktarmıştır.[2] Onlar, Dünya'nın merkezde olduğu, Güneş'in Dünya'nın çevresinde döndüğü ve Güneş'in dönüşünün, kışın yazdan biraz daha hızlı olduğunu tespit etmişlerdir.[3] Bunun sebebi ise kışın Güneş'in Dünya'ya yaklaşması ve Dünya'nın çekiminden kaçabilmek için daha hızlı dönmesidir.

Semerkandî astronomi konusunda Batlamyus ve Aristoteles'in etkisinde kalarak ortaya koyduğu fikirleri, kendine ait gözlemlerle de beslemiştir. O, yukarıda değindiğimiz âlem modelini ve Batlamyus'un kitabında yer verdiği ana başlıklar ve konu içeriklerini olduğu gibi eserine taşımış ve niceliksel ifadeleri de metodik bir çerçevede kullanmıştır.

Semerkandî, Batlamyus döneminin Yunan bilginleri gibi gök cisimlerinin hareketleriyle ilgilenmiştir. O, görünen bütün durumlardaki hareketleri açıklamak için geometrik şekiller kullanmış, bu şekiller yardımıyla da yıldızların yerlerini istenilen her vakitte hesaplayabilmiştir.

Semerkandî'nin birçok teknik düzeyde kavramsal ifadelerle ortaya koyduğu astronomi ile ilgili fikirlerinde, Râzî'nin *el-Mebâhisü'l-Meşrikıyye* adlı eserinden yararlandığını söyleyebiliriz. Ancak Râzî'nin eserinde verdiği bilgiler yalnızca feleklerin özellikleri ve hareketleri konusuyla sınırlıdır ve astronomi alanı ile ilgili gözlemlere ve teknik detaylara yer verilmemiştir. Hâlbuki müellifimizin bu sahada verdiği mâlûmatlar ona göre daha ayrıntılı ve daha teknik bilgileri içermektedir.

İslâm dünyasında astronomlar birbirleriyle bağlantılı iki tür etkinlik üzerinde yoğunlaşmışlardır. İslâm astronomları hem gözlem aletleriyle gökyüzünü gözlemlemişler, hem de gözlem verilerini hareketli geometrik düzeneklerle anlamlandırmaya çalışmışlardır.[1] Bu tavrı Semerkandî'nin bu eserinde de görmekteyiz. O, yaptığı gözlemleri aynı şekilde geometrik şekillerle sembolleştirme yoluna gitmiş ve yukarıda özetini verdiğimiz her bir başlığı 18 şekille geometrik olarak da izah etmiştir.

---

[1] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 62a; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 18a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 30b-31a; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 12b.

[2] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 64a; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 37b; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 37a; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 25b; Kuhn, *Kopernik Devrimi,* s. 45.

[3] Kuhn, *Kopernik Devrimi,* s. 121.

Teknik birçok kavramı da usulüne uygun bir şekilde kullanan Semerkandî, Öklides'in *Elementler*[2] adlı eserindeki geometrik ilkeleri astronomiye uygulamıştır. Geometrinin esasları Eski Yunan'dan gelmekte idi ve bu etkileşim Öklides'in *Elementler* adlı eseri ile *Almagest*'in tercümesinin intikali ile gerçekleşmiştir.[3]

Semerkandî'ye göre Öklides'in geliştirdiği geometri yöntemini fizik bilimlerin yöntemine bağlı olan sonraki kuşaklara mensup bazı bilginler hariç bütün bilginler izlemiştir. Kendisi de bu yöntemi kolay anlaşılır tarzda ortaya koymak üzere *Eşkâlü't-Te'sîs* adlı eserini kâleme almıştır. Onun geometriye hesap ve ölçüm işlemleri gibi pratik amaçlarla yaklaştığı izlenimini veren giriş cümleleri Kadızâde tarafından garipsenmemiştir. Nitekim Kadızâde'nin açıklamasında, cebir ve ölçüm işlemleri aritmetik bilimlerin birer dalı sayılmakta ancak bu tür işlemlere ait teorik dayanakların son tahlilde Öklides geometrisinde bulunduğu Semerkandî ile birlikte vurgulanmaktadır.[4]

---

[1] Unat, *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi*, s. 78.

[2] 1. Kitap: Düz Çizgilerle İlgili Düzlem Geometrisinin Temelleri. 2. Kitap: Cebirsel Geometrinin Temelleri. 3. Kitap: Dairelerle İlgili Düzlem Geometrisinin Temelleri. 4. Kitap: Dairelerin İçindeki ve Etrafındaki Doğrusal Şekiller. 5. Kitap: Orantı. 6. Kitap: Benzer Şekiller. 7. Kitap: Sayı Teorisine Giriş (basit, sade, başlangıç). 8. Kitap: Daimi Orantı. 9. Kitap: Sayı Teorisinin Uygulaması. 10. Kitap: Oransız Büyüklükler. 11. Kitap: Katı Cisimlerin Oylumunu Ölçmeye Giriş. 12. Kitap: Orantısal Streometry (uzay geometri, katı nesnelerin oylumunu ölçme aleti). 13. Kitap: Zihinsel Katı Maddeler. Euclid, *Euclıd's Elements of Geometry*, Yunanca aslından çev. Richard Fitzpatrick, s. 4. https://www.math.ust.hk/~mamyan/sc1110/Elements.pdf (erişim 12 Nisan 2015).

[3] H. Ziya Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, Matbaa-i Ebüzziyâ, İstanbul 1934, c. II, s. 34.

[4] Semerkandî, *Eşkâlü't-Te'sîs* (Kadızâde Rûmî'nin Şerhi ile), s. 35-38. Müellif eserinde pratik yarar fikrinden hareket etmekle birlikte teorik esaslara inmenin gereğini de derinden hisseder. Gregg de Young'a göre eser ve şerhindeki bu yaklaşımda geleneksel Platoncu ve Yeni Platoncu ezelî metafizik idealar, matematik (özellikle geometrik) formlar ve değişime tâbi fiziksel nesneler ontolojisine dayalı olan geometrinin, fizik dünyasının hesap ve ölçüm gibi gündelik tecrübesiyle ilgili işlem pratiğinden tamamen müstakil bir ilim olduğu fikri gözetilmiştir. Dolayısıyla Semerkandî ve yorumcusu, daha erken tarihlerde İhvân-ı Safâ'nın vurguladığı ve ikincisine daha az önem atfettiği zihnî ve duyusal geometri ayırımını esas almıyor görünmektedir. Gregg eserde ele alınan Öklidesçi önermelerin, ölçme pratiğiyle dolaylı bir ilişkisi kurulsa da hem cebir hem de ölçme işlemleriyle doğrudan ilgisinin bulunmadığına da dikkat çekmektedir. Bu durumdan Semerkandî'nin -*Elementler*'in II. kitabından

Semerkandî'nin *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* adlı eserinde vurguladığı 6. makalede var olan 4. şekil incelendiğinde,[1] onun Öklides'in eserinde incelediği[2] ve geometrik bir şekilde ortaya koyduğu usulleri astronomi ile ilgili gözlemlerine uyguladığını görmekteyiz. O, Güneş ve Ay'ın konumları ile ilgili değişimleri geometrik şekil üzerinde var olan noktaların durumuna göre incelemiş, böylece geometriyi astronomiye uygulayarak yaptığı açıklamaları geometrik usullerle kanıtlamıştır.

E. *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs*'ün Nüshalarının Tanıtımı

Semerkandî'nin bu eserinin, üçü Türkiye'de biri İran'da olmak üzere dört nüshasının bulunduğunu tesbit ettik.

a. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629

Nüsha, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, O.E. 629 numarada kayıtlıdır. Eser tahkik metinde "ل" harfiyle rumuzlanmıştır. Bu nüsha, müellifin *el-Muʿtekadât* adlı diğer eseriyle beraberdir. Toplam 157 varak olan nüshanın ilk 81 varağını *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* adlı eser teşkil etmektedir. 82-83-84 numaralı varaklar boştur, akabinde diğer esere geçilmiştir. Eser ceylan derisiyle kaplıdır ve şîrâzesi de düzgündür. H. 1097 tarihinde istinsah edilmiştir ancak müstensih kaydı yoktur. Eser âharlı kâğıda, her bir sayfada 19 satır olmak üzere rikʿa yazısıyla yazılmıştır. Ana konular ve alt başlıklar kırmızı kalemle belirtilmiştir.

b. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lâleli, nr. 2432/3

Bu nüsha, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lâleli, 2432/3 numarada kayıtlıdır. Eser bir mecmua şeklinde olup Semerkandî'nin diğer bazı

---

eserine aldığı- söz konusu Öklidesçi önermeleri geometrik cebire bir giriş olarak gördüğü sonucu çıkarılabilir. Eserin girişini Öklides'in Arapçada *Usûlü'l-Hendese* veya *Kitâbü'l-Usûl* diye bilinen eserinden alınmış tanımlar ve postulatlar izlemekte, eserin büyük kısmı, yine *Elementler*'de bulunan toplam 465 önermeden çıkarılmış otuz beş temel önermeden oluşmaktadır. Bu önermelerden yirmi dokuzu *Elementler*'in I. kitabından, beşi I. kitabın başlangıç bölümünden, biri de VI. kitabın ilk önermesinden alınmadır. Kutluer, "Muhammed b. Eşref es-Semerkandî", s. 476.

[1] Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/3, vr. 65a; İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. O.E. 629, vr. 40a; İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 39a; İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384, vr. 27a.

[2] Tûsî, *Kitâbu Tahrir-i Öklides (yazma),* Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 1359, vr. 64a-64b.

eserleri de bu mecmuada yer almaktadır. Bunlar sırasıyla *es-Sahâ’ifü’l-İlâhiyye, el-Mu‘tekadât, İlmü’l-Âfâk ve’l-Enfüs, el-Maârif fî Şerhi’s-Sahâ’if* ve *el-Envârü’l-İlâhiyye* adlı eserlerdir. Mecmuanın başındaki varakta *Risâletü’l-İmân* adıyla bir metin bulunmakta, sonunda ise *el-Envârü’l-İlâhiyye*’nin mantık kısmının bazı bölümlerinin şerhi yer almaktadır. Eserin her sayfası 35 satırdan müteşekkil olup rik‘a hattıyla yazılmıştır. Konu başlıkları koyu siyah renktedir. Alt başlıklar ise kırmızı renkle belirtilmiştir.

Bu nüsha tahkik metinde “س” harfiyle rumuzlanmıştır. Müstensih mecmuada bulunan diğer eserlerin sonunda, eserleri hangi ay, gün ve yılda yazdığını tarihlendirmiştir fakat *İlmü’l-Âfâk ve’l-Enfüs*’ün sonunda böyle bir kayıt yoktur. Hatta *İlmü’l-Âfâk ve’l-Enfüs* 70a’da son bulmuş, aynı müstensih bir sonraki eser olan *Kitâbü’l-Maârif fî Şerhi’s-Sahâ’if* adlı eseri 71b’den başlatmıştır. Bu iki eser arasında üç sayfalık bir boşluk bulunmaktadır. Bu boşluk bizde, müstensihin eserin eksik olan kısmını daha sonra yazacağı intibaını oluşturmuştur. Bu mecmuanın tamamı Seyfü’s-Semerkandî lakabıyla meşhur Muhammed b. Mahmûd b. Ömer el-Gâzî tarafından yazılmıştır. Yazı karakterinin aynı olması dolayısıyla *İlmü’l-Âfâk ve’l-Enfüs*’ün de bu müstensih tarafından istinsah edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Mecmua toplam 174 varaktır. *İlmü’l-Âfâk ve’l-Enfüs* adlı eser ise 52b’den başlayıp 70a’da son bulmaktadır. Bu nüsha, “Dördüncü Bahis: Madenler” adlı kısımdan itibaren içerik olarak eksiktir.

c. İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756

Nüsha, Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi bölümü, 756 numarada kayıtlıdır. Eser 49 varak olup tahkik metinde “ي” harfiyle rumuzlanmıştır. Sayfa numaraları olmadığı için numaralandırma diğer yazmalara benzer şekilde ilk varak esas alınarak tarafımızca yapılmıştır. Eserde, “4. Mazhar: İnsana Dair” adlı başlıktan sonraki bazı bölümler eksiktir. Tahkikte eksik olan kısımlara işaret edilmiştir. Nüshada Vezîriâzam Fâzıl Ahmed Paşa medresesine ait bir mühür bulunmaktadır. Müstensih kaydı yoktur.

Dış kabı deri cilt, içi ebruli olan bu nüshanın şîrâzesi sağlam olup her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Nesih hattıyla yazılmıştır. Hem ana başlıklar hem de tâli konular kırmızı kalemle yazılmıştır.

d. İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, nr. 1384

Bu nüsha, İran Meclis-i Şura-i Millî Kütüphanesi, 1384 numarada kayıtlıdır. Tahkik metinde bu yazma "ن" harfiyle rumuzlanmıştır. Yazma toplam 50 varaktır. Nüshanın bazı sayfalarının alt kısımları deforme olmuştur. Buradaki eksiklikler dipnotlarda belirtilmiştir. Nüshanın boyu 27,5; eni ise 16 cm'dir. Nüshanın son ve giriş kısmında www.ical.ir şeklinde bir internet uzantısı baskısı vardır. Yazmanın ilk varağında İbnü'ş-Şerîf Muhammed diye başlayan (devamı silinmiş) bir mühür de mevcuttur. Müstensih kaydı yoktur.

Sayfa boyutu 27,6x16 cm olan bu yazmanın her bir sayfası 27 satırdan oluşmaktadır. Rik'a hattıyla yazılmıştır. Konu başlıkları siyah koyu mürekkeple, alt başlıklar ise kırmızıyla vurgulanmıştır.

F. Tercümede Kullanılan Metod

Tercümede metne bağlı kalmakla birlikte, konunun daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak amacıyla kelimeleri değil mânayı esas alarak anlam çevirisi yapmaya çalıştık. Özellikle eserde var olan teknik terimleri ve kavramları dönemin bakış açısına uygun olarak izah etmeye, teknik kavramların açıklamalarının verildiği sözlük ve ansiklopedilerden âzami ölçüde yararlanmaya özen gösterdik.

Arapça ve tercüme metinle ilgili kontrolü kolaylaştırmak amacıyla her paragrafı numaralandırdık. Numaralandırma yapılırken ana başlıklar konusunda metne bağlı kaldık. Ancak ara maddeleri kendi numaralandırma tekniğimize uygun olarak yaptık.

Tercümeyi yaparken, ihtiyaç olduğunda mânanın daha iyi anlaşılmasını sağlamak için tarafımızdan yapılan ilâve açıklamaları parantez (…) içinde gösterdik.

Metinde geçen âyetlerin sûre numaralarını, hadislerin ve sahabe sözlerinin (âsârın) kaynaklarını ulaşabildiğimiz ölçüde dipnotlarda gösterdik.

Metinde geçen şahısları, eserleri, astronomi ve coğrafî terimleri dipnotta kısaca açıkladık. Astronomi ile ilgili dipnotları yazarken Yavuz Unat'ın hazırladığı *Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi* adlı eseri esas aldık.

G. Tahkikte Kullanılan Metod

Yaptığımız incelemeler neticesinde, eserin müellif nüshasının bulunmadığını tespit ettik. Bundan dolayı eserin tahkiki sırasında bir nüshayı esas almak yerine birden fazla nüshayı kıyaslayarak muhtemel metne ulaşmaya çalıştık. Yazmalar arasındaki mukayese ve değerlendirmelerimiz neticesinde, Süleymaniye Kütüphanesi nüshasının diğerlerine göre daha az hata içerdiğini tespit ettiğimizden tahkik boyunca bu nüshayı esas almaya gayret gösterdik.

Tahkik çalışmamız sırasında karşımıza bazı olumsuzluklar da çıktı. Bunların başında özellikle Süleymaniye ve İnebey Kütüphanelerine ait yazmaların eksik olmasını söyleyebiliriz. Bu yüzden tahkikin bir kısmını Belediye ve İran nüshalarına bağlı kalarak yapmak durumunda kaldık. Ancak bu nüshalarda var olan birçok yazım ve muhteva hatasının esas metne ulaşmamızı zorlaştırdığını belirtmek isteriz. Bu nedenle en yakın ve en doğru ifadelere ulaşmak için sık sık sözlükler ve ansiklopedilere müracaat ettik.

Tahkikimiz sırasında kullandığımız nüsha farklılıklarını belirtirken; Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi nüshası için "ي"[1] rumuzunu; İran Kütübhane-yi Meclis-i Şura-yi Millî nüshası için "ن"[2] rumuzunu; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı nüshası için "ل"[3] rumuzunu; Süleymaniye Kütüphanesi nüshası için "س"[4] rumuzunu kullandık.

Nüshaların varak numaraları metin içinde [ي/١/ء] ve [ي/١/ب] şeklinde gösterilmiştir. Burada ء\ب rumuzları varakların ön ve arka yüzünü; 1, 2, 3... varak numarasını; ل، س، ب ve ى harfleri ise nüsha rumuzunu temsil etmektedir. Ayrıca metin içerisindeki eksiklik ve fazlalıklar "ناقص في" ve "زائد في " şeklinde belirtilmiştir.

---

[1] Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756.

[2] İran Kütübhane-i Meclis-i Şura-i Millî, nr. 1384.

[3] İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, O.E. 629.

[4] Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lâleli, nr. 2432/3.

Metinde anlaşılamayan veya eksik olan kısımlara yaptığımız eklemeler ise köşeli parantez [ ] içinde gösterilmiş ve bu şekilde metinde olmasa da bütünlük açısından önem taşıyan eksiklikler tarafımızdan giderilmeye çalışılmıştır.

Metin oluşturulurken yazmadaki konu başlıkları esas alınmış ve dipnotlar her sayfanın satır numaralarına bağlı kalınarak gösterilmiştir. Metinde okunuş konusunda karışıklık oluşturabilecek kelimeler üzerinde özellikle harekelendirme yapılmıştır. Ayrıca Arapça orijinal metin ve tercüme arasındaki takibi kolaylaştırmak amacıyla hem Arapça metnin hem de tercümenin paragrafları birbirine uygun olarak numaralandırılmıştır.

Metinde yer alan bazı kelimeler modern Arapçadaki kullanıma uygun olarak yazılmış ve dipnotta gösterilmemiştir. Örneğin; "حياة" kelimesi bazı yerlerde "حياة" bazı yerlerde "حيوة" şeklinde geçmektedir. Biz bunu modern yazıma uygun olarak "حياة" şeklinde; bazı yerlerde ثلث, bazı yerlerde ثلاث şeklinde geçen ثلاث kelimesini de modern yazıma uygun olarak ثلاث şeklinde yazdık. Yine بطلميوس şeklinde gelmesi gereken kelime bütün nüshalarda بطلميوس şeklinde geçmektedir. Biz bunu modern yazıma uygun olarak بطلميوس şeklinde yazdık. Son olarak ثمانية kelimesi bazı yerlerde ثمانية bazı yerlerde ثمنية şeklinde geçmektedir. Biz bunu ثمانية şeklinde yazdık.[1]

Bunlara ilâveten eserde müellifin o döneme ait yaptığı gözlemleri içeren 18 adet çizim mevcuttur. Yalnızca Bursa İnebey Kütüphanesi nüshasında bir çizim eksiktir. Çizimler nüshanın aslına bağlı kalınarak metnin ilgili yerlerine yerleştirilmiştir.

---

[1] Arapça kelimelerin günümüzdeki yazımları ile ilgili geniş bilgi için bkz.Nasuhi Ünal Karaarslan, *Yaşayan Arapça (Ch. Pellat'ın Arabe Vivant'ı esas alınmıştır)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1987, s. 113, 280.

EKLER

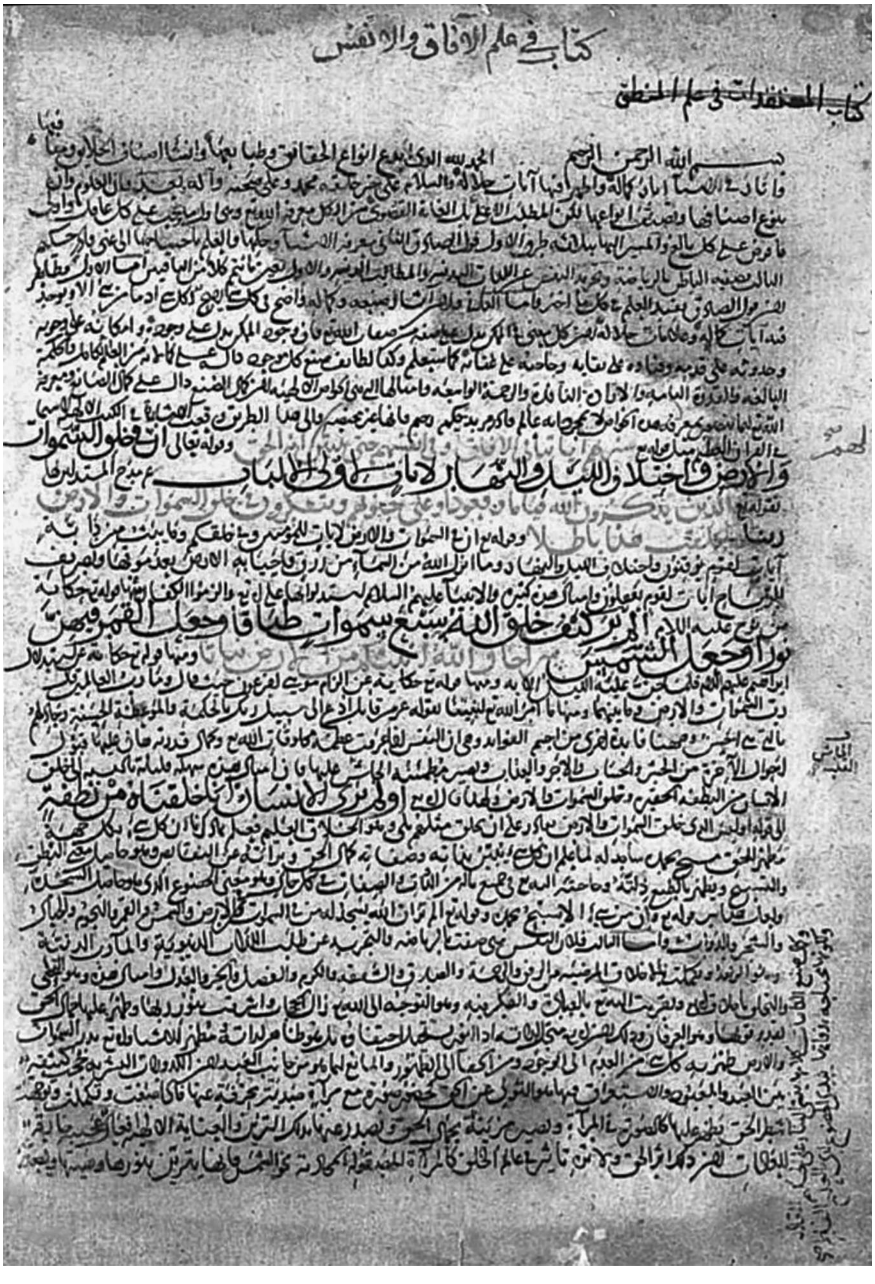

كتاب في علم الآفاق والأنفس

~~كتاب المعتقدات في علم المنطق~~

بسم الله الرحمن الرحيم

EK 1: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lâleli, nr. 2432, vr. 52b

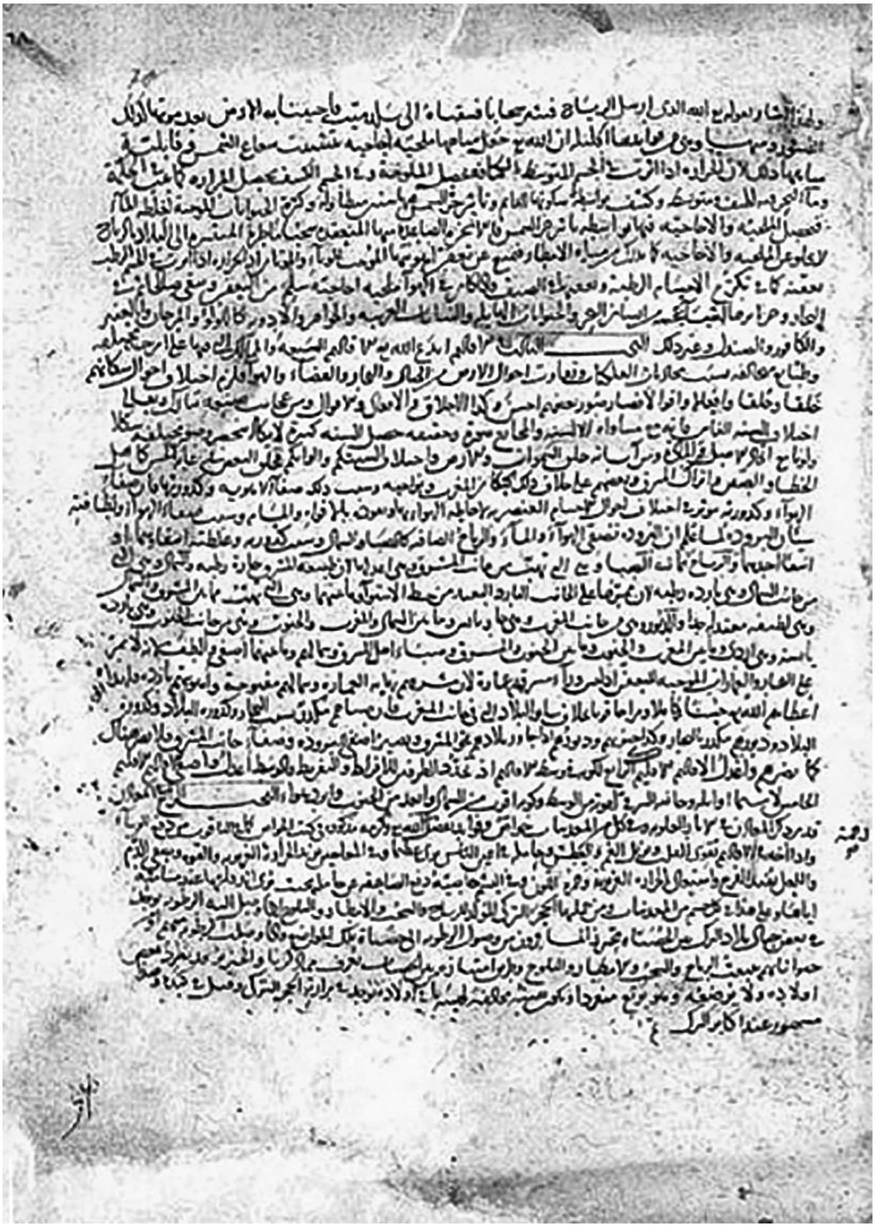

EK 2: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lâleli, nr. 2432, vr. 70a

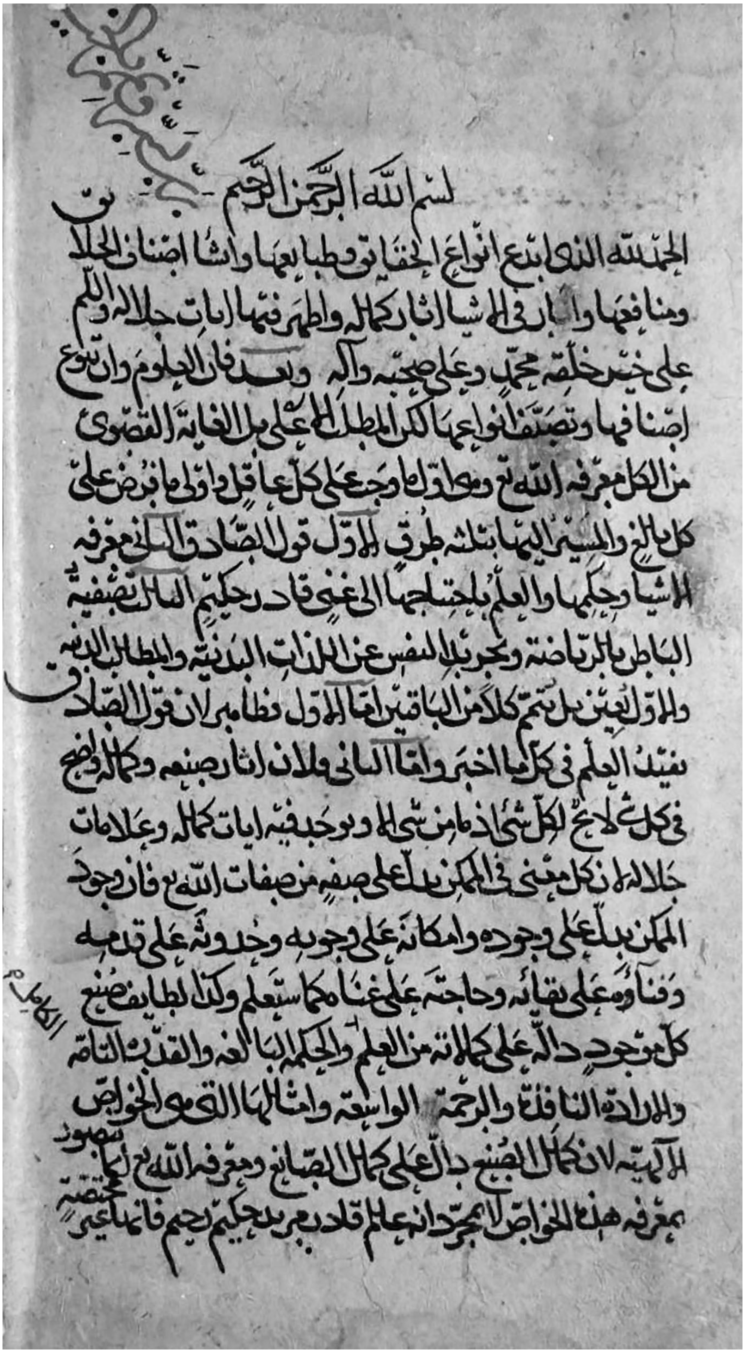

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي ابدع انواع الحقايق وطبايعها وانشا اصناف الخلايق
ومنافعها وابان في الاشيا اثار كماله واظهر فيها ايات جلاله والسلم
على خير خلقه محمد وعلى صحبه واله وبعد فان العلوم وان تنوع
اصنافها وتصنف انواعها لكن المطلب الاعلى بل الغاية القصوى
من الكل معرفة الله تع وهو اول ما وجب على كل عاقل واولى ما يفرض على
كل بالغ والسبيل اليها ثلثة طرق الاول قول الصادق الثاني معرفة
الاشيا وحكمها والعلم باحتياجها الى غني قادر حكيم الثالث تصفية
الباطن بالرياضة وتجريد النفس عن اللذات البدنية والمطالب الدنية
والاول يعين بل يتم كلا من الباقين اما الاول فظاهر لان قول الصادق
يفيد العلم في كل ما اخبر واما الثاني فلان اثار صنعه وكماله واوضح
في كل شي لايح لكل شي اذ ما من شي الا ويوجد فيه ايات كماله وعلامات
جلاله لان كل معنى في الممكن يدل على صفة من صفات الله تع فان وجود
الممكن يدل على وجوده وامكانه على وجوبه وحدوثه على قدمه
وفناؤه على بقائه وحاجته على غناه كما ستعلم وكذا لطايف صنع
كل موجود داله على كمالاته من العلم والحكمة البالغة والقدرة التامة
والارادة النافذة والرحمة الواسعة وامثالها القوى والخواص
الالهية لان كمال الصنع دال على كمال الصانع ومعرفة الله تع لما تصور
بمعرفة هذه الخواص لا بمجرد انه عالم قادر مريد حكيم رحيم فانها غير مختصة

الكامل م

EK 3: Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 1a

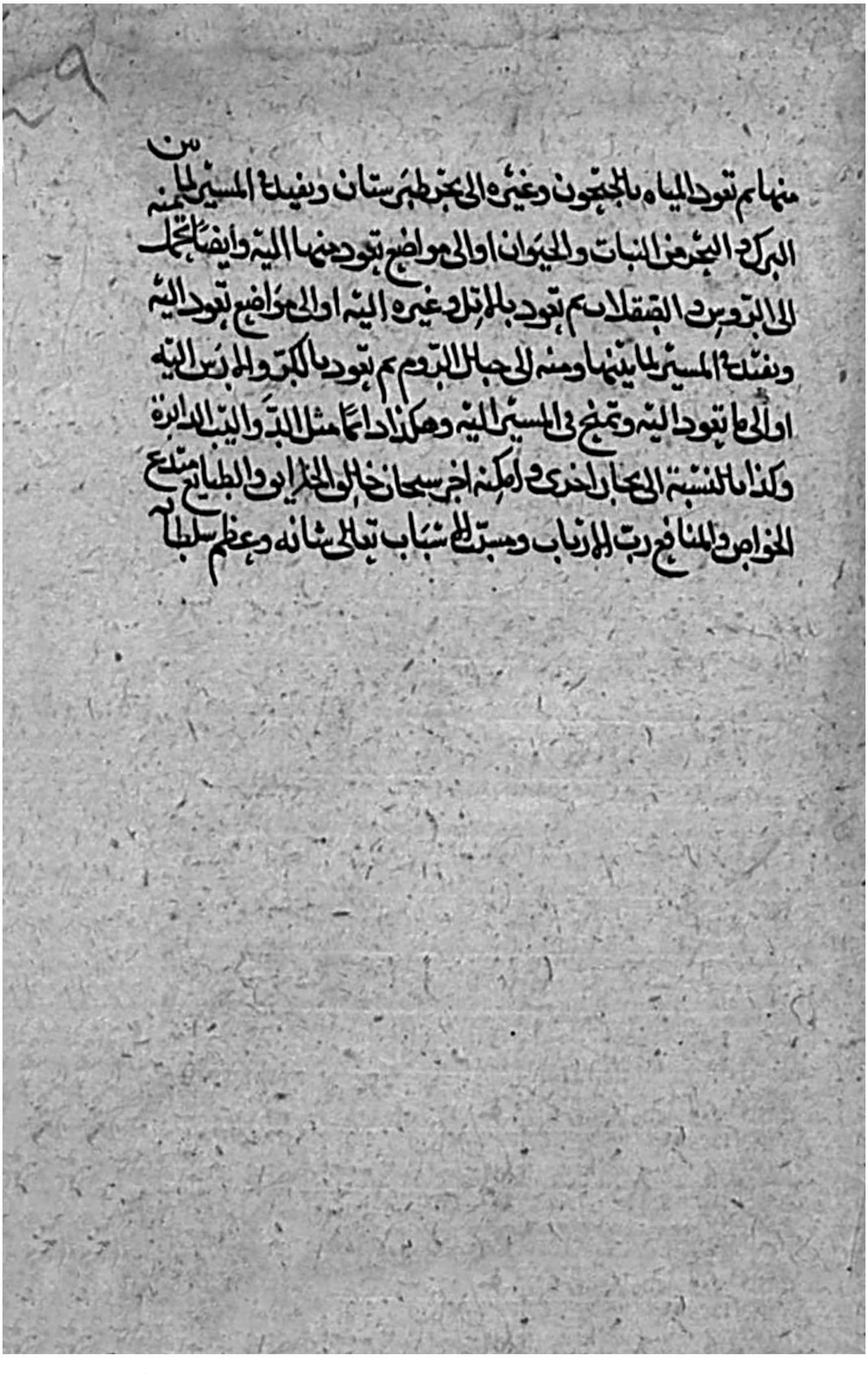

منها ثم تعود المياه بالجيحون وغيره الى بحر طبرستان وتنفعل المسيل لما منه

البر كذا البحر من النبات والحيوان او الى مواضع تعود منها اليه وايضا تحمل

الى البر وبرد البقلاء ثم تعود بالانهار وغيره اليه او الى مواضع تعود اليه

وتنفع المسير لما بينهما ومنه الى جبال البر وثم تعود بالكثرة والمرس اليه

او الى ما تعود اليه وتمتزج في المسير اليه وهكذا دائما مثل البدء واليد الدائرة

وكذا بالنسبة الى البخار الاخرى في اماكنه اخر سبحان خالق الخزائن والطبائع مبدع

الخواص والمنافع رب الارباب ومسبب الاسباب تعالى شانه وعظم سلطانه

EK 4: Bursa İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi, Hüseyin Çelebi, nr. 756, vr. 49b

KAYNAKÇA

Akkuş, Mustafa, *İlhanlıların Anadolu’daki Dini Siyaseti*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011.

Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu’l-Meʿânî fî Tefsîri’l-Kurʾâni’l-ʿAzîm*, 96/25, Beyrut ty.

Arslan, Hulusi, “Kadı Abdülcebbar’ın Hıristiyan İlahiyatına Yönelttiği Teolojik Eleştiriler”, *Kelâm Araştırmaları*, sy. 8/1, s. 12-44, İstanbul 2010.

Aydınlı, Yaşar, “Gazzâlî’nin İlim ve Düşünce Dünyası”, *İslâmî Araştırmalar* (Gazzâlî Özel Sayısı), sy. 13/3-4, s. 265-281, İstanbul 2000.

Atalay, Besim, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, c. I-III, Ankara 2006.

Baga, M. Sami, *Şemsüddin Semerkandî ve Beşârâtü’l-İşârât Adlı Eserinin Tabîiyyât Bölümü: Tahkik, Tercüme ve Değerlendirme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2008.

Baga, M. Sami, “*el-İşârât*’ın ‘Garip’ Bir Şerhinin Müellifi: Şemsüddîn Semerkandî ve *Beşârâtü’l-İşârât* Adlı Eseri”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 5, s. 221-246, Bingöl 2015.

Bercendî, Hüseyin, *Şerhu’t-Tezkire fî İlmi’l-Hey’e*, King Saud University, Riyad 1957.

Begavî, Ebû Muhammed Hüseyin Mesʿûd, *Meâlimü’t-Tenzîl,* Dâru’t-Tayyibe li-Neşr ve Tevzi’, Riyad ty.

Beyâzî, Kemâlüddîn Ahmed, *İşârâtü’l-Merâm min İbârâti’l-İmâm*, İstanbul 1949.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Şa’bu’l-İman*, tah. Muhammed Said Zağlul, Beyrut h. 1410.

Beyzâvî, Kâdî, *Tavâli’ü’l-Envâr min Metâli’i’l-Enzâr* (Kelâm Metafiziği), çev. İ. Çelebi-M. Çınar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.

Bingöl, Abdulkuddüs, “Şemsü’d-din Muhammed b. Eşref es-Semerkandî’nin *Kıstas*’ında Kıyas Teorisi”, *Felsefe Dünyası*, sy. 20, s. 10-33, Ankara 1996.

Bozkurt, Nahide, *Muʿtezile’nin Altın Çağı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.

Bursevî, İsmâil Hakkı b. Mustafâ el-İstanbûlî el-Hanefî el-Halvetî, *Tefsîru Rûhi’l-Beyân*, c. I-V, Daru’l-İhyai’t-Turasi’l-Arabî, Beyrut ty.

Cihan, Ahmet Kamil, “İbn Sînâ’nın *Şifâ* Adlı Eseri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 7, s. 175-198, Kayseri 1997.

Coşar, Hakan, "13. Yüzyıl İslâm Düşüncesi Felsefî Kelâm Geleneği: Seyfeddin Âmidî Örneği", *Uluslararası 13. Yüzyılda Felsefe Sempozyumu* (Ankara, Kasım 16-17 2013), ed. Murat Demirkol-Enes Kala, İsam Yayınları, s. 650- 662, Ankara 2013.

Cürcânî, Seyyid Şerîf, *Şerhu'l-Mevâkıf*, çev. Ömer Türker, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, c. I-III, İstanbul 2015.

Çalışkan, Necmettin, *Kur'ân'ın İki Fıkhî Okunuşu Tahâvî'nin Ahkâmü'l-Kur'ân ve Şerhu Meâni'l-Âsâr'ı Karşılaştırmalı Örneği*, Araştırma Yayınları, Ankara 2018.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, haz. Şerefeddin Yaltkaya-Rıfat Bilge, Maarif Matbaası, c. I-II, İstanbul 1941.

Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. I-II, Ankara 2014.

Demirkol, Murat, "Nasîreddin Tûsî'nin Bilim ve Felsefedeki Yeri", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi,* sy. 2/2, s. 38-57, Diyarbakır 2010.

Dîneverî, Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Garîbu'l-Hadis*, Matbaatu'l-Aniy, tah. Abdullah Cuburî, Bağdat h. 1397.

Düzgün, Şaban Ali, "Tabiat", *DİA*, c. 39, s. 325-327, İstanbul 2010.

el-Îcî, Adudüddin, *el-Mevâkıf*, tah. Abdurrahman Amir, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1997.

Endelüsî, Sâid, *Tabakâtü'l-Ümem (Milletlerin Bilim Tarihi)*, çev. Ramazan Şeşen, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2014.

Endelüsî, Sâid, *et-Ta'rîf bi-Tabakâti'l-Ümem*, neş. Gulâm Rızâ, Tahran 1374 h.

Erdem, İlhan, "Olcaytu Han'ın Ölümüne Kadar İlhanlılar'da Yaşanan Siyasal-Kültürel Gelişmeler ve Yakın-Doğu'ya Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 2/20, s.1-35, 2002.

Erdemci, Cemalettin, *Kelâm İlmine Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2009.

Etik, Ârif, *Farsça-Türkçe Lugat*, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul 1968.

Euclid, *Euclıd's Elements of Geometry*, Yunanca aslından çev. Richard Fitzpatrick: https://www.math.ust.hk/~mamyan/sc1110/Elements.pdf (Erişim 12 Nisan 2015).

Fazlıoğlu, İhsan, "Osmanlı Felsefe Biliminin Arkaplanı: Semerkand Matematik-Astronomi Okulu", *Divan İlmi Araştırmalar*, sy. 1/14, s. 1-66, İstanbul 2003.

Fazlıoğlu, İhsan, http://www.ihsanfazlioglu.net/yayinlar/makaleler/1.php?id=178 (erişim: 12 Haziran 2016).

Fazlullah, Reşîdüddîn, *Câmi'u't-Tevârih* (İlhanlılar Kısmı), çev. İ. Aka-M. Ersan-A. H. Khelejani, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2013.

Fennî, İsmail, *Lügatçe-i Felsefe*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341.

Ferganî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, *Cevâmi'u İlmi'n-Nucûm ve Usûlü'l-Harekâti's-Semâviyye* (Astronominin Özeti ve Göğün Hareketlerinin Esası), çev. Yavuz Unat, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâ'ü Ulûmi'd-dîn*, c. I-IV, Beyrut ty.

Gregory, Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

Gölcük, Şerafeddin, *Kelâm Tarihi*, Esra Yayınları, İstanbul 1998.

Güner, Ahmet, "Kâbûs b. Veşmgîr", *DİA*, c. 24, s. 43-44, İstanbul 2001.

Haykıran, Kemâl R., *İlhanlılar Zamanında Kültür ve Eğitim*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015.

İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımeşkî el-Hanbelî, *el-Lübâb fî 'Ulûmi'l-Kitâb*, Dâru'l Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan 1998.

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *Sahîh*, thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, c. I, nr. 79.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru't-Tayyibe li-Neşr ve Tevzi', Beyrut 1999.

İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâ: Metafizik*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004.

Kaplan, İbrahim, "Hıristiyan Teolojisiyle Etkileşimi Açısından Erken Dönem Kelâmı", *Kelâm Araştırmaları*, sy. 6/2, s. 131-155, İstanbul 2008.

Karaağaç, Hilmi, "Kemâlüddin el-Endicanî ve *Sıdku'l-Kelâm fi İlmi'l-Kelâm* Adlı Eseri", *Türkoloji Araştırmaları*, sy. 8/12, s. 635-647, Ankara 2013.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, *Yaşayan Arapça (Ch. Pellat'ın Arabe Vivant'ı esas alınmıştır)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1987.

Karadaş, Cağfer, *Ana Hatlarıyla Kelam Tarihi*, Ensar Yayınları, İstanbul 2013.

el-Kârî, Ali, *Uydurma Olduğunda İttifak Edilen Hadisler*, çev. H. İbrahim Kutlay, İnkılab Yayınları, İstanbul 2015.

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, c. I-III, Matbaa-i Âmire, İstanbul h. 1335.

Kılavuz, U. Murat-Kılavuz, A. Saim, *Kelâma Giriş*, İsam Yayınları, İstanbul 2010.

Korkmaz, Zeynep, *Şemsüddîn Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin Beşârâtü'l-İşârât Adlı Eserinin Tabiat Bölümü Sekizinci ve Dokuzuncu Bölümlerinin Edisyonu ve İncelenmesi,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2009.

Köroğlu, Burhan, "Tabiatçılar", *DİA*, c. 39, s. 327-328, İstanbul 2010.

Kuhn, S. Thomas, *Kopernik Devrimi* (Batı Düşüncesinin Gelişiminde Gezegen Astronomisi), çev. Halil Turan v. dğr., İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Kutluer, İlhan, "Semerkandî, Muhammed b. Eşref", *DİA*, c. 36, s. 475-477, İstanbul 2009.

Kutlu, Sönmez, *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*, Kitabiyat Yayınları, Ankara 2003.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitâbü't-Tevhîd,* çev. Bekir Topaloğlu, İsam Yayınları, Ankara 2003.

M. Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr,* c. I-XII, Mısır 1990.

Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 2000.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*,

Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, çev. Nabi Avcı-Kasım Turhan-Ahmet Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.

Neşşâr, Ali Sami, *İslâm'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu,* çev. Osman Tunç, İnsan Yayınları, c. I-II, İstanbul 1999.

Özgüdenli, Osman G., "XIV. Yüzyılda Tebriz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* sy. 37, s. 253-289, 2002.

Pezdevî, Ebü'l-Yüsr, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, çev. Şerafeddin Gölcük, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1994.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn, *Tefsîrü'l-Fahri'r-Râzî,* Dâru'l-İhyâ'i't-Türâs el-Arabî, Beyrut ty.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn, *Muhassal* (Kelâm'a Giriş), çev. Hüseyin Atay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn, *el-Mebâhisü'l-Meşrıkiyye*, tah. Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdâdî, c. I-II, Beyrut 1990.

Sadrüşşerîa, *Şerhu Ta'dîli'l-Ulûm*, Süleymaniye Ktp., AntalyaTekelioğlu, nr. 798/2.

Sarton, George, *Introduction to the History of Science*, vol. II, Washington 1953.

Sayılı, Aydın, "Gâzân Han Rasathânesi", *Türk Tarih Kurumu Belleten*, sy. 10, s. 625-640, Ankara 1946.

Sem'ânî, Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr, *Tefsîrü'l-Kur'an*, tah. Yasir b. İbrahim, Riyad 1997.

Semerkandî, Şemsüddîn Muhammed b. Eşref el-Hüseynî, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Lâleli, nr. 2432/1.

Semerkandî, *Eşkâlü't-Te'sîs (*Kadızâde Rûmî'nin Şerhi ile), İstanbul h. 1268.

Semerkandî, *el-Maârif fî Şerhi's-Sahâ'if*, tah. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail ve Nazîr Muhammed en-Nazîr Iyâd, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turas, Kahire 2015

Semerkandî, *Kitâbü'l-Maârif fî Şerhi's-Sahâ'if*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Köprülü, nr. 827.

Semerkandî, *el-Maârif*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/4.

Semerkandî, *Mu'tekadât,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Lâleli, nr. 2432/2.

Semerkandî, *Mu'tekadât,* Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Âtıf Efendi, nr. 1369.

Semerkandî, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, Süleymaniye Yazma Eser Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1688.

Semerkandî, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, Kastamonu Yazma Eser Ktp., nr. 3666/3.

Semerkandî, *es-Sahâ'ifü'l-İlâhiyye*, tah. Ahmed Abdurrahman Şerif, Mektebetü'l-Felah, Kuveyt 1985.

Semerkandî, (*el-Mu'tekâd) İslâm İnanç İlkeleri*, tah. ve değ. İsmail Yürük-İsmail Şık, Araştırma Yayınları, Ankara 2011.

Semerkandî, *Kıstâsu'l-Efkâr (Düşüncenin Kıstası),* Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, tah. ve çev. Necmettin Pehlivan, İstanbul 2014.

Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* (Science o the Cosmos and the Soul), tah. Gholamreza Dadkhah, Mazda Publishers, USA/California 2014.

Sezgin, Fuat, *İslâm'da Bilim ve Teknik* (Arap-İslâm Bilimleri Tarihi Enstitüsü Aletler Koleksiyonu Kataloğu), İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, c. I-IV, İstanbul 2008.

Sıcak, Ahmet Sait, *Kur'an Tefsirinde Öznellik*, Ankara Okulu, Ankara 2017.

Spuler, Bertold, "İlhanlılar", *İA*, c. 47, s. 967-971, İstanbul 1977.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri/ 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.

Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, c. 2, tah. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed Fareyabi, Dâru Tayyibe, Riyad 2007.

Sülemî, Ebû Abdurrahmân el-Ezdî, *Tefsîrü's-Sülemî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.

Sülemî, İzzeddin Abdülazîz b. Abdüsselâm ed-Dımeşkî eş-Şâfiî, *Tefsirü'l-İzz b. Abdisselâm Tefsîrü'l-Kur'an/İhtasaru'n-Nukte li'l-Mâverdî,* tah. Abdullah b. İbrahim el-Vehbi, Daru'l-İbn Hazm, Beyrut 1996.

Şahinoğu, M. Nazif, "Alâüddevle-i Simnânî", *DİA,* c. 2, s. 345-347, İstanbul 1989.

Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed, *el-Milel ve'n-Nihal*, tah. Muhammed Seyyid Keylanî, Dâru'l-Marife, Beyrut h. 1404.

Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal,* tah. Emir Ali Hane, Dâru'l-Marife, Lübnan 1993.

Şeyhzâde Abdürrahîm b. Ali, *Nazmü'l-Ferâ'id ve Cem'ü'l-Fevâ'id*, Mısır h. 1317.

Şık, İsmail, *Şemsüddin es-Semerkandî'de Varlık*, Çukurova Üniversitesi Yayınları, Adana 2011.

Şık, İsmail, *Lamişi Örnekleminde Hanefi-Mâtürîdî Kelâmı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

Şık ve dğr., *Kelâm I* (Kelam Tarihi-Kelâm Okulları), Gece Kitaplığı, Ankara 2015.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut h. 1407.

Taher, Arsan, *Semerkandî'nin Beşârâtü'l-İşarat Adlı Eserinin İlahiyat Bölümünün Tahkik ve Tahlili,* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2015.

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde*, c. I-II, Kahire 1968.

Teftazânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer, *Şerhu'l-Makâsıd*, İstanbul h. 1277.

Tûsî, Nasîrüddîn, *Tahrîru'l-Mecistî*, İran Kütübhane-yi Meclis-i Şura-yı Millî, nr. 1312.

Tûsî, *Kitâbu Tahrîr-i Öklides (yazma)*, Millet Genel Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 1359

Unat, Yavuz, "Zîc", *DİA,* c. 24, s. 397-398, İstanbul 2013.

Unat, *İlkçağlardan Günümüze Astronomi Tarihi,* Nobel Yayınları, Ankara 2013.

Unat, "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sy. 11, s. 633-696, Ankara 2000-2001.

Uysal, Enver, "İhvân-ı Safâ", *DİA*, c. 22, s. 1-6, İstanbul 2000.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkür Tarihi*, Matbaa-i Ebüzziyâ, İstanbul 1934.

Yılmaz, Sadi, *Şemsüddin Semerkandî ve Beşârâtü'l-İşârât Adlı Eserinin 3. Bölümünün Tahkik ve Değerlendirme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2010.

Yuvalı, Abdülkadir, "İlhanlılar", *DİA*, c. 22, s. 102-105, İstanbul 2000.

Yuvalı, "Gâzân Han", *DİA*, c. 13, s. 429-431, İstanbul 1996.

Yürük, İsmail, *Şemsüddin Muhammed b. Eşref el-Hüseynî es-Semerkandî'nin Belli Başlı Kelâmî Görüşleri (Allah ve İman Anlayışı),* Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1987.

Yüceer, İsa, "Kelâm Felsefe İlişkilerinde İlk Dönem", *İlahiyat Fakülteleri Kelâm Anabilim Dalı Egitim-Ögretim Meseleleri ve Koordinasyonu Toplantısı-II*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, nr. 149, s. 217-226, İstanbul 1998.

Stanford Encyclopedia of Philosophy, *Greek Sources in Arabic and Islamic Philosophy*, http://plato.stanford.edu/entries/arabic-İslâmic-greek/ (Erişim: 14 Mart 2016.

İLMÜ'L-ÂFÂK VE'L-ENFÜS

ŞEMSÜDDÎN MUHAMMED B. EŞREF ES-SEMERKANDÎ

Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

علم الآفاق والأنفس

شمس الدين محمد السمرقندي

رحمة الله عليه

MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ

Rahmân ve Rahîm Olan Allah'ın Adıyla

[1] Hamd, eşyanın hakikatlerini ve bunların tabiatlarını önceden bir benzeri olmaksızın yaratan, yaratılanların türlerini ve faydalarını inşa eden, her bir şeyde kendi kemâlinin izlerini parlatan ve onlarda kendi azametinin göstergelerini açığa çıkaran Allah'a; selâm da O'nun yarattıklarının en hayırlısı Hz. Muhammed'e (sav) ve onun temiz ailesi ve arkadaşlarına olsun.

[2] Şimdi, bilimlerin türleri farklı farklı dallara ve her bir dal da çeşitli alt gruplara ayrılsa bile hepsinden elde edilmek istenen en büyük amaç, diğer ifadeyle en yüce gaye; Allah'ı bilmek ve tanımaktır. Allah'ı bilmek ve tanımak, akıl yetisine sahip olan kimseler üzerine zorunlu olan ilk şey ve bulûğa ermiş kimseler üzerine farz olan birinci görevdir.

[3] Buna ulaşmak ise ancak üç yolla mümkündür:

[4] **Birinci yol,** doğru olan kişinin (Peygamber'in) sözüdür.

[5] **İkinci yol,** eşyayı ve onun hikmetlerini tanımak ve bunların zengin/hiçbir şeye ihtiyacı olmayan, her şeye gücü yeten ve hikmet sahibi bir varlığa ihtiyacı olduğunu bilmektir.

[6] **Üçüncü yol,** kişinin bâtınını/içini riyâzet yoluyla arındırıp nefsini bedenî lezzetlerden soyutlaması ve süflî/aşağılık isteklerden uzaklaştırmasıdır. Birincisi (Peygamber'in sözü) diğer ikisine yardımcı olur, hatta yardımcı olmaktan öte diğer iki hususu tamamlar.

[7] Birinci yol açıktır/bellidir, çünkü doğru söyleyenin (Peygamber'in) sözü, haber vermiş olduğu her bir şeyde bilgi ifade eder.

[8] İkinci yola gelince; zaten O'nun sanatının ve mükemmelliğinin izleri her bir şeyde belirgindir. Hiçbir şey bu durumdan uzak olamaz. Çünkü kendisinde, O'nun kemâlinin göstergelerinin ve celâlinin alâmetlerinin bulunmadığı hiçbir şey yoktur, zira mümkün varlıklardaki her bir anlam kesinlikle Yüce Allah'ın sıfatlarından birine delâlet eder.

[9] Yakında senin de bileceğin gibi, mümkünün varlığı O'nun varlığına, mümkünün imkânı O'nun zorunluluğuna, mümkünün sonradan oluşu O'nun ezelî oluşuna, mümkünün sonlu oluşu O'nun ebedîliğine, onların muhtaç oluşu ise O'nun zenginliğine/ihtiyaçtan uzak oluşuna delâlet eder.

مقدّمة المؤلف

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

[١] [س/٥٢/ب]؛ [ي/١/ب]؛ [ن/١/ء]؛ [ل/١/ب] الحمد لله الّذي أبدع أنواعَ الحقائق وطبائعَها وأنشأ أصناف الخلائق ومنافعَها وأنار في الأشياء آثار كماله وأظهر فيها آيات جلاله. والسّلام على خير خلقه محمدٍ[1] وعلى صحبه وآله.

[٢] أمّا بعد[2]؛ فإنّ العلوم وإن تنوّع أصنافها وتصنّف أنواعها لكن المَطْلب الأعلى، بل الغاية القصوى من الكلّ معرفة الله تعالى وهي أوّل ما وجب على كُلّ عاقلٍ، وأولى ما فُرض على كُلّ بالغٍ.

[٣] والمَسِيرُ إليها بثلاثة طُرقٍ:

[٤] **الأوّل**: قول الصادق.

[٥] **الثاني**: معرفة الأشياء وحِكمها والعِلم باحتياجها إلى غنيّ قادرٍ حكيمٍ.

[٦] **الثالث**: تصفيةُ الباطن بالرّياضة وتجريد النفس عن اللّذات البدنيّة[3] والمطالب الدَنيّة. والأوّل يعين بل يُتمّم كلًّا[4] من الباقين[5].

[٧] أمّا الأوّل: فظاهر، لأنّ قول الصادق يفيد العلم في كُلّ ما أخبَر.

[٨] وأمّا الثاني: فلأنّ آثار صنعه وكماله واضحٌ في كُلّ الشيء، لا يخلو لكلّ شيء. إذ ما من شيء إلّا ويوجَد فيه آيات كماله وعلامات جلاله، لأنّ كُلّ معنى في الممكن يدلّ على صفةٍ من صفات الله تعالى.

[٩] فإنّ وجودَ الممكن يدلّ على وجوده، وإمكانه على وجوبه، وحدوثه على قدمِه، وفناؤه على بقائه، وحاجته على غنائه كما ستعلم.[6]

---

[1] «محمد» ناقص في [ل/١/ب]

[2] «وبعد» في [س/٥٢/ب]،[ي/١/ب]؛ «بعد» في [ن/١/ء]

[3] «البدنية» ناقص في [ل/١/ب]

[4] «كل» في [ن/١/ء]

[5] «باقين» في [ن/١/ء]

[6] «سيعلم» في [ن/١/ء]

[10] Aynı şekilde her bir mevcudun yaratılışındaki incelikler de; kâmil bir ilme, yüce bir hikmete, sınırsız bir kudrete, etkin bir iradeye, geniş bir rahmete ve ilâhî nitelikler olan bu ve benzeri hususiyetler O'nun mükemmelliğine delâlet eder. Zira yaratılanların mükemmeliyeti, yaratıcının yetkinliğinin işaretidir. Yüce Allah'ı bilme, sadece onun âlim, kâdir, mürîd, hakîm ve rahîm olarak bilinmesiyle değil, ancak O'nun bütün bu hususiyetlerinin bilinmesiyle mümkün olabilir. Çünkü bunlar (âlim, kâdir, mürîd, hakîm, rahîm olma) sadece O'na has olan sıfatlar değildir. Bu yönteme ise ilâhî kitaplarda, özellikle Kur'ân-ı Azîm'de işaretler vardır.

[11] Mesela Yüce Allah'ın, "Kur'an'ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz. Rabbinin her şeye tanıklık etmesi (onlar için) yeterli değil midir?"[1] ve "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda aklıselim sahipleri için elbette ibretler vardır."[2] sözü buna örnektir.

[12] Sonra Allah Teâlâ, "Onlar ayakta dururken, otururken, yatarken hep Allah'ı anarlar; göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler ve (şöyle derler): Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın…"[3] ve "Şüphesiz göklerde ve yerde inananlar için (Allah'ın varlığını ve birliğini gösteren) nice deliller vardır. Sizin yaratılışınızda ve (Allah'ın) yeryüzünde yaydığı her bir canlıda da, kesin olarak inanan bir toplum için ibret verici işaretler vardır. Gecenin ve gündüzün birbiri ardınca gelişinde, Allah'ın gökten rızık (sebebi olarak yağmur) indirip onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltmesinde, rüzgârları çeşitli yönlerden estirmesinde, aklını kullanan toplum için ibretler vardır."[4] sözleriyle göklerin ve yerin yaratılışı konusunda delil getirenleri övmüştür. Bunun örnekleri Kur'an'da oldukça çoktur.

[13] Allah'ın selâmı üzerlerine olsun, peygamberler de bu yöntemle Allah hakkında delil ortaya koymuş ve inanmayanları susturmuşlardır. Allah'ın kelâmında, Hz. Nûh'tan (as) bahsederken söylediği, "Görmüyor musunuz! Allah yedi göğü birbiriyle âhenkli bir şekilde nasıl yaratmış! Onların içinde Ay'ı bir nur kılmış, Güneş'i de ışık kaynağı yapmıştır. Allah, sizi de yerden ot (bitirir) gibi bitirmiştir."[5] sözü bunlardan biridir. Yüce Allah'ın, İbrâhim'in (as) delil getirmesini hikâye ettiği, "Gecenin karanlığı onu kaplayınca…"[6] âyeti de bunlardan bir diğeridir.

---

[1] Fussilet 41/53.
[2] Âl-i İmrân 3/190.
[3] Âl-i İmrân 3/191.
[4] Câsiye 45/3-5.
[5] Nûh 71/15-17.
[6] En'âm 6/76.

[١٠] وكذا لطائِف صُنع كُلّ موجودٍ دالّةٌ على كمالاته من العلم الكامل، والحكمة البالغة، والقدرة التامّة، والإرادة النافذة، والرحمة الواسعة. وأمثالها التي هي الخواصّ الإلهيّة، لأنّ كمال الصُنع دالٌّ على كمال الصانع، ومعرفة الله تعالى إنّما يتصوّر[١] بمعرفة هذه الخواصّ لا بمجرّد أنّه عالمٌ قادرٌ مريدٌ حكيمٌ رحيمٌ، فإنّها غير مختصّة. [ي/٢/ء] وإلى هذا الطريق وقَعت الإشارة في الكُتب الإلهيّة لاسيّما في القرآن العظيم.

[١١] مثل قوله تعالى [ل/٢/ء]: ''سَنُرِيهِمْ اٰيَاتِنَا فِي الْاٰفَاقِ وَفي أنفسهِمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّ».[٢] وقوله تعالى: «اِنَّ في خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاختلاف الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَاٰيَاتٍ لِأُولِي الْاَلْبَاب».[٣]

[١٢] ثم مَدَحَ المُستدلّين بها بقوله تعالى: «اَلَّذينَ يَذْكُرُونَ اللهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ في خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلاً».[٤] وقوله تعالى: «اِنَّ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ لَاٰيَاتٍ لِلْمُؤْمِنينَ. وَفي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُثُّ مِنْ دَآبَّةٍ اٰيَاتٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُون. وَاختلاف الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَٓا اَنْزَلَ اللهُ مِنَ السَّمَٓاءِ مِنْ رِزْقٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ اٰيَاتٌ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ».[٥] وأمثال هذه كثيرة.

[١٣] [ن/١/ب] والأنبياء عليهم السّلام استدلّوا بها على الله تعالى وألزموا الكفّار. منها قوله تعالى حكايةً عن نوحٍ عليه السلام: «اَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللهُ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقاً. وَجَعَلَ الْقَمَرَ فيهِنَّ نُوراً وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجاً. وَاللهُ اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتاً».[٦] ومنها قوله تعالى حكايةً عن الإستدلال إبراهيم عليه السّلام: «فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ»[٧] الآية.

---

[١] «تتصور» في [ل/١/ب]

[٢] سُورَةُ فُصِّلَتْ ٤١/ ٥٣.

[٣] سُورَةُ اٰلِ عِمْرٰنَ ٣/ ١٩٠.

[٤] سُورَةُ اٰلِ عِمْرٰنَ ٣/ ١٩١.

[٥] سُورَةُ الْجَاثِيَةِ ٤٥/ ٣-٥.

[٦] سُورَةُ نُوحٍ٧١/ ١٥-١٧.

[٧] سُورَةُ الْاَنْعَامِ ٦/ ٧٦.

Hz. Mûsâ'nın, Firavun'u susturması ile ilgili Yüce Allah'ın şu sözü bunun bir diğer örneğidir: "Firavun, *Âlemlerin Rabbi de kimdir,* diye sordu. Mûsâ, *Eğer gerçeğe inanmaya yatkınlığınız varsa bilin ki O, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunan her şeyin rabbidir,* diye cevap verdi."[1] Bunlardan bir diğeri de sözü azîz olan Allah Teâlâ'nın Peygamberimize, "Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et; onlarla en güzel yöntemle mücadele et."[2] şeklinde emretmesidir.

[14] Bütün bunların yanı sıra onun en büyük faydalarından bir diğeri de şudur: Nefis Yüce Allah'ın yarattığı şeylerin azametini ve O'nun kudretinin sınırsızlığını bildiği zaman artık o nefse haşir, hesap, ecir ve azaptan oluşan âhiret durumlarını kabul etmek kolay gelir, böylece bunlar karşısında nefsin kendisi tatmin olur. Çünkü bu ve benzeri durumlar, insanın basit bir nutfeden yaratılışına ve göklerin ve yerin yaratılmasına nispetle daha kolaydır. Bu nedenle Allah Teâlâ şöyle buyurur: "İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi?"[3]; "Gökleri ve yeri yaratan Allah, onların benzerini yaratmaya kâdir değil mi? Elbette öyledir. O, eşsiz yaratıcıdır, her şeyi bilir."[4]

[15] Her bir şeyin zâtı ve sıfatıyla Hakk'ın kemâlini, ayrıca O'nun noksanlıklardan münezzeh olduğunu açığa çıkardığı bilindiği zaman, bu söylediklerimiz aracılığıyla her bir şeyin -bütün yönleriyle- Hakk'ı ortaya çıkardığı, O'nu övgüyle tespih edip O'na secde ettiği bilinir. İşte bu, (Allah'ı) düşünme ve O'nu tespih etmenin anlamının meydana gelişidir. Bu durum, her bir şeyin tabiatı itibariyle âciz olduğunu ve her hâlükârda, hem zât hem de sıfat bakımından her şeyde O'na muhtaç olduğunu gösterir. İşte bu da secde ile ortaya çıkan boyun eğişin anlamıdır.

[16] Belki de bu, Yüce Allah'ın, "O'nu hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur."[5] ve ayrıca, "Görmez misin, göklerde ve yeryüzünde bulunanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu hep O'na secde etmektedir."[6] sözünün sırrıdır.

---

[1] Şuarâ 26/23-24.
[2] Nahl 16/125.
[3] Yâsîn 36/77.
[4] Yâsîn 36/81.
[5] İsrâ 17/44.
[6] Hac 22/18.

ومنها قوله تعالى حكاية عن إلزام[١] موسى لفِرعَوْن حيث قال:[٢] «وَمَا رَبُّ الْعَالَمين قَالَ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا».[٣] ومنها ما أمر الله تعالى لِنبيّنا بقوله عزّ من قائلٍ: «اُدْعُ اِلٰى سَبيلِ رَبّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتي هِيَ أحسن».[٤]

[١٤] ومنها فائدة أخرى من أجسمِ الفوائد وهي أنّ النفس إذا عَرفت عظمةَ مخلوقات[٥] الله تعالى وكمال قدرته هَانَ عليها قَبول أحوال الآخرة من الحشر والحساب والأجر والعذاب. وتَصِير [ي/٢/ب] مطمئنّةَ الجأشِ عليها.[٦] فإن أمثال هذه سهلة قليلة بالنّسبة إلى خلق الإنسان من نطفة الحقيرة وخَلق السموات والأرض. ولهذا قال الله تعالى: «اَوَلَمْ يَرَ الْإنسان اَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ»،[٧] إلى قوله: «اَوَلَيْسَ الَّذي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلٰى[٨] وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَليمُ».[٩]

[١٥] فَعُلِم بما ذكرنا أنّ [ل/٢/ب] كُلّ شيء بكلّ جهةٍ مُظْهر للحق يسبّح بحمده ساجد له لمّا علم أنّ كُلّ شيء يُبيّن بذاته وصفاته كمال الحق وبرائته عن النقائص وهو حاصل معنى النطق والتسبيح ويُظهر بالطبع ذِلّته وحاجتَه إليه تعالى في جميع ما له من الذات والصفات في كُلّ حالٍ وهو معنى الخضوع الذي هو حاصل السجدة.

[١٦] ولعلّ هذا سرُّ قوله تعالى: «وَاِنْ مِنْ شيء اِلَّا يُسَبِّحُ».[١٠] وقوله تعالى: «اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَآبُّ».[١١]

---

[١] «للأمر» في [ن/١/ب]؛ «أمر» [ل/٢/ء]
[٢] «من نوعان» في [ل/٢/ء]
[٣] سُورَةُ الشُّعَرَاءِ ٢٦/ ٢٣-٢٤.
[٤] سُورَةُ النَّحْلِ ١٦/ ١٢٥.
[٥] «مخلوقاته» في [ل/٢/ء]
[٦] «كمال قدرته تعالى» زائد في [ل/٢/ء]
[٧] سُورَةُ يٰس ٣٦/ ٧٧.
[٨] «اَوَلَيْسَ الَّذي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ بَلٰى» ناقص في [ل//٢ء]
[٩] سُورَةُ يٰس ٣٦/ ٨١.
[١٠] «والملائكة» زائد في [ل/٢/ء]،[ن/١/ب]؛ سُورَةُ الإِسْرَاءِ ١٧/ ٤٤.
[١١] سُورَةُ الْحَجِّ ٢٢/ ١٨.

Kâinatın ve onun her bir parçasının yaratılışının mükemmelliği, hikmet ve kudret sahibi olan Allah'a övgüyü meydana getirir. Onların tamamının zatları bakımından Allah'a muhtaç olmaları ise âlim ve kâdirin (Allah'ın) huzurunda boyun eğmeyi ortaya çıkarır.

[17] Üçüncü yola gelince; bu da nefsi, dünyevî lezzetleri ve basit çıkarları istemekten riyâzet ve tecrit yoluyla arındırmaktır. Bu ise "zühd"tür. Böylece nefis; yumuşaklık, merhamet, dürüstlük, şefkat, cömertlik, erdem, iyilik, adâlet ve benzerleri gibi makbul olan huylarla olgunlaşır ki Allah'ın ahlâkıyla donanıp ahlâklanmak budur. Bu şekilde nefis, ibadetle ve Allah'ı düşünmekle O'na yaklaşır. Bu da Allah'a yönelmedir. Bu durumda (Allah ile nefis arasındaki) perde ortadan kalkar ve nefis, Rabbinin nûruyla aydınlanır. Böylece onda, kendi kuvveti miktarınca Hakk'ın cemâli belirir ki bu da "irfan"dır. İrfan da Yüce Allah'ın zâtı bakımından tecellî etmesi ile ortaya çıkar. Çünkü nûrun gizli kalması imkânsızdır. Aksine, tüm şeylerde Allah zâtı itibariyle açıktır. Yüce Allah göklerin ve yerin nûrudur, her bir şey O'nunla yokluktan varlığa, gizlilikten açığa çıkmıştır.

[18] (Bunları görememe konusundaki) engel ancak kuldan kaynaklanır. Çünkü insanî bulanıklıklar, kul ile Allah arasındaki kesif/karanlık perdelerdir ve bunlara dalmak, paslı ve kararmış aynada görünen suret gibi Hakk'a sırt çevirmektir. Ama nefis arınıp kemâle erer ve yüzünü Hakk tarafına çevirirse Hakk aynadaki sûret gibi bu nefse zuhûr eder, nefis böylece Hakk'ın cemâliyle görünür olur ve onda bu ziynetlenme hâli ve ilâhî inâyetle değişik, olağanüstü fiiller gerçekleşir. Çünkü bu Hakk'ın eseridir ve yaratılış âleminde O'nun etkisi vardır. Bu etki, Güneş'e bakan cilalı aynaya benzer. Çünkü o ayna Güneş'in ışığı ve sûreti ile süslenmiştir. Bu nedenle onda, güneşten ışığını yansıtma, karşıyı aydınlatma, gözü etkileme ve ısı gibi eserler meydana gelir. Hakk'ın tecellîsinin zuhûru güçlendiğinde bazen nefsi kaplar; böylece nefis, Yüce Allah'ın azametinden ve heybetinden ötürü kendi özünden geçer. Derken Hakk ile O'nun tecellîsini ayırt edemez hâle gelir.

وكمال صنع الكائنات كلاً منها ينشئ الثناء على الحكيم القادر، ولكونها محتاجة بذواتها يبدي الخضوع لدى العليم القادر.[١]

[١٧] وأمّا الثالث: فلأنّ النفس متى صَفّت بالرّياضة والتجريد عن طلب اللّذات الدنيويّة والمآدِب الدَنِيّة وهو الزهدُ. وتكمّلت بالأخلاق المرضِيّة من الرفق والرحمة والصّدق والشفقة والكرم والفضل والخير والعدل وأمثال هذه، وهو التحلّي والتخلّق بأخلاق الله تعالى، وتقرّبت إليه تعالى بالعبادة والفكر[٢] فيه. وهو التوجّه إلى الله تعالى زال الحجابُ وأشرقت بنور ربّها وظهر عليها[٣] جمال الحقّ بقدر قوّتها، [ن/٢/ء] وهو العرفان. وذلك لأنّ الله تعالى متجَلٍّ لذاته، إذ النورُ يستحيل اختفاؤه بل هو ظاهر لذاته مظهر للأشياء. والله تعالى نور السموات والأرض ظهر به[٤] كُلّ شيء من العدم إلى الوجود، ومن الخفآء إلى الظهور.

[١٨] والمانع إنّما هو من جانب العبد لأنّ الكدورات البشريّةَ حُجُبٌ كثيفةٌ بين العبد والمعبود. [ي/٣/ء] والاستغراق فيها هو التولّي عن الحقّ كحضور صورة مع مرآةٍ صديّةٍ محرفة عنها. فإذا صفت وتكمّلت وتوجّهت شطر الحق يظهر عليها كالصورة في المرآة، وتصير مَرئيّةً بجمال الحقّ ويصدر[٥] عنها بذلك التزيين والعناية الإلهيّة أفعالٌ عجيبةٌ خارقةٌ للعادات، لأنّ ذلك أثر الحق ولِأثره تأثيرٌ في عالم الخلق [ل/٣/ء] كالمرآة المصقولة المحازية نحو الشمس، فإنّها تتزيّن بنورها وهيئتها وتصدر[٦] عنها [س/٥٣/ء] آثار الشمس من الإشراق وإضائة المقابِل وانفعال الباصرة والحرارة، فإذا قوي ظهور جليّة الحقّ فربّما يستعلي على النفس فتغرب عن ذاتها لعظمة[٧] الله تعالى وهيبته فلا يُفرِّق بين الحق وجليّته.[٨]

---

[١] «وكمال صنع الكائنات كلاً منها ينشئ الثناء على الحكيم القادر ولكونها محتاجة بذواتها يبدي الخضوع لدى العليم القادر» ناقص في [ي/٢/ب]

[٢] «الفكرية» في [ل/٢/ب]،[ي/٢/ب]

[٣] «عينها» في [ي/٢/ب]

[٤] «به ظهر» في [ل/٢/ب]

[٥] «تصدر» في [ل/٣/ء]،[ن/٢/ء]

[٦] «يصدر» في [ل/٣/ء]، [س/٥٣/ء]

[٧] «بعظمة» في [ل/٣/ء]

[٨] «وجليّته» ناقص في [ل/٣/ء]

Kendi özü ile Hakk'ı ayırt edebilme yetisi elinde kalmışsa, bu hâlin hulûl olduğunu zanneder; eğer bu yetisi elinde kalmamışsa Hakk'la birleştiğini zanneder. Ardından, "Ene'l-hakk ve sübhânî (Hakk benim, kendimi tesbîh ve tenzîh ederim)."[1] demeye başlar.

[19] İşte (bahsettiğimiz) üç yol bunlardır.

[20] Allah'ın bu üç yolu kendisine kolaylaştırdığı kişi, kendi zamanının en şerefli insanı ve Yüce Allah'a en yakın olanıdır. Allah, bize ve bunu hak eden diğer kimselere bu yolları kolaylaştırsın.

[21] Uzun zamandan beri ikinci yol (nesneleri ve hikmetlerini tanıma ve bu nesnelerin, hikmet ve kudret sahibinin zenginliğine muhtaç olduğunu bilme) hakkında düşünmek, bu yolun meselelerini bir araya getirmek ve delilleri toplamakla meşgul oldum. Nihayet bunları, her milletten yöneticilerin övüncü, devlet ve dinin şerefi, İslâm'ın ve Müslümanın güzelliği, Sadrazam Zekî b. İbrâhîm b. es-Sâhib es-Saîd es-Sadr eş-Şehîd Cemâlüddîn Muhammed el-Mü'minî'nin oğlu; Allah'ın fazilet ve ihsan, devlet ve ikbal bahşettiği, üstünlükleri kendinde toplamış büyük vezir, her milletten yöneticilerin örnek aldığı, bağış ve cömertliğin merkezi, meded ve nimetlerin kaynağı, devlet ve dinin direği, İslâm'ın ve Müslümanların şerefi Hıdır'ın isteğiyle tamamladım. Allah, Sadrazam'ın izzet ve ikbal günlerini uzatsın ve her ne muradı varsa versin.

[22] Kitabı yazmaya başladım ve Emîrü'l-Mü'minîn Ali'den (kv) ilhamla ona *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs* adını verdim. Kitabı bir mukaddime (giriş) ve dört mazhar hâlinde düzenledim:

1. Mazhar: Yüce Allah'ın zâtı, sıfatları, ruhanî varlıklar ve cisimlerle ilgili şeyler hakkındadır.

2. Mazhar: Âlemin yapısı ve parçalarının terkibinden zorunlu olarak ortaya çıkan şeyler hakkındadır.

3. Mazhar: Unsurlar (hava, su, toprak ve ateş) ve bu unsurlardan ortaya çıkanlar hakkındadır.

4. Mazhar: Hem semavî hem de unsurdan bileşik olan, yani insan hakkındadır.

[23] Doğru ilhamı, hikmetin sahibi ve onu bahşedenden diledim.

---

[1] İlki Hallâc-ı Mansûr'a, ikincisi Bâyezîd-i Bistâmî'ye isnat edilen meşhur şathiyyeler.

فيظن الحلول إن بقي لها تميـيز ما بين ذاتها وبين الحق[١] وإلّا فالإتّحاد، فتبادر[٢] إلى القول بـ«أنا الحق وسبحاني».

[١٩] فهذه هي الطرق الثلاثة.

[٢٠] ومَن يسّر الله له هذه الثلاثة فهو أشرف الناس في زمانه، وأقرب من الله تعالى.[٣] يسّر الله تعالى[٤] لنا ولسَائر المستحقّين.

[٢١] وكنتُ بُرهةً من الزمان ومدةً من الأوان مشغوفاً بالنّظر في الطريق الثاني وجمع مسائله ونظم دلائله إلى أن كمل[٥] ذلك بإشارة من خصّه الله تعالى[٦] بالفضل والأفضال والدولة والإقبال وهو صدر العالي جامع المعالي قدوة صدور الأمم، مجمع النوال والكرم، منبع الأيادي والنعم، عماد الدولة والدين، شرف الإسلام والمسلمين، خضر اِبْن الصدر المعظم، مفخر صدور الأمم، شرف الدولة والدين، جمال الإسلام والمسلمين «ذكي إبراهيم اِبْن الصّاحب السعيد الصدر الشهيد جمال الدّين محمّد المؤمني» أدام الله أيّامه في العز والإقبال ويسّر له ما يترجّى من الأمال.

[٢٢] فشرعْتُ فيه وسمّيتُه بـ«علم الآفاق والأنفس» [ي/٣/ب] تأسِّياً بأمير المؤمنين[٧] كرّم الله وجهه ورتّبْتُه على مقدمة وأربعة مظاهر.

الأوّل: في ذات الله تعالى وصفاته والرّوحانيّات ومتعلّقات الأجسامِ.

الثاني: في هيئة العالم وما يلزم من تركيب أجزائه.

الثالث: في العناصر وما يتولّد منها.

الرابع: في المركّب من السماويّ والعنصريّ وهو الإنسان.

[٢٣] والتمستُ إلهامَ [ن/٢/ب] الصواب من الحكيم الوهّاب.

---

[١] «الحلية» في [ي/٣/ء]،[ن/٢/ء]،[س/٥٣/ء]

[٢] «فيتبادر» في [ل/٣/ء]

[٣] «تعالى» ناقص في [ل/٣/ء]

[٤] «تعالى» ناقص في [ي/٣/ء]،[س/٥٣/ء]

[٥] «يصل» في [ل/٣/ء]

[٦] «تعالى» ناقص في [ل/٣/ء]

[٧] «على» في [ل/٣/ء]

MUKADDİME

[24] Burada iki konu vardır:

1. Konu: Bu ilmin (âfâk ve enfüs ilminin) tanımı ve konusuna dairdir. Bu, Allah'ı bilmek için varlıkları inceleyen bir ilimdir. Öyleyse konusu, Yüce Allah'a ve onun üstünlüklerine delil oluşturması bakımından, "mevcut"tur.

2. Konu: Varlıkların kısımları hakkındadır. Aklen tasavvur olunan her şey (zihnin) dışındaki varoluşa nisbetle ya zorunlu ya mümtenî ya da mümkün varlıktır. Eğer bir şeyin zâtı, kendisinin hariçte varlığını gerektiriyorsa o şey zorunlu; hariçte yokluğunu gerektiriyorsa mümteni; bu iki durumdan herhangi birini gerektirmiyorsa mümkündür.

[25] Mümkün ya mekânda yer kaplayandır -mekânsa bir şey tarafından kaplandığı düşünülen boşluktur- ya da mekânda yer kaplayana hulûl edendir veya ne odur, ne de budur. Eğer mümkün mekânda (uzamda) bir yer kaplıyor ise "cevher"dir. Cevher eğer üç boyut bakımından bölünmeyi kabul ediyor ise "cisim"dir. Eğer hiç bölünemez ise "cevher-i ferd"dir. Cevher-i ferd, bölünemeyen en küçük parçadır. Eş'arîlerin çoğuna göre ister tek isterse daha çok boyutta olsun bölünmeyi kabul ediyorsa o cisimdir.

[26] Cisim ya ruhla ilgili olur ya da madde ile ilgili olur. Ruhla ilgili olan cisim, şaşırtıcı fiiller gerçekleştirme kuvvesine sahip olup asla duyuyla algılanamaz. Madde ile ilgili olan cisim ise bu (ruhanî) özelliklere sahip olmayandır.

[27] Ruhanî cisimler ya ulvî ya da süflî olur. Ulvî olan ruhanî cisimler ya yönetme ve dilediğince eyleme bağıyla cisimlerle bağlantılıdır veya değildir. İkincisi (cisimlerle yönetme ve dilediğince eyleme ilişkisiyle bağlantılı olmayan), kerrûbî melek[1] olup "akıl" diye adlandırılır. Birincisi (cisimlerle yönetme ve dilediğince eyleme ilişkisiyle ilişkili olan ruhanî cisimler) ise eğer bir insan bedenine girmemişse dünya işlerini çekip çeviren melektir, eğer girmişse bu insanî ruh olup "nefs-i nâtıka" (düşünen/konuşan nefis) diye adlandırılır. Süflî olan eğer şerîr (mizacı bakımından kötü) değilse "cin"dir, şerîr ise "şeytan"dır.

---

[1] Sadece ibadetle meşgul olan *melekler*, Allah'a en yakın olan *melekler*, büyük *melekler*. Kerrûbiyyûn yalnız hamele-i arştır, diyenler olduğu gibi, Kerrûbiyyûn diyenler de olmuştur. Aslı Kerrûbiyun'dur.

أمّا المقدّمة

[٢٤] ففيها بحثان:

أ: [ل/٣/ب] في تعريف هذا العلم وموضوعه وهو علم يُبحث فيه عن الموجودات لمعرفة الله تعالى، فموضوعه الموجود من حيث أنّه يدلّ على الله تعالى وكمالاته.

ب: في أقسام الموجودات؛ وكُلّ ما يتصوّره العقل فهو بالنّسبة إلى الخارج إمّا واجبٌ أو ممتنعٌ أو ممكنٌ. لأنّ ذاته إن اقتضت وجوده في الخارج فهو الواجب، وإن اقتضت عدمه فهو الممتنع، وإن لم تقتض شيئاً منهما فهو الممكن.

[٢٥] والممكن إمّا متحيّزٌ والحيّز هو الفراغ المتوهّم المشغول بالشيءِ أو حالٌّ في المتحيّز أو لا هذا ولا ذاك. فإن كان متحيّزًا فهو الجوهر. فإن قبل القسمة في الأبعاد[١] الثلاثة فهو الجسم. وإن لم يقبَل أصلًا[٢] فهو جوهر الفرد، والجزء الّذي لا يتجزّأ. وعند أكثر[٣] الأشاعرة إن قبِل القسمة فهو الجسم سوآء كان[٤] في بُعدٍ أو أكثر.

[٢٦] والجسم إمّا روحانيّ وهو ما يَقوي على أفعالٍ عجيبةٍ ولا يدرَك بالحسّ أصلاً أو جِرمانيّ وهو ما لا يكون كذلك.

[٢٧] والرّوحانيّ إمّا علويّ، أو سفليّ والعلويّ إمّا متعلّق بالأجسامِ تعلّق التدبير والتصرّف أو لا. والثاني الملك الكرّوبيّ ويسمّى عقلاً. والأوّل إن لم يكن حالّاً في البدن الإنسانيّ[٥] فهو الملك المدبّر لأمر الدّنيا [ي/٤/ء] وإلّا فالرّوح الإنسانيّ وتسمّى نفساً ناطقةً. والسفليّ إن لم يكن شريرًا فهو الجنّ وإلّا فالشيطان.

---

[١] «الأفعال» في [ل/٣/ب]

[٢] «اصلا» ناقص في [ل/٣/ب]

[٣] «أكبر» زائد في [ي/٣/ب]؛ «سائر» زائد في [ل/٣/ب]؛ «أكثر» ناقص في [ن/٢/ب]

[٤] «كانت» في [ي/٣/ب]،[س/٥٣/ء]

[٥] «الإنساني» ناقص في [ل/٣/ب]

[28] (Mümkün) mekânda/uzamda yer kaplayana hulûl etmişse o “araz”dır. Araz ise nicelik (keyfiyet), nitelik (kemiyet) veya görecelik (nisbet) olabilir. Çünkü arazın kavramı başka bir şeye kıyasla oluşmuşsa göreceliktir: Babalık-oğulluk, öncelik-sonralık gibi. Arazın kavramı başka bir şeye kıyasla olmayıp, zatı itibariyle bölünmeyi kabul ederse nicelik olur; çizgi, yüzey ve sayı gibi. Eğer böyle olmazsa, yani bilme, beyazlık ve tatlılık gibi olursa nitelik olur.

[29] Bir mekânda bulunmayan veya mekânda bulunana hulûl etmemiş olana gelince… Bunu din mensupları inkâr etmişler, kudemâ (ilk filozoflar) ise ikrar etmişlerdir ki ilâhiyatçı filozofların görüşleri anlatılırken buna değinilecektir.

[30] Kudemânın görüşüne göre; mümkün taşıyıcı nesnede değil ise o cevherdir, yoksa arazdır. Cevher ise ya soyuttur -yani kendisine duyular yoluyla işaret edilmesi mümkün olmayan şeydir- ya da vaz‘îdir ki ona duyular yoluyla işaret edilmesi mümkündür.

[31] Vaz‘, bir şeyin kendisine duyularla işaret edilebilmesidir.

[32] Soyut olan, cisimlere yönetme ilişkisiyle bağlantılı değil ise “akıl”dır. Zorunlu varlık ile akıl arasında bir vasıta yoksa ve (canlıların dışındaki şeylerle) ilintili ise o “küllî akıl”dır. Eğer sonradan ve unsurlardan meydana gelen şeylerin başlangıcı ise “faal akıl”dır. Böyle değilse “aracı akıl”dır. Eğer bulunduğu varlıkla, onu yönetme bakımından ilişkiliyse “nefis”tir. Nefis, canlıya ilişikse “insanî nefis” adını alır, değilse “felekî nefis”tir.

[33] Vaz‘î olan ya bir mahalle hulûl eder veya etmez. Hulûl eden, eğer türe özgü etkilerin ilkesi ise nev’î sûrettir (türsel biçim). Şayet bu biçim, beslenme ve büyümenin kaynağıysa “nefs-i nebatî”dir, diğer durumda, eğer duyunun ve iradeye bağlı hareketin kaynağı ise “nefs-i hayvanî”dir. Nefis, duyu ve iradî hareketin kaynağı değilse o zaman “nefs-i tabî‘î”dir. Eğer bu durumların hiçbirinin kaynağı değilse o zaman cisimle ilgili sûret olup bu da zâta bitişiktir.

[34] Vaz‘î olan bir mahalle hulûl etmemiş şey ise o, ya bir şeye mahaldir ya da hâl ve mahalden mürekkep bir şeydir. Birincisi (hulûl etmeyen) eğer hulûl edeni varlıkta tutan (mukavvim) değil ise “heyûlâ”dır, yok eğer mukavvim olursa o zaman “mevzû”dur.

[٢٨] وإن كان حالّاً في المتحيّز فهو العرض. والعرض إمّا كيف أو كم أو نسبة. لأنّ مفهومه إن كان بالقياس إلى الغير[١] فهو النسبة كالأبوّة والبنوّة والقَبليّة والبَعدِيّة. وإن لم يكن بالقياس إلى الغير فإن قبِل القسمةَ لذاتِه فهو الكم كالخطّ والسّطح والعدد. وإلّا فالكيف[٢] كالعلم والبيَاضِ والحلاوة.

[٢٩] وأمّا الذي لا يكون متحيّزًا أو لا حالّاً في المتحيّز، فقد أنكره المليّون[٣] وأثبته[٤] قدمآءُ كما يجئ هذا على رأي حكمآء الملّة.

[٣٠] وأمّا على رأي [ل/٤/ء] القدمآء فالممكن إن لم يكن في الموضوع فهو الجوهر وإلّا فالعرض. والجوهر إمّا مجرّد وهو الذي لا يمكن أن يشار إليه بالحسّ أو وضعيٌّ وهو الذي يمكن أن يشار إليه بالحسّ.

[٣١] والوضع كون الشيء مشارًا إليه بالحسّ.

[٣٢] والمجرّد[٥] إن لم يكن متعلّقًا بالأجسامِ تعلّق التدبير فهو العقل. فإن لم يكن بينه وبين الواجب واسطة فهو عقل الكلّ وإن كان. فإن كان مبدأً للحوادثِ العنصريّة فهو العقل الفعّال وإلاّ فهو العقل المتوسّط. وإن كان متعلّقًا بالتدبير فهو النفس. فإن كانت متعلّقة بالحيوان فهي النفس الإنسانيّة [ن/٣/ء] وإلّا فالفلكيّة.

[٣٣] والوضعيّ إمّا حالٌّ أو لا. والحالّ إن كان مبدأً للآثار المختصة بالنوع[٦] فهو الصورة النوعيّة. فإن كانت مبدأً للاغتذاء والنّمآء فهي النفس النباتيّة وإلّا فإن كانت مبدأً للحسّ والحركة الإراديّة فهي النفس الحيوانيّة وإلّا فالنفس الطبيعيّة. وإن[٧] لم يكن مبدأً فهو الصورة الجسميّة، وهي المتّصل بذاته.

[٣٤] وغير الحالّ إمّا محلّ أو مركّب منهما. والأوّل إن لم يكن مقوِّمًا للحالّ [ي/٤/ب] فهو الهيولى. وإن كان[٨] فهو[٩] الموضوع.

---

[١] «إلى الغير» ناقص في [ل/٣/ب]
[٢] «كيف» في [ل/٣/ب]
[٣] «المتكلمون» في [ل/٣/ب]
[٤] «الفلاسفة» زائد في [ل/٣/ب]
[٥] «الجوهر» في [ل/٤/ء]
[٦] «فالنوع» في [ل/٤/ء]
[٧] «فإن» في [ل/٤/ء]
[٨] «وإن كان» ناقص في [ل/٤/ء]
[٩] «ف» في [ل/٤/ء]

[35] Bileşik olana cisim denir. Cisim ise ya tabiatları itibariyle birbirlerinden farklı cisimlerden bir araya gelmeyen anlamında basit veya bunlardan bir araya gelen anlamında bileşik olur. Basit, eğer cüz'îliği ad ve tanım bakımından küllî gibi olursa o unsurla alâkalı basittir, eğer böyle değilse felekle ilgili basittir.

[36] Araza gelince; eğer o zâtı gereği bölünme ve nisbet gerektirmiyor ise nitelik, bölünme gerektiriyorsa nicelik olur. Eğer nisbet gerektiriyorsa bu da yedi bölüme ayrılır:

a. Muzaf: Bu babalık meselesinde olduğu gibi tekrar eden bir nisbettir ki başka bir nisbete, babalık örneğinde oğulluğa, kıyasladır.

b. Nerede(lik): Bir mekânda meydana gelmeyi ifade eder.

c. Ne zaman(lık): Eskilik ve yenilik gibi zamanda var oluşu ifade eder.

d. Durum: Bir kısım parçaların diğer bir kısım parçalara ve dışsal durumlara nisbeti nedeniyle cisimde ortaya çıkan bir biçimdir; oturmak ve ayakta olmak gibi.

e. Mülk: Bir şeyin kendisine yapışık olan şeye nisbetidir ki o şeyin intikaliyle yapışık olan da intikal eder; sarık sarmak ve yüzük takmak gibi.

f. Etki: Etken olmaktır. Kesmek gibi.

g. Edilgi: Eyleme konu olmaktır. Kesilmek gibi.

Onlar yalnızca tümevarıma itimat etmişlerdir.

[٣٥] والمركّب هو الجسم؛ وهو إمّا بسيطٌ وهو الذي لم يتألّف من أجسامٍ مختلِفة الطّبائع أو مركّب إن تألّف. والبسيط إن كان جزؤه كالكلّ في الاسم والحدّ فهو البسيط العنصريّ وإلّا فالفلكيّ.

[٣٦] وأمّا العرض؛ فإن لم يقتض لذاته قسمة ولا نسبة فهو الكيف وإن اقتضى القسمة فهو الكم وإن اقتضى النسبة فهو سبعة أقسام.

(١). المضاف؛ وهو النسبة المتكرّرة كالأبوّة فإنها[١] بالقياس إلى نسبةٍ أخرى وهي البنوّة.

(٢). والأين؛ وهو الحصول في المكان.

(٣). ومتى؛ وهو الحصول في الزمان كالعَتاقة والحداثة.

(٤). والوضع؛ وهو هيئة تعرض للجسم بسبب نسبة بعض أجزائه إلى البعض، وإلى أمور خارجةٍ كالقيامِ والقعود.

(٥). الملكُ؛ وهو نسبة الشيء إلى ملاصقٍ ينتقل بانتقاله كالتعمُّم [ل/٤/ب] والتَختُّم.

(٦). وأن يفعل؛ وهو التأثير كالقطعِ.

(٧). وأن ينفعل؛ وهو التأثُّر كالانقطاع.

وعوَّلوا[٢] في الحصْر على الاستقرآء.

---

[١] «فهو» في [ل/٤/ء]

[٢] «اعتمدوا» في [ل/٤/ب]

BİRİNCİ MAZHAR

[ALLAH'IN SIFATLARI, RUHANİYYÂT VE CİSİMLER]

[37] Bu mazhar, varlık kısımlarının tertibine uygun olarak üç maksadı içerir:

1. Maksat: Yüce Allah ve O'nun sıfatları hakkındadır.

2. Maksat: Ruhaniyyât hakkındadır.

3. Maksat: Cisimlerle ilgili meseleler hakkındadır.

BİRİNCİ MAKSAT: YÜCE ALLAH VE O'NUN SIFATLARI HAKKINDA

[38] Bu bölümde birçok konu vardır.

1. Konu: Varlık (vücûd): Varlık, kevn (oluş) demektir. Varlık ya hâricî veya aklî olur.

[39] Yokluk (adem) ise oluşun ortadan kalkmasıdır.

[40] Mâhiyet; bir şeyi o şey yapan şeydir. Mâhiyetin bizzat kendisi dikkate alındığında -ister onunla birlikte bir şey olsun ister olmasın- buna "sırf kendisi olması bakımından mâhiyet" ismi verilir. Şayet mâhiyet başka bir şeyle birlikte dikkate alınırsa ona "o şey bakımından mâhiyet" denir.

[41] Mâhiyet, bazen vücûdî (varlıkla ilgili) olabilir ki bu bizzat kendi mefhumunda bir şeyi olumsuzlamaz. Görme ve ışık buna örnektir. Bazen de ademî (yoklukla ilgili) olabilir, bu bizzat kendi mefhumunda bir şeyi olumsuzlar. Körlük (görmenin yokluğu) ve karanlık (ışığın yokluğu) buna örnektir.

[42] Hakiki mâhiyet, ev ve insan mefhumlarında olduğu gibi, o şeyin kendinde bulunduğu duruma uygun olandır. İtibârî/Göreceli mâhiyet ise, sıfatın mevsûfla birlikte olması gibi aklın tasarlamasıyla olan şeydir.

[43] Taayyün, kendisiyle vasıflanan varlıkta ortaklığın meydana gelmesine engel olan bir sıfattır ve bu hâricî varlığın zorunlu niteliğidir. Çünkü bir varlığın, aynı anda iki ayrı mekânda bulunmasının imkânsız olması nedeniyle, dış âlemde var olan her bir şeyin varlığının başka bir şeyle müşterek olması muhaldir.

المظهر الأوّل

[٣٧] وفيه ثلاثة مقاصد على ترتيب أقسام الموجودات.

أ: في الله تعالى وصفاته.

ب: في الروحانيّات.

ج: في متعلّقات الأجسام.[١]

المقصد الأوّل: في الله تعالى وصفاته

[٣٨] فيه أبحاث.[٢]

أ: الوجود؛ هو الكون وهو إمّا خارجيّ أو عقليّ.

[٣٩] والعدم؛ اِنتفاء الكون.

[٤٠] والماهيّة؛ هي ما به الشيء هو. وإذا اعتبر نفس الماهيّة سواء كان معها الشيء أو لا تسمّى الماهيّة[٣] من حيث هي.[٤] وإذا اعتُبِرت مع شيء آخر يُقال لها الماهيّة من حيث كذا.

[٤١] والماهيّة قد تكون وجوديّة وهي ما ليس في نفس مفهومه نفي شيء كالبصر [س/٥٣/ب] والضَوء. وقد تكون عدميّة وهي ما[٥] يكون كذلك كالعَمى والظلمة.

[٤٢] والماهيّة الحقيقيّة ما يكون بحسب نفس الأمر كالبيتِ [ي/٥/ء] والإنسان، والاعتباريّة ما يكون بفرض العقل كالصفة مع الموصوف.

[٤٣] والتَّعَيُّن صفة تمنع وقوع الاشتراك في موصوفها، وهو لازم للوجود الخارجيّ. فإنّ كُلّ ما وُجد الخارج يمتنع [ن/٣/ب] وقوع الاشتراك فيه لاستحالة كون الموجود الواحد في آنٍ واحدٍ في موضعيْن.

---

[١] «الأقسام» في [س/٥٣/ء]،[ن/٣/ء]،[ل/٤/ب]

[٢] «مباحث» في [ل/٤/ب]

[٣] «سوآء كان معها شيئ أو لا تسمّى الماهية» في [ل/٤/ب]،[س/٥٣/ء]

[٤] «وإذا اِعتبر نفس الماهيّة سوآء كان معها شيئ أو لا تسمّى الماهيّة من حيث هي» ناقص في [ي/٤/ب]

[٥] «لا» في [ل/٤/ب]

2. Konu: Eşyanın kendisine bağlı olduğu şey beş kısımdır. Çünkü bunlar ya o şeyin bir parçasıdır ya da onun dışında bir şeydir. Eğer şey, o parçayla bilkuvve olursa “madde” ve “tıynet”tir. Bu; tahtanın, tahtın yapı malzemesi olması gibidir. Tahtın biçiminde olduğu gibi eğer şey, o parçayla bilfiil olursa o zaman “sûret” olur. Şeyin dışında olan sebebe gelince; eğer onunla bir şey gerçekleşmişse o “fail sebep”tir; marangoz örneğinde olduğu gibi. Öyle değil de tahtın oturmak maksadıyla yapılması gibi, bir amaç için gerçekleşirse “gaye” ve “amaç” olur. Aksi hâlde keser örneğinde olduğu gibi “şart” olur.

[44] Engelin yokluğu, diğer hususlar ve bu beş şeyin hepsi “tam sebep (küllî sebep)” olarak isimlendirilir. Fâil sebep, fiillerinde ya özgür olup istediğini yapan ve istediğini terk edendir ya da fiillerinde mecbur olup -ışık kaynağından ışığın zorunlu olarak çıkması örneğinde olduğu gibi- eserin kendisinden zorunlu olarak sudûr ettiği varlıktır.

3. Konu: Devir [kısır döngü], bir şeyin varlığının, varlığı kendisine bağlı olan bir şeye dayandırılmasıdır ki bu bâtıldır. Aynı şekilde teselsül de bâtıldır. Teselsül, sonsuz sayıdaki şeylerin cüzlerinin birbirine dayandırılarak tertip edilmesidir.

[45] Devir [bâtıldır], çünkü devir bir şeyin bizzat kendisine bağlılığını ve kendisinden önce gelmesini gerektirir.

[46] Teselsüle gelince; şayet teselsül olsaydı, bu durumda binlerin sayısının, teklerinin sayısından zorunlu olarak daha az olması gerekirdi. Bu durumda silsile bütün artışı ile bu sayıyı kuşatmaktadır. Bu sayının da ya son bulan bir tarafta ya da son bulmayan bir tarafta olması gerekir. Birinci yani son bulan bir tarafta ise binlerin sayısı son bulur. Çünkü silsilede farz edilen kesişim noktası ile başlangıç arasında mutlaka sonlu birler bulunur. Aksi takdirde sonsuz olanın iki sınırlı arasında kuşatılması gerekir. Binlerin sayısı son bulunca silsile de son bulur. Çünkü sonlu sayı toplamından oluşan sayının kendisi de sonludur. Eğer ikinci yani sonsuz tarafta olursa sonlu taraftan artış meydana gelir. Belirtildiği üzere o da sonlu olur. (Çünkü başlangıç ile silsiledeki o sayının başlangıcı arasında sonlu olanların bulunması zorunludur. Yani silsilenin teklerinin, binlerinin sayısına fazlalığı söz konusudur.) Sonuçta binlerin sayısı da sonlu olur. Zira binlerin sayısının katları olan o fazlalık da sonlu olduğu için binler çok daha öncelikli olarak sonlu olur. Böylece -daha önce geçtiği gibi- silsilenin son bulması gerekir.

ب: ما يتوقّف عليه الشيء خمسة أقسام. لأنّه إمّا جزء ذلك الشيء أو خارجٌ عنه. والجزء إن كان الشيء[1] به بالقوّة فهو المادّة والطِّينَة[2] كالخشب للسرير. وإن كان بالفعل فهو الصورة كصورة السرير. والخارج إن كان به تحقُّق الشيء فهو السَّبب الفاعليّ كالنجّار. وإلّا فإن كان لأجله التحقُّق فهو الغاية والغرض كالجلوس على السرير. وإلّا فالشرط كالقدوم.

[٤٤] وانتفاء المانع وغيره ومجموع هذه الخمسة يسمّى سببًا[3] تامًّا. والسبب الفاعليّ إمّا مختار وهو الذي إن شاء فعل وإن شاء ترك أو موجب وهو الذي يجب [ل/٥/ء] صدور الأثر عنه كالضوء بالنسبة إلى المضيء .

ج: الدور[4] وهو توقّف الشيء على المتوقِّف عليه باطل. وكذا التسلسل وهو ترتّب أمور غير متناهيةٍ توقّف كُلّ على[5] الأجزآء.

[٤٥] أمّا الدّور فلأنّه يوجب توقّف الشيء وتقدّمه على نفسه.

[٤٦] وأمّا التسلسل فلأنّه لو وُجِد لَكَان عدّة أُلُوفِ تلك الأمور أقل منها ضرورة، فتلك الأمور مشتملة على تلك العدّة مع زيادة. فتلك العدة إمّا أن تكون من الطرف المتناهي أو من الطرف الغير المتناهي. فإن كان الأوّل تناهت العدّة، إذ كُلّ مقطعٍ فُرِض من السلسلة تكون الآحاد بينه[6] وبين المبدأ متناهية لامتناع اِنحصَار ما لا يتناهي بين الحاصرين، وحينئذٍ تناهت السلسلة. لأنّ المؤلّف من جمل متناهيةٍ، متناهية العدّة[7] متناهٍ، وإن كان الثاني يقع الزيادة من الطرف المتناهي وتناهت كما مرّ [ي/٥/ب] وهي أضعَاف العدّة فيلزم تناهي العدّة والسلسلة كما مرّ.

---

[1] «الشئ» ناقص في [ي/٤ب]
[2] «كالطينة» في [ل/٤/ب]؛ «للكوز» زائد في [ل/٤/ب]
[3] «مسببا» في [ل/٤/ب]
[4] «الدور» ناقص في [ل/٥/ء]
[5] «على» ناقص في [ل/٥/ء]
[6] «وبينه» في [ل/٥/ء]
[7] «لعدة» في [ل/٥/ء]

4. Konu: Zâtı varlığının gerçekleşmesini sağlayamayan vâcip/zorunlu olamaz; çünkü vâcip, zâtıyla varlığını gerektirendir. Herhangi bir şeyin zâtı yokluğunu gerektiriyorsa mümteni, bu durumlar söz konusu olmaz ise mümkün olur.

5. Konu: Herhangi bir tercih edici olmaksızın mümkünün (var olmak ya da yok olmak şeklindeki) iki yönünden birinin gerçekleşmesi imkânsızdır. Bu bilgi bedîhî/ kendinden açık olmaya yakın bir bilgidir. Aynı şekilde, eğer mümkünün bir tarafı gerçekleşseydi, bu diğer tarafın tercih edilmemesiyle olurdu ki bu muhaldir. Çünkü tercih edilmeyen gerçekleşemez. Tercih olunduğunda da ya o tarafa bir şey zâid olur veya asla zâid olmaz. Eğer zâid olmazsa yine tercih gerçekleşmez. Çünkü o zâiddir. Zâid olursa da bu sefer söz yine o zâid olanın sübûtuna döner ve teselsüle gider veya bir tercih edende son bulur. İşte bu, tercih eden olmaksızın iki taraftan herhangi birinin baskın olması hakkındadır.

[47] Tercih eden olmaksızın iki taraftan birine tahsisi gerektiren tercih konusuna gelince; bu zorunlu varlık hakkında yine imkânsızdır. Çünkü mûcibin bütün eşit olanlara nisbeti aynıdır. Şayet o şey üzerinde diğeri olmaksızın tahsis meydana gelirse o zaman herhangi bir tercih edici olmaksızın tercih olunmanın gerçekleşmesi gerekir.

[48] Muhtar/fiillerinde özgür olana gelince; firar eden kişinin iki eşit yoldan birini seçmesi gibi, onun iki eşit şey arasından birini tercih etmesi mümkündür. Yani onun, tercih edileni seçmesi mümkündür.

6. Konu: Vâcip, mümteni ve mümkün olan bir şeyin diğer bir duruma dönüşmesi mümkün değildir. Çünkü vâcip zâtı itibariyle kendi varlığını gerektiren, mümteni zâtı itibariyle yokluğunu gerektiren, mümkün ise zâtı ne varlığını ne yokluğunu gerektirendir. Zâtın gerektirmesi, zâtın ayrılmaz öğesidir. Şayet bu üç varlık türünden herhangi biri, bir diğerine dönüşürse, ayrılmaz öğesi ortadan kalktığı için zâtın da ortadan kalkması gerekir. Evet, mümkün olanın var olmasını gerektirecek küllî sebep ortaya çıktığında, bu mümkün bazen başkasıyla zorunlu, var olmasına engel bir durum ortaya çıktığında da bazen başkasıyla mümteni olabilir. Lakin bu durumlar onu mümkün olmaklıktan çıkarmaz.

ى: ما لا يفيد ذاته تحقّقه[١] لا يكون واجبًا، لأنّ الواجب ما يقتضي بذاته وجوده حينئذٍ يكون إمّا ممتنعًا إن اقتضت ذاته عدمه وإلّا فممكنًا.

ه: يمتنع وقوع أحد طرفي الممكن لا لمرجّحٍ. وهذا قريب من البدهيّ وأيضًا لو وقع فإمّا أن لا يترجّح على الطرف الآخر، وهذا محال. إذ[٢] ما[٣] لم يترجّح لم يقع، وإن ترجّح فإمّا إن زاد على ذلك الطّرف الشىء أو لا. فإن لم يزد لا يتحقّق الرجحان، إذ هو زائد. وإن زاد عاد الكلام في ثبوت ذلك الزائد وتسلسل، أو انتهى إلى مرجّح، هذا في الترجّح بلا مرجّح.

[٤٧] وأمّا الترجيح بلا مرجّح تختصّ[٤] بذلك الطرف فيمتنع أيضًا في الموجب، لأنّ نسبته إلى المتساويات واحدة. فلو وقع الشىء منها دون الآخر لزم الترجّح بلا مرجّح.

[٤٨] وأمّا المختار [ل/٥/ب] فجاز أن يرجّح أحد المتساويَيْن كاختيار الهارب أحد الطّريقيْن المتساويَيْن بل يجوز أن يُرجّح [ن/٤/ء] المرجوح.

و: لا ينقلب الشىء من الواجبِ والممتنع والممكن إلى آخر، لأنّ الواجب ما يقتضي ذاته وجوده والممتنع ما يقتضي ذاته عدمَه والممكن ما يقتضي ذاته أن لا يقتضي شيئًا منهما. واقتضاء الذات لازمٌ لها. فلو انقلب الشىء منها لزم اِنتفآء الذاتِ لانتفآء لازمها. نعم، قد يجبُ الممكن بغيره وهو عند تحقّق سبَبه التامّ وقد يمتنع بغيره وهو عند تحقّق المانع، لكنّ ذلك لا يخرجه عن الإمكان.

---

[١] «ما يحتاج في تحققة إلى شئ» في [ي/٥/ب]

[٢] «إذا» في [ل/٥/ء]

[٣] «لأنه» في [ل/٥/ء]

[٤] «فتختصّ» في [ل/٥/ء]

7. Konu: Mümkün mevcuttur ve ne zaman ki mümkün var olduysa vâcip de -ki Allah Teâlâ'dır- mevcut demektir.

a. Nitekim cisimler ve arazların hepsi, kendini oluşturan cüzlere ve bulunacağı mahalle muhtaç olması sebebiyle mümkündür.

b. Mümkün varlık için mutlaka bir sebep gerekir. Sebep zorunlu ya da zorunluyu içeriyorsa, zaten istenilen sonuç budur. Şayet mümkün varlığın sebebi de tamamıyla mümkün ise bu durumda, bu mümkün olan sebebin de bir sebebinin olması gerekir. Söz geriye döner; ya devre ya da teselsüle ulaşır. Daha önce ifade edildiği gibi bunların her ikisi de bâtıldır.

[49] Bir başka kanıt ise şöyledir. Hâdis varlık şayet varlık sahasında bulunuyorsa, onun kaçınılmaz olarak varlığının kendisine dayandırıldığı birtakım yakın ve uzak, önce ve sonra gelen gibi nedenlerinin bulunması gerekir. Eğer bu bir dizi neden zorunluyu ihtiva ediyorsa durum ortadadır. Aksi hâlde, yani bu bir dizi sebep zorunluyu ihtiva etmiyorsa; bu bir dizi sebebin kendisinden başka bir şey olması, tercih eden olmaksızın tercihin gerçekleşmesi veya (zorunlu, mümkün, imkânsız gibi varlık kiplerinin) birbirine dönüşmesi gibi imkânsız durumlardan biri lâzım gelir. Çünkü bu bir dizi sebepler kendi dışında bir şeye bağlı olursa o zaman birinci seçeneğin gerçekleşmesi lâzım gelir. Bu durumda da sebeplerin bağlı olduğu kendi dışındaki sebepler, hâdisin varlığını dayandırdığı bir dizi sebepler cümlesine dâhil olur. Eğer hâdisin varlığı bu ikinci sebepler dizinine dayanmıyorsa, o zaman bu ikinci sebepler dizisi zâtı bakımından bağımsız olur. O zaman hâdis varlık, kendisinin var olduğu andan önceki zamanda ya mümkün varlıktır ya da değildir. Şayet hâdis varlık var olmadan önce mümkün varlıksa ikinci seçeneğin söz konusu olması gerekir. Eğer mümkün varlık değilse üçüncü seçenek (dönüşüm) söz konusu olur.

8. Konu: Allah'ın sıfatları ya "vücûd" sıfatı gibi mefhumları başka bir şeye kıyasla olmayan hakiki sıfatlardır ya "vücûb" sıfatı gibi, mefhumları başka bir şeye kıyasla olan izâfî sıfatlardır yahut da onun hiçbir şeye muhtaç olmaması ve cisim olmaması gibi ademî (yoklukla ilişkili) sıfatlardır. Hakiki sıfatlar ya ilim, kudret, irade, işitme ve görme sıfatları gibi başkalarıyla ilişkili olan sıfatlardır. Çünkü ilim zâtta bulunan bir niteliktir ve bir şeye iliştiğinde o şey hakkında bilgi gerçekleşmiş olur. Görme yetilerindeki görme de tıpkı bunun gibidir. Bu durum aynı şekilde diğer sıfatlar için de geçerlidir. Ya da bunlar Allah'tan başkasını ilgilendirmeyen sıfatlar olabilir; vücûd ve hayat sıfatları da buna örnektir.

ر: الممكن موجود وكلّما كان الممكن موجودًا كان الواجب وهو الله تعالى موجودًا.

أمّا الأوّل؛ فلأنّ الأجسام والأعراض كلّها ممكنة لاحتياجها إلى أجزائها ومحالها.

وأمّا الثاني؛ فلأنّ الممكن لا بدّ له من سبب؛ وسببُه إن كان واجبًا أو مشتملاً على الواجب فهو المطلوب، وإن كان ممكناً بتمامه فلا بدّ له من سببٍ ويعود الكلام فيه. فإمّا أن يدُور أو يتسلسل وكلاهما باطل كما مرّ.

[٤٩] برهان آخر؛ لو وُجد حادث فلا بدّ له من جملة ما يتوقّف هو عليه من الأسباب القريبة والبعيدة [ي/٦/ء] السَابقةِ واللّاحِقة. فإن اشتملت تلك الجملة على الواجب فذاك وإلّا يلزم أحد الأمُور الممتنعة كون الجملة غير[١] الجملة أو الترجّحُ بلا مرجّح أو الانقلاب لأنّه إن توقّفت تلك الجملة على خارجٍ لزم الأوّل لأنّ ذلك الخارج حينئذٍ يكون من جملة ما يتوقّف، فإن[٢] لم يتوقّف فتكون مستقلّة بذاتها وحينئذٍ لا يخلو من أن يكون قبل آن وجود الحادث ممكنة أو لا. فإن كانت يلزم الثاني وإن لم يكن فالثالث.

ح: صفات الله تعالى إمّا حقيقيّةٌ وهي التي لا تكون[٣] مفهوماتها بالقياس إلى الغير كالوجود، [ل/٦/ء] أو إضافيّةٌ وهي التي تكون كذلك كالوجوب، أو عدمِيَّةٌ كالغِنَى وعدمِ الجسميّة. والحقيقيّة إمّا من شأنها أن يتعلّق بالغير كالعلم والقدرة والإرادة والسّمع والبصر. فإنّ العلم صفة متقرّرة في الذات إذا تعلّقت بشيء تحقّقَ العلم به كالبصر في الإبصار بعينه وكذا في الباقية، أو ليس من شأنها ذلك كالوجود والحياة.

---

[١] «خارج» زائد في [ل/٥/ب]

[٢] «وإن» في [ي/٦/ء]،[س/٥٣/ب]

[٣] «يكون» في [ل/٥/ء]

[50] (Düşünürler), hakiki sıfatlar ve (izâfî sıfatlardan) vücûb sıfatı hakkında ihtilâfa düştüler.

[51] İlk filozoflar ve Mu‘tezile mensupları, “(Bu sıfatlar) Allah’ın zâtının aynıdır.” dediler. Muhakkikler ise bu sıfatların O’nun zâtından başka şeyler olduğunu söylediler.

[52] Eş‘arî de vücûd sıfatının dışındaki diğer hakiki sıfatların onun zâtının ne aynı ne de gayrı olduğunu söylemiştir. Vücûd sıfatı ise onun zâtının aynıdır.

[53] Eğer bu iki başka şey (zât ve sıfat), “Birinden anlaşılan mâna, diğerinden anlaşılan mânanın aynısı değildir.” şeklinde yorumlanırsa bu doğru ve orta yoldur. Çünkü bu yoruma göre, vücûd zâtın aynı olsaydı zorunlu olması nedeniyle mutlaka yokluğuna tercih edilmesi gerekirdi ki üstelik bu tercihin başkası tarafından olması mümkün değildir. Aksi takdirde bu vücûd mümkün olurdu hatta kendi özüyle mümkün olup tercih edicisi de kendisi olurdu. Vücûdun yokluğa tercihi vücûdu bir şekilde önceler çünkü tercih olunmayan ne varlıkta ne de yoklukta taayyün edebilir. Tercih vücûdu öncelemişse tercih eden hayli hayli öncelemiştir. Bu durumda tercih edenin kendini öncelemesi gerekirdi ki bu imkânsızdır. Diğer tüm sıfatlar için de aynı şeyi söyleriz.

[54] İlk filozoflar ise şöyle delil getirdiler: Eğer bu sıfatlar zât üzerine zâid olsaydı mümkün olurlar, dolayısıyla yok olup gitmeleri de mümkün olurdu ki bu muhaldir. Ayrıca zât aynı anda hem etken (fâil) hem de edilgen (kâbil) olurdu ki bu da muhaldir.

[55] Biz deriz ki: Mümkün, bazen başkası ile zorunlu olabilir. Burada da mümkün Allah’ın zâtıyla zorunlu olmuştur ve bu nedenle bir şeyin aynı anda hem kabul edici hem de fâil olması câiz olur. Çünkü zâtın bir şeyi gerektirmesi onda meydana gelen bir durum olup bu da onun hem fâil hem de kabul edici olması demektir.

[56] Onlar şöyle dediler: Şayet vücûd sıfatı onun üzerine zâid olsaydı mümkün olurdu. Bu durumda onun için bir sebep olması gerekir ve o da -mâhiyeti vücûddan ayıran bir sebebin bulunması imkânsız olduğu için-mâhiyettir. Sebep ise varlık bakımından sebep olunan şeyden öncedir, o durumda mâhiyet onun varlığından önce var olurdu ki bu muhaldir.

[٥٠] واختلفوا في الحقيقيّات والوجوب؛

[٥١] فقال القدماء والمعتزلة: إنّها عين ذات لله تعالى. وقال المحققون: إنّها غيرها.

[٥٢] وقال الأشعريّ: إنّها سِوى الوجُود لا عين ولا غير. والوجود عينها.

[٥٣] والحق الأوسط إن فُسّر الغيران بأنّهما اللّذان ليس المفهوم من أحدهما نفس المفهوم من آخر[1] لأنّ الوجود لو كان عينًا بهذا التّفسير[2] فلا بدّ وأن يكون راجحًا على اِنتفائه لكونه واجبًا ورجحانه لا يجوز أن يكون من غيره وإلّا لكان ممكنًا بل من نفسه فمرجّحُه نفسه ورجحان الوجُود على العدم سَابقٌ [ن/٤/ب] على الوجود بوجهٍ لأنّه ما لم يترجّح لم يتعيّن منهما، وإذا كان الرّجحان سابقًا على الوجود فالمرجّح أوْلى بالسابق[3] فيلزم سَبقه على نفسه وهو محال. وكذا نقول في كلّ صفةٍ.

[٥٤] اِحتجّ القدماء بأنّها لو كانت زائدةً لكانت ممكنةً فجاز زوالها وذلك محال، ولزم كون الذات قابلةً وفاعلةً معًا وهو محال.

[٥٥] قلنا: الممكن قد يجب بالغير وههنا وجبَ بذات الله تعالى وجاز كون الشيء قابلاً وفاعلاً، لأنّ اقتضآء الذات شيئًا حاصل لها [ي/٦/ب] فهي فاعلةٌ وقابلةٌ له.

[٥٦] وقالوا: الوجود لو كان زائدًا لكان ممكنًا فله سَبب وهو الماهيّة لامتناع كون المنفصِل سببًا والسّبب مقدّم بالوجود على المسبّب فتكون الماهيّة موجودة قبل وجودها وهو محال.

---

[1] «إن فسّر الغيران بأنهما اللّذان ليس المفهوم من إحدهما نفس المفهوم من آخر» ناقص في [ي/٦/ء]

[2] «بهذا التفسير» ناقص في [ي/٦/ء]

[3] «بالسباق» في [ن/٤/ب]

[57] Buna şöyle cevap veririz: Olduğu şey olarak mâhiyetin kendi vücûduna sebep olması neden mümkün olmasın? Çünkü mâhiyetler, oldukları şey olarak birtakım nitelikleri gerektirebilir. Mesela mümkün mâhiyetlerin varlığa ve yokluğa kabiliyetli olması veya üçün tekliği gerektirmesi ve diğer durumlar böyledir.

[58] Eş‘arîler ise sıfatların zâtın aynı olmadığını anlayınca ve ilk filozofların görüşünden de uzak durunca, aynı şekilde bu sıfatların onun zâtından başka şeyler olmadığını söylediler ve bu başkalığı; iki başka şeyin mekân, zaman veya varlık ve yokluk bakımından birbirinden ayrılmalarının mümkün olması yahut da iki başka şeyin biri diğerinden ibaret olmayan iki zâttan müteşekkil olması şeklinde yorumladılar. Buradaki (Allah'ın sıfatlarının zâtından başka olması ya da olmaması şeklindeki) tartışma, anlatış farklılığından kaynaklanmaktadır. Çünkü her iki yorumda da bu sıfatların onun zâtından başka şeyler olmadığı, ayrıca "Onlardan birinin mefhumu bizzat diğerinin mefhumu değildir." anlamında başka olmadıklarında tartışma yoktur. Özet olarak, onların mezhepleri Allah'ın zâtından gayrı hiçbir zâtın kıdemini câiz görmez.

[59] Sonra kelâmcıların çoğu; Allah'a ait sıfatların yedi ya da sekiz olduğunu kabul etmişlerdir. Bunlar; hayat, ilim, kudret, irade, işitme, görme, kelâm-ı nefsî ve sekizinci olarak da bekâdır. Onlar, vücûd sıfatını Allah'ın (zâtının) aynı olarak kabul ettiklerinden diğer sıfatları, zikredilen bu sıfatlara veya selbî sıfatlara yahut da izâfî sıfatlara ircâ etmişlerdir. Böylece onlar; muhabbeti, Allah'ın sevabı dilemesi; buğzu da aşağılama ve kovmayı dilemesi; gazabı intikam almayı dilemesi; rahmeti ise Allah'ın kullarını nimetlendirmesi şeklinde yorumlamışlardır.

[60] Eş‘arî ise rahmetin nimetlendirmeyi dilemesi anlamına geldiğini söylemiş ve "yed"in [el] kudretten, "vech"in [yüz] vücûddan başka sıfatlar olduğunu iddia etmiş ve aynı şekilde istivânın [arşa kurulma] da başka bir sıfat olduğunu iddia etmiştir.

9. Konu: Yüce Allah birdir. Şöyle ki: Eğer Vâcibü'l-Vücûd iki olsaydı, bunların her biri vâcib olarak farz edildiğine göre iki şey söz konusu olurdu:

a. Taayyün (belirli olma).

b. Vâcibü'l-Vücûd olması bakımından Vâcib'in kendisi.

[٥٧] قلنا: لِم لا يجوز أن تكون الماهيّة من حيث [ل/٦/ب] هي سببًا لوجودها؟ لأنّ الماهيّات من حيث هي هي قد تقتضِى أوصافا[١] كالماهيّة[٢] [س/٥٤/ء] الممكنة قابليّة الوجود والعَدم والثلاثةِ الفرديّة وغير ذلك.

[٥٨] والأشاعرة لمَّا علموا أنّها ليست عين الذات واحترزوا عن القدمآء قالوا: إنّها ليست غيرها أيضًا. وفسّروا الغيريْن بأنهما اللّذان يمكن انفكاكهما بمكانٍ أو زمانٍ أو وجودٍ و[٣] عَدمٍ أو مما ذاتان ليس إحدهما[٤] الأخرى. فصار النزاع لفظيًّا إذ لا خلاف في أنّها بالتفسيريْن ليست غيرها وبمعنى أنّهما اللّذان ليس مفهُوم أحدهما نفس مفهوم الآخر غيرها. فالحاصل من مذهبهم أنّه لا يجوز قِدمُ ذاتٍ غير ذات الله تعالى.

[٥٩] ثم أكثر المتكلّمين على أنّ صفات الله تعالى سبعةٌ أو ثمانِيةٌ وهي الحياة والعلم والقدرة والإرادة والسَمع والبصر وكلام النفس والثامن البقآء. وجعلوا الوجود عينًا، والباقية راجعةٌ إلى الصفَات المذكورة أو إلى السّلوب والإضافات. فجعلوا[٥] المحبّة إرادة الثواب، والبُغضَ إرادة الإهانة والطرد، والغضَب إرادة الانتقام، والرحمة إنعامه على العباد.

[٦٠] وقال الأشعريّ: هي إرادة الإنعام، وأثبتَ اليد غيرَ القدرة، والوجه غير الوجود، وأثبت الاستوآء صفة أخرى.

ط: الله تعالى واحد؛ إذ لو كان اثنين وكلّ واحد فُرض فهناك:

أ. تعيّنٌ

ب. و واجب الوجود من حيث هو واجب الوجود.

---

[١] «أوصافها» في [ل/٦/ء]

[٢] «كالماهية» ناقص في [س/٥٣/ب]

[٣] « أو» في [ل/٦/ ب]

[٤] «أحديهما» في [ل/٦/ ب]

[٥] «فجعل» في [س/٥٤/ء]

[61] Bunlardan sadece biri bi-'aynihi taayyün edecektir. Eğer bu taayyün, Vâcibü'l-Vücud olması bakımından Vâcib'in aynıysa veya O'nun ayrılmaz öğesiyse Vâcib bu taayyün edenin ta kendisi olur, başka bir şey olmaz. Eğer bu taayyün Vâcib'in aynı veya O'nun ayrılmaz öğesi değilse zâtı itibarıyla Vâcib'den ayrılması mümkün olur. Eğer bu taayyünün Vâcib'le birlikte bulunmasını gerekli kılan bir şey yoksa bu takdirde Vâcib'in vukû bulması itibariyle taayyünün O'ndan ayrılması mümkün olacaktır. Oysa yukarıda geçtiği gibi, taayyün vücûdun lâzımıdır/ayrılmaz öğesidir ve dolayısıyla vücûdun Vâcib'den ayrılması mümkün olacaktır ki bu imkânsızdır. Eğer taayyünün Vâcib'le birleşmesini gerektiren bir şey varsa bu şeyin Vâcib'den ayrılması mümkün olmayacaktır, aksi takdirde Vâcib'in zorunlu öğesinin ona muhtaç olmasından dolayı Vâcib'in vücûdunun da ona muhtaç olması gerekir ve Vâcib vücûdu bakımından başkasına muhtaç olurdu. Demek ki taayyünün Vâcib'le birleşmesini gerektiren şey O'na birleşiktir. Bu birleşik olan da, olduğu şey bakımından Vâcib'in zorunlu/ayrılmaz öğesiyse onun için bir taayyün gerekecektir, oysa onun Vâcib'in zorunlu öğesi olmadığı takdir edilmişti. Diğer yandan, eğer bu birleşik olan şey zorunlu öğe değilse onun Vâcib'le birlikte olmasını gerektiren bir şey olacak veya olmayacaktır. Söz böylece başa döner ve bu durumda ya sonsuza gitme ya da teselsül meydana gelir. Birinci seçenek -daha önce geçtiği üzere- vücûdun Vâcib'den ayrılmasını zorunlu kılar. İkinci seçenek de muhaldir. Teselsülün gerçekleşmesi varsayılsa bile, bu kez de silsiledeki tüm öğeler Vâcib'in zorunlu öğesi olmayacaktır; böylece silsilenin tamamının Vâcib'den ayrılması, O'nda taayyünün ortadan kalkması ve vücûdun yok olması mümkün olacaktır ki bu muhaldir.

[62] Bir başka açıdan; şayet iki ilâh olsaydı, güç ve yetkinlik bakımından eşit olmaları kaçınılmaz olurdu. Çünkü zayıflık ve âcizlik Allah için geçerli değildir. O zaman da fiillerin meydana gelmesi hususunda iki ilâhın ittifak edip etmemeleri söz konusu olacaktır. İttifak etmeleri olanaksızdır. Çünkü bu durumda birbirlerine karşı iş yapmaları ya mümkün olacak ya da olmayacaktır. Mümkün olması muhaldir. Zira iki zıt fiilin meydana gelmesi, her ilâh kuvvet ve kemâl bakımından eşit ise iki zıddın bir arada bulunmasını ve âlemin fesadını gerektireceğinden mümtenidir. Eğer böyle olmaz ise o ikisinden birinin zayıf olması gerekir. Bu durum muhalefetin yokluğu ânında da aynı şekilde söz konusudur. O zaman da zayıflık ve âcizliği gerektirir.

[٦١] فتعيّنَ واحدٌ منهما بعينه[١] إن كان عين الواجب من حيث هو واجب أو لازما له كان الواجب ذلك المعيّن لا غيرُ وإن لم يكن عينًا ولا لازمًا جاز انفكاكه عنه بحسب ذاته، فإن لم يُوجد ما يستلزم اتّصَاله مع الواجب صحّ انفكاكه بحَسب الواقع [ن/٥/ء] وهو لازم للوجود [ي/٧/ء] كما مرّ. [ل/٧/ء] فجاز انفكاك الوجود عن الواجب وهو مُحال. وإن وُجد ولا يجوز المنفصل وإلّا افتقرَ وجود الواجب إليه لافتقار لازمه إليه فيكون الواجب في وجوده مفتقرًا إلى الغير فيكون متّصلًا. والمتّصل إن كان لازمًا للواجب[٢] من حيث هو لزم التعيّن له والتقدير أنّه ليس بلازم وإن لم يكن لازمًا فإمّا أن يوجد ما يستلزم اتصاله مع الواجب أو لا. ويعود الكلام فإمّا أن ينتهي أو يتسلسل. والأوّل؛ يوجب جواز انفكاك الوجود كما مرّ. والثاني؛ محال. وبتقدير تحقّقه لا يكون المجموع لازمًا فجاز انفكاك المجموع وزوال التعيّن عن الواجب وانتفآء الوجود وذلك محال.

[٦٢] وجه آخر؛ لو كان الإله اثنين فلا بدّ من تساويهما في القوّة والكمال. لأنّ الضعف والعجز غيرُ جائزٍ على الله تعالى وحينئذٍ إمّا أن يتّفقا في الأفعال أو لا. والأوّل مُحال؛ لأنّه حينئذٍ إمّا أن يتمكّنا من المخالفة أو لا. والتمكّن محال؛ لأنّ المخالفة ممتنعة لاستلزامها اجتماع الضِدّين وفسَاد العالم إن تكافأت أفعالَهما وإلّا فيلزم ضَعفُ احدهما، وكذا عدم التمكّن وإلّا يلزم الضعف والعجز.

---

[١] «بعضه» في [ل/٧/ء]

[٢] «الواجب» في [س/٥٤/ء]

[63] Ve eğer fiillerde kuvvet ve kemâl bakımından eşit olan iki ilâh herhangi bir iş yapma konusunda ittifak etmezlerse aynı şekilde zikredilen muhal ve âlemin fesadı gerekir. Buna Yüce Allah'ın şu sözüyle işaret edilmiştir: "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu."[1]

10. Konu: Allah Teâlâ fiillerinde özgürdür/irade sahibidir.

[64] İlk filozoflar O'nun Mûcib bi'z-zât (fiillerinde zorunlu) olduğunu söylemişlerdir.

[65] Bize göre, eğer Allah Teâlâ Mûcib (bi'z-zât) olsaydı hiçbir şey değişmezdi. (Fakat durum böyle olmadığından) lâzım (yani hiçbir şeyin değişmemesi) bâtıldır. (Yukarıdaki lâzım ile melzûm arasındaki) mülâzemete gelince: Şayet vâcib olan, (aynı zamanda) mûcib bi'z-zât olsaydı, o takdirde onun zâtı ve zâtının mâlûlüne olan gerekliliği sâbitleşir ve zâtının başlangıçta gerektirdiği değişim olmazdı. Bunun hariçte gerçekleşmesi, yine onun nefsinde sâbit ve değişimsizdir. Zira mâlûl, sâbitlik ve değişkenlik konusunda tam illete tâbidir. Özellikle tam illetin dışında uzak illetler ve şartlar için bir etki olmayıp ve hatta zâtının künhü kendinden kaynaklanıyor ise yine durum böyledir. Zorunlu mûcib, onu hakikatlerden bir hakikat olması bakımından gerekli kılmaz. Aksi hâlde, etkisinin ona has olması tercih ettirici sebep olmadan tercih etmek olurdu. Bilakis, şânı ve tabiatı gereği şu ya da bu şekilde olan özel bir hakikat olurdu. O zaman Mûcib bi'z-zât aynı şekilde kendisinden kaynaklanan sıfatlar nedeniyle gerektiren olurdu. Lakin bu durum onun o sıfatları gerektirmesi vasıtasıyladır. Bu durumda o sıfatlar da aynı şekilde sâbit ve asla değişmeyen olurdu. Öyleyse ilk mâlûl, zâtı ve zâtının gerektirdiği etkin sıfatlar bakımından sâbit olur ve ondan sudûr eden de aynı şekilde olurdu. O sudûr eden şeyden sudûr eden de sâbit olurdu ve bu şekilde sâbitlik bütün varlıklar için devam eder ve her şeyin sâbit olması gerekirdi. Böylece Vâcib, fiillerinde zorunlu olursa asla hiçbir şey değişemezdi. Bunlardan sonra delilin birinci önermesinin bâtıl olduğu bilinmiş olur.

[66] Eğer, "Mûcib bi'z-zât olan vâcibin mâlûlünün kâdir ve mürîd olması neden câiz olmasın? Bu durumda ondan değişiklik meydana gelebilir." dersen;

---

[1] Enbiyâ 21/22

[٦٣] وإن لم يتفقا في الأفعال وهما متساويان في القوّة والكمال فيلزم المُحال المذكور وفساد العالم. وإلى هذا وقعت الإشارة بقوله تعالى: «لَوْ كَانَ فيهِمَا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا».[١]

ى: الله تعالى فاعل بالإختيار.

[٦٤] وقال القدماء: إنّه موجب بالذات.

[٦٥] لنا: لو كان الواجب موجبًا لمَا تغيّر شيء أصلًا واللّازم باطلٌ. أمّا الملازمة؛ فلأنّه لو كان موجباً بالذات لكان ذاته واقتضاء ذاتِه لمعلوله ثابتًا غير مُتَغَيَّرٍ أصلًا ممّا يقتضِيه ذاته أولا، وتحققه في الخارج يكون أيضًا في نفسه ثابتًا غير متغيّر أصلًا. إذ المعلول تابعٌ لعلّته [ل/٧/ب] التّامة في الثبات والتغيّر، لاسيّما إذا لم يكن لغيرها من العلل البَعيدة والشرائطِ مدخل فيه بل يكون كنه ذاته من حيث هو ناشي منه. والواجب الموجب لا يقتضيه من حيث أنّه حقيقة ما من الحقائق [ي/٧/ب] وإلّا لكان اختصاص تأثيره به ترجّحًا[٢] بلا مرجّحٍ بل من حيث أنّه حقيقة مخصوصة من شأنها وفي طبعها أن يكون كذا وكذا، وحينئذٍ يكون الموجب مقتضيًا لصفاتها الناشئة منها أيضًا لكن بواسطة اقتضائه لها. فيكون تلك الصفات أيضًا ثابتةً غير متغيّرة أصلًا. فالمعلول الأوّل يكون ثابتًا من حيث الذات وما يقتضي ذاتُه من الصفات المؤثِرَة فما يصدر عنه يكون أيضًا كذلك، وما يصدر عن ذلك الصَادر أيضًا. وعلى هذا إلى تمام الموجودات [ن/٥/ب] فلزم[٣] ثبات الكلّ فثبَت أنّ الواجب لو كان موجباً لما يغيّر شيء أصلاً؛ واللّازم معلوم البطلان.

[٦٦] فإن قلتَ: لمَ لا يجوز أن يكون معلول الواجب الموجب قادرًا مريدًا، وحينئذٍ يحصل منه التغيّرات.

---

[١] سُورَةُ اَلْاَنْبِيَاءِ ٢١/ ٢٢.

[٢] «ترجيحاً» في [ن/٥/ء]، [ي/٧/ء]

[٣] «فيلزم» في [ي/٧/ء]

[67] Derim ki: “(Bir fiile) gücü yetene lâzım gelen ve onun kendine has özelliği fiile etki etme, ona yönelme ve ondan kaçınma gibi değişik durumların daima yenilenmesidir ki böylece ondan değişiklikler ortaya çıkabilsin. Daha önce açıkladığımız gibi sâbit bir mûcibden her zaman sâbit bir tesirin meydana gelmesi mümkün değildir. İşte bu Allah’ın kâdir ve irade sahibi/seçimlerinde hür olduğuna dair bir burhandır.”

[68] Aynı şekilde varlıkların yapısının incelikleri, sağlamlığı, hikmetleri ve bunların hepsinin bazı varlıklara değil de yalnızca bir kısmına tahsis edilmesi; geleceği üzere, Allah’ın her şeye gücü yeten, fiillerinde hür olan, tam bir kudretle, kâmil bir ilimle, nüfuz eden bir irade ve mükemmel bir hikmetle vasıflandığının çok açık alâmet ve izleridir. Akıl sahiplerinin akıllarını ve filozofların fikirlerini hayretlere gark eden hikmetleri ve incelikleri kapsayan ihtiyarî fiiller daha önce aktardığımız üzere geçmişti. Ulu ve yüce olan Allah, tüm noksanlıklardan münezzehtir.

[69] İlk filozoflar birçok zayıf yoldan delil getirmiştir. Delillerinin en güçlüsü şöyledir: Eğer Allah (fiillerinde) muhtar olsaydı yapmanın yapmamaktan daha evlâ olması veya olmaması söz konusu olurdu. Şayet yapmak yapmamaktan Allah’a daha lâyık ise Allah için fiilin meydana gelmesi bir kemâl olur. O zaman da O’nun, zâtı itibariyle noksan ve kendinden fiilin meydana gelmesi itibariyle bu eksikliği ikmal etmiş olması gerekir. Bu ise Allah hakkında câiz değildir. Eğer yapmak yapmamaktan daha evlâ değilse o zaman da fiili yapması abes olur. Hâlbuki gereksiz bir iş yapmak hikmet ve kudret sahibi için câiz değildir.

[70] Buna cevap şöyledir: Bir işi yapan bazen, bu işi yapmak kendisine daha uygun olduğu için yapar zira bu işle daha kâmil olacaktır. Ama işi yapan bazen de işi yapmak veya yapmamak kendisi bakımından değil kendinde (mutlak olarak) uygun olduğu için ya da yapma veya yapmama seçenekleri kendinden başkası açısından zorunlu olduğu için yapmaktan veya yapmamaktan hangisi uygunsa onu seçer. Zira bu işi yapması veya yapmaması (bu açıdan) gereklidir. Bu durumda da yapma veya yapmama seçeneklerinden daha uygun olanı seçmesi hikmet ve kemâlin ta kendisidir. Eğer ilk şık kastediliyorsa, bu durumun abes olduğunu kabul etmiyoruz, çünkü iki seçenekten herhangi biri daha uygun değilse bile ikinci mâna açısından daha uygun olacaktır. Eğer ikinci şık kastedilirse, işi yapmanın veya yapmamanın kemâl getireceğini kabul etmiyoruz. Zira yapmak veya yapmamak daha uygun olsaydı daha önce söylediğimiz gibi olurdu.

[٦٧] قلتُ: القادر لا بدّ له ومن شأنه أن يتجدّد له حالٌ من التأثير أو القصد أو الكفّ عنه حتى يحصُل منه التغيّرات فلا يجوز أن يصدر عن الموجب الثابتِ الثابتِ التأثير دائماً كما بيّنا. هذا هو البرهَان على كونه تعالى[١] قادراً مختاراً.

[٦٨] وكذا لطائف صُنع الموجودات وإحكامهَا وحِكمها واختِصاصِها بالبَعض دون البَعض كما يجئ آيات ظاهرة وعلامات واضحة على كونه تعالى قادراً مختاراً موصوفاً بالقدرة التامّة، والعلم الكامِل، والإرادة النافذة، والحكمة البالغة. لأنّ الفعل الإختياريّ المشتمل على اللّطائف والحِكم التي يتخيّر فيه عقول العقلاء وأفكار الحكماء مَسبوق بما ذكرنا. سبحان الله العليّ العظيم.

[٦٩] [ل/٨/ء] احتجّ القدمآء بوجوه ضعيفةٍ. أقواها؛ أنّ الله تعالى لو كان مختارًا فإن كان فعله أوْلى بهِ كان حصوله كمالاً له [س/٥٤/ب] فهو ناقص في ذاته مستكمَل به، وذلك غير جائزٍ على الله تعالى. وإن لم يكن أوْلى به كان عبثاً، وهو غير جائزٍ على الحكيم القادر.

[٧٠] والجواب: أنّ الفاعِل قد يفعل لكون الفعل أوْلى به[٢] لاستكماله به، وقد يفعل أوْلى الطّرفين لا بالنّسبة إليه بل في نفس الأمر [ي/٨/ء] أو بالنسبة إلى الغير لضرورة أحد الطرفين. إذ لا بدّ وأن يفعَل أو يَترك. وحينئذٍ يكون اختيار الأوْلى عين الكمال والحكمة. فلو أُريد الأوّل فلا نسلّم كونه عبثاً لو لم يكن أوْلى بل يكون أوْلى بالمعنى الثاني. وإن أريد الثاني فلا نسلّم الاستكمال. لو كان أوْلى لمَا قلنا.

---

[١] «تعالى» ناقص في [ل/٧/ب]

[٢] «به» ناقص في [ل/٨/ء]

11. Konu: Yüce Allah Semî‘/işiten ve Basîr/görendir.

[71] İlk filozoflar, el-Ka'bî ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî ise bu iki sıfatı reddedip onların, Yüce Allah'ın işitilen ve görülen şeyler hakkındaki bilgisi olduğunu iddia ettiler.

[72] Doğru olan bunların, ilim sıfatı üzerine zâid iki sıfat olduğudur. Çünkü az sonra açıklayacağımız üzere bütün mümkün varlıkların var olması ve onların varlıklarının devam etmesi Allah'ın kudreti ve iradesiyledir. Şeyleri varlığa getiren ve fiillerinde hür olanın varlığa getirmek istediği şeyleri mutlaka bilmesi ve şeylerin varlıklarını devam ettiren ve fiillerinde hür olanın bizzat varlıklarını sürdürdüğü şeyleri mutlaka bilmesi gerekir. Demek ki Allah Teâlâ tüm varlıkların hem hakikatlerini hem de a‘yanını (hem özlerini hem varoluşlarını) bilendir. Bundan dolayı da işiten ve gören olur. Duyu organı olsun ya da olmasın; işitme, işitilenin aynını ve görme de görülenin aynını idrak etmek demektir. Çünkü varlıkların aynını idrak etmek yetkinlik, bu idrakin yokluğu ise eksikliktir. Allah, eksikliklerden münezzehtir.

[73] Hasım (bu görüşe) itiraz edip şöyle delil getirmiştir: "İşitme ve görme belli duyu organları ve bunların hissedilenden etkilenmesi ile gerçekleşir. Gerçekten görme, görülen şeyin sûretinin gözde oluşması, işitme de sesi taşıyan havanın iç kulağa ulaşmasıyla meydana gelir. Bu durumlar Allah için muhaldir."

[74] Cevap (şöyledir): İşitme ve görmenin ancak duyu organı ve bunun hissedilen şeyden etkilenmesiyle gerçekleşebileceğini kabul etmiyoruz. Riyâzet işinde derinleşenler, yüksek dağlar ve bu seslerin kulağa ulaşmasına engel olan cisimlerin araya girmesi nedeniyle, hislere ve bu hislerin etkilenmesine isnadı mümkün olmayacak şekilde uzak mesafelerden sesleri işitebilmekte ve varlıkların siluetlerini görebilmektedirler. Bu durum din, millet ve yurtça farklı insanlar tarafından da devamlı anlatılır.

12. Konu: Selbî sıfatlar. Bunlar birçoktur:

12.1. Yüce Allah'ın, zâtı bakımından mâhiyeti diğer tüm mâhiyetlere zıttır. Böyle olmadığı takdirde Allah'ın; vücûb, sınırsız bir kudret ve kâmil ilim gibi özel birtakım sıfatlarının ona mahsus bulunması herhangi bir sebep dolayısıyla değilse müreccihsiz tercih gerekir. Bu özel sıfatlarla tahsis herhangi bir sebeple ise bu sebep ya Allah'ın zâtına bitişiktir veya ondan ayrıdır.

تأ: الله تعالى سميع بصير.

[٧١] وأنكرهما القدماء والكعبي وأبو الحسين البصري: وزعموا أنّ ذلك علمه تعالى بالمسموعات والمبصرات.

[٧٢] والحق؛ أنّهما صفتان زائدتان على العِلم لأنّا نُبيّن بَعد هذا[١] إنّ جميع الممكنات وبقآئها بقدرة الله تعالى إرادته. والموجد المختار يجب أن يعلم ما يريد إيجاده والمقيم[٢] المختار لا بدّ وأن يَعلم عين المقام فيكون الله تعالى عالماً بحقائق الموجودات[٣] وأعيانها، فيكون سميعاً بصيراً. إذ[٤] السّمع هو إدراك عين المسموعِ والإبصار[٥] إدراك عين المُبصَر سوآء كان هناك حاسّةً أو لا. ولأنّ إدراك عين الموجودات كمالٌ وعدمُه نقصانٌ. تعالى الله عنه.

[٧٣] احتجّ الخصم بأنّ السمع والبصر إنّما يتحقّق بالحاسّة وتأثّرها عن المحسوس. فإنّ الإبصار إنّما يحصُل بحصول صورة المرئي في العين، والسمع بوصول الهوآء الحَامِل للصوت [ن/٦/ء] إلى الصّماخِ، وذلك محال على الله تعالى.

[٧٤] والجواب؛ لا نسلم أنّ السمع والإبصار [ل/٨/ب] إنّما يتحقّق بالحاسّة وتأثّرها عن المحسوس فإنّ الواغِلين في الارتياض قد يسمعُون الأصوات ويبصرون الأشبَاح من مسافاتٍ بعيدة بحيث لا يمكن إسناد ذلك إلى الحاسّة وتأثّرها لحيلولة الجبال الشاهقة والأجسامِ العائقة، وقد تواترت هذه القضِيّة من أممٍ مختلفة ديناً ومَحتداً ومولداً.

تب: في الصفات السلبيّة وهي عدة.

فأ: ماهيّة[٦] الله تعالى مخالفة لسائر الماهيّات[٧] لذاتها. وإلّا فاختصاصها بالصّفات المخصوصة من الوجوب والقدرة التّامّة والعلم الكامِل إن لم يكن لأمرٍ لزم الرجحانُ بلا مرجّح وإن كان لأمرٍ [ي/٨/ب] فلا يجوز أن يكون ذلك الأمر منفصلاً

---

[١] «بَعدها» زائد في [ل/٨/ء]،[ن/٥/ب]
[٢] «المريد» في [ل/٨/ء]
[٣] « الموصوفات» في [ل/٨/ء]
[٤] «و» في [ل/٨/ء]
[٥] «والإبصار» ناقص في [ل/٨/ء]
[٦] «حقيقة» في [ي/٨/ء]
[٧] «الحقائق» في [ي/٨/ء]

Eğer ayrı ise Allah'ın başkaları sebebiyle vâcip olması gerekir ve vâcip zâtı itibariyle mümkün olur. Eğer bitişikse bu takdirde Allah'ın bir sıfatı olur ve bu durumda söz vâcibin tahsis edilmesine döneceğinden devir veya teselsül lâzım gelir.

12.2. Yüce Allah'ın mâhiyeti insanlar tarafından bilinemez. Zira Allah hakkında bilinen şeyler O'nun vücûdî, selbî ve izâfî sıfatlarıdır. Dolayısıyla bu sıfatlar Zât'ın özünü tam anlamıyla bildirmez.

12.3. Yüce Allah'ın mâhiyeti mürekkep/bileşik değildir. Çünkü her mürekkep cüz'üne muhtaçtır ve bileşiğin cüz'ü kendisinden başkadır. Başkasına muhtaç olan ise -belirtildiği üzere- mümkün varlıktır. Ayrıca eğer onun cüz'ü vâcip olursa vâcibin birden çok olması gerekir ve cüz'ü mümkün olursa başkasına ihtiyaç duyardı. Çünkü her mümkün, vâcib olana muhtaçtır. Böylece burada devir gerekir.

12.4. Vâcib, hiçbir şeyin cüz'ü olamaz. Çünkü bu bir kemâl sıfatı değilse onun vâcibden nefyedilmesi gerekir. Eğer bu, noksan sıfatı olursa Allah'ın zâtı itibariyle nâkıs ve başkasıyla kemâl bulmuş olması lâzım gelir. Buradan, O'nun hiçbir şeye hulûl etmeyeceği ortaya çıkar.

12.5. Vâcib her yönden vâcibdir. Yani Vâcib hakiki sıfatlarının hiçbirinde kendisine bitişecek başka bir şeye ihtiyaç duyamaz. Çünkü Allah'ın sıfatları kemâl sıfatlarıdır. Bunlardan biri başkası sebebiyle var olsaydı, Allah'ın zâtının başka bir şeyle kemâl bulması gerekirdi. Bunlar hakiki sıfatlarla kayıtlanmıştır. Çünkü birliktelik, uzaklık, yaratıcılık, rızık vericilik gibi izâfî sıfatların zâttan soyutlanması ve zâtın da bu şekilde varlığını devam ettirmesi câizdir. Çünkü bunlar göreceli durumlardır.

12.6. Hâdislerin, Allah Teâlâ'nın zâtıyla kâim olması câiz değildir. Eğer Allah'ın zâtında herhangi bir hâdis meydana gelmiş olsaydı, bu durumda meydana gelen o şey ya vâcibin zâtına veya vâcibin zâtından kaynaklanan sıfatlardan birine ait ise hâdis varlığın kadîm olması, aksi takdirde vâcibin o hâdis şey hususunda kendi zâtından ayrı bir şeye ihtiyaç duyması gerekirdi. Böyle olunca da vâcibin her yönden vâcip olması gerçekleşmiş olmazdı.

12.7. Yüce Allah mütehayyiz (mekân kaplayan) değildir; eğer öyle olsaydı bir mekâna ihtiyacı olması dolayısıyla mümkün varlık olurdu. Çünkü mekân kaplayan varlıkların herhangi bir mekân olmadan var olmaları mümkün değildir. O hâlde Allah hiçbir yönde değildir. Aksi hâlde ya mekân kaplayan ya da o mekâna hulûl eden olurdu.

وإلّا احتاج الواجب في وجوبه إلى منفصلٍ،[١] فيكون ممكناً. وإن كان متّصلاً فيعُود الكلام في اختصاصه ودار أو تسلسل.

ب: ماهيّة[٢] الله تعالى غير معلومة للبشر؛ إذ المعلوم منها ليس إلّا الصّفات من الوجوديّات والسّلبيّات والإضافيّات[٣] وهي لا تُعرف كنه الذات.

ج: ماهيّة[٤] الله تعالى غير مركّبةٍ؛ لأنّ المركّب محتاج إلى جزئه وجزؤه[٥] غيره والمحتاج إلى الغير ممكن كما مرّ. ولأن جزءه[٦] إن كان واجباً تعدَّد الواجب، وإن كان ممكناً احتاج إليه. لأنّ كُلّ ممكنٍ محتاج إلى الواجب، ويلزم الدّور.

ى: والواجب لا يكون جزء الشيء؛ لأنّ ذلك إن لم يكن صفة كمال وجبَ نفيه عن الله تعالى وإلّا كان الواجب مستكملاً بالغير، ناقصاً بذاته. وبهذا تُبيّن أنّه لا يحُلّ في شيء.

لا: الواجب واجب من جميع جهاتِه. أيْ لا يحتاج في شيء من صفاته الحقيقيّة إلى منفصلٍ لأنّ صفاته تعالى صفات[٧] كمال. فلو كان شيء منها بالغير لزم استكمال ذاته بالغير، وإنّما قُيّد بالصّفات الحقيقيّة، لأنّ الإضافيّات كالمعيّة والبُعديّة والخالقيّة والرازقيّة جاز أن يتوقّف على منفصلٍ، لأنّها اعتباريّات.

[ل/٩/ء] و: لا يجوز قيام الحوادث بذات الله تعالى؛ لأنّ ذلك الحادث لو كان لذات الله تعالى أو لصفةٍ من صفاته الذاتيّة لزم قدمه، وإلّا لزم احتياج الواجب فيه إلى منفصلٍ. فلا يكون واجبًا من جميع الجهات.

ذ: الله تعالى ليس بمتحيّزٍ؛ وإلّا لكان ممكنًا لاحتياجه إلى حيّزٍ، إذ المتحيّزات لا يمكن تحقّقها بدون حيّزٍ مّا.[٨] وحينئذٍ لا يكون في شيء من الجهات وإلّا لكان متحيّزًا أو حالّا فيه.[٩]

---

[١] «منفصلة» في [س/٥٤/ب]

[٢] «حقيقة» في [ي/٨/ب]

[٣] «الإضافات» في [ل/٨/ب]

[٤] «حقيقة» في [ي/٨/ب]

[٥] «جزء» في [ل/٨/ب]

[٦] «جزء» في [ل/٨/ب]

[٧] «صفات» ناقص في [ن/٦/ء]

[٨] «حيّزها» في [ل/٨/ب]

[٩] «وحينئذٍ لا يكون في شئ من الجهات وإلّا لكان متحيزًا أو حالا فيه» ناقص في [ن/٦/ء]

12.8. Vâcib olan başkasıyla birleşmez. Eğer Allah başkasıyla birleşmiş olsaydı bu birleşme ya yalnız mâhiyette olup vücûdda olmayacak veya vücûdda olup mâhiyette olmayacak yahut da her ikisinde olacaktır. Birinci ve üçüncü durum maddeden mücerret, mürekkep olmayan ve varlığı zâtının gereği olan bir varlığın kendisinin cismânî bir bileşik olması veya mümkün bir varlık olmasını gerektirir. İkincisi ise tek bir arazın aynı anda iki mahalde bulunmasını zorunlu kılar.

12.9. Yüce Allah araz değildir. Eğer araz olsaydı bir mahalle ihtiyacı olurdu. O cevher de değildir. Eğer öyle olsaydı diğer cevherlerle cevherlik bakımından ortak olurdu. Cevherlik de zâtla ilgili bir durum olduğuna göre bu, vâcib olanın bileşik olmasını gerektirir.

12.10. Bedâ, hüküm ve iradeden dönmek anlamına gelir ki -kimi Şiîlerin hilâfına- bu Allah için câiz değildir. Çünkü O, hükmü iptal edeceğini ya ezelde bilmiştir ya da bilmemiştir. Birincisi, yani ezelde biliyor ise abes ve mânasızlığı, ikincisi de bilgisizliği gerektirir. Bunların hepsi de Allah hakkında muhaldir.

[75] Şayet, "Hükmün abes olmasının, fiili elde etmek için değil de insan olarak kulları sınamak ve sevap veya cezayı hak edenler için istemeyerek câiz olmasının abesliğini kabul etmeyiz." dersen;

[76] Derim ki: "Söz konusu hükümden amaç sınanmaksa bu 'vazgeçme' değil 'karar verme' olurdu. Burada söz, fiilin elde edilmesinin talep edilen şey olması bâbındadır."

12.11. Lezzet ve elem Yüce Allah için câiz değildir. Zira bunların her biri, bir çeşit etkilenmeyi gerektirir ki bu da Allah hakkında muhaldir.

12.12. Din mensuplarından muhakkik olanlar Allah'ın bütün makdûrata kâdir olduğu ve dolayısıyla bütün hâdis varlıkların Allah'ın kudretiyle meydana geldiği hususunda ittifak etmişlerdir ki doğru olan da budur. Kudemâ'nın tamamı, Seneviyye,[1] Mecûsîler[2] ve Mu'tezile'den bir grup bu iki yönden onlara muhalefet etmiştir.

---

[1] Kâinatı yaratıp idare eden, nur-zulmet veya iyilik-kötülük gibi temel ikiliklere dayanan görüş için kullanılan bir kavramdır. Bkz. İsmail Fennî, *Lügatçe-i Felsefe*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341, s. 204-205. Seneviyye iki ezelî unsurun mensupları olarak adlandırır. Bunlara göre nur ve zulmet Mecûsîlerin, zulmet hâdistir, diyerek, hudûs sebeplerini zikrettiklerinin hilâfına, ezelî ve kadîm iki unsurdur. Bu topluluk nur ve zulmet, her ikisinin de kıdemde müsavi olduklarını belirtirken, cevher, tabiat, fiil, yer tutma, mekân, cinsler, bedenler ve ruhlar konusunda ihtilaf halindedir. Şehristanî, Mâneviyye (Maniheizm), Mazdekiyye, Deysaniyye, Merkuniyye ve Tenasühiyye'yi bu görüşün mensupları içinde saymaktadır. Bkz. Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, tah. Emir Ali Hane, Dâru'l-Ma'rife, Lübnan 1993, c. I, s. 290 vd.

[2] İki ana prensipleri vardır. Bunların iki kadîm müdebbir olduklarını, hayrı ve şerri, fayda ve zararı, salah ve fesadı aralarında taksim ettiklerini ileri sürmüşlerdir. Bu iki prensipten biri nur diğeri zulmettir. Farsça isimleri ise Yezdan ve Ehrimen'dir. İnançları şu iki unsur çerçevesinde değerlendirirler: İlki, nur ve zulmetin karışma sebebinin açıklanması; diğeri, nurun zulmetten kurtulma sebebinin açıklanması. Nurun zulmetle karışmasını başlangıç, kurtulmasını ise kurtuluş olarak kabul etmişlerdir. Şehristanî, *el-Milel ve'n-Nihal*, c. I, s. 277 vd.

ح: الواجب لا يتّحد بغيره؛ وإلّا فإمّا أن يكون اتّحادهما باتحاد ماهيّتهما دون الوجود أو بالعكس أو باتّحادهما مَعاً. والأوّل والثالث يوجب كون البسيط المجرّد الواجب بعينه [ي/٩/ء] المركّب الجسمانيّ أو أمراً ممكناً والثاني يقتضي كون العرض الواحد حاصلاً في محلّين.

ط: الله تعالى ليس بعَرضٍ وإلّا لكان [ن/٦/ب] محتاجاً إلى محلّ؛ ولا جوهر وإلّا لكان مشاركاً للجواهر في الجوهريّة والجوهريّة ذاتيّة، فيلزم تركّبُ الواجب.

ع: البدآء؛ وهو الرّجُوع عن الحُكم والإرادة، غير جائزٍ على الله تعالى، خلافاً لبعض الشيعةِ، لأنّه تعالى إمّا أن عَلِمَ في الأزل إنّه يفسخُ ذلك أو لا. والأوّل يوجب العبَث والسَّفه[1] والثاني الجهل وكلاهما مُحال على الله تعالى.

[٧٥] فإن قلتَ: لا نسلّم العبث لجواز أن يكون الحكم لابتلاء العباد بالبشر والكراهة لاستحقاق الثواب والعقاب لا لتحصيل الفعل.

[٧٦] قلت: لو كان المطلوب من نفس الحكم الابتلاء لمَا كان ذلك رجُوعًا بل تقريرًا. وإنّما الكلام فيما يكون المطلوب تحصيل الفعل.

ف: لا يجوز الألم واللّذة على الله تعالى. إذ كُلّ منهما يوجب نوعًا من الانفعال،[2] وهو على الله تعالى مُحالٌ.

تج: اتّفق المحقّقون من أهل الملّة على أنّ الله تعالى قادر على كُلّ المقدورات. وأنّ جميع الحوادث واقعة بقدرة الله تعالى، وهو الحق. وخالفهم في المقاميْن جَميع القدماء [ل/٩/ب] والثنويّة والمجوس وقوْم من المُعتزلة.

---

[1] «والسَّفه» ناقص في [ل/٩/ء]

[2] «الأفعال» [ل/٩/ء]

[77] Bize göre; makdûrat, makdûriyyetin illeti noktasında müşterek oldukları için makdûr olma bakımından eşittirler. Bu illet imkândır. Allah'ın, makdûrat üzerinde kâdir olmasını gerektiren şey onun zâtıdır. Allah'ın zâtının kâdir olmayı gerektirmede bütün makdûrata göre nisbeti eşittir. O hâlde Allah her şeye kâdirdir. O'nun kâdir olma vasfının, makdûratın bir kısmına tahsis edilip diğer bir kısmına tahsis edilmemesi, kâdiriyyetinin bir tahsis ediciye muhtaç olmasını gerektirir. Bu durumda ise Allah'ın başkası dolayısıyla kemâl bulmuş olması söz konusu olur ve O zâtı itibariyle noksan bir varlık konumuna gelirdi.

[78] Her şeyin Allah'ın kudretiyle meydana gelmesi hususuna gelince; Allah'tan başkasının makdûratın herhangi birinde kudret veya tabiat yönünden tesiri yoksa her şey Allah'ın kudreti ile meydana gelmiş olur. Şayet başka bir şeyin tesiri varsa bu tesirin kuvveti de aynı şekilde Allah'ın kudreti ile gerçekleşir. Çünkü Allah'tan başka her şey ya cevherdir ya da arazdır. Bu iki durumda, O'na ya cins yani cevher bakımından ya da nicelik, nitelik ve nisbet gibi araz bakımından ortak olması gerekirdi. O zaman bu tesir kuvveti ya varlığın kendi cinsine veya cinsinin lâzımına yahut da başka bir şeye ait olacaktır. Bu başka şey ya tek başına veya cins ile birlikte yahut da cinsten başka bir şeyle beraber olabilir. Bu tesir kuvveti birinciye (cinse) veya ikinciye (cinsin lâzımına) ait olur ise karşılıklı cins olanların bu tesir bakımından ortak olmaları gerekecekti. Hâlbuki bu böyle değildir. Üçüncü durumda bu tesir, aynı şekilde cinse ârız olan başka bir şey dolayısıyla da olamaz. Çünkü bu şeyler ya cevher veya arazdırlar. Sonuçta söz, bu kuvvetin ârız olduğu nesneye tahsisine dönecek ve devir veya teselsül gerekecektir. Şayet dördüncü (iki cevher) ve beşinci (iki araz) durum olursa ve bu ikisinin tesiriyle meydana gelmiş ise onlar iki cevher, iki araz yahut da tek bir cevher veya araz olduğu için söz tekrar tüm hususlarda yukarıdaki duruma döner ve bunda da ortaklık gerekir. Eğer buradaki tesir kuvveti başka bir şey ise söz aynı duruma döner ve bunlardan biri Allah olsa bile devir ve teselsül gerekir.

[79] Böylece açıkladığımız gibi diğer şeylerin tamamının -bu ister cevher ister araz ister tek başına cevher ve araz olsun isterse başkasıyla birlikte diğerlerine olsun- tesir kuvveti hususunda başkasına ihtiyaç duyduğu bilinmiş oldu. Şimdi artık her şeye gücü yeten, hikmet sahibi, cevher ve araz olmayan, kendinden başka hiçbir şeye muhtaç olmayan bir varlığa ihtiyaç vardır. Aksi takdirde devir veya teselsül gerekir.

[٧٧] لنا: أنّ المقدورات متساويةٌ في المقدوريّة لاشتراكها في علّة[١] المقدوريّة وهي الإمكان. والمقتضِي لكونه تعالى قادرًا على المقدور ذاته، ونسبَة ذاته في اقتضاء القادريّة [س/٥٥/ء] إلى الكلّ سواءٌ، فيكون قادرًا على الكلّ. ولأنّ قادريّته لو اختصّت بالبعض لافتقرت إلى مخصّصٍ فيكون كماله مَوقوفاً على الغير، فيكون ناقصًا بذاته.

[٧٨] وأمّا وقوع الكلّ بقدرته؛ فلأنّه لو لم يكن لغير الله تعالى تأثيرٌ في شيء قدرة كانت[٢] أو طبيعة كان الكلّ بقدرة الله تعالى وإن كان فيكون أيضًا واقعًا بقدرة الله تعالى؛ لأنّ غيره إمّا جوهَر أو عرض. وعلى تقديرين يكون له مشارِك في الجنس اَيْ الجوهر أو عرض من الكم والكيف والنّسبة. فقوّة ذلك التأثير إمّا أن يكون لجنسِه أو للَازم جنسه أو بشيء آخر إمّا مفرداً [ي/٩/ب] أو مع الجنسِ أو مع غير الجنس. وإن كان الأوّل أو[٣] الثاني يلزم[٤] اشتراك مجَانسَاته في ذلك التأثير وليس كذلك. وإن كان الثالث فكذلك لأنّ ذلك الشيء إمّا جوهر أو عرض ويعُود الكلام فيه ودار وتسلسل. وإن كان الرابع والخامس فإن كان تأثيرهما[٥] لأنّهما جوهران أو عرضان أو جوهر أو عرض فيعود الكلام في كُلّ ما يكون كذلك لزم الاشتراك. وإن كان بشئ آخر يعود الكلام فيه ودار وتسلسل وإن كان أحدهما الله تعالى.[٦]

[٧٩] وعُلِمَ أنّ الآخر محتاج إليه في قوّة تأثيره، لأنّه إمّا جوهر أو عرض مفردًا أو[٧] مع الغير إلى آخرِه[٨] كما بيّنا. الآن فلا بدّ من قادرٍ حكيمٍ ليس بجوهرٍ ولا عرضٍ غنيّ عمّا سواه في كُلّ ما له وإلّا يلزم الدور أو التسلسل.

---

[١] «علّيّة» في [ن/٦/ب]،[ل/٩/ب]
[٢] «كان» في [ي/٩/ء]،[س/٥٥/ء]
[٣] «و» في [ن/٦/ب]،[ل/٩/ب]
[٤] «يلزم» ناقص في [ل/٩/ب]
[٥] «التأثيرهما» في [س/٥٥/ء]
[٦] «وإن كان الرابع والخامس فإن كان تأثيرهما لأنّهما جوهران أو عرضان أو جوهر أو عرض فيعود الكلام في كُلّ ما يكون كذلك لزم الاشتراك وإن كان بشئ آخر يعود الكلام فيه ودار وتسلسل». ناقص في [ن/٦/ب]
[٧] «و» في [ي/٩/ب]،[س/٥٥/ء]
[٨] «آخرِه» ناقص في [ل/٩/ب]

[80] Allah, irade ve kudretiyle, her bir etki eden varlıkta tesir kuvvetini yaratır. Mümkün varlıklar kendi varlıklarını devam ettirme hususunda O'na muhtaçtırlar. Çünkü varlığı devam ettirme mümkün olup onların varlığını devam ettirmesinde de bir müessire ihtiyaç vardır. Bu müessir de -şimdi açıkladığımız üzere ister ilk yaratılışta isterse daha sonra olsun- o tesir sahibi olan varlıkta bulunan etki kuvvetini ve bu etki kuvvetinin o varlıkta devamını yaratan Allah'tır.

[81] Böylece anlaşılmaktadır ki; Allah'tan başka her şey, sahip olduğu kuvvet ve bundan başka meydana gelme ve varlığını devam ettirme hususlarında Allah'a muhtaçtır. Allah'ın kudretinin tesiri, hiçbir zaman tesir sahibi varlıkların tesirinden ilgisini kesmez. Çünkü tesir sahibi varlıklardan meydana gelen her şey Allah'ın kudretiyle meydana gelmektedir. Zira müessirin herhangi bir şeydeki tesiri durumunda, bu tesirindeki fâil kuvvet, o şeyde fâil-i hakiki olan fâildir. Demek oluyor ki her şey Allah'ın kudreti ile meydana gelmektedir.

[82] Eş'arîlerin çoğu, sebeplerin olmadığına ve meydana gelen olaylar zincirinin sıradan bir durum olduğuna inandılar. Ancak bu (sebeplerin varlığı), şeriat ve aklın kabul etmeyeceği bir kural değil, bilakis aklın ve şeriatın doğruluğuna şahitlik ettiği bir kuraldır. Nitekim semavî kitaplarda ve peygamberlerin -selâm onların üzerine olsun- haberlerinde sebeplerden söz edilmekte ve kulların maslahatları işi tedbir edenlere havale edilmektedir.

[83] Filozoflardan ilâhiyatçılar,[1] Yüce Allah'tan yalnızca "bir" çıkacağını -birden yalnızca bir çıkar- ve hâdis varlıkların da faal akıldan çıktığını iddia ettiler ki "İkinci Maksat"ta onların bu sözlerinin yanlışlığı ortaya konacaktır.

[84] Filozoflardan astrolog olanlar ise; birbiri etrafında dönmeleri nedeniyle feleklerin konumu ve yıldızların birleşmelerinin hâdis varlıklara etki ettiğini iddia etmişlerdir. Hâlbuki bu varlıkların dönüşlerinin yakînî bilgi ifade etmediği kesinlikle bilinmektedir. Bu durum kabul edilse bile bütün bunların hepsi az önce açıkladığımız gibi Allah'ın kudreti ile meydana gelmiştir.

---

[1] Plotinus başta olmak üzere, Yeni-Platoncular, Fârâbî ve diğerleri.

[٨٠] يَخْلُق بإرادته وقدرته[١] قوّة تأثير كُلّ مؤثّرٍ فيه وهو الله تعالى. والممكنات في بقائها أيضاً محتاجة إلى [ل/١٠/ء] الله تعالى لأنّ البقآء ممكن فلا بدّ له من مؤثرٍ ومؤثره هو[٢] [ن/٧/ء] الله تعالى إمّا اِبتدآء أو بعد خلق القوّة المقيّمة في المقيّم وإقامتها فيه لما بيّنا الآن.

[٨١] فعُلم أنّ[٣] ما سوى الله تعالى[٤] محتاج إليه في جميع ما له من القوى وغيرها في الحصول والبقآء، فلا يكون تأثير قدرة الله تعالى منقطعًا في كُلّ حالٍ عن تأثير المؤثرات فصدور ما صدر عنها أيضًا بقدرة الله تعالى. لأنّ الفاعل في تأثير المؤثّر حالة تأثيره في الشيء فاعل بالحقيقة في ذلك الشيء. فعُلِم أنّ الكلّ بقدرته تعالى.

[٨٢] وأكثر الأشاعرة ذهبوا إلى نفْي الأسباب وكون الترتّب عاديًا. لكن هذه القاعدة ليست ممّا يأباه الشرع والعَقل بل هما شاهدان عليه لِما ورد في الكتب المنزّلة وأخبار الأنبيآء عليهم السلام ذِكْر الأسباب وتفويض مصالح العباد إلى مدبّرات الأمر.

[٨٣] والإلهيّون من الفلاسفة ذهبوا إلى أنّه لا يصدر عنه تعالى إلّا الواحد، والحوادث تصدر عن العقل الفعّال ويجئ في المقصد الثاني فساد قولهم.

[٨٤] والمنجّمون منهم زعموا أنّ المؤثّر في الحوادث أوضاع الأفلاك واتصالات الكواكب لدورانها[٥] معها. ومعلوم أنّ الدوران لا يفيد اليقين. وبتقدير تسليمه [ي/١٠/ء] يكون الكلّ واقعًا بقدرة الله تعالى لِما بيّنا الآن.

---

[١] «بقدرته وإرادته» في [ل/٩/ب]
[٢] «هو» ناقص في [ي/٩/ب]،[س/٥٥/ء]
[٣] «أنّ» ناقص في [س/٥٥/ء]
[٤] «تعالى» ناقص في [ل/١٠/ء]
[٥] «بدورانه» في [ل/١٠/ء]

[85] Tabiatçı Filozoflar,[1] hâdis varlıklara etki edenin tabiatlar ve mizaçlar olduğunu söylemişlerdir.

[86] Seneviyye (İkiciler); hayrın nûrdan, şerrin ise zulmetten olduğunu söylediler. Çünkü onlara göre bir olan hem iyi hem kötü olamaz.

[87] Aynı şekilde Mecûsîler de; iyiliğin Yezdan'dan, kötülüğün ise Ehrimen'den meydana geldiğini iddia ederler.

[88] Artık her şeyin Allah'tan meydana geldiği bilinmiş oldu.

İKİNCİ MAKSAT: RUHANİYYÂT

[89] Bu maksat birçok konuyu içerir:

1. Konu: Yaratıcı, mümkün mâhiyetleri yapar. Şu anlamda ki, yaratan onları dış âlemde meydana getirir ve onları zâtları itibariyle sâbit kılar. Çünkü zâtı itibariyle mâhiyet, sübûtun herhangi bir yönüyle dış âlemde sâbit olduğu zaman, vücûdî sıfatın yokluk ânında mâdumla kâim olması gerekir. Çünkü sâbit oluş vücûdî bir sıfattır. Şayet her yönden olumsuzlanırsa -hangi yönden tefsir edilirse edilsin- sâbit oluşu başkasıyla var olur ki istenen budur. Zira bir şeyi var edenin, mutlaka o şeyin mâhiyetine, onun dış âlemde varlığını gerçekleştirinceye kadar tesir etmesi gerekir. Marangozun, tahtın mâhiyeti konusunda onun parçalarını bir araya getirerek ve biçimini bir düzene koyarak tesir etmesi gibi mâhiyetin oluşumu da dış âlemde mâhiyet olarak var olması bakımından belirlenmiştir ve o da varlıktır. Bunun açıklaması şöyledir: Varlığın kazanımıyla birlikte sebep olunan şeyin mâhiyetinin, tesir ve kazanım olmaksızın dış âlemde tam manasıyla meydana gelmesi söz konusu olamaz. Aksine mutlaka o mâhiyetten ister türsel ister birleşik olsun, var edicinin en azından bir sûret tahsil edeceği şeylerin arta kalması gerekir. O zaman mûcid/var eden, mâhiyetin kendisine tesir eder ve varlık meydana gelinceye kadar mâhiyeti dış âlemde oluşturur. Bundan da her bir müessirden iki şeyin, yani mâhiyet ve varlığın meydana gelmesinin lüzumu gerekir.

---

[1] Milâttan önce VI. yüzyılda yaşayan Tales, Anaximenes, Anaximandros, Herakleitos gibi tabiatçı filozoflar evrenin ana maddesinin ne olduğunu sorgulamışlardır. Maddenin canlı olduğu (hylozoisme) öğretisini benimseyen bu düşünürler, varlığın ilkesinin toprak, hava, ateş ve su olduğunu; bunların taşıdığı soğukluk, sıcaklık, yaşlık ve kuruluk gibi karşıt niteliklerin etkilemesiyle maddî kâinatın teşekkül ettiğini savunuyorlardı. Bazı İslâm düşünürleri bu fikri benimsediğinden tâbiiyyun (tabiatçılar, natüralistler) diye anılmıştır. Gazzâlî filozofları sınıflandırırken birinci gruba materyalistleri (dehriyyun), ikinci gruba tabiatçıları, üçüncü gruba ilahiyatçıları yerleştirir. Burhan Köroğlu, "Tabiatçılar" *DİA*, c. 39, İstanbul 2010, s. 327-328.

[٨٥] وزعمت الطّبيعيّة منهم، أنّ المؤثر الطباع[١] والأمزجة.

[٨٦] والثنويّة قالوا: الخير من النّور والشرّ من الظلّمة، لأنّ الواحد لا يكون خيرًا شريرًا.

[٨٧] وكذا قال المجوس: الخير من يزدان، والشرّ من اَهرمن.

[٨٨] وقد عُلم أنّ الكلّ من الله تعالى.

المقصد الثاني: في الروحانيّات

[٨٩] وفيه أبحاث.

فأ: الماهيّات الممكنة يجعل الجاعل على معنى أنّ الجاعل يجعلها هي في الخارج ويُثبتها في أنفسِها. لأنّ الماهيّة من حيث هي إن كانت ثابتةً في الخارج بوجه من وجوه الثبوت يلزم [ل/١٠/ب] قيام صفة الوجوديّة بالمعدوم حالة العدم. لأنّ الثبوتَ وجوديّة فإن[٢] كانت منتفية من جميع الوجوه فثبوتها بأيّ وجه فُسّر يكون بغيرها وهو المطلوب. ولأنّ[٣] مُوجِد الشيء لا بدّ و[٤] أن يؤثّر في[٥] ماهيّته ويجعلها هي في الخارج حتى[٦] يتحقّق الوجود، إذ صَيرورة الماهيّة متُقرّرة في كونها تلك الماهيّة في الخارج هو الوجود كما يؤثّر النجّار في ماهيّة السرير بتأليف أجزائها وترتيب صُورتها. وذلك لأنّ ماهيّة المسَبّب عند اقتناء الوجود لا تكون حاصلةً في الخارج بكمالها[٧] وإلّا فلا اقتناء ولا[٨] تأثير، بل لا بدّ من بقاء شيء منها يُحصِّلُه المُوجد أدناه الصورة نوعيّة كانت أو اجتماعيّة فحينئذٍ قد أثر المُوجد في نفس الماهيّة [ن/٧/ب] وجعلها هي في الخارج حتى حصل الوجود فلَزِم من هذا لزوم صدور الاثنين عن كُلّ مؤثّر أيْ الماهيّة والوجود.

---

[١] «الطبائع» في [ل/١٠/ب]
[٢] «وإن» في [ي/١٠/ء]
[٣] «ولا» في [ل/١٠/ب]
[٤] «و» ناقص في [ل/١٠/ب]
[٥] «في» ناقص في [ل/١٠/ب]
[٦] «حتى» ناقص في [ل/١٠/ب]
[٧] «بكمالها في الخارج» في [ل/١٠/ب]
[٨] «فلا» في [ل/١٠/ب]

2. Konu: İlk filozoflar ve Mu‘tezile dedi ki: “Aletlerin taaddüdü (çokluğu) ve kâbillerin (kabul edenlerin) farklılığı olmaksızın Bir’den yalnızca bir çıkar. Eğer Bir’den iki çıksaydı O’nun birine kaynak olup diğerine kaynak olmaması söz konusu olurdu çünkü o ikiden birini akletmek ve diğerini unutmak mümkündür. Eğer o ikiden biri veya her ikisi Bir’e dâhil olsaydı, Bir bir olmazdı; eğer ondan hariç olsalardı, Bir onların kaynağı olur ancak O’nun ikisinden biri için olan kaynaklığı diğeri için olan kaynaklığından başka bir şey olurdu. Söz böylece başa döner ve teselsül ya da terekküp gerekir.”

[90] Cevap: “Kaynaklık etmek, kaynaktan meydana gelen hakiki bir sıfat ise kaynak olmak kendisine nispetle bir başka kaynaklık olur ve bu durumda kaynaktan çokluğun meydana gelmesi ve iki hâricî varlık arasında sonsuz olması gerekirdi ki bu muhaldir. Yine kaynaklık hakiki bir sıfat olsaydı kaynak için hâsıl olmuş olmazdı. Çünkü mastarın bir olduğu düşünülmüştü. O zaman da ondan bir şeyin sâdır olmaması gerekirdi, eğer sâdır olur ise onda kaynaklık olurdu.”

[91] “Eğer kaynağın bir olmasından maksat, kaynaklığın dışındaki şeylerden soyut oluşudur, yoksa nasıl kaynak olur?” denirse;

[92] Derim ki: “O zaman, her bir kaynağın birçok mâlûl ve kaynaklık için kaynak olması ve onun kaynaklığının da kaynaklık için olması lâzım gelirdi ki bunun üzerine deliliniz çürümüş olur. Bu durum, kaynaklık hakiki bir sıfat olarak kabul edilirse geçerlidir, eğer kaynaklık hakiki bir sıfat olmazsa dış âlemde varlığın takdiri için bir müessire ihtiyaç duymaz.”

[93] Yine bizzat bu delile göre, “Bir” olandan asla hiçbir şeyin sâdır olmaması gerekir. Aksi takdirde onun kaynaklığı her ikisine zıt olurdu. O zaman da bu kaynaklık ya zâtına ait bir şey olur ya da olmazdı. Bu durumda masdar ya fâile dâhildir veya fâilin dışındadır. Bu durum sona kadar ulaşır. Aynı şekilde bu delille, aletlerin çokluğunun ve kâbillerin farklılığının Bir olandan sudûru nedeniyle bu deliliniz de çürütülmüştür. Çünkü o (fiil), çokluğun meydana gelmesi ile birlikte gerçek anlamda tamamlanır.

ب: قالت القدماء والمعتزلة: إنّ الواحد بدون تعدّد الآلات[١] واختلاف القوابل لا يصدر عنه إلّا الواحد، إذ لو صدر[٢] اثنان فكونه مصدرًا لأحدهما غير كونه مصدرًا لآخر لجواز تَعقّل أحدهما مع الذهول عن الآخر فإن كان أحدهما أو كلاهما داخلًا فيه لما كان واحدًا، فإن[٣] كانا خارجين كان مصدرًا لهما، فمصدريّته لأحدهما غير مصدريّته[٤] لآخر، وعاد الكلام ولزم التسلسل أو التَركّب.

[٩٠] والجواب: [ي/١٠/ب] إنّ المصدريّة إن كانت صفة حقيقيّة وهي صادِرة عن المصدر فيكون للمصدر بالنسبة إليها مصدريّةً أخرى. وعلى هذا فيلزَم صدور كثرة عن المصدر وغير متناهيةٍ بين خارجين وهو محال. وأيضًا لو كانت المصدريّة صفة حقيقيّة فلا تكون حاصلة للمصدر، إذ التقدير كونه واحداً وحينئذٍ لا يصدر عنه شيء وإلّا [ل/١١/ء] لكان ذا مصدريَّةٍ.

[٩١] فإن قيل: المراد بكون[٥] المصدر واحدًا كونه مجرّدًا عمّا سوى المصدريّة وإلّا فكيف يكون مصدرًا.

[٩٢] قلت: حينئذٍ يلزم أن يكون كُلّ مصدر مصدرًا لكثرة المعلول والمصدريّة ومصدريّته للمصدريّة[٦] وعلى هذا فيَنْتَقض[٧] دليلكم هذا إذا كانت المصدريّة صفة حقيقيّة. أمّا إذا لم تكن فلا يحتاج إلى المؤثر على تقدير الخروج.

[٩٣] وأيضًا يلزم بعيْن هذا الدليل أن لا يصدر عن الواحد شيء أصلاً وإلّا لكانت مصدريّته مغايِرة لهما فإمّا أن تكون داخلة أو لا. ويتِمّ إلى آخره. وأيضًا هذا الدليل منقوضٌ بما يصدر عن الواحد كثرة بتعدّد [س/٥٥/ب] الآلات[٨] واختلاف القوابل، فإنه يُتمّ تَمّةً[٩] مع صدور الكثرة.

---

[١] «الآت» في [ل/١٠/ب]
[٢] «عنه» زائد في [س/٥٥/ء]
[٣] «وإن» في [ي/١٠/ء]،[س/٥٥/ء]
[٤] «المصدريّة» في [ل/١٠/ب]
[٥] «يكون» في [ل/١٠/ب]
[٦] «للمصدر» في [س/٥٥/ء]
[٧] «فيُنقض» في [ن/٧/ب]
[٨] «الآت» في [ن/٧/ب]
[٩] «تَمّةً» ناقص في [ن/٧/ب]

[94] Doğrusu şudur ki, daha önce geçtiği üzere, Bir olandan çokluğun sâdır olması câizdir ve bu düşünceden hareketle müessirden, mâhiyetin ve varlığın sâdır olması gerekir.

[95] Yine aynı şekilde onlar, "Bir, hem fâil hem kâbil olamaz." diye delil getirmişlerdir. Çünkü onun kâbil oluşu fâil oluşundan (daha önce açıklanan delilin sonuna kadar) farklıdır.

[96] Doğrusu ise bunun câiz olduğudur. Çünkü zâtın kendisi için gerekli olan bir şey onda bulunur, bu da onun hem fâil hem kâbil olması demektir.

3. Konu: Kudemâ Allah'ın bir olduğu ve Bir olandan tek bir cevherin meydana geleceği şeklindeki iddialarına semavî olan ruhanî varlıkların soyut olmasını delil getirmişlerdir. Çünkü araz, cevher ile öncelenmiş olup ilk mâlûl olamaz ve o cevher de mekân kaplayan olamaz. O, bir mekânda bulunmuş olsaydı heyûlâdan ve sûretten oluşan bir şey olması gerekirdi. Eğer ondan heyûlâ ve ondan da sûret sâdır olmuş olsaydı, heyûlâ hem fâil hem kâbil olurdu. Aksi olmuş olsa sûret hulûl etmede ondan müstağni olurdu ki bu durumda da onda bir sûret olmaz ve bu soyut varlıklar, cisimler aracılığıyla bir iş yapamazdı. Çünkü cisimler onun kendi fiilinden sonradır ve bu da "akıl"dır. Onun da mâhiyeti, imkânı ve varlığı vardır. Akıldan, kendisinin mümkün oluşu itibariyle, en uzak feleğin heyûlâsı, bu heyûlâ aracılığıyla anılan feleğin sûreti, aklın varlığı itibariyle ikinci akıl ve aklın mâhiyeti itibariyle de en uzak feleğin nefsi meydana gelir. Sonra her bir aklın ardından sudûr etme; bir felek, bir akıl ve bir nefis olmak üzere en alt feleğin aklı olan faal akla ulaşıncaya kadar devam eder. Bundan da zikrettikleri gibi oluş âleminin heyûlâsı ve aynı şekilde ondan da heyûlânın kabiliyetinin aracılığı ile sûreti meydana gelir.

[97] Yukarıda geçtiği üzere, yani müessirden iki eserin çıkmasının gerekliliği, bir şeyin hem fâil hem kâbil oluşunun mümkün olması; mâhiyeti, imkânı ve varlığı olduğu için heyûlânın bir olamayacağı bâbında yukarıda söylenenlerden kudemânın delilinin zayıf olduğu mâlûmdur. Ayrıca, -kudemânın oluş âleminin heyûlâsı bâbında söyledikleri üzere- heyûlânın varlığından sudûr etmesi ve sûretin (ondan) sudûru mümkündür. Yine, (akıllar silsilesi) neden faal akılda son bulsun ki?

[٩٤] والحق: أنّه جاز صدور الأكثر من الواحد لِمَا مرّ أنه لا بدّ أن يصدر عن المؤثر الماهيّة والوجود.

[٩٥] واحتجّوا أيضًا بهذا الدّليل أنّ الواحد لا يكون قابلًا وفاعلًا لأنّ[١] قابليّته غير فاعليّته إلى آخره.

[٩٦] والحق: جوازه، لأنّ اقتضآء الذات شيئًا حاصل لها فهي فاعلة وقابلة.

ج: احتجّ القدمآء: على تجرّد الروحانيّات السماويّة بأنّ الله تعالى واحد فيصدر عنه واحد جوهريّ إذ العرض مسبوق بالجوهر فلا يكون مَعلُولا أَوّلا[٢] ولا يكون ذلك الجوهَر متحيّزًا وإلّا لكان من الهيُولى والصّورة، فإن صَدر عنه الهيولى وعنها الصورة فالهيولى فاعلةٌ وقابلةٌ.[٣] وإن كان بالعكس كانت الصورة غنيّة عنها في الحلول، فلا تكون صورة فيها وهذا المجرّد لا يفعل بتوسُّط الأجسامِ [ي/١١/ء] لأنّها بعد فعلِه [ن/٨/ء] فهو عقل. وله الماهيّة والإمكان والوجود فيصدر عنه بجهة إمكانه هيولى الفلك الأقصى وبتوسّطها صورته وبجهة وجوده العقل الثاني وبجهة ماهيّته نفس الفلك الأقصى. [ل/١١/ب] ثم لا يزال يصدر عن كُلّ عقلٍ فلكٌ وعقلٌ ونفسٌ إلى أن ينتهي إلى العقل الفعّال الذي هو عقل الفلك الأدنى ويحصل منه هيولى عالم الكون ومنه أيضًا صُورتها بتوسّط قابلته الهيولى هذا ما ذكروه.

[٩٧] وضعفه معلُوم ممّا مرّ من لزوم صدور الاثنين من المؤثر، وجواز كون الشيء قابلاً وفاعلاً، والهيولى ليست واحدة إذ لها ماهيّةٌ وإمكانٌ ووجودٌ وجاز صدور الهيولى عنه وصدور الصّورة أيضًا بواسطة قابليّة الهيولى كما ذكروا في هيولى عالم الكون وأيضًا لِمَ وقف على العقل الفعّال.

---

[١] «فإنّ» في [ن/١٠/ب],[ل/١١/ء],[س/٥٥/ب]

[٢] «أوّل» في [س/٥٥/ب]

[٣] «قابلة وفاعلة» في [ل/١١/ب]

[98] Din mensupları ise bu ruhanî varlıkların cisim olduğuna semavî kitaplarda gelen bilgilerle, peygamberlerin bu ruhanî varlıkların varlık zincirindeki iniş mertebesi/sırası ve onların özellikleri hakkında vermiş olduğu haberlerle ve cisimlerin nitelikleri hakkındaki diğer şeylerle delil getirdiler. Yine onlar, cin ve şeytanların gerçekliklerine; tuhaf bir şahıs olarak kendilerine görünüp kaybolan şeytan ve cinlere gayet sağlıklı şekilde, herhangi bir korku alâmeti göstermeksizin şâhit olanlardan gelen tevâtür haberlerle, ayrıca indirilmiş kitaplardan ve peygamberlerden -selâm onların üzerine olsun- gelen haberler aracılığıyla nakil ile delil getirmişlerdir.

[99] Kudemâ ve ilk Mu'tezile âlimleri bunu (Allah'tan sudûr eden şeylerin latîf cisimler olduğunu) reddedip şöyle demişlerdir: "Eğer (Allah'tan sudûr eden şeyler) hava gibi latîf bir şey ise bu, onun gücünün zor işlere yetmemesini ve en ufak bir sebeple terkibinin bozulmasını gerektirir. Şayet kesif ise onu görebilmemiz gerekir. Aksi takdirde bizim göremediğimiz ulu dağların bulunması da câiz olurdu."

[100] Cevap: "Neden kıvamı ince anlamında değil de renksiz anlamında latîf olması mümkün olmasın?"

4. Konu: İnsanî nefse gelince; o her bir kişinin "ben" sözüyle işaret ettiği şeydir. Bu ise din mensuplarının çoğuna ve ilk filozoflara göre cisim olup daha sonra gelen filozoflar ve din mensuplarından bir grup bu görüşe muhalefet etmişlerdir. Onların, insanî nefsin cisim olmadığına dair ortaya koydukları delillerden iki tanesi çok güçlüdür.

a. "İnsan riyâzet yoluyla mekân ve zaman olarak gâipten görünmez olanı haber verir ve herhangi bir şeyle herhangi bir ilgi kurmaksızın, tasavvur yoluyla şaşırtıcı eylemlerde bulunabilir. Cisim ve cisimle ilgili olan riyâzetle zayıflar ve o, ancak nefsine veya keyfiyetine mülâki olduğu takdirde bunları yapabilir."

[101] Cevap: "Nefsin latîf, ruhanî, beslenmeye ihtiyacı olmayan ve gıdanın onu bulandırdığı bir cisim olması ve gaybın sûretlerini Allah'ın feyzinden veya melekler ve ruhanî varlıklardan alması neden mümkün olmasın? Cisimlerin birçoğundan, -yağmur yağdırma konusunda Türk taşının[1] ve diğer birtakım cisimlerin etkilerinde olduğu gibi- özel metotlarla gerek zât gerekse keyfiyet bakımından farklı olan fiiller meydana gelebilir."

---

[1] Kâşgarlı Mahmûd, "yāt (yada taşı)" kelimesi hakkında, "Taşlarla, yağmur ve rüzgâr getirmek için yapılan kamlıktır." demiştir. Bu, Türk ülkelerinde bilinmiş bir şeydir. Hatta yazın ortasında bir yangın bile bu yolla söndürülmüştür. Yüce Tanrı'nın izniyle "yada" taşını okumakla yağmur, soğuk, rüzgâr getirtilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâşgarlı Mahmûd, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, Matbaa-i Amire, İstanbul h. 1335, c. III, s. 2.

[٩٨] واحتجّ الملّيّون على كونها أجسامًا بما جآء في الكتب المنزلة وأخبار الأنبيآء عليهم السلام من اتّصَافِهم[١] ونزولهم وغير ذلك من خواصّ الأجسامِ وعلى تحقّق الجِنّ والشياطين بتواتر الأخبار ممّن شاهَد حالة الصّحة بدون منجوم خوف شخصًا[٢] عُجابًا غاب عنه، وبالنقل عن الكتب المنزّلة وأخبار الأنبياء عليهم السلام.

[٩٩] وأنكرت القدماء وأوائل المعتزلة، وقالوا: إن كانت[٣] لطيفةً بمنزلة الهوآء وجَب أن لا يكون قوّته على أفعال شاقةٍ وأن يَفسُد تراكيبها بأدنى سببٍ وإن كانت كثيفة وجَب أن نشاهدها وإلّا لجاز حصول جبالٍ شاهقَةٍ ونحن لا نراها.

[١٠٠] والجواب: لِمَ لا يجوز أن تكون لطيفة بمعنى عدَم اللون لا بمعنى رقّة القوام.

ى: في النّفس الإنسانيّة وهي ما يشير إليه كل أحد بقوله "أنا" وهي جسم عند أكثر أهل الملّة وقدمآء الفلاسفة خلافًا لمتأخّريهم وقوم من أهل الملّة وأقوى وجوههم وجهان.

فأ: الإنسان بالارتياض يُخْبِرُ غيبًا عن الغائب مكانًا وزمانًا ويقوى على أفعالٍ عجيبةٍ بالتصوّر لا بالتعلّق، والجسم والجسمانيّ يضعُف بالرّياضة [ي/١١/ب] ولا يفعل إلّا بمُلاقاةِ نفسِه أو كيفيّته.

[١٠١] والجواب: لِمَ لا يجوز [ل/١٢/ء] أن يكون[٤] جسمًا لطيفًا روحانيًّا غنيًّا عن الغذاء يكدّره الغذاء ويقبل صوَر الغيب من فَيْض الله تعالى أو من الملائكة والروحانيّين وكثير من الأجسامِ يفعل في المبَاين ذاتًا وكيفيّةً بطريق الخاصيَّة كالحجر التركي في نزُول المطر وغيره من الأجسامِ في آثارها.

---

[١] «مصَافهم» في [ل/١١/ب]؛ «تصَافّهم» في [س/٥٥/ب]، [ي/١١/ب]
[٢] «شخصها» في [ل/١١/ب]
[٣] «كانوا» في [ل/١١/ب]
[٤] «أن يكون» ناقص في [ل/١٢/ء]

b. “Nefis mürekkebi/bileşik olanı düşünür. Basiti düşünmeksizin mürekkebin düşünülmesi mümkün değildir. Nefis basiti düşünür. Düşünme, düşünülen şeyin sûretinin akledende meydana gelmesidir. Basitin şekli de basittir. Eğer öyle olmasaydı düşünme, düşünene uygun olmaz ve basitin sûreti nefse hulûl ederdi. Eğer nefis, cisim yahut cisim ile ilgili olsaydı bölünebilir olur, hulûl etme ise mahallin bölünmesiyle bölünürdü. Bundan da basit sûretin bölünmesi gerekirdi ki bu muhaldir.”

[102] Cevap: “Cisimle ilgili olan şeyin bölünmesinin gerekliliğini kabul etmeyiz. Çünkü nokta da bölünemez olduğu hâlde cisimle ilgilidir. Hulûl ancak sirayetin hulûlü şeklinde olsaydı bölünme gerekirdi ki bunu da teslim etmeyiz. Bu aynı zamanda nefsin, bölünmüş olanı ve onun sûretini bölünmüş olarak düşünmesine aykırıdır. Böyle olduğu zaman nefsin hulûl ettiği mahal de bölünmüş olur. Bu da nefsin bölünmüş olmasını gerektirir. Ama durum böyle değildir. Öyleyse nefis ya cisimdir ya cisimle ilgilidir. Bu, dayanakları bakımından daha sağlıklı olduğundan onların delillerinden daha güçlüdür.”

[103] Doğrusu, nefsin, semavîler türünden ruhanî, latîf ve bedende hâsıl olan bir cisim olduğudur. O, tümelleri ve tikelleri idrak eder. Beslenmeye ihtiyacı yoktur, çözülme ve büyümeden uzaktır.

[104] Nefsin, bedende hâsıl olan bir cisim olması meselesine gelince; her birimiz bedîhî/apaçık olarak biliriz ki “ben” sözüyle işaret edilen orada mevcut olandır. O şey kalkar, oturur, yürür ve durur. Bu durumda bulunan her şey ise zorunlu olarak soyut değildir.

[105] Eğer, “Nefsin, orada var olması sebebiyle değil de bedenle nefsin güçlü bir bağlantısı/ilişikliği olması sonucu oturan ve kalkan bir nefsin orada var olduğunu tasavvur etmek neden câiz olmasın?” dersen;

[106] Derim ki: “Nefsin bedenle güçlü bağlantısı/ilişikliği olması, yanlış olan bir şeyi kabule götürmez. Aksi hâlde bedîhî/apaçık bilgilere güven ortadan kalkar.”

[107] Nefsin tümelleri ve tikelleri idrak edici oluşuna gelince; biz tümelleri ve tikelleri idrak eder ve açıkça biliriz ki idrak edici olan biziz ve nefis, “biz” diye ifade edilenden ibarettir. Öyleyse nefis tümelleri ve tikelleri idrak edendir.

ب: النفس تَعقَّل المركب[١] وتعقّل المركب[٢] لا يمكن بدون تَعقّل البسيط والنفس تَعقّل البسيط والتعقّل هو حصُول صورة المعقول في العاقل وصورة[٣] البسيط بسيطةً [ن/٨/ب] وإلّا لما كان التَعقّل مطابقًا فيكون الصورة البسيطة حالة في النفس فلو كانت النفس جسمًا أو جسمانيّة لكانت مُنقسمةً والحال ينقسم بانقسام المحلِّ فيلزم انقسام الصورة البسيطة وهو محال.

[١٠٢] والجواب: لا نسلّم أنّ الجسمانيّ يجبُ أن يكون منقسمًا فإن النقطة جسمانيّة مع عدم الانقسام وإنّما يلزَمُ الانقسام إن لو كان الحلول حلول السَريَان، ولا نسلّم ذلك. وأيضًا هذا معَارض بأنّ النفس تَعقّل منقسم وصورة المنقسم منقسمة فيكون محلّها أيضًا منقسمًا فالنفس منقسمة وما هو كذلك. فهو إمّا جسم أو جسمانيّ وهذا أقوى من دليلهم لسَلامَته عمّا وُرِد عليه.

[١٠٣] والحق: أنّها جسم لطيف روحانيّ من قبيل السماويّات حاصل في البدن مُدرك للكليّات والجزئيّات غنيٌّ عن الاغتذاء بَرِئ عن التحلّل والنماء.

[١٠٤] أمّا أنّها جسمٌ حاصلٌ في البدن فلأنّ كُلّ أحدٍ منّا يعلم بديهة[٤] أنّ المشار إليه بقوله ''أنا'' حاضر هناك وأنّه الذي يقوم، ويجلس، ويمشي[٥]، ويقف وما هو كذلك فهو غير مجرّدٍ ضرورةً.

[١٠٥] فإن قلت: لمَ لا يجوز أن يكون تصوّر كونها هناك وأنّها الذي يقوم ويجلس لشدة تعلّقها بالبدن لا لكونها حاصلة فيه.

[١٠٦] قلت: شدة[٦] تعلّقها بالبدن لا يسُوقها إلى الجزم بالباطل وإلّا ارتفع الأمان عن البديهيّات.

[١٠٧] [ل/١٢/ب] وأمّا أنّها مدركة للكلّيّات والجزئيّات فلأنّا ندرك [ي/١٢/ء] الكلّيّات والجزئيّات ونعلم بداهة[٧] أنّ المدرك ''نحن'' والنفس عبارة عمّا يُعبّر عنه بنحن فالنفس مدركة للكليّات والجزئيّات.

---

[١] «المركب» زائد في [ي/١١/ب]،[س/٥٥/ب]
[٢] «المركب» ناقص في [ن/٨/ء]؛ «تعقّله» في [ل/١٢/ء]
[٣] «صورت» في [س/٥٥/ب]
[٤] «بداهة» في [ل/١٢/ء]
[٥] «يمشي» في [س/٥٥/ب]
[٦] «شدة» ناقص في [س/٥٥/ب]
[٧] «بديهة» في [ن/٨/ء]،[ي/١١/ب]

[108] Nefsin beslenmeye ihtiyacının olmaması, çözülme ve büyümeden uzak olmasına gelince; nefis, beslenmeden el çektiğinde tuhaf ve zorlu fiilleri meydana getirme konusunda güç kazanır.

[109] Nefsin bedenden başka olması meselesine gelince; beden daima değişme ve çözülme içindedir. Nefis ise ömrün başından sonuna kadar sâbittir ve akla daha yakın olan da bu tür cevherlerin ebediyen bâki kalacağıdır.

ÜÇÜNCÜ MAKSAT: CİSİMLERLE İLGİLİ OLANLAR HAKKINDA

[110] Burada birçok konu vardır:

1. Konu: Kelâmcılar ve ilk filozoflardan bir grup, "Cevher-i ferd, ne parçalama ve kesme ile ne de teorik ve farazî olarak bölünmeyi kabul eden; boşlukta yer tutan şeydir." demişlerdir. Doğru olan da budur.

[111] Felsefecilerin çoğunluğu bu görüşe muhalefet etmiştir.

[112] Bize göre, cismin (bölünerek) artık kendisinin asla hiçbir yöne uzanması (hiçbir yön bakımından uzamda yer kaplaması) olmayan bir parçaya ulaşması söz konusuysa cevher-i ferd kesinlikle mevcuttur. Şayet cisimde (parçalanma) son bulmayıp aksine cismin sonsuz sayıdaki parçalarının her birinin uzanması (uzamda yer kaplaması) söz konusu olursa cisim, her birinin bir miktarı olan sonsuz sayıdaki parçadan mürekkep olur. Bu da küçük cismin uzantısının sonsuz olmasını gerektirir. Çünkü uzantıların birbirlerine eklemlenmelerinin sonsuzluğu, sonsuz uzantıları (uzantıların da sonsuz olmasını) zorunlu kılar. Zira her uzantının eklemlenmesi miktarda bir artışa neden olacaktır. Artışlar sonsuz olunca aynı şekilde toplamda meydana gelen uzantı da sonsuz olur.

[113] Şöyle diyorsan: "Bölünmeyi kabul etmiyoruz, şöyle ki bir cisim artık asla uzamda yer kaplaması olmayan bir parçaya ulaştığında cevher-i ferdin sâbit olması uzak ihtimaldir. Zira bu bölünmenin teorik ve farazî olarak düşünülmesi neden mümkün olmasın?" Ya da "Sonsuz uzantıların eklerinin, sonsuz uzantıları olması gerektiğini de kabul etmiyoruz. Çünkü iki ucu sınırlı bir çizginin yarısına diğer yarısı, sonra yarısının yarısı, sonra yarısının yarısının yarısı -ve bu şekilde sonsuza kadar- eklendiğinde, bu sonsuz eklentilerden ortaya çıkan miktar, en başta varsayılan, iki ucu sınırlı çizgiye eşit olur, bu eklemelerle bir şey değişmez."

[١٠٨] وأمّا أنّها غنيّة عن الاغتذاء[١] بَريئة عن التحلّل والنماء، فلأنّها بالكفّ عن الغذاء تقوى على أفعال عجيبة قويّة.

[١٠٩] وأمّا أنّها غير البدن فلأنّ البدن في التبدّل والتحلّل دائمًا وهي ثابتةٌ من أوّل العُمر إلى آخره والأقرب أنّ مثل هذا الجوهر يبقى أبداً.

المقصد الثالث: في متعلّقات الأجسامِ

[١١٠] وفيه أبحاث.

فأ: قال المتكلّمون وقوم من قدمآء الفلاسفة: إنّ الجوهر الفرد وهو متحيّز لا ينقسم لا بالفكّ والقطع ولا بالوهم والفرض موجود. وهو الحقّ.

[١١١] وخالفهم جمهور الفلاسفة.

[١١٢] لنا: أنّ الجسم إن انتهى إلى جزءٍ ليس له إمتداد في شيءٍ من الجهات أصلاً. فقد وجد الجوهر الفرد وإن لم ينته بل يوجد لكلّ جزءٍ من الأجزآء الغير المتناهية [س/٥٦/ء] إمتداد فيكون الجسم مركّبًا من أجزآء غير متناهيةٍ لكلّ جزءٍ منها مقدار، فيلزم أن يكون إمتداد الجسم الصغير غير متناهٍ لأنّ انضمام إمتدادات غير متناهيةٍ يوجب امتداد غير متَناهٍ، إذ انضمام كُلّ إمتدادٍ يوجب زيادةً في المقدار فمتى كانت الزيادات غير متناهية [ن/٩/ء] كان الإمتداد الحاصل من المجموع أيضًا غير متناهٍ.

[١١٣] فإن قلت: لا نسلّم التجزئة إذا انتهى إلى جزء ليس له إمتداد أصلاً ثبت الجوهر الفرد[٢] أقصى الباب إن لا ينقسم بالفك والقطع لكن لِمَ لا يجوز ذلك بالفرض والوهم، ولا نسلّم أنّ انضمام إمتدادات غير متناهيةٍ يوجِب إمتداد غير متناهٍ لأنّه إذا زِيد على نصفِ خطّ محدود الطرفين نصفه ثم نصف نصفه ثم نصف نصف[٣] نصفه، وعلى هذا إلى غير النهاية لا يصير المقدار الحاصل من تلك الزيادات الغير [ل/١٣/ء] المتناهية مساويًا للخطّ المحدود فضلاً[٤] أن يصير غير متناهٍ.

---

[١] «الغذاء» في [ل/١٢/ب]

[٢] «الفرد» ناقص في [ل/١٢/ب]

[٣] «نصف» ناقص في [ل/١٢/ب]

[٤] «عن» زائد في [س/٥٦/ء]

[114] Birincinin (teorik olarak bölünebilmenin mümkün olmasının) cevabı şudur: "Gerçekte uzantısı olmayan bir şeyde teorik olarak bölünmenin farz edilmesi yanlıştır. Buna itibar edilmez." İkincinin (cismin sonsuza dek bölünebilmesinin) cevabı da şöyledir: "Cismin sonsuza dek parçalanma şeklinde vasıflanmasının imkânını kabul etmiyoruz. Parçalanamayan en küçük parçaya ulaşılmasa dahi bu mümkündür. Zaten bu husus da tartışmanın ta kendisidir."

[115] Filozoflar, cevher-i ferdin yokluğuna çeşitli deliller getirmişlerdir:

[116] Onların en güçlüsü şudur: "Cevher-i ferd var olduğu zaman eğer üç parça olarak kabul edilirse, bu üç parçanın iki tarafında yer alan parçalarından her birinin, ortadaki parçadan dolayı bir diğerine değmeksizin birleşmesi mümkün değildir. Bu takdirde bölünme hâlâ söz konusudur."

[117] Cevap: "Birleşme kesinlikle sonlu olur ve bundan da her ikisinin sonlu olması gerekir. Bu da bölünmeyi gerektirmez."

[118] Dersen ki: "İki sondan birinin var olmasını sağlayan şey, diğerinin var olmasını sağlayan şeyden başkadır. Öyleyse cevher bölünebilir."

[119] Şöyle derim: "Onun iki yönden biriyle var olması neden mümkün olmasın? Aynı şekilde bu husus; nokta, çizgi ve yüzeyler bakımından ortak ayrımlar nedeniyle reddedilmiştir. Çünkü bu üçlüde bölünme değil iki şeyin birleşmesi vardır."

2. Konu: Cevher-i ferdin var olduğunu savunanlar cismin, cevher-i ferdlerden mürekkep olduğunu iddia etmişler; buna karşı çıkanlar ise cismin, heyûlâ ve sûretten mürekkep olduğunu söylemişlerdir.

[120] Onlar (cismin, heyûlâ ve sûretten mürekkep olduğunu söyleyenler), bu iddialarına, tek bir cismin tıpkı tek bir su gibi bileşik olarak mevcut olduğunu; ayrılma ve birleşmeye kabiliyetli ancak bizzat ayrılma ve birleşmeyle vasıflanmayacak bir kabulle bunlara kabiliyetli olmaksızın birleşik olduğunu delil getirdiler. Çünkü bu varlık, ayrılma durumunda varlığını devam ettiremez. Ayrıldıktan sonra tekrar birleşme olursa, yok olanın geri dönüşünün imkânsızlığı nedeniyle, o varlık tekrar aynı varlığa dönüşemez ancak onun benzeri olur. Kâbil olan varlığın bu kâbil olduğu şeyle varlığını sürdürmesi zorunludur. Dolayısıyla ayrılma ve birleşmeyi kabul eden, zâtı bakımından birleşik değildir.

[١١٤] والجواب عن الأوّل: أنّ فرض الانقسام وتوهّمه [ي/١٢/ب] فيما ليس له إمتداد في نفس الأمر كاذب فلا عبرة به. وعن الثاني: لا نسلّم جواز الاتّصاف[١] إلى غير النهاية وإنَّما يجوز أن لو لم ينته إلى ما لا ينقسم وهو عين النِّزاع.

[١١٥] احتجّت الفلاسفة على اِنتفاء الجوهر الفرد بوجوهٍ:

[١١٦] أقواها أنّه إذا وُجد، فإذا تثالث[٢] ثلاث منها فما[٣] يلاقي من الوسط أحد الجانبين غير ما[٤] يلاقي منه الآخر ولزم الإنقسام.

[١١٧] والجواب: إنّ التلاقي إنّما يكون بالنّهاية فيلزم النهايتان وذلك لا يوجب الانقسام.

[١١٨] فإن قلت: ما يقوم به إحدى[٥] النهايتين غير ما يقوم به الأخرى فينقسم الجوهر.

[١١٩] قلت: لم لا يجوز قيامها بشيء واحد من جانبيه. وأيضًا هذا منقوض بالفصول المشترَكة من النُّقَطِ[٦] والخطوط والسطوح، إذ لها ملاقاة مع شيئين[٧] ولا انقسام.

ب: من قال إنّ الجوهر الفرد مَوجود ذهب إلى أنّ الجسم مركّب من جواهر فردةً ومن أنكره زعم أنّه مركّب من الهيولى والصورة.

[١٢٠] واحتجوا عليه بأنّ الجسم الواحد بالاتصال كمآءٍ واحدٍ مثلاً موجود وهو قابل للفصل والوصل والمتّصل من حيث هو المتّصل لا يقبلهما[٨] قبولاً يكون هو بعينه موصوفًا بهما، إذ هو لا يبقى مع الفصل، وعند عوْد الاتّصال لا يعود لامتناع عوْد المعدوم بعينه بل مثله والقابل يجب بقاؤه مع المقبول، فقابلهما غير المتصل بالذات.

---

[١] «الانفصال» في [س/٥٦/ء]

[٢] «الثالث» في [ل/١٣/ء]

[٣] «فيما» في [ن/٩/ء]،[ل/١٣/ء]

[٤] «لا» ناقص في [ل/١٣/ء]

[٥] «أحد» في [ن/٩/ء]،[ل/١٣/ء]

[٦] «النقطة» في [س/٥٦/ء]

[٧] «الشيئين» في [ن/٩/ء]،[ل/١٣/ء]

[٨] «يقبلها» في [ي/١٢/ب]

Burada, cisim bâbında iki durum vardır. Birincisi, zâtı bakımından bileşik olandır ki buna "sûret" denir. İkincisi ise birleşme ve ayrılmayı kabul edendir ki buna da "heyûlâ" denir. Hakikatte sûret bütün cisimlerde tektir. Böylece her bir cismin kendisinde olacağı sûrete ihtiyacı sâbit olmuş olur. Bu durum tüm cisimler için söz konusudur.

[121] Cevap: "Sûretten maksat şayet birleşme, onun biçimi veya uzantısı ise birleşme ve ayrılmayı kabul etmediğini kabul ederiz. Ancak sûretin mahallerinin ayrılma ve birleşmeyi kabul etmediğini teslim etmiyoruz. Çünkü o, bir mahalde bulunsa bile cisimdir. Her ne kadar mahallin sûretle bir ilişkisi olup birleşik gibi olsa da onun ayrılma ve birleşmeyi kabul etmediğini teslim etmiyoruz. Çünkü mahal (sûrete) birleşmeye bağlıdır. O hâlde bir bütün olarak (mahal, sûret bütünü) bu şeyin birleşme ve bölünmeyi kabul etmediği teslim edilmiştir. Zira bir şeyin tamamı ve sıfatı, bu sıfatın zıddının meydana gelmesi ile birlikte varlığını devam ettiremez. Ancak, birleşme ve ayrılmayı kabul edenin, kendisi de cisim olan mahallin ta kendisi olması neden mümkün olmasın?"

3. Konu: Onlar (cismin, heyûlâ ve sûretten mürekkep olduğunu söyleyenler), nev'î sûretin gerçekliğine şöyle delil getirdiler: "Cisimler, arazlar ve bu arazları kabul etme konusunda farklı farklıdır. Tercih edici olmadan tercihin imkânsızlığından dolayı, cisimlerin diğer mânalarda da farklı olmaları gerekirdi. Bu mânaların cevherle ilgili mânalar olması gerekir. Şayet bu mânalar arazla ilgili mânalar olursa başka bir farklılığa ihtiyaç duyar ve bu durum devir veya teselsül eder. İşte cevher olmakla ilgili bu mânalar türsel sûretlerdir."

[122] Ancak burada tartışma vardır, çünkü aynı şekilde sûretlerin farklılaşması müreccihsiz tercihin imkânsızlığı nedeniyle diğer sûretlere götürür. Bu durumda da devir veya teselsül gerekir. Ancak, türleri meydana getiren Allah, sûretleri dilediği şekilde kendi irade ve kudretiyle (belirli şeylere) tahsis etmiştir, denilebilir. Doğru olan da budur.

4. Konu: Boşluk (halâ), birbirinden uzak iki cisim arasında birleşmenin olmamasıdır. Bu da din mensupları ve ilk filozoflara göre mümkündür. Fakat sonraki filozoflar bu görüşe muhalefet etmişlerdir.

[123] Bize göre cisimler arasında cisimlerin yokluğu bizâtihi mümkündür. Aksi takdirde bizâtihi zorunlu olurdu ki bu imkânsızdır. İşte cisimler arasında cisimlerin yokluğu boşluktur, dolayısıyla boşluk zâtı itibariyle mümkündür.

ففي الجسم أمران؛ المتّصل بالذات وهو الصورة وقابل الاتّصال والإنفصال وهو الهيولى. والصورة واحدة بالحقيقة في جميع الأجسامِ. وثبت احتياجها في صورةٍ إلى ما يكون فيه فيكون كذلك في الجميع.

[١٢١] والجواب: أنّ المراد بالصورة إن كان الاتّصال أو[1] هيئته أو الإمتداد سلّمنا [ل/١٣/ب] عدم القبول لكن لا نسلّم عدم قبول محلّها وهو الجسم وإن كان محلّها. فلا نسلّم [ي/١٣/ء] عدم قبوله وإن كان المحلّ مع اعتبار شيءٍ منها كالمتّصل، فإنّه المحلّ مع اعتبار الاتّصال فعدم [ن/٩/ب] قبول هذا المجموع مسلّم، إذ المجموع من الشيء والصفة لا يبقى مع وُرُود ضدّ تلك الصفة، لكن لمَ لا يجوز أن يكون القابل ذات المحلّ وهو الجسم.

ج: احتجّوا على تحقّق الصّورة[2] النّوعيّة بأنّ الأجسام مختلفة في الأعراض وقبولها فلا بدّ من اختلافها بمعاني أخرى لامتناع الترجّح بلا مرجّحٍ، وتلك المعاني لا بدّ وأن تكون جوهريّة إذ لو كانت عرضيّة لاحتاجت إلى اختلاف آخرِ، ودار أو تسلسل. وتلك المعاني الجوهريّة هي الصور[3] النّوعيّة.

[١٢٢] وفيه نظر لأنّ اختلاف الصور[4] أيضًا يُفضى إلى صورٍ أخرى[5] لامتناع الترجّح بلا مرجّح ودار أو تسلسل. إلّا أن يقالَ أنّ مُبدع الأنواع تعالى وتقدّس خصّص الصور بارادته وقدرته بما شآء، وهو الحق.

د: الخلآء وهو أن لا يكون بين الجسمين المتباعدين ما يلاقيانه جائز عند الملّيّين والحكمآء المتقدّمين خلافًا للفلاسفة المتأخّرين.

[١٢٣] لنا أنّ عدم الأجسامِ بين الأجسامِ ممكن بذاتها وإلّا لكانت واجبةً بذاتها وهو مُحال. وعدم الأجسامِ بين الأجسامِ هو الخلآء فالخلآء ممكن بذاتهِ.

---

[1] «و» في [ل/١٣/ء]

[2] «الصور» في [ي/١٣/ء]،[س/٥٦/ء]

[3] «الصورة» في [ل/١٣/ب]

[4] «الصورة» في [ل/١٣/ب]

[5] «آخر» في [ل/١٣/ء]،[ن/٩/ب]

[124] Bu konuda filozoflar iki açıdan delil getirdiler:

a. Uzaklığın doğası her şeyde aynıdır. Uzaklığın doğası bir sûretteki maddeden soyutlanırsa, kendisi maddeye muhtaç olmadığı için her ne zaman mevcut olursa maddeye ihtiyaç duymaz. Hâlbuki durum böyle değildir. Çünkü bu doğa, cisimlerde maddeye muhtaçlıktır.

[125] Cevap: "Uzaklığın doğasının bütün cisimlerde aynı olduğunu kabul etmeyiz. Cisimsel uzaklığın doğasının, mekânsal uzaklığın doğasından farklı olması niçin mümkün olmasın? Doğru olan da budur. Çünkü her bir cisimden uzaklığın ayrılması imkânsızdır. Özellikle unsurlarda cismin kendi mekânından ve her bir cisimden uzaklaşması mümkündür. Fakat devrin imkânsızlığı nedeniyle aksi olmaksızın her bir cismin zâtı mekânsal uzaklığa muhtaçtır. Bu da boşluğun olabilirliğine yönelik diğer bir açıklamadır."

b. Boşluğun olmadığına dair alâmetler; örneğin altında küçük bir delik olan, suyla dolu ve üst tarafı dar bir testi olsun. Üstündeki kapak açıldığı zaman su akar, kapatıldığı zaman boşluğun imkânsızlığı nedeniyle akmaz. Aynı şekilde bir hortumun iki tarafından biri suyun içinde iken diğer tarafı emildiği zaman su, boşluğun olmaması nedeniyle hortumun içinden yukarı çıkar.

[126] Cevap: "Bu olayda boşluğun imkânsızlığı dışında neden başka bir sebep olmasın? Yani suyu tutan, boşluk veya başka bir sebep de olabilir."

5. Konu: Feleğin doğrusal hareket yapması imkânsızdır. Zira onda döngüsel hareketin ilkesi mevcuttur. Böyle olduğu için onda doğrusal hareketin olması imkânsızdır.

[127] Felekte döngüsel hareketin ilkesi olması hususuna gelince… Feleğin, bir mekânda bulunan cüzlerinden her birinin varlıkta sürekliliği, feleğin yayılım tarzından dolayı zorunlu değildir. Sonuçta feleğin her bir parçası, bir diğer parçasının mekânında olabilir. Ayrıca feleğin zâtı bakımından hareketi de mümkündür. Fakat hareketin, herhangi bir hareket ilkesi olmaksızın kendi zâtıyla imkânsız olmasından dolayı felekte döngüsel hareket ilkesi vardır.

[١٢٤] احتجت الفلاسفة بوجهين:

أ: طبيعة البُعد واحدة في الجميع فلو تجرّدت عن المادّة في صورة كانت من حيث هي غنيّة عن المادّة فحيث وُجِدَت تكون غنيّة عنها، وليس كذلك لأنّها في الأجسامِ محتاجةٌ إليها.

[١٢٥] والجواب: لا نسلّم أنّ طبيعة البُعد واحدة في الجميع. لمَ لا يجوز أن يكون طبيعة البُعد الجسمانيّ غير طبيعة البُعد المكانيّ، والحق هذا؛ لأنّ بُعد كُلّ جسم يمتنع انفكاكه عن ذلك [ل/١٤/ء] الجسم وبُعد مكانه لا سيّما في العنصريّات جاز انفكاكه عن كُلّ واحدٍ من الأجسامِ وبُعد كُلّ جسم، بل نفس كُلّ جسمٍ محتاج إلى البُعد المكانيّ من غير عكس [ي/١٣/ب] لامتناع الدّور وهذا بيان آخر لجواز الخلآء.

ب: العلامات؛ مثلا كوز مملوء من المآء في أسفله ثُقْبَة ضيّقة وهو ضيّق الرأس فإذا فُتِح رأسه نزل، وانضم فلا لامتناع الخلآء وكذا إذا غمس أحد طرفي الأنبوبة في المآء ومُصّت صعْد المآء لعدم الخلآء.

[١٢٦] والجواب: لمَ لا يجوز أن يكون هناك سبب آخر سوى امتناع الخلاء كما يكون هناك خلآء يضبط المآء أو سبب آخر.

ه: الفلك يمتنع عليه الحركة المستقيمة، إذ فيه مبدأ حركة مستديرة، وإذا كان كذلك يمتنع عليه الحركة المستقيمة.

[١٢٧] أمّا أنّ فيه مبدأ حركة مستديرة[١] فلأن بقاء كُلّ جزء من الفلك في حيّزه غير واجب لبسَاطة الفلك فجاز حصول كُلّ جزء منه في حيّز الجزء[٢] الآخر فجازت الحركة على الفلك بحسب ذاته. ففيه مبدأ حركة [ن/١٠/ء] مستديرة لامتناع الحركة بحسب الذات بدون مبدئها.

---

[١] «وإذا كان كذلك يمتنع عليه الحركة المستقيمة أمّا أنّ فيه مبدأ حركة مستديرة» ناقص في [ن/٩/ب]،[ل/١٤/ء]

[٢] «الجزآء» في [ل/١٤/ء]

Kendisinde döngüsel hareketin ilkesi olduğu zaman, onda doğrusal hareketin ilkesinin bulunması imkânsızdır. Aksi takdirde tek bir tabiat, tek bir durumda bir yöne yönelmeyi ve o yönden yüz çevirmeyi gerektirirdi ki bu imkânsızdır. Felekte doğrusal hareketin ilkesi bulunmayınca bizâtihi doğrusal hareket edemez. Biraz önce söylenildiği gibi aksi takdirde onda doğrusal hareket ilkesi bulunurdu.

6. Konu: Feleklerin yırtılması (bozulması) ve aynı şekilde bitişip kaynaşması mümkündür. Fakat kudemâ/ilk filozoflar bu görüşte değildir. Bitişip kaynaşma açıktır (tartışmaya gerek yoktur). Yırtılmaya gelince; yırtılma cismin parçalarının ayrılması demektir. Feleklerin cüzleri de, yıldızların sağlam bir şekilde feleğin içine yerleşmesi nedeniyle, yıldızın ayrılmasıyla birlikte birbirlerinden ayrılır. Dolayısıyla yırtılma felekler için mümkündür.

[128] Kudemâ buna şöyle delil getirmiştir: "Biz felekler için doğrusal hareketin imkânsızlığını açıklamıştık. Eğer yırtılma ve kaynaşma felekler için mümkün olsaydı, doğrusal hareket de mümkün olurdu. Çünkü yırtılma ve kaynaşma doğrusal hareketle birlikte olur."

[129] Cevap: "Sizin zikrettiğiniz bu delil, cüzlerinin değil bizzat feleğin doğrusal hareketinin imkânsızlığını ortaya koyar. Bütüne ait bir hükmün cüz için geçerli olması zorunlu değildir. Bunu kabul etsek bile, bahsettiğiniz husus zorlama ile değil, zâtı itibariyle doğrusal hareketin imkânsızlığına delâlet eder. O zaman da hareket, zorlayıcının zorlamasıyla mümkün olur ki onun hereket etmesini zorlayan da Allah'tır."

7. Konu: Kelâmcılara göre, âlem, Allah'ın dışındaki her mevcuttur. Din mensuplarına göre âlem hâdistir. İlk filozoflar bu görüşte değildir.

[130] Doğru olan birinci görüştür. Çünkü âlem, Yüce Allah'a dayanır. Nitekim biz Allah'ın fiillerinde hür (fâil-i muhtar) olduğunu açıklamıştık. Bu durumda onun fiili hâdis olur. Çünkü fiillerinde hür olan, var olana, var etme kasdıyla yönelmez ve var olan bir şeyi (tekrar) var etmeye yönelmez. O, yok olanı var etmeyi kasteder ve ona yönelir.

[131] Kudemâ şöyle delil getirmiştir: "Âlem, Yüce Allah'a dayanır. Âlem için, tesir etme konusunda kendisi için gerekli olan her şey eğer ezelde meydana gelmemişse onun bir kısmı hâdis olur ve bu durumda onun için hâdis bir müreccih gerekir.

وإذا كان فيه مبدأ حركة مستديرة يمتنع أن يكون فيه مبدأ حركة مستقيمةٍ وإلّا لكانت الطبيعة الواحدة[١] في حالةٍ واحدةٍ مقتضِيةً للميل إلى جهةٍ، والميل عنها وذلك محال. وإذا لم يكن فيه مبدأ حركة مستقيمة يمتنع أن يتحرّك بحسب ذاته الحركة المستقيمة وإلّا لكان فيه مبدأ حركة مستقيمةٍ كما مرّ.

و: الخَرْق جائز على الأفلاك وكذا الإلتيام، خلافًا للقدمآء. أمّا الإلتيام فظاهر. وأمّا الخَرْق فلأن الخَرْق هو انفصال أجزآء الجسم وأجزاء الفلك عند الكوكب منفصلةً لكون الكواكب مركوزة في الأفلاك فجاز الخَرْق عليها.

[١٢٨] احتجّ القدمآء بأنّا بيّنّا[٢] امتناع[٣] حركة المستقيمة على الفلك، فلو جاز عليه الخَرْق والإلتيام لجازت عليه الحركة المستقيمة إذ الخَرْق والإلتيام [ل/١٤/ب] إنّما يكون بالحركة المستقيمة.

[١٢٩] والجواب: أنّ ما ذكرتم إنّما دلّ[٤] على امتناع الحركة المستقيمة على الفلك لا على أجزائه، وحكْم الكلّ لا يجب أن يكون حكْم[٥] الجزء. ولئن سلّمنا لكنّ [ي/١٤/ء] ذلك إنّما دلّ على امتناع الحركة المستقيمة التي بحَسَب الذات لا بالقسر فجاز أن يتحرّك بقسرِ القاسِر وهو الله تعالى.

ى: العالم عند المتكلّمين كُلّ موجودٍ سِوَى الله تعالى[٦] وهو حادث عند الملّيّين خلافًا للقدمآء.

[١٣٠] والحق: هو الأوّل لأنّ العالم مستنِدٌ إلى الله تعالى وقد بيّنّا أنّه فاعل بالإختيار فيكون فعله حادثًا لأنّ المختار لا يقصد إلى الموجود قصد الإيجاد ولا يدعوه داعيّة الإيجادِ إلّا إلى المعدوم.

[١٣١] واحتجّ القدمآء بأنّ العالم مستند إلى الله تعالى فكلّ ما لا بدّ له في المؤثّريّة إن لم يكن حاصلاً في الأزلِ كان بعضه حادثًا فلا بدّ له من مرجّحٍ حادثٍ،

---

[١] «الواحدة» ناقص في [ن/١٠/ء]

[٢] «قلنا» في [ل/١٤/ء]

[٣] «بامتناع» في [ل/١٤/ء]

[٤] «يدلّ» في [ن/١٠/ء]

[٥] «حكم» ناقص في [ن/١٠/ء]

[٦] «تعالى» ناقص في [ل/١٤/ب]

Böyle olunca da söz başa döner; ya devreder ya da teselsül ortaya çıkar. Eğer hepsi ezelde meydana gelmiş ise âlem Allah'tan sonra olmaz. Çünkü (tesir eden güç) ondan sonra olsaydı diğer bir şeyin hudûsu olmasa bile, onun hudûs hâlinde ona tahsis edilmesi müreccihsiz tercihi gerektirirdi. Eğer böyle olsaydı ezelde meydana gelmesi zorunlu olan hiçbir şey olmazdı. Hâlbuki düşünülen bunun zıddınadır."

[132] Cevap: "Belirli bir anda meydana getirme konusunda, iradesi Allah'a bağlı hâdis bir müreccihin bulunması neden mümkün olmasın? İradenin taalluk etmesi bir tercih edilene ihtiyaç duymaz. Zira irade bir sıfat olup, tercih edilen olmaksızın var etme işine bağlı olma özelliğine sahiptir. Yine aynı şekilde sizin bahsettiğiniz durum, hudûs konusuyla da çürütülmüştür. Çünkü sizin savunduğunuz görüş her hâdisin kıdemine delâlet eder."

وعاد الكلام فيه ودار أو تسلسل. وإن كان الكلّ حاصلاً في الأزل لما[1] يخلّف العالم عنه، إذ لو تخلّفَ فاختصاصه بحال حدوثه إن لم يكن لحدوث شيء آخر لزم الترجّح بلا مرجّحٍ وإن كان لم يكن كُلّ ما لا بدّ منه حاصلاً في الأزل، والمقدّر خلافه.

[١٣٢] والجواب: لمَ لا يجوز أن يكون المرجّح الحادث تعلّق إرادته تعالى[2] بالإيجاد في حينٍ معيّنٍ وتعلّق الإرادة لا يحتاج إلى مرجَّح لأنّ الإرادة صفة من شأنها أن يتعلّق بالإيجاد بلا مرجَّحٍ، وأيضًا ما ذكرتم منقوض بالحدوث[3] فإنه يَدُلّ على قدم كُلّ حادثٍ[4]. [ي/١٤/ب]،[س/٥٦/ب]

---

[1] «فلا» في [ن/١٠/ء]
[2] «تعالى» ناقص في [ل/١٤/ب]
[3] «الحدوث» في [ل/١٤/ب]
[4] «والله الهادى» زائد في [ي/١٤/ء]

İKİNCİ MAZHAR

ÂLEMİN ŞEKLİ VE PARÇALARININ BİLEŞİMİNİN GEREKTİRDİĞİ HUSUSLAR

[133] Burada fasıllar vardır:

BİRİNCİ FASIL: KENDİSİNE DUYULARLA İŞARET EDİLMESİ MÜMKÜN OLAN ŞEYLERİN İLKELERİNE DAİR

[134] Nokta; araz olup parçası olmayandır.

[135] Çizgi; sadece uzunluğu olandır ve nokta ile sonlanır.

[136] Yüzey; sadece eni ve boyu olan ve çizgi ile sonlanandır.

[137] Cisim; eni, boyu, derinliği olan ve yüzeyle sonlanandır.

[138] Yüzeysel açı; iki çizgi arasında bulunan dış bükey yüzey olup birbiriyle birleşmeksizin nokta ile bir araya gelendir.

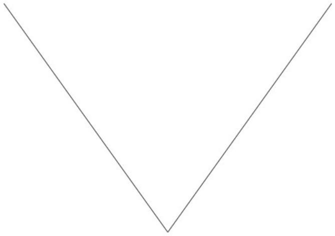

Şekil 1: Yüzeysel Açı

[139] Cisimsel açı; cismin, birbiri ile kesişmeyen yüzeyler üzerindeki varsayılan çizgilerin birleştiği yerde dış bükey oluşudur.

[140] Üzerinde iki çizginin birleştiği veya kesiştiği nokta, her iki noktanın ortak ayrımıdır. Aynı şekilde çizgi yüzeyler için, yüzey de cisimler için ortak ayrımdır.

المظهر الثاني

في هيئة العالم وما يلزم من تركيب أجزائه

[١٣٣] وفيه فصول:

الفصل الأوّل: في المقدمات من الأشيآء التي يمكن أن يُشار إليها بالحسّ

[١٣٤] النقطة: وهي عرض لا جزءَ له.

[١٣٥] والخطّ: وهو ما له طول فقط وينتهي بالنقطة.

[١٣٦] والسَطْح: وهو ما له طول وعرض فقط وينتهي بالخطّ.

[١٣٧] والجسم: وهو [ن/١٠/ب] ما له [ل/١٥/ء] طول وعَرْض وعمق وينتهي بالسّطح.

[١٣٨] والزاوية المسطحة وهي[1] مُنْحَدب السّطح الواقع بين خطّين يتصلان على نقطة من غير أن يتحدا هكذا.

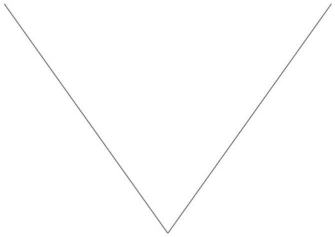

صورة ١؛ والزاوية المسطحة

[١٣٩] والزاوية الجسميّة وهي مُنْحدب الجسم عند ملتقى الخطُوط المفروضة[2] على السّطح الغير المتحدة.

[١٤٠] والنقطة التي يتّصل أو يتقاطع عليها خطّان فصل مشترك لهما. وكذلك الخطّ للسُطوح والسّطح للأجسام.

---

[1] «وهو» في [ن/١٠/ب]

[2] «المفروضة» ناقص في [ن/١٠/ب]،[ل/١٥/ء]

[141] Bir doğrusal çizgi, bir başka doğrusal çizgiye dik gelir ve onun (diğeriyle kesiştiği) yandan iki eşit açı meydana gelirse bu açılar dik açıdır. İki çizgiden her biri de diğerinin sütunudur.

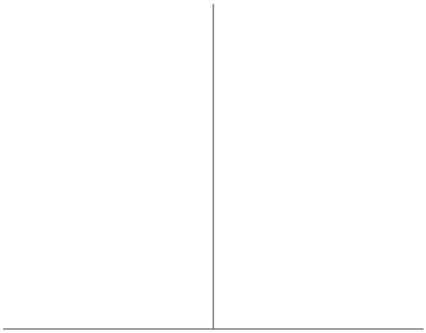

Şekil 2: Dik Açı

[142] Dik açıdan küçük olana "dar açı", büyük olana "geniş açı" denir.

[143] Tüm çizgileri kapsaması bakımından eşit olan bir yüzeye dik gelen doğrusal çizginin bu yüzeyle, yüzeyin sütununa dik olan bir açıyla kesiştiği düşünülür. Ayrıca kendilerindeki herhangi bir noktadan çıkan tüm sütunları kapsaması bakımından eşit olan bir yüzeye yine eşit olan başka bir yüzey dik geldiğinde, bu iki yüzeyin ortak ayrımlarının dik açı olduğu düşünülür. Bu iki yüzey birçok dik açıyı keser. Aralarında asla boyut bakımından farklılığı bulunmayan çizgiler veya yüzeyler birbirine eşittirler.

[144] Daire; ortasında nokta olan bir dairesel çizgiyle çevrilmiş eşit bir yüzeydir. Bu noktanın çevresindeki tüm doğrusal çizgilerin ona uzaklığı eşittir. Dıştaki yuvarlak çizgiye "çevre", ortadaki noktaya da "merkez" adı verilir. Merkezden çevreye çıkan düz çizgiler dairenin yarıçaplarıdır. Her iki yönden çevreye ulaşana "çap" denir ve bu, daireyi iki eşit parçaya böler. Daireyi her ne şekilde olursa olsun ikiye bölen her düz çizgiye de "kiriş" denir. Çevreden ayrı olarak bölene ise "yay" adı verilir.

[١٤١] وإذا قام خطّ مستقيم على آخر وحدث عن جنبيّته زاويتان[١] متساويتان فهما قائمتان فكُلّ[٢] من الخطّين عمُود على[٣] صاحبه.

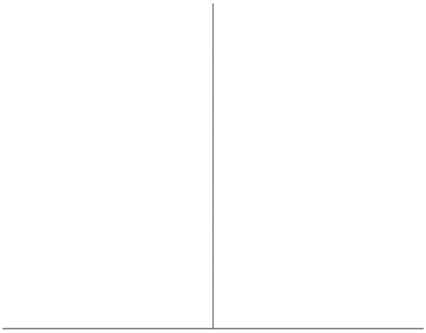

صورة ٢؛ الخطّ للْسُطوح

[١٤٢] والزّاوية التي هي أصغر من قائمةٍ تسمّى حادّةً والّتى هي أعظم منفرجةً.

[١٤٣] والخطّ المستقيم القائم على سطحٍ مستو بحيث يحيط مع كُلّ خطّ يفرض فيه ملاقيًا له بقائمة عمُود على ذلك السّطح. وإذا قام سطح مستو على سطح مستو بحيث يحيط لكُلّ عمودين يخرجان فيهما من أيَّةِ نقطة تفرض[٤] على فصلهما المشترك بقائمة فهما يتقاطعان على قوائم. والخطُوط أو السطوح التي لا تختلف الأبعاد بينهما أصلاً هي المتوازية.

[١٤٤] الدّائرة سطح مُستوٍ يحيط به خطّ مستدير في داخله نقطة يكون جميع الخطُوط المستقيمةِ الخارجة منها إليه متساوية وذلك الخطّ مُحيطهَا وتلك النقطة مركزها والخطُوط الخارجة انصاف اقطارها [ي/١٥/ء] والخارج منها إلى المحيط في الجهتين قطرٌ لها. وهو يُنَصِّفُ الدّائرة وكُلّ خطّ مستقيم يقطع الدائرة بقطعتين كيف اتفَق فهو وتَر وما يفصِل من المحيط فهو قوسٌ.

---

[١] «زوايتان» في [ن/١٠/ب]

[٢] «وكلّ» في [ل/١٥/ء]

[٣] «وعلى» في [ل/١٥/ء]

[٤] «يفرض» في [ل/١٥/ء]

[145] Küre; içerisinde (etrafındaki doğrusal çizgilerin eşit olduğu) bir nokta bulunan dairesel yüzeyin çevrelediği bir cisimdir. Bu yüzey kürenin çevresi, nokta ise merkezidir. Söz konusu çizgiler kürenin yarıçapını, her iki yönde çevrenin dışında kalanlar ise çapı teşkil eder. Küreyi iki parçaya ayıran düzlemsel yüzeylerden her biri, orada parçalar arasındaki ortak ayrımı ifade eden bir daire oluşturur. Bu parçaların yarısı, o küredeki en büyük daire olup söz konusu kürenin merkezinden geçer ve merkezleri birdir. Küre kendi etrafında döndüğünde, onun üzerinde bulunduğu varsayılan her nokta da tam bir dönüşte bir daire çizerek kürenin hareketinin aynını yapar. İki nokta haricinde, bu daireyi çizen tüm noktalar kürenin yörüngesidir. Bu iki nokta ise kürenin iki kutbudur. Bu iki kutup arasını birleştiren çapa "eksen" adı verilir.

[146] İki kutuptan eşit uzaklıktaki en büyük daire kürenin kuşağıdır. Bir kürenin üzerinde iki tane büyük daire farz edildiğinde karşılıklı iki nokta üzerinde eşit olarak ikiye bölünürler ve bu düz çizgi, dairenin ortak ayrımı olur. Bu durumda iki daire arasındaki en büyük uzaklık, kutupları arasındaki uzaklık kadar olur. Bu ikisi dikey kesişirse bunlardan her biri öbürünün iki kutbundan geçer. Bunun aksi de mümkündür.

[147] Felek; unsurla ilgili olmayan şeffaf ve dairesel bir cisimdir. Feleğin dış yüzeyi "dış bükey", içerisi ise "iç bükey" olarak isimlendirilir.

[148] Dairesel koni; tabanı olan bir daireden tepesi olan bir noktaya doğru yükselen dairesel cisimdir.

[149] Feleklerin hareketi ya basittir; yani basit tek bir kurstan[1] sudûr eder. Onun üzerinde var sayılan her nokta merkezde eşit zamanda eşit açılar oluşturur veya çevreyi eşit yaylara böler. Feleklerin hareketi ya da bileşiktir. Bu ise birçok basitten meydana gelmiştir. Her hareketin açıları farklılık arz eder ve eşit zamanlardaki yayları da bileşiktir. Bunun aksi söz konusu değildir.

---

[1] Bir gökcisminin teker biçiminde görülen yüzü.

[١٤٥] والكرة جسم يحيط به سطح مستدير في داخله نقطة يكون الخطُوط المستقيمة الخارجة منها إليه متساوية وذلك السّطح مُحيطُها وتلك النقطة مركزها والخطُوط انصاف اقطارها والخارج منها [ل/١٥/ب] إلى المُحيط في الجهتين قُطرٌ لها. كُلّ[١] سطحٍ مُستوٍ يقطع الكرة إلى قطعتين تحدث[٢] دائرة فيها هي الفصل المشترك بين القطعتين فإنّ نصفها فهي أعظم دائرة تقع[٣] في تلك الكرة وتَمُرّ بمركزها فيتّحد مركزاهما.إذا دارت الكرة على نفسها فعلَت[٤] كُلّ نقطة فُرضت عليها بحركتها في دورةٍ تامّةٍ دائرةً هي مدارها إلّا نقطتين[٥] فهما قطبَا[٦] الكرة والقطر الواصل بينهما هو المِحْوَر.

[١٤٦] والدّائرة العظيمة المتساوية البُعد[٧] عن القطبين منطقة[٨] الكرة. إذا فرضت على كرة دائرتان عظيمتان فهما تتناصَفان على نقطتين متقابلتين[٩] ويكون فصلهما المشترك خطّا مستقيمًا ويكون أعظم الأبعاد بين[١٠] الدّائرتين كالبُعدين[١١] [ن/١١/ء] قطبيهما. فإن تقاطعَا على قوائم مرّ كُلّ منهما بقطبي الأخرى، وبالعكس.

[١٤٧] الفلك جسم غير عنصريّ كريّ شفّافٌ ويسمّى السطح الخارجُ منه محدّبًا والداخل له كان مقعّراً.

[١٤٨] المخروط المستدير جسم مستدير يرتفع من دائرة هي قاعدته إلى نقطة هي رأسه.

[١٤٩] ثم حركة الفلكيّات إمّا بسيطة وهي التي تصدر عن[١٢] جرمٍ واحدٍ بسيطٍ كُلّ نقطةٍ تفرض عليه تفعَل عند المركز في أزمنة متساويةٍ زوايا متساويةً أو يقطع من[١٣] المحيط قُسِيًّا متساويةً. وإمّا مركّبة وهي التي تصدر عن عدة بسائط [ي/١٥/ب] وكلّ حركةٍ تختلِفُ زواياها وقُسِيها في الأزمنة المتساوية مركّبة ولا تنعكس.

---

[١] «وكلّ» في [ل/١٥/ب]
[٢] «يحدث» في [ل/١٥/ب]
[٣] «يقع» في [ل/١٥/ب]
[٤] «فقلت» في [ل/١٥/ب]
[٥] «النقطتين» في [ن/١٠/ب]
[٦] «القطبا» في [ن/١٠/ب]
[٧] «بعيد» في [ل/١٥/ب]
[٨] «منطقة» ناقص في [ل/١٥/ب]
[٩] «مقابلتين» في [ن/١٠/ب]،[ي/١٥/ء]
[١٠] «بين» ناقص في [ل/١٥/ب]
[١١] «البعيدين» في [ل/١٥/ب]
[١٢] «في» في [ل/١٥/ب]
[١٣] «عن» في [ل/١٥/ب]

İKİNCİ FASIL: GÖK VE YERİN KÜRESELLİĞİ, YER MERKEZLİ SİSTEM VE YÜKSEK FELEKLERE ORANLA YERYÜZÜNÜN KAYDADEĞER BİR BÜYÜKLÜĞÜNÜN OLMADIĞI HAKKINDA

[150] Yüce Allah, gökleri ve yeri, bazısı diğer bazısını kuşatacak şekilde küreler hâlinde yaratmıştır. Dünya, hepsinin ortasında ve merkezindedir. Dolayısıyla Dünya'nın merkezi, hepsinin merkezidir.

[151] Göğün küreselliğine gelince; bilindiği üzere biz gözlem yaptığımızda, sâbit yıldızlar küresinin hareket etmeyen tek nokta çevresinde paralel daireler şeklinde hareket ettiklerini görürüz. Bu (tek nokta) kutuptur. O noktaya en yakın olan, en küçük ve daha belirgin yörünge üzerinde, daha uzak olanı da daha büyük yörünge üzerinde bulunur. Bu durum ufka temas eden ve gizli olmayan bir yıldızla son buluncaya kadar devam eder. Sonra, bizzat doğuşu ve batışı kısa bir zaman gözlemlenebilecek kadar gizli olan gelir. Bundan sonra, uzaklık hasebiyle gizlenme zamanları bir ölçüde artar. Ortaya çıkışı ve gizlenme zamanları eşit olan bir yıldızda sonlanıncaya kadar uzaklığın artışı bu oranda devam eder.

[152] Sonra kaybolma zamanının, ortaya çıkma zamanından daha fazla olduğu gözlenir. Belli bir oranda kaybolma zamanları artar. Bu da, çok az bir zamanda gözlemlenebilecek yıldıza kadar doğuşunu ve batışını sürdürecek şekilde tek bir dönüşte ufka temas ederek devam eder ve doğmaz. Böylece yörüngenin iki tarafından birinde bulunan yıldızların ortaya çıkış zamanları eşitlenir ki bu durum diğer taraftaki yıldızların kaybolma zamanıyla doğru orantılı olarak gerçekleşir. Şayet o yörüngeden eşit uzaklıkta iseler bunun aksi söz konusu olur. Bu durum feleğin dairesel olarak sâbit yıldızlarla döndüğünü gösterir.

[153] Aynı şekilde geri kalan diğer feleklerin yıldızlarının da böyle olduğunu görürüz. Yani bu yıldızlar kendi yörüngesinde açık alanın yarısında iken bu alanın sonuna varıncaya kadar yavaş yavaş yükselir, gizleninceye kadar da yavaş yavaş alçalır. Bir diğer ifadeyle kendi cisminden ufak ufak belirginleşerek doğar ve aynı şekilde de batar. Ufka temas ettiği zaman hariç, gözlemlenebilir miktarları, bir dönüşteki tüm süreç içerisinde bütün uzaklıklarında eşittir. Çünkü yeryüzünden yükselen yoğun buharlar bunu gerektirir. Aynen üzüm tanesinin suyun içerisinde armut kadar görünmesi gibi cisimler, nemli cisimlerin arkasında iken daha büyük görünür. Aynı şekilde hava nemli olduğu zaman yıldızlar da olduklarından daha büyük görünürler.

الفصل الثاني: في كُرِيَّة السمآء والأرض وكون الأرضِ في وسط الكلّ وكونها غير ذات قدر محسوس بالنّسبة إلى أفلاك العلويّات

[١٥٠] الله تعالى خلق السموات والأرض على هيئة كرات بعضها محيط بالبعض، والأرض في وسط الكلّ ومركزها مركز الكلّ. [ل/١٦/ء]

[١٥١] أمّا كُرّيَة السمآء فلأن كُلّ واحد منّا لو يترصّد[١] يجِد الثوابت متحرّكة على دوائرٍ متوازيةٍ حول نقطة لا تتحرّكُ وهي القطب ويجِد ما هو أقرب من تلك النقطة على مدار أصغر أبْدى الظُهور وما هو أبعد على مدارٍ أكبرَ إلى أن ينتهي إلى كوكبٍ يُماسّ الأفق ولا يخفى ثم إلى ما يخفى زمانًا يسيرًا[٢] حافظًا لمطلَعٍ ومغْيَبٍ بعينهما وتزيد[٣] أزمِنة الخفَآء بعد ذلك بحسَب تزايد البُعد على نسبةٍ إلى أن ينتهي إلى كوكبٍ تساوي زمان ظهوره وخفائِه.

[١٥٢] ثم إلى ما يزيد زمان خفائه على زمان ظهوره ويزيد أزمنة الخفآء على نسبة وعلى هذا إلى أن ينتهي إلى كوكبٍ يظهر قليلاً حافظًا لمطلَعٍ ومغيَبٍ بعينهما ثم إلى ما يماسّ الأفق في دورةٍ مرّةً ولا يطلع وتُساوي أزمنة ظهور الكواكب التى على أحد جانبي[٤] المدار الذى يتساوى زمان ظهوره وخفائه لأزمنة خفآء الكواكب التي على جانبه الآخر، وبالعكس إذا كانت متساويةُ الأبعاد عن ذلك المدار. وهذه تدلّ على استدارة الفلك المكوكب بالثوابت.

[١٥٣] وكذا نجد كواكب باقي الأفلاك ترتفع[٥] يسيراً يسيراً إلى غاية ما عند منتصف القطعة الظاهرة من مدارها ثم تنحطّ يسيرًا يسيراً إلى أن يخفى وتطلع شيئًا[٦] بعد شيء من جرمه[٧] وتغرب كذلك وتساوي مقاديرها في النظر في جميع أبعادها في دورتها إلّا عند الأفق فإن تراكم الأبخرة المرتفعة [ن/١١/ب] من الأرض يوجب ذلك، إذ الأجسام [ي/١٦/ء] يرى[٨] ورآء[٩] الأجسامِ الرَطْبة أكبر كما ترى[١٠] العِنَبة في المآء كالإجاصة وكذلك[١١] يرى الكواكب أكبر عند كون الهوآء رَطْبا.

---

[١] «ترصد» في [ل/١٦/ء]
[٢] «يسير» في [ل/١٦/ء]
[٣] «يزيد» في [ل/١٦/ء]
[٤] «جانب» في [ل/١٦/ء]
[٥] «يرتفع» في [ل/١٦/ء]
[٦] «شيء» في [س/٥٦/ب]
[٧] «جرمها» في [ل/١٦/ء]
[٨] «ترى» في [ي/١٦/ء]،[ل/١٦/ء]
[٩] «وزائد» في [ل/١٦/ء]
[١٠] «يرى» في [ل/١٦/ء]
[١١] «لذلك» في [ي/١٦/ء]،[ن/١١/ب]

[154] Yeryüzünün küreselliğine gelince; karada ve denizde doğuya doğru ilerleyen kişi yıldızların batış ve doğuşlarını, batıya doğru ilerleyenden daha önce görür. Mesafenin uzaklığına göre bu farklılık daha da artar. Bu durum Güneş ve Ay tutulmalarında tespit edilmiştir. Dolayısıyla Ay ve Güneş tutulması doğudakilere, batıdakilere görünenden saatler önce görünür. Bu durum, Güneş ile Ay'ın doğudakilere göre doğuşunun daha önce gerçekleştiğini gösterir. Bu önceliğin sebebi, Güneş ile Ay'ın batıdakilere görünmesini engelleyen engel, yani yeryüzünün dışbükey oluşudur. Böylece yeryüzünün doğudan batıya doğru döndüğü anlaşılır.

[155] Kuzeyden güneye doğru olan durumda; karada ve denizde kuzeye doğru ilerleyen kişi için, Kuzey Kutbu ve kuzeydeki yıldızların yüksekliği artarken, güneydeki yıldızların yüksekliği azalır. Güneyden kuzeye doğru ilerleyen kişi için de bunun tam tersi durum gerçekleşir. Bu farklılık mesafenin uzaklığına göre artar. Bu da yeryüzünün kuzey-güney doğrultusunda da yuvarlaklığının kanıtıdır.

[156] Dört yön içinden iki yöndeki (kuzey-doğu) durumda; farklı durumların ortaya çıkması, yani bunlara göre doğuş ve batışların önceliği ve sonralığı, irtifanın artması veya azalması bütün bunların hepsi yeryüzünün yuvarlaklığına delildir.

[157] Eğer, "Yüksek dağları ve çok derin çukurları görüyoruz. Bu hâlde yeryüzü nasıl küresel olabilir?" dersen;

[158] Şöyle derim: "Bu durum yeryüzünü küresel olmaktan çıkartmaz. Geometri ilminde bilinmektedir ki; yarım fersah yüksekliğinde olan bir dağın yeryüzüne oranı, bir perazvânenin[1] çapı bir zira' olan daireye oranı gibi, yani 5/7'dir. Dolayısıyla yeryüzü, dışı pürüzlü bir küre gibidir.

[159] Yeryüzünün bütün sistemin merkezinde olmasına gelince; zira yüksek feleklerin yarısı ve onun üstündekiler yeryüzünde olan herkese daima belirgindir. Diğer feleklerin yarısı her ne kadar apaçık olmasa da daha az görünürdürler. Fakat yeryüzünde olanlar için aynı şey geçerlidir. Bu da yeryüzünün merkezde olduğunu gösterir.

---

[1] Parazvâne (perazvâne ya da parazvana), kalemtraş, bıçak, kılıç gibi şeylerin sapları ile ağzını birleştirip pekitmek için pirinç, gümüş veya altından yapılan bilezik. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 1984, s. 1028.

[١٥٤] وأمّا كُرِّيَة الأرض فلأنّ السائر نحو المشرق في البَرّ والبحر يتقدّم له طلوع الكواكب وغروبها على طلوعها وغروبها للسائر نحو المغرب ويزداد ذلك التفاوت [ل/١٦/ب] بحسب بُعدِ المسَافة، عُرِف ذلك بالخسوفات والكسوفات فإنّها ترى للمشرقيّين على ساعات أكثر من الساعات [س/٥٧/ء] أكثر التي[١] ترى للمغربيّين. وذلك إنّما يكون لتقدّم طلوعهما للمشرقيّين والتقدم إنّما يكون لتحدّب الأرض المانع من ظهورهما للمغربيّين. فعُلم استدارة الأرض من المشرق إلى المغرب.

[١٥٥] وأمّا من الشمال إلى الجنوب فلأنّ السائر نحو الشمال في البرّ والبحر يزداد له اِرتفاع القطب الشماليّ والكواكب الشماليّة وينتقص[٢] اِرتفاع الكواكب الجنوبيّة، وبالعكس للسائر نحو الجنوب. ويزداد ذلك التفاوت بحسب بُعد المسافة. وهذا آية استدارتها في الشمال والجنوب.

[١٥٦] وأمّا ما بين النحوين في الأقسام الأربعة فلظهور الاختلافين أيْ تقدّم الطلوع والغروب وتأخّرهما وازدياد الاِرتفاع ونقصانه للسائر بين النحوين فلزم استدارة الأرض بجُمْلتها.

[١٥٧] فإن قلت: نحن نرى الجبال الرفيعة والأغوار العميقة فكيف يكون الأرض كُرِّيَة.

[١٥٨] قلت: هذا لا يخرجها عن الكُرِّيَة فإنه ثبت في علم الهندسة أنّ جبَلاً يكون اِرتفاعه نصف فرسخٍ نسبته إلى الأرض كخمس سبع عرض شعيرة بالنّسبة إلى كرة قطرها ذِراعٌ فالأرض ككرة تكون ظاهرها خشنًا.

[١٥٩] أمّا كون الأرض في وسط الكلّ فلأن نصفًا من الأفلاك[٣] العلويّات وما فوقها يكون ظاهرًا لكلّ من على الأرض دائمًا ونصف الأفلاك الباقية [ي/١٦/ب] وإن لم يكن ظاهرًا بل أقلّ لكن يكون لكلّ من على الأرض كذلك وهذا أيضًا دليل على كونها في الوسط.

---

[١] «أكثر التى» ناقص في [س/٥٧/ء]

[٢] «ينتقض» في [ن/١١/ب]

[٣] «أفلاك» في [ي/١٦/ء]

[160] Böylece bilinir ki, aslında yeryüzü yüksek feleklere ve kendisinin üstündekilere nispetle algılanabilir bir varlığa sahip değildir. Hatta nokta gibidir. Bu durumda yeryüzüne bakan, görünen ve görünmez olan felekleri ayırt eden yüzey ile o yüzeye denk ve hepsinin merkezine bakan yüzey arasında bir fark kalmazdı. Dolayısıyla yeryüzünün, iki yüzey arasındaki farktan dolayı, bu feleklerin altında olanlara nispetle duyuyla algılanabilir bir miktarı vardır. Bu da feleklerin ve yeryüzünün şeklidir.

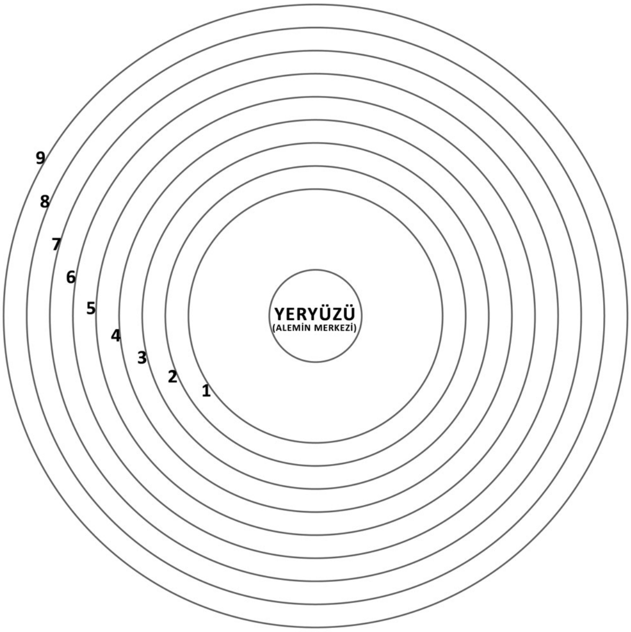

Şekil 3: Gezegenler ve Dünya

[161] Göğün küresel olmasının hikmetine gelince; parçaları birbirine şekil bakımından benzer (müşâbih) olduğu için küre, cisimsel şekillerin en üstünüdür. Ayrıca dairesel hareket en çok küre üzerinde kolaydır. Yine, köşeli olduğu takdirde onun kapsadığı alan bakımından yüzeyinin daha az olacağı anlamında cisimsel şekillerin en genişidir. Zira köşeli olan, açılı olur. Bu da küçülmeyi gerektirir ve böylece onun azalması zorunlu olur. Nitekim biz bu sonucu, *el-Mecistî* şerhinde[1] birçok delille açıkladık. Şu anda bahsettiğimiz şeyler burası için yeterlidir.

---

[1] Semerkandî'nin, Batlamyus'un (ö. 168 [?]) astronomiye dair *Sintaksis* veya *Matematikis Sintaksis* -Türkçede *Matematik Sentezi* olarak bilinen- eserine yaptığı şerhtir. Ancak araştırmalarımız neticesinde böyle bir esere ulaşamadık.

[١٦٠] وبهذا عُلِم أنّها ليست بذات قدرٍ محسوس بالنّسبة إلى أفلاك العلويّات وما فوقها بل هي[١] كالنّقطة، إذ لا فرْقَ حينئذٍ بين السطح المارِّ بوجه الأرض الفاصل بين الظاهر والخفي من تلك الأفلاك وبين السطح المارّ[٢] [ل/١٧/ء] بمركز الكلّ المُوازي لذلك السّطح وإنّها ذات قدر محسوس بالنّسبة إلى ما تحت تلك الأفلاك للفرق حينئذٍ بين السطحين. وهذه صورة الأفلاك والأرض.[٣]

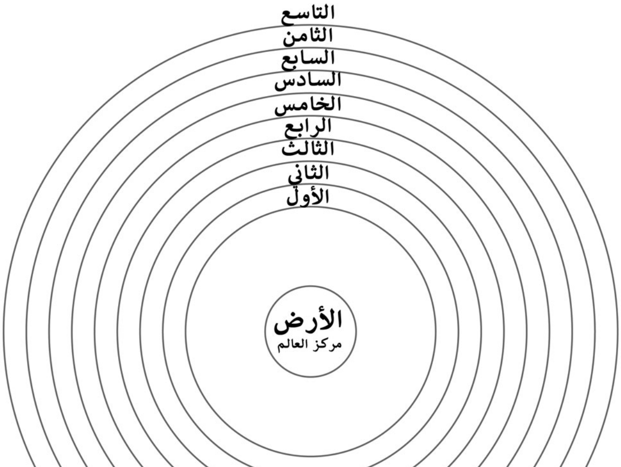

صورة ٣؛ الأفلاك والأرض

[١٦١] [ن/١٢/ء] وأمّا حكمة كون السمآء كُرّيَة فهي إنّ الكُرّيَة أفضل الأشكال الجسميّة[٤] لتشابه أجزائها ولأنّ الحركة المستديرة على الكرة أسهل ولإنّها أوسع الأشكال الجسميّة على معنى أنها لو جُعِلت مضَلّعةً لصار سَطْحُها أقلّ مساحة لأنّ التضلّعَ إنّما يكون بالزاوية وهي توجب التقبُّض [ي/١٧/ء] وهو[٥] تقتضي التنقُّص وقد بيّنا هذا المطلوب في شرح المِجَسطِي ببُرهانين لكن ما ذكرنا الآن كافٍ ههنا.

---

[١] «هو» في [س/٥٧/ء]

[٢] «بوجه الأرض الفاصل بين الظاهر والخفى من تلك الأفلاك وبين السطح المار» ناقص في [ل/١٦/ب]

[٣] «تلك الأفلاك للفرق حينئذٍ بين السطحين وهذه صورة الأفلاك والأرض» ناقص في [ن/١١/ب]

[٤] «الجسميّة» ناقص في [ي/١٦/ء]،[ل/١٧/ء]،[س/٥٧/ء]

[٥] «هي» في [ن/١١/ب]،[ل/١٦/ب]

[162] Aynı şekilde daire, yüzeysel şekillerin en genişidir. Allah'ın şu âyetinde de buna işaret vardır: "Göğü kudretimizle Biz kurduk ve şüphesiz Biz genişletmekteyiz."[1]

[163] Yeryüzünün yuvarlak olmasının hikmetine gelince; onun fazileti ve yedi (tabaka) olmasının üstünlüğü daha önce zikredilmişti. İmar yerlerinin çokluğunun sebebi olan gece ile gündüzün değişim göstermesi ve birbiri ardınca gelen durumların (sebepler zincirinin) da düzenli bir şekilde olması, daha sonra öğreneceğin şekildeki gibidir. İşte bu, çok büyük bir hikmettir.

[164] Yeryüzünün merkezde olmasının hikmetine gelince; yeryüzünün felekten uzaklığı birbirine uygun olduğu gibi yeryüzünün her bir tarafındaki durumlar da ona uygun olup yeryüzünün her tarafındaki hâlleri birbirine benzer. Aşağıda geleceği üzere, felekten ve yıldızlardan uzaklık ve yakınlık durumu ifrat-tefrit derecesinde büyük farklılıkları zorunlu kılar. Bu durum çok az bir çaba ile herkesin anlayabileceği açık bir hikmettir. İşte bu hikmetten, celâli yüce ve vergisi (ya da hibesi) genel olan Allah'ın ilminin, hikmetinin, kudretinin, ihsanının ve rahmetinin mükemmelliği ortaya çıkar.

ÜÇÜNCÜ FASIL: ÂLEMDEKİ GÖKSEL VARLIKLARIN DÜZENİ

[165] Biz Ay'ın, Güneş'in ve yıldızların tamamının bir gece ve gündüzde döngüsü tamamlanan hareketle hareket ettiğini görürüz. Bunlardan batıdan doğuya doğru doğanlar, yine orada bir zaman (sonra) kaybolurlar. Sonra ikinci kez doğuya tekrar dönerler ve ilk doğuşlarındaki gibi tekrar doğarlar. Bu hareket dâimîdir. Eşit şekilde doğuşları ve batışları olmayan yıldızlar da doğuş ve batışta aynı şekilde hareket ederler. Buna "günlük hareket"[2] denir. İlkinden daha hassas bir gözlemle fark ederiz ki onlar, yavaş bir hareketle batıdan doğuya doğru da hareket ederler. Bu iki hareket haddizâtında birbirlerine benzer ve tüm gök cisimlerini kapsar. Ay, Güneş ve ışık veren beş gezegenin hareketleri ise benzer olmayıp birbirlerinden farklıdır. Fakat bu farklılık ne özü itibariyledir ne de birinin diğerine kıyaslanmasıyladır.

---

[1] Zâriyât 51/50.

[2] Günlük hareket (İng. diurnal motion): Bir gün içinde olan ya da her gün tekrarlanan hareket.

[١٦٢] وكذا الدّائرة أوسع الأشكال السطحيّة وإلى هذا إشارة[١] في قوله تعالى: «وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ».[٢]

[١٦٣] وأمّا حكمة كُرِّيَة الأرض فالأفضليّة والسَبعة كما مرّ و[٣] اختلاف اللّيل والنّهار الذي هو سبب كثرة العمارة ونظام أحوال المتولّدات كما ستُعرِّفه وهذه حكمة عظيمة.

[١٦٤] وأمّا حكمة كون الأرض في الوسط فتناسبَ الأبعاد من الفلك وتشابه أحوال جوانب الأرض لأنّ القُرب والبُعد من الفلك والكواكب يوجب اختلافاتٍ شديدةً إفراطًا [ل/١٧/ب] وتفريطًا كما يجئ. هذه الحكمة ظاهرة يعرفها كُلّ أحد بأدنى سعيٍ يظهر منها كمال علم الله تعالى وحكمته وقدرته وفضله ورحمته جلّ جلاله وعمّ نواله.

الفصل الثالث: في ترتيب أجرام العالم

[١٦٥] نحن نرى النّيّرين والكواكب بأسرها متحرّكة بحركةٍ تتِمّ دورتها في يومٍ وليلةٍ وبطلع ما بطلع منها[٤] من المشرق إلى المغرب ويخفى فيه زمانًا ويعود إلى المشرق ثانيًا ويطلع[٥] كما طلع أوّلاً وهكذا دائمًا وتتحرّك الكواكب التي ليس لها طلوع وغروب على مُوازاة ما بطلع وبغرب[٦] وهذه الحركة تسمّى يَومِيّة ثم نجدها بنظرٍ أدقّ من الأوّل متحرّكة حركةً بطيئةً من المغرب نحو المشرق وهاتان الحركتان متشابهتان في أنفسهما شاملتان بجميع الأجرام العلويّة ثم نجد النّيّرين والخمسة المتحيّرة ذوِى حركاتٍ مختلفةٍ غير متشابهةٍ لا في أنفسها ولا بقياس بعضها إلى بعض[٧]

---

[١] «اشار» في [ل/١٧/ء]

[٢] سُورَةُ الذَّارِيَاتِ ٥١/ ٤٧.

[٣] «في» في [ل/١٧/ب]

[٤] «ويطلع ما يطلع منها» في [ن/١٢/ء]،[ل/١٧/ب]

[٥] «بطلع» في [ي/١٧/ء]

[٦] «يطلع ويغرب» في [ن/١٢/ء]،[ل/١٧/ب]

[٧] «إلى بعض» ناقص في [ل/١٧/ب]

Bu yüzden filozoflar ilk bakışlarında 9 feleğin varlığından söz etmiş, 2 tanesinin mezkûr iki harekete, 7 tanesinin de 7 gezegene ait olduğunu tespit etmişlerdir. Geri kalan bütün yıldızların ilk ikisi dışında bir hareketi olmadığından, 8. feleği o yıldızlara mekân olarak belirlemişlerdir. Aslında bu iki hareket birçok felek için mümkündür. Dolayısıyla 9. feleği en belirgin hareket, 8. feleği ise en gizli hareket için uygun görüp onun yıldızlarına, konumları sonsuza kadar sâbit olduğundan dolayı "Sâbit Yıldızlar" adını vermişlerdir. Böylece onlar gezegenlerden geri kalan 7 gezegeni, bir kısmının diğer bir kısmını gölgelemesine göre; 7. Zühal,[1] 6. Müşteri,[2] 5. Merih,[3] 4. Güneş, 3. Zühre,[4] 2. Utarid[5] ve 1. Ay şeklinde sıralamışlardır.

[166] Reis'ten (İbn Sînâ) ve gözlem yapan bir gruptan rivayet edildiğine göre; en uzak mesafesinde ve en yakın mesafesinde Zühre'nin görülmesi, Güneş'in kursunun yüzeyindeki hâle[6] gibidir. İleride geleceği üzere, Güneş'in yeryüzünden uzaklığı bu konuma uygun düşmektedir.

[167] Dolayısıyla feleklerin 8 tane olması ve hepsi için de ilk hareketin olması mümkündür. Fakat rasatla belirlendiği üzere gezegenlerin hareketleri; hız, yavaşlık, dönüş, yön, duruş, yeryüzüne yakınlık ve uzaklık açısından farklılık arz eder. Onlara göre basit olanın hareketleri farklılık göstermez, felekler için yırtılma imkânsızdır ve boşluk mümkün değildir. Onlar gözlemle tespit ettikleri üzere, her yıldızın feleğini, her biri benzer şekilde hareket eden feleklerden bileşik kılmışlardır. Öyle ki bu feleklerin konum ve hareketlerinden, yıldızın o bileşik hareketi meydana gelir. Bunu ileride ayrıntılı bir şekilde anlatacağız. İşte astronomi ilmi bu üç öncüle dayanır. (Ancak) onların bu görüşünün yanlışlığı bilinmektedir. Çünkü ilâhî/semavî kitaplarda yedi gök olarak zikredilmiştir.

[168] Din filozoflarından bir grup; "9. felek Arş, 8. felek Kürsî'dir." demişlerdir. Nitekim bu durum, şu âyete uygun düşmektedir: "O'nun kürsüsü bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır."[7]

---

[1] Satürn: (Eskiden) yedinci gezegen. Dış gezegenlerin üçüncüsü.

[2] Jüpiter: (Eskiden) altıncı gezegen. Dış gezegenlerin ikincisi.

[3] Mars: (Eskiden) beşinci gezegen. Dış gezegenlerin ilki.

[4] Venüs: (Eskiden) üçüncü gezegen. İç gezegenlerin ikincisi.

[5] Merkür: (Eskiden) ikinci gezegen. İç gezegenlerin ilki.

[6] Kurs-ı şems (İng. solar disk): Güneş'in gökyüzündeki izdüşümü olan parlak daire.

[7] Bakara 2/255.

فلذلك أثبت الحكماء في بادي[1] نظرهم تسعةَ أفلاك اثنان للحركتين المذكورتين وسبعةَ للسبعَة السيّارة ولمّا لم يكن لباقي الكواكب حركة غير الأوّلين جعلوا الفلك الثامن مكانًا لها. [ي/١٧/ب] وإن جاز كونها على أفلاك كثيرة وجَعلوا الفلك التّاسعَ للحركة الأظهر والثامن للحركة الأخفى وسَمّوا كواكبه بالثوابت لثباتٍ أوضاعها أبدًا. وجعلوا السبعة الباقية للسيّارات على ترتيب خسفٍ بعضها بعضًا. السابع لزحل، والسادس للمشتري، والخامس للمريخ ، والرابع للشمس، والثالث للزُهْرَة، والثاني للعطارد، والأوّل للقمر.

[١٦٦] ورُؤيَة الزُهْرَة [ن/١٢/ب] في بُعدتها الأبعد والأقرب كحالةٍ في صفحة جرم الشمس رُوِيَ عن الرئيس وعن جماعةٍ من الرّاصدين. وأيضًا بُعد الشمس من الأرض يناسِب هذا الوضع كما يجئ.

[١٦٧] وجاز أن يكون الأفلاك [ل/١٨/ء] ثمانيةً ويكون الحركة الأولى للمجموع ولمّا كانت حركات السيّارة[2] مختلفة بالسّرعة والبُطؤ والرِّجعة والاستقامة والوقوف والقُربِ والبُعدِ من الأرض كما وجد بالرّصَد وكان عندهم [س/٥٧/ب] أنّ البسيط لا يجوز عليه اختلاف حركات وأنّ الفلك ممتنع[3] الخُرق وأنّ الخلاء مُحال. جعلوا فلك كُلّ كوكبٍ مركّبًا من أفلاك يتحرّك كُلّ منها حركة متشابهة بحيث تحصل[4] من أوضاعها وحركاتها حركة كوكبة المركّبةُ كما وَجد بالرصد. وسنذكر هذا مفصَّلاً. فعِلمُ الهيئةِ مَبنيٌّ على المقدّمات الثلاث وقد عُرِف منعها ولِما كان المذكور في الكتب الإلهيّة السَموات السبع.

[١٦٨] فقال قومٌ من حكمآء الملّة: إنّ التاسع هو العرش والثامن الكرسيّ. وهذا يناسبُ قوله تعالى: «وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ»[5]

---

[1] «باب الحال» في [ل/١٧/ب]

[2] «السيارات» في [ل/١٨/ء]

[3] «الممتنع» في [ل/١٨/ء]

[4] «يحصل» في [ل/١٨/ء]

[5] سُورَةُ البَقَرَةِ ٢/ ٢٥٥.

[169] Hadiste de şöyle denilmiştir: “Yedi göğün Kürsî’ye olan nispeti, ancak geniş düzlük bir arazide (bir çölde) bırakılmış bir gerdanlık gibidir. Arş’ın Kürsî’ye büyüklüğü/üstünlüğü ise bu geniş düzlük arazinin gerdanlığa olan büyüklüğü/ üstünlüğü gibidir.”[1]

DÖRDÜNCÜ FASIL: BÜYÜK DAİRELER

[170] Meşhur matematikçiler, daireleri ve çaplarını ölçmek istedikleri zaman, her daireyi 360 parçaya ve çapını da 120 parçaya bölüp her bir parçayı 60 dakikaya ve her dakikayı da 60 saniyeye ve 60 saniyeyi de saliseye, saliseyi de dörde (santisaliseye) böldüler.

[171] Bilinen en meşhur daireler sekiz tanedir:

1. Daire: Günlük hareket kuşağıdır. Büyük dairelerin en belirgini budur. Güneş onun üzerinde olduğu zaman, o dairenin bulunduğu her yerde gece ve gündüz eşit olduğu için “Ekvator (Ekvator dairesi)”[2] olarak isimlendirilmiştir. Bu dairenin iki kutbu, günlük hareketin iki kutbu diye adlandırılır. Bunlardan biri kuzey, diğeri güney kutbudur. Bu dairenin parçalarına “zaman” adı verilir. Çünkü zaman öncelikle onun hareketiyle ölçülür. Feleğin üzerinde varsayılan her nokta, günlük hareketinde Ekvator’a denk bir daire meydana getirir. Bunların hepsi birden “günlük yörüngeler” adını alır.

2. Daire: İkinci hareketin[3] kuşağına “burçlar kuşağı”[4] denir. İki kutbuna “burçlar kutbu”, parçalarına da “derece” adı verilir. Bu parçalar, dik olmayan açılarla, “itidal noktaları” adı verilen karşılıklı iki noktada hareket eden tüm feleklerde “Ekvator”u keser. İşte Güneş, bu iki noktanın lâzımıdır ve ondan ayrılmaz. Güneş geçtiğinde meydana gelen bu kesişme eğer kuzeyde olursa “ilkbahar ekinoks noktası”[5];

---

[1] Bkz. İbn Hibbân, *Sahîh*, thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1993, c. I, s. 76, nr. 79.

[2] Hatt-ı istivâ, ekvator (İng. equator, Lat. equator): Ekvator dairesi. Yer merkezinde dönme eksenine dik olan düzlemin yeryuvarlağı ile arakesiti.

[3] İkinci hareket (Lat. motus stellarum): Güneş’i ve yıldızları batıdan doğuya doğru döndüren hareket. “Güneş’i ve yıldızları batıdan doğuya doğru döndüren ikinci hareket, birinci hareketin yönüne terstir ve birinci hareketin kutuplarından farklı iki kutup üzerindedir. Bu iki kutba uzaklığı eşit ve ikinci hareket kuşağı olan büyük orta daire ‘ekliptik’ olarak adlandırılır.”

[4] Burçlar kuşağı, ekliptik, tutulum dairesi (Lat. ecliptica, signifero, zodiac): Güneş’in bir yıl boyunca üzerinde dolandığı daire. “Çevreleyen kürelerin adedi, yıldızların bütün hareketleri ile birlikte, sekizdir. Bunlardan yedisi yedi gezegen için, en yüksek olan sekizincisi ise sabit yıldızlar içindir ve burçlar kuşağı olarak adlandırılır.”

[5] el-İ’tidalü’r-rebî’î: İlkbahar ılımı (İng. vemal equinox): Güneş’in ilkbahar noktasına (Koç burcuna) gelmesi ve bu andaki ılım.

[١٦٩] وجاء في الحديث: «السموات السبع في جنب[١] الكرسيّ كحلقةٍ في قلادة والكرسيّ في جنب العرش كحلقة في قِلادة».[٢]

الفصل الرابع: في الدّوائر العظمى المشهورة

[١٧٠] الحُسّاب لمّا أرادوا بتقدير الدّوائر وأقطارها جعَلوا كُلّ دائرة ثلاثمئة وستّين جزأً وقطرها مئة وعشرين جزأً وكُلّ جزءٍ ستّين دقيقة وكُلّ دقيقة ستّين ثانية وعلى هذا ثالثة ورابعة.

[١٧١] وأشهر الدّوائر [ي/١٨/ء] العظمى ثمانية:

أ: منطقة الحركة اليوميّة وهي أظهر الدوائر العُظمى وسُمّيت دائرةً معدّل النهار لتعادل اللّيل والنّهار في جميع البقاع عند كون الشمس عليها ويُسمّى قُطباها قطبي الحركة اليوميّة. أحدهما شمالِيّ والآخر جنوبِيّ. ويسمّى أجزاؤها[٣] أزمانًا لأنّ الزمان مقدّر اَوّلاً بحركتها وكُلّ نقطةٍ تفرض[٤] على الفلك فهي تفعل[٥] بحركتها اليوميّةِ دائرةً متوازيةً[٦] لمعدّل النهار وتسمّى جميعُها المدارات اليوميّة.

ب: منطقة الحركة الثانية ويسمّى منطقة البرُوج وقطباها قطبي البرُوج وأجزاؤها دَرجًا وهي تُقاطع معدّل النّهار في جميع الأفلاك [ل/١٨/ب] التي تتحرك[٧] بالحركتين على زوايا[٨] غير قائمةٍ على نقطتين متقابلتين تسمّيان نقطتي الاِعتدال والشمس يلازم[٩] هذه المنطقة والتقاطع الذى[١٠] إذا جَازَتْه صارت شماليّة تسمّى نقطة اِعتدال ربيعي

---

[١] «جنب» ناقص في [س/٥٧/ ب]

[٢] «وجاء في الحديث السموات السبع في الكرسيّ كخلقةٍ في قلادة والكرسيّ في جنب العرش كخلقة في قلادة» ناقص في [ي/١٨/ب]،[ل/١٨/ء]: أبو المظفر منصور بن محمد بن عبد الجبار السمعاني, تفسير القرآن, تحقيق: ياسر بن إبراهيم, الرياض ١٩٩٧, ١/٢٥٨.

[٣] «أجزؤها» في [ل/١٨/ء]

[٤] «يفرض» في [ل/١٨/ء]

[٥] «يفعل» في [ل/١٨/ء]

[٦] «موازيةً» في [ل/١٨/ء]

[٧] «يتحرك» في [ي/١٨/ء]،[ل/١٨/ء]

[٨] «زواياها» في [ل/١٨/ب]

[٩] «اللازم» في [ل/١٨/ب]

[١٠] «التى» في [ل/١٨/ب]

diğeri de "sonbahar ekinoks noktası"[1] adını alır. Burçlar kuşağı; bu iki ekinoks noktasından biri kendilerinin başlangıcı olan 12 eşit kısma bölünmüştür. Bu kısımların başlangıçlarından, 6 dairenin ve burçların iki kutbunun geçtiği farz edilir. Felek, kutuptan kutba, en ve uzunluk itibariyle 30 derece olan 12 kısma ayrılır. Her bir kısma bir "burç" adı verilir. Bu kısımlardan her birinde meydana gelen şey o burçtan sayılır. Burçlar kuşağı, burçların ortalarından geçer. Burçların isimleri meşhurdur ve bu isimler, sâbit yıldızların isimlendirme vaktinde meydana gelen hizasına göre düşünülen yıldızların şekillerinden alınmıştır. Bu sûretler bulundukları konumlardan ayrıldıklarında, sözü edilen hizada bulundukları sûretlerle adlandırılırlar. Çünkü burçların şekillerinin oluş âleminde kendilerine ait özellikleri ve insanların doğum, ahlâk ve fiillerinin şekillenmesinde etkileri vardır. Burçların başlangıcı daima, ilkbahar ekinoksunu kesen noktadır, yoksa burçlar kuşağının da bu noktada bulunan parçası değildir. Çünkü feleğin parçaları hareketli olduğu için bu noktaya da uğrar. Gerçekte burçlar, Ekvator kuşağı üzerinde belirli bir konumda olup onun üzerinde sâbittirler.

3. Daire: Dört kutba uğrayan büyük bir daire düşünülür. Onun böyle adlandırılmasının nedeni, -daha önce açıklandığı üzere- bu dairenin iki kuşak üzerinde dik açı oluşturarak her iki kutba uğradığı kabul edildiğindendir. Bu yüzden onun iki kutbu, iki ekinoks kutbu olur ve burçlar kuşağından iki noktaya uğrayarak geçer. Onun yanında burçlar kuşağının meylettiği nihaî bir nokta vardır. Onun kuzeye ait iki değişken kutbu yazlık, güneye ait olanı ise kışlık olarak adlandırılır. Bu daire, burçların başlangıçlarına uğrayan enlemesine 6 daire içerisinde yer alır.

---

[1] el-İ'tidalü'l-harîfî: Sonbahar ılımı (İng. autimnal equinox): Güneş'in sonbahar noktasına (Terazi burcuna) gelmesi ve bu andaki ılım.

والآخر نقطة اِعتدال خريفيّ وقسم منطقة البرُوج باثني عشر قسمًا متساويةً بحيث وقع كُلّ[١] من الاِعتدالين [ن/١٣/ء] مبدأً قسم من تلك الأقسام وفُرِض مرُور ستّ دوائر بأوائل تلك الأقسام وقطبيّ البرُوج فانقسم الفلك بإثنى عشر قسمًا كُلّ قسم في العرضِ من القطب إلى القطب وفي الطول ثلاثون درجة وسمّيَ[٢] كُلّ قسم برُجًا وكُلّ ما يقع[٣] في كُلّ قسم منها يكون في ذلك البرج ومنطقة البرُوج تمرُّ بأوساط البرُوج، وأسماء البرُوج مشهورة وهي مأخوذة من صوَر تُوهّمت من كواكبٍ وقعت وقت التَسمِيَة بحزائها من الثوابت وإذا انتقل الصُوَر[٤] عن[٥] محاذاتها لزم تسْميَتها بصورٍ وقعت وَقْتَئِذٍ بحزائها لأنّ صوَر البرُوج لها خواصّ في عالم الكون[٦] وتأثيرات في صُور المواليد وأخلاقهم وأفعالهم ومبدأ البرُوج دائمًا نقطة التقاطع الرّبيعيّ لا الجزء الذي يكون عند تلك النقطة [ي/١٨/ب] من فلك البرُوج فإنّ أجزائه لكونه متحركًا مارّة على تلك النّقطة فالبروج بالحقيقة مواضع مُعيَّنةٌ من فلك معدّل النهار ثابتة عليه.

ج: يُتَوهّم دائرة عظيمة تمرّ بالأقطابِ الأربعة ويسمّى بهذا الإسم وهي تقوم على كُلّ واحدة من المنطقتين على زوايا قائمةٍ لمرورها[٧] على قطبهما[٨] كما مرّ ويكون قطباها نقطتي الاِعتدالين وتمُرّ بنقطتين من فلك البرُوج عندها[٩] غاية ميل منطقة البرُوج من معدّل النهار وتسمّيان نقطتي الإنقلابين للشماليّة صيفيّةً وللجنوبيّة شتْويّة وتكون هذه الدائرة [ل/١٩/ء] واحدة من[١٠] الدوائر الستّ العرضيّة المارّة بأوائل البرُوج.

---

[١] «قسم» زائد في [ل/١٨/ب]
[٢] «يسمّى» في [ل/١٨/ب]
[٣] «يقطع» في [ل/١٨/ب]
[٤] «الصورة» في [ل/١٨/ب]
[٥] «من» في [ل/١٨/ب]
[٦] «والفساد» زائد في [ل/١٨/ب]،[ن/١٣/ء]
[٧] «بمرورها» في [ل/١٨/ب]
[٨] «قطبهما» في [ل/١٨/ب]
[٩] «عندهما» في [ل/١٨/ب]
[١٠] «في» في [ل/١٩/ء]

4. Daire: Burçlar kuşağından bir parçaya yani herhangi bir parçaya veya bir yıldıza ve Ekvator'un iki kutbundan birine uğrayan bir dairenin var olduğu kabul edilir. Bu daire "eğim dairesi"dir.[1] O parça ile Ekvator arasında oluşan yay, yıldızla Ekvator arasında oluşan o parçanın eğimidir. Bir diğer ifade ile o yıldızın Ekvator'dan uzaklığını gösterir.

5. Daire: Burçlar kuşağından bir parçaya yani herhangi bir parçaya veya herhangi bir yıldıza ve burçlar kuşağının iki kutbundan birine uğrayan bir dairenin var olduğu kabul edilir. Bu daire "enlem dairesi"dir. O parça ile Ekvator arasında oluşan yay, söz konusu parçanın enlemidir; yıldızla felek burcu arasındaki yay ise yıldızın enlemidir. Eğimin en yüksek olduğu yerde, meyil ve enlem daireleri kutuplardan geçenle birleşir. Yıldızın uzunluğu burçlar kuşağından bir yay olup peş peşe ilkbahar ekinoks noktası ile yıldız arasında yer alır. Yıldız aynı kuşakta ise veya enlem dairesini kesen noktasında kuşak ile burçlar kuşağı arasındaysa ve yıldız da enlem sahibi ise bu uzunluk "takvim"[2] diye adlandırılır. Bu beş daire, daha aşağı seviyeli daireler dikkate alınmaksızın var sayılmıştır. Geri kalan üç daireyse daha aşağı seviyeli daireler dikkate alınarak var sayılmıştır.

6. Daire: Ufuk dairesi, felekte gizli olanla açık olanı ayıran büyük dairedir. Bu dairenin iki kutbundan birine "tepe" diğerine "taban" denir. Yeryüzü üzerinde ona denk düşen dairelere "irtifa mukantaraları"[3]; altındakilere ise "inhitat mukantaraları"[4] denir.

7. Daire: Gün yarısı dairesi: Bu daire, günlük hareket bâbında felekte yükselen yarı ile -ki doğu yarısıdır- alçalan yarıyı -ki batı yarısıdır- ayıran dairedir. Ufkun iki kutbuna ve Ekvator'un iki kutbuna uğrar. Günlük yörüngelerin görünen ve gizli olan parçalarını ikiye böler. Yine aynı şekilde daima açık ve gizli olan yörüngeleri de ikiye böler.

---

[1] Eğim (İng. inclination, Lat. declinatio): 1. Taşıyıcı kürenin ekliptiğe olan eğimi. 2. İnhiraf, deklinasyon, dikaçıklık, yükselim: Bir gökcisminin gök küresinde ekvator düzlemine göre açısal uzaklığı. 3. Eğiklik (İng. inclinatian): Bir düzlemde hareket eden bir gökcisminin yörünge düzleminin belirtilmiş herhangi bir düzleme göre yaptığı açı.

[2] Boylam (İng. longitude, Lat. longitudo): 1. Bir gök cisminden ve ekliptiğin kutuplarından geçen büyük dairenin, ilkbahar ılımından (Koç noktası) ve ekliptiğin kutuplarından geçen daireden açısal uzaklığı. 2. Coğrafî boylam: Yerküre üzerindeki herhangi bir noktadan geçen meridyenin başlangıç meridyeninden açısal uzaklığı.

[3] Mukantarat-ı irtifa: Yükseklik daireleri. Ufka paralel olan yükseklik dairelerinin ufkun üzerinde olanları.

[4] Mukantarat-ı inhitat: Alçaklık daireleri: Ufka paralel olan yükseklik dairelerinin ufkun altında olanları.

ض: يُتوهّم دائرة تمرّ بجزء من منطقة البرُوج أيُّ جزء كان أو بكوْكبٍ ما وبقطبي معدّل النهار فهي دائرة الميل. والقوسُ الواقعة منها بين ذلك الجزء وبين معدّل النهار فهي ميل ذلك الجزء الواقعة بين الكوكب وبين معدّل النهار هي بُعد ذلك الكوكب من معدّل النهار.

ه: يُتوهّم دائرة تمرّ بجزء من منطقة[١] البرُوج أيُّ جزء كان أو بكوكب[٢] ما وبقطبي فلك البرُوج فهي دائرة العرض. والقوس الواقعَة منها بين ذلك الجزء وبين المعدّل النهار هي عرض ذلك الجزء الواقعة منها[٣] بين الكوكب وفلك البرُوج عرض الكوكب وعند غاية الميل يتّحد دائرتا الميل والعرض مع المارّة بالأقطاب[٤] وطول الكوكب قوس من فلك البرُوج على التوالي يقع بين نقطة الِاعتدال الربيعيّ وبين الكوكب إن كان الكوكب على نفس المنطقة أو بين النقطة[٥] التي تقطع[٦] دائرة عرضه منطقةَ [ن/١٣/ب] البرُوج عليها إن كان الكوكب ذا عرض ويسمّى الطّول تقويمًا فهذه[٧] خمسُ دوائر يُتوهّم من غير ملاحظة السفليّات [ي/١٩/ء] والثلاث الباقية بملاحظتها.

و: دائرة الأفق وهي الدّائرة العظيمة الفاصلة بين الظاهر والخفيّ من الفلك و أحد قطبيها سمّيت الرأس والآخر تحت الرجل وتسمّى[٨] دوائر المُوازيَة لها فوق الأرض مُقنطرات[٩] الارتفاع والّتى تحتها مُقنطرات[١٠] الانحطاط.

د: دائرة نصف النهار وهي الفاصلة بين النصف الصاعد من الفلك بقياس الحركة اليوميّة وهو النصف الشرقيّ والنصف الهابط وهو النصف الغربيّ وهي تمرّ بقطبي الأفق وقطبي معدّل النهار وهي تُنَصِّف القِطَع الظاهرة والخفيّة من المدارات اليوميّة والمدارات الأبديّة الظهور والخفآءِ بأسرها [ل/١٩/ب] أيضًا

---

[١] «من نقطة» في [ل/١٩/ء]
[٢] «كوكب» في [ل/١٩/ء]
[٣] «بين ذلك الجزء وبين المعدّل النهار هى عرض ذلك الجزء الواقعة منها» ناقص في [ل/١٩/ء]
[٤] «الأربعة» زائد في [س/٥٧/ب]
[٥] «المنطقة» في [ل/١٩/ء]
[٦] «ايقطع» في [ل/١٩/ء]
[٧] «هذه» في [ل/١٩/ء]
[٨] «يسمى» في [ن/١٣/ب]،[س/٥٧/ب]،[ي/١٩/ء]
[٩] «مُنقطرات» في [ل/١٩/ء]
[١٠] «مُنقطرات» في [ل/١٩/ء]

Bu daire Ekvator'un kutuplarına ve ufka uğradığı için, bu her ikisi de onun iki kutbuna uğrar. Dolayısıyla onun iki kutbu, bu ikisinin kesişim noktaları olur. Böylece bu iki kutup, iki ekinoksun doğuş ve batış yeri olur ki "doğu ve batı noktası" diye adlandırılır. Ekvator kutbu ile ufuk dairesi veya ufuk kutbu ile Ekvator arasında oluşan yay ise "bulunulan ülkenin enlemi" diye isimlendirilir.

8. Daire: İrtifa dairesi, felek üzerinde varsayılan herhangi bir noktaya uğrayan dairedir. Buna tepe ve taban denir. Uğradığı nokta yerin üzerinde ve yerle ufuk arasında ise buna dairenin irtifası, bunların altında ise onun inhitatı adı verilir.

BEŞİNCİ FASIL: GÜNEŞ'İN FELEKLERİ VE HAREKETLERİ

[172] Güneş'in hareketi, burçlar kuşağının yarısında yavaş, diğer yarısında ise hızlı olur. Yavaşlama zamanının ortalarında Güneş'in kursu, hızlanma zamanının ortalarındakilerden biraz daha küçüktür. Zira yavaşlama ve hızlanma zamanlarının ortalarında tam Güneş tutulması gözlendiğinde Güneş'in, ilkinde yerinde duruyormuş gibi, ikincisinde ise yerinde durmuyormuş gibi veya kendisinden geriye bir nur halkası kalmış gibi görünür.

[173] Ay tutulmasının her iki hâlinde ise eşit uzaklık söz konusudur. Bu durum, Güneş'in yavaşlama döneminde âlemin merkezinden daha uzak, hızlanma döneminde ise âlemin merkezine daha yakın olduğuna delil getirilir. Güneş'in yavaşlığındaki yarılanma ve hızlandığındaki yarılanmada -dahası Güneş'in bir tür yavaşlama, hızlanma, uzaklaşma ve yakınlaşma gibi âlemin merkezine göre konumundaki herhangi bir durumu, peş peşe burçlar kuşağının parçalarında intikalini gerektirir ki- bu, saniye (derece) düzeyindeki bir hareketle sâbit yıldızların intikaline yakın bir harekettir. İşte bu nedenle Güneş'in; merkezi âlemin merkezi olan, kuşağı burçlar kuşağının yüzeyi olan, kutbu da burçlar kutbunun eksen üzerinde bulunan feleği vardır. Buna burçlar kuşağını temsil eden felek denir. Çünkü bu felek, burçlar feleğine merkez, kuşak ve iki kutup bakımından uygun düşer. O aynı zamanda yıldız için burçlar kuşağı konumundadır.

ولكونها مارّة بأقطاب معدّل النهار والأفق فهما تمرّان بقطبيها فيكون قطبَاها نقطتي تقاطعَيْهما وهما مطلع الِاعتدالين ومغيبهما وتسميان بنقطتي[١] المشرق والمغرب، والقوس الواقعة منها بين قطب معدّل النهار ودائرة الأفق أو بين قطب الأفق ودائرة معدّل النهار يسمّى عرض البلد.

ح: دائرة الاِرتفاع وهي التي تمرّ بأيّة نقطة تفرض على الفلك وسمّيت الرأس والرِّجْل فإن كانت النقطة فوق الأرض فما بينها وبين الأفق اِرتفاعها وإن كانت تحتها فهو انحطاطها.

الفصل الخامس: **في أفلاك الشمس وحركتها**

[١٧٢] وُجِدت حركة الشمس في نصف من فلك البرُوج بعينه بطيئةً وفي النصف الآخر سريعةً ووُجِد جرمها في أواسط زمان البطء أصغر قليلاً ممّا كان في أواسط زمان السرعة بأن رصدت كسوفاتها التامَّة في أواسط البُطء [س/٥٨/ء] و أواسط السرعة فوجدت الشمس في الأوّل ماكِثةً زمانًا وفي الثاني غير ماكِثة أو بقيَتْ منها حلقة النّور.

[١٧٣] والقمر في الحالين على بُعد واحد فاستدلّ من ذلك [ي/١٩/ب] على كونها في البُطء أبعد من مركز العالم وفي السرعة أقرب. ووُجِد لمنتصفي[٢] بطئها وسرعتها بل لكلّ موضعٍ يكون لها فيه ضرب من البُطء والسُرعة والبُعد والقُرب من مركز العالم انتقال في أجزآء منطقة البرُوج على التوالي قريبًا من انتقالات الثوابت بالحركة الثانية فاقتضى ذلك أن يكون للشمس [ن/١٤/ء] فلك مركزه مركز العالم ومنطقته في سطح منطقة البرُوج وقطبه على محور قطب البرُوج ويسمّى ذلك الفلك الفلك الممثّل بفلك البرُوج لكونه موافقاً له بالمركز والمنطقة والقطبين وهو [ل/٢٠/ء] يقوم للكوكب مقام فلك البرُوج

---

[١] «نقطتي» في [ي/١٩/ء]،[س/٥٧/ب]،[ل/١٩/ب]

[٢] «بمنتصفي» في [ل/١٩/ب]

Burçlar kuşağı üzerinde olduğu varsayılan tüm parçalar, bu kuşağın parçalarıyla hizalanır. Şöyle ki: Âlemin merkezinden doğru parçaları çıkacak olursa bu feleğin bölümlenmiş parçalarına uğrar. Sonuçta bu feleğin kalınlığında bir başka felek bulunur. Onun merkezi âlemin merkezinin dışındadır. Buna da "dış felek" adı verilir. İşte Güneş onun kalınlığında yer alır. Hem merkeze hem çevresine aynı oranda ve benzer hareketlerle hareket eder. Bir diğer ifade ile bu felek, Güneş'i ardı ardına hareket ettirir. Bu durumda o feleğin hareketi, "merkezî hareket" diye adlandırılır. Her bir gün içerisinde, biraz fazlalığıyla 59 dakika olarak ölçülmüştür. Şurası açıktır ki bu feleğin iki yanından biri âlemin merkezinden daha uzak; diğer tarafı ise daha yakın olacaktır. En uzakta olan noktasına "en uzak mesafe (apoje/evc/yeröte)"[1] denir. Bu tarihte Güneş, Yengeç burcunun başındadır. En yakın olduğu noktadaki konumuna da "en yakın mesafe (perije/hadid/yerberi)"[2] denir. Bu tarihte Güneş, Oğlak burcunun başındadır. İlk yarıda Güneş, âlemin merkezinden en uzaktadır ve hareketi de en yavaştır. Çünkü burçların parçaları orada daha geniştir ve âlemin merkezinden uzak olmak parçaların genişliğini gerektirir. İkinci yarıda ise daha yakındır ve hareketi daha hızlıdır. Çünkü orada parçalar biraz daha sıkışıktır.

[174] Ortak merkezli küre,[3] sâbitlerin hareketi ile (doğru orantılı) hareket eder. Böylece en uzak mesafe ve en yakın mesafeyi de hareket ettirir. Bu hareket merkezin hareketine eklendiğinde, bu toplama "orta hareket" adı verilir. Bu da onun iki feleğinin hareketinin şeklidir.

---

[1] Evc: Yeryuvarına göre, yeröte. Güneş'e göre, günöte. En uzak mesafe (İng. apogee, Lat. apmeum): Bir gezegenin Yer'e en uzak olduğu nokta.

[2] Hadid: Yeryuvarına göre, yerberi. Güneş'e göre, günberi. En yakın mesafe (İng. perigee, Lat. perigceum): Bir gezegenin Yer'e en yakın olduğu nokta.

[3] Ortak merkezli küre (Lat. concantricus): Merkezi ekliptiğin merkezi (yer) olan küre.

ويكون جميع أجزآء فلك البرُوج موهومًا[١] عليه على محاذاة أجزآء فلك البرُوج بحيث لو أُخرجت حطُوطٌ مستقيمة من مركَز العالم لمرّت على المحاذيات[٢] وتكون في ثخنه فلك آخر مركزه خارج عن مركز العالم يسمّى الفلك الخارج المركز ويكون الشمس في ثخنه وهو يتحرّك حركاتٍ متشابهةً بالنّسبة إلى مركزه ومحيطِه ويُحرّك الشمس على التوالي ويسمّى حركته حركة المركز وهي كُلّ يوم تسع وخمسُون دقيقةً وكسرا[٣] ولا خفآء أنّ أحد جانبي هذا الفلك يكون أبعد من مركز العالم والجانب الآخر أقرب والنقطة التي هي أبعد النقاط يسمّى أوجًا وهو في هذا التاريخ في أوّل السرطان والّتى هي أقرب تسمّى حضيضًا وهو في أَوّل الجديِ فالشمس في النصف الأوّل يكون أبعد من مركز العَالم وتكون[٤] حركتها أبطء لكون أجزآء البروج هناك أوسع لأنّ البعد من مركز العالم يقتضي سَعة الأجزآء وفي النصف الثاني أقرب ويكون حركتها أسرع لكون الأجزآء ثمة أَضيق.

[١٧٤] ويتحرّك المُمثَّل [ي/٢٠/ء] بحركة الثوابت وتُحرّك الأوج والحضيض وإذا ضُمّت هذه الحركة مع حركة المركز يسمّى المجموع حركَة الوسَط وهذه صورة فلكيها[٥].

---

[١] «هوما» في [ل/٢٠/ء]

[٢] «مجازيات» في [ل/٢٠/ء]؛ «محاذيات» في [س/٥٨/ء]

[٣] «كسر» في [ن/١٤/ء]،[ي/١٩/ب]،[ل/٢٠/ء]

[٤] «يكون» في [ل/٢٠/ء]

[٥] «فلكيها» ناقص في [ل/٢٠/ء] ؛ «حركات الشمس بسبب السرعة البطؤ بدن البرُوج فيطول مدة قطع البرُوج الستة على لأرض هو مدّة عشرة ايّام أو اقلّ أو اكثر على خلاف فيه» زائد في [ل/٢٠/ء]

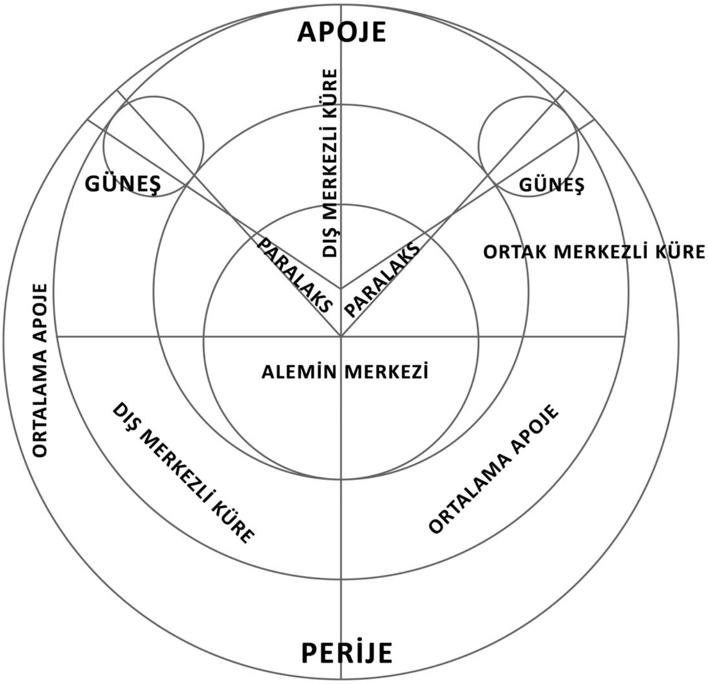
APOJE
DIŞ MERKEZLİ KÜRE
GÜNEŞ
GÜNEŞ
PARALAKS
PARALAKS
ORTAK MERKEZLİ KÜRE
ORTALAMA APOJE
ALEMİN MERKEZİ
DIŞ MERKEZLİ KÜRE
ORTALAMA APOJE
PERİJE

Şekil 4: Güneş'in Felekleri ve Hareketleri

[175] Güneş'in, ortak merkez diye bilinen âlemin merkezine göre olan görülebilir hareketi ve dış merkeze göre orta hareketi diye bilinen hareketinden farklılık gösteren miktarda tek bir hareket farklılığı vardır. Bu, Güneş'in merkezinde ve onun iki feleğinin (orta ve dış merkez) iki merkezinden çıkan iki çizgi ile bir açı oluşturur. Onun ucu yani en uzak mesafe ve en yakın mesafeye uğrayan çizgiyle diğer çizginin kesişen iki tarafına orta uzaklıkta, âlemin merkezinde dik açıyla buluşur. Ama en uzak mesafe ve en yakın mesafede iki doğru birbiriyle örtüştüğü için bu açı kaybolur. Böylece onun uç noktası, iki merkez arasındaki mesafe kadar olur. Batlamyus'a göre bu böyledir.

[176] Müteahhirîn'e (Batlamyus'tan sonra gelenlere) göre ise merkez dış yarıçapı 60 derece olur. Farklılık da; Güneş daima iniyor şekilde ise ortadan eksik, yükseliyor ise fazla olur.

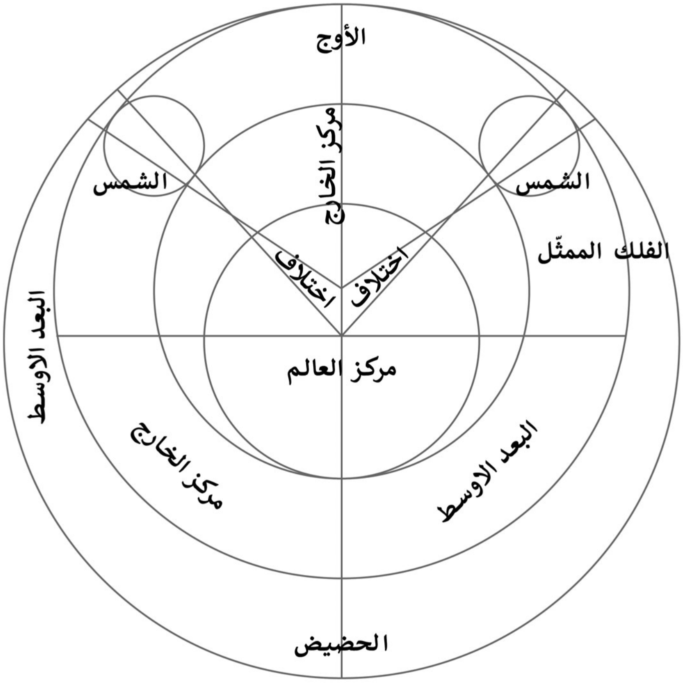
الأوج
مركز الخارج
الشمس
الشمس
الفلك الممثّل
اختلاف
اختلاف
البعد الاوسط
مركز العالم
مركز الخارج
البعد الاوسط
الحضيض

صورة ٤؛ أفلاك الشمس وحركتها

[١٧٥] ويلزم الشمسَ اختلاف [ن/١٤/ب] واحد بقدره يتخالف حركتها المرئيّة التي[1] بحسب مركز العالم الذى هو مركز الممثل وحركتها الوُسْطى التي بحسب مركز الخارج وهو زاوية تحدّث عند مركز الشمس من خطّين يُخرَجان من مركزي فلكيها[2]. [ل/٢٠/ب] وغايته يكون في البُعدين الأوسطين أعني طرفي الخطّ المُقاطِع مع الخطّ المارّ بالأوج والحضيض على مركز العالم على زوايا قائمةٍ وينعدم عند الأوج والحضيض لانطباق الخطّين حينئذٍ ويكون غايته بقدَر ما بين المركزين وهو عند بطلميوس.

[١٧٦] وعند المتأخّرين على أنّ نصف قطر الخارج المركز[ي/٢٠/ب] ستون ويكون الاختلاف ناقصًا عن الوسَط مادامت الشمس هابطة وزائدًا ما دامت صاعدة.

---

[1] «التى» ناقص في [ل/٢٠/ء]
[2] «فلكيهما» في [ل/٢٠/ب]

[177] Matematikçilerin literatüründe en uzak mesafe; Koç burcunun başlangıcı ile en uzak mesafe arasında -art arda olan- ortak merkezdir. Merkez ise dış merkez ile en uzak mesafe arasında yer alır. Güneş'in kursunun merkezinde art arda ve ortada ikisinin toplamı olacak şekilde ve geriye kalan yıldızlarda ise episikl[1], Güneş'in kursunun merkezinde sayılır.

[178] Takvim (boylam) ise ortak merkezli kürenin Koç burcunun başlangıcı ile âlemin merkezinden yıldızların kursunun merkezine uzanan doğru arasında yer alır. Onların açıklamaları bundan ibarettir. Onların, Güneş için iki feleğin varlığını kabul etmeleri, felekler için yırtılma olmamasını öngörmelerindendir. Hâlbuki yırtılma mümkün olduğuna göre, Güneş'in de bir feleğinin olması mümkündür. Sanki Güneş, denizdeki balığın yüzüşü gibi o felekten dış merkez yörüngesine uygun olarak hareket eder. Aynı husus diğer yıldızlar için de geçerlidir. Nitekim şu âyet bu duruma işaret eder: "Her biri bir yörüngede yüzmektedir."[2]

[179] En uzak mesafe ve en yakın mesafenin hikmetine gelince; Güneş'in yörüngesi tek düze ve merkeze uygun olsaydı, yeryüzünü su kaplar ve ekolojik sistem yok olurdu. Bu yüzden ilâhî hikmet, Güneş yörüngesinin bir tarafının yeryüzüne daha yakın diğer tarafının daha uzak olmasını gerektirerek Güneş'in yakınlığının, havanın sıcak ve kuru olmasından dolayı suların daha yakın olan tarafa çekilmesini sağlamıştır. Çünkü havanın sıcaklığı ve kuruluğu suların çekilmesini sağlar. Diğer tarafta Güneş; uzak, hava soğuk ve kuru olduğu için inkişaf eder. Böylece en uzak mesafe kuzeyde olduğu için kuzey tarafının açıkta (karaların çokluğu) kalmasını, güney tarafında ise -en yakın mesafenin güneyde olmasından dolayı- denizlerin daha çok olmasını sağlar. Sular da en uzak mesafe ve en yakın mesafenin hareketine bağlı olarak hareket ederler. En uzak mesafe güney tarafına ve en yakın mesafe kuzey tarafına ulaştığında, kuzey tarafı suya dalar, güney tarafı açığa çıkar. Bu çok uzun bir sürede gerçekleşir. Çünkü en uzak mesafe, sâbit yıldızların hareketi gibi hareket eder. Onlar ise tek bir devri 36 bin senede tamamlar. Bu, mütekaddimînin görüşüne göredir. Müteahhirîn ise 24 bin sene demişlerdir.

---

[1] Episikl (Lat. Epicyclus): Eksantrik daire üzerinde yer alan ve gezegenin üzerinde dolandığı küçük dairedir.

[2] Yâsîn 36/40.

[١٧٧] والأوج باصطلاح الحُسَّاب ما يقع من الممثِل بين أَوّل الحمل ونقطة الأوج على التوالي والمركز ما يقع من الخارج المركز بين الأَوج ومركز جرم الشمس على التوالي والوسط مجموعهما وفي باقي الكواكب يعْتبر مركز التدوير مكان مركز جرم الشمس.

[١٧٨] والتقويم ما يقع من الممثل بين أَوّل الحَمل وطرف الخطّ الخارج من مركز العالم إلى مركز جرم الكواكب.[١] هذا ما ذكروه. وإنّما أَثْبَتُوا لها فلَكين لئلّا يلزم الخَرق ولمّا ثبت جواز الخَرق فجاز أن يكون للشمس فلك واحد وهي تجري فيه كالحوت في المآء على مَدارٍ خارج المركز وكذا في باقي الكواكب كما يجئ وإلى هذا وقعَت الإشارة بقوله تعالى: «وَ[٢] كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ».[٣]

[١٧٩] وأمّا حكمة الأَوج والحضيض فهي أنّ مدار الشمس لو كان موافق المركز لأحاط الماءُ بجميع الأرض وبطلت المواليد فاقتضت الحكمة الإلهيّة أن يكون أحد جانبي مدار الشمس أقرب من الأرض والجانب الآخر أبعد لتنجذب المِيَاهُ نحو الأقرب لقُرب الشمس وسخونة الجوِ ويبوسته هناك لأنّ سخونة الجوِّ ويبوسته توجب انجذاب المياهِ إليه وينشكف[٤] الطّرف الآخر لبعد الشمس وبرُودة [ل/٢١/ء] الجوِ ورطوبتِه فانكشف الطرف الشمالي لكون الأوج في الشمال وانغمس الجانب الجنوبي لكون الحضيض في الجنوب ويتحرّك المياه بحركة الأَوج والحضيض فإذا وصل الأَوج إلى الجانب [ن/١٥/ء] الجنوبي والحضيض إلى الجانب الشمالي ينغمس الطرف الشمال وينكشف الجنوبي وذلك يكون في مدّة طويلة لأنّ الأَوج يتحرّك بحركة الثوابت وهي تُتمِّم الدورة في ستٍّ وثلاثين ألف سنةٍ [ي/٢١/ء] على رأي القدمآء وفي أربع وعشرين ألف سنةٍ على مذهب المتأخّرين.

---

[١] «الكوكب» في [ل/٢٠/ب]

[٢] «و» ناقص في [ل/٢٠/ب]

[٣] سُورَةُ يٰس ٣٦/ ٤٠.

[٤] «ينكسف» في [س/٥٨/ء]،[ي/٢٠/ب]

[180] En uzak ve en yakın mesafenin yaratılması, şu konularda Allah'ın kudretini, ihsanını ve rahmetini gösterir. Bunlar; diğer ikisi açıkta iken kuzeydeki iki çeyreğin (1/4) -en uzak mesafenin her ikisine de nispeti aynı olmasına rağmen- farklı konumda bulunmalarıdır. Bu, işleri yapan yüce ve ulu Allah'ın fâil-i muhtar ve dilediği her şeye gücü yeten bir Tanrı olduğunu gösterir.

ALTINCI FASIL: AY'IN FELEKLERİ VE HAREKETLERİ

[181] Ay'ın, burçlar kuşağı dışında bir yörüngede ama burçlar kuşağıyla karşılıklı iki noktada kesişen ve sâbit olmayan, bilakis birbirinden farklı hareketlerle (sürekli) hareket ettiği gözlemlenir. Yörüngesinin yarısında Ay, burçlar kuşağının kuzey kısmındadır. Diğer yarısında ise güney kısmındadır. Her iki yöndeki en son uzaklıkları da aynı ölçüdedir ki bu beş parçadır. Bu yörünge üzerindeki hareketi yavaşlık ve hız bakımından aynı değil, farklıdır. Bu yavaşlık ve hız bizâtihi kendi parçalarında burçlar kuşağı gibi olmayıp her iki harekette Ay'ın kendi döngüsünü tamamlamasındaki -az bir zaman sonraki- kendi hareketi ile benzerdir. Ay'ın yeryüzüne uzaklığı, yavaş döndüğü zamanlarda bazen yakın bazen uzaktır. Aynı durum hızlı dönerken de geçerlidir. Buna, Güneş'in eşlik etmesi ya da karşısında bulunması da etki eder. Dolayısıyla arttıkça yavaşlar, azaldıkça da hızlanır. Ay'ın tutulmalardaki görünen büyüklüğü de buna göre değişir. Güneş'in çeyrekliğinde en yakın mesafede iken söz konusu mesafe aynı şekilde artar ve azalır. Bu yüzden Ay için dört felek ve dört hareket belirlenmiştir.

Birinci Felek: Güneş konusunda açıkladığımız gibi ortak merkezli küre, dışbükey olup Utarid feleğinin merkezine, kendi içbükeyi de feleğin dışbükeyine temas eder.

İkinci Felek: Eğimli küre'nin[1] içbükeyi ateş kürenin yüzeyine temas eder. Eğimli diye adlandırılmasının sebebi, kuşağının, ortak merkezli küre kuşağında sâbit bir eğimle yani 5 parçalık bir eğimle, eğimli olmasındandır. Merkezi de âlemin merkezidir.

Üçüncü Felek: Merkez dışındaki felek, eğimin içindedir. Kuşağı da eğimli kürenin kuşağının yüzeyindedir.

---

[1] Eğimli küre (İng. oblique sphere, Lat. obliquus, deflectens): 1. Gezegenin üzerinde hareket ettiği, ekliptiğe belli bir açı ile eğimli olan küre; gezegenin yörüngesi. 2. Ay'ın ikinci küresi.

[١٨٠] فظهر في خلق الأَوْج والحضيض كمال حكمة الله تعالى وقدرته [س/٥٨/ب] وفضله ورحمته على أنّ اِختصاص أحد الرُبعَيْن الشماليين بالإنكشاف دون الآخران تحقّق ذلك مع[1] تساوي نسبة الأَوج إليهما دالٌّ على أنّه تعالى فاعل بالإختيار وقادر على ما يشآء تعالى الله علوًّا كبيرًا.

الفصل السادس: في أفلاك القمر وحركاته

[١٨١] وُجد القمر متحرّكًا على مدارٍ غيرِ منطقة البرُوج مُقاطِعٍ إيّاها في موضعَيْن متقابلين غير ثابتين بل مُنتقلين إلى خلاف التوالي فكان القمر في نصف مداره شماليًّا عن منطقة البروج وفي النصف الآخر جنوبيًا وغاية البُعد في الجهتين بقدر واحد وهو خمسة أجزآء وحركته على ذلك المدار غير متشابهةٍ بل مختلفة بالبُطء والسُرعة وما كان ذلك البُطء والسُرعة في أجزآء بأعيانها من فلك البرُوج بل كان كُلّ منهما عائداً لا إلى مثله بعيْنه بل إلى ما يُشبهه بَعد تمام دور القمر بزمانٍ قليلٍ ووُجِد بُعده عن الأرض مختلفًا اختلافًا يكون في البُطء تارةً قريبًا وتارةً بعيدًا وكذلك في السُرعة ووُجد في مقارنة الشمس ومقابلتِها[2] الوَسَطين في بُعدٍ أبعد يزيدُ ذلك البُعد [ل/٢١/ب] تارةً وينقص أخرى وكان أبطأ كلّما زاد وأسرع كلّما نقص فكان يختلف مقدار جرمه في الخسُوفات والكسُوفات لذلك وفي تربيعيّة للشمس في بُعد أقرب يزيد وينقص أيضًا ذلك البعد. فأثبتوا له أربعةَ أفلاك وأربع[3] حركات.

الأوّل: الفلك الممثل كما مَرّ في الشمس مُحَدّبة مُماسٌّ لمقعّر فلك عطارد[4] ومقعّره لمحدّب الفلك.

الثاني: من أفلاكه وهو المسمّى بالفلك المائل ومقعّر المائل مُماسٌّ لسطح كرة النار وإنّما سمّي مائلاً لكون منطقتهِ مائلةً عن منطقة الممثل ميلاً ثابتًا مِقدَارُه [ي/٢١/ب] خمسة أجزآء ومركزه مركز العالم.

الثالث: فلك الخارج المركز في ثخن المائل ومنطقته في سطح منطقة المائل.

---

[1] «إنّ» زائد في [ل/٢١/ء]

[2] «مقابلها» في [ل/٢١/ء]

[3] «أربعة» في [ل/٢١/ب]

[4] «عطرد» في [ن/١٥/ء]،[ي/٢١/ب]

Dördüncü Felek: Episikl, dış merkezin kalınlığındadır. Episikle yerleşmiş Ay, dış merkez kuşağı yüzeyinde bulunan kendi kuşağından hiç ayrılmaz. Eğimli küre ve ortak merkezli küre kuşakları karşılıklı iki noktada kesişirler. Bu ikisine, "iki düğüm noktası" ve "iki cevzeher"[1] adı verilir. Ay'ın geçtiği kuşak kuzeyde olursa buna mecazen kuzey ve tepe adı verilir. Diğerine ise mecazen güney ve kuyruk adı verilir.

Hareketlere gelince:

Birinci Hareket: Ortak merkezli kürenin hareketi, düğüm noktasının hareketiyledir. Bu hareket her bir gün içerisinde fazlalığıyla üç dakika küsurdur. Âlemin merkezi, çevresindeki peş peşe değişkenliğin aksine, Ay feleklerinin hepsi bununla hareket eder. Dolayısıyla baş ve kuyruk da hareket eder. Bu yüzden o ikisine nisbet edilmiştir. Ay'ın, ortak merkezli küresi de sâbit yıldızların hareketiyle sürekli hareket eder. Düğüm noktasının hareketi, ortak merkezli küre feleğinin hareketinin sâbit yıldızlar hareketi üzerine eklentisidir.

İkinci Hareket: Âlemin merkezinin çevresinde devam eden hareketin aksine eğimli kürenin hareketidir. Onun bu hareketi, her bir gün 11 derece ve 9 dakikadır. Dış merkez, bu hareketle hareket eder ve bu hareket kendisinde görüldüğü için buna en uzak mesafe hareketi adı verilir.

Üçüncü Hareket: Âlemin merkezinin çevresindeki dış merkezli kürenin birbirini izleyen hareketidir. Bu hareket her gün 24 derece ve 23 dakikadır ki episikl merkezinin onunla intikalinin bu kadarlık olması nedeniyle "merkezin hareketi" diye adlandırılır. Episiklin merkezi Güneş'in ortasına denk geldiğinde, en uzak mesafe de oradadır. Episiklin merkezi dış hareketle sürekli olarak 24 derece ve 23 dakika hareket ettiğindeyse, kendisi ile en uzak mesafe arası bu miktar olur. En uzak mesafe, ortak merkezli küre ve eğimli küre ile birlikte tersine hareket eder ki bunların ikisi 11 derece ve 12 küsur dakikadır.

---

[1] Düğüm noktası (Lat. draconis, nodus evchens): Bu altı gezegenin dış merkezli kürelerinin düzlemlerinden her biri, ekliptik düzlemini karşılıklı iki noktada keser. Dış merkezli küreler kuzey ve güney yönünde ekliptiğe eğimlidirler. Gezegenlerin küresi ve ekliptiğin kesişmesi ile oluşan bu şekil "şin" olarak adlandırılır. Bu x harfidir ve Yunancada "şin"dir (chi). Ekliptikte, gezegenlerin küresinde (gezegenin) kuzeye doğru (yöneldiği) nokta, "çıkış düğümü" olarak adlandırılır. Bu cevzeherdir. Bunun karşısındaki nokta da "iniş düğümü" olarak adlandırılır.

الرّابع: فلك التدوير في ثخن الخارج المركز والقمر المركوز في التدوير [ن/١٥/ب] ملازم أبدًا لمنطقتِه الكائنة في سَطْح منطقة الخارج المركز ومنطقتا[١] المائل والممثل متقاطعتين[٢] على نقطتين متقابلتين تُسمّيَان بالعقدتين[٣] والجوزهرين. وسُمّيَت التي إذا جازهَا القمر صار في الشمال بالمجاز الشمال والرأس والأخرى بالمجاز الجنوبي والذَنَبِ.

أمّا الحركات:

فالأولى: حركة الممثل بحركة الجوزهر وهي كُلّ يوم ثلاث دقائق وكسر[٤] إلى خلاف التوالي حولَ مركز العالم وبها يتحرّك جميعُ أفلاك القمر فينتقل الرأس والذَنَب ولذلك نُسِبتْ إليهما والممثل أيضًا يتحرّك بحركة الثوابت إلى التوالي فحركة الجوزهر فضلُ حركة الممَثلِ على حركة الثوابت.

والحركة الثانية: حركة المائل إلى خلاف التوالي حول مركز العالم كُلّ يوم أحد عشر[٥] درجة وتسع دقائق ويتحرّك الخارج المركز بتلك الحركة وتسمّى حركة الأَوج [ل/٢٢/ء] لظهورها فيه.

والحركة الثالثة: حركة خارج المركز إلى التوالي حولَ مركز العالم كُلّ يوم أربعًا وعشرين درجة وثلاثًا وعشرين دقيقة وتسمّى[٦] حركةُ المركز لانتقال مركز التدوير بها ذلك القدر وإذا كان مركز التدوير مع وسط الشمس كان الأَوج أيضًا هناك فإذا تحرّك مركز التدوير بحركة الخارج أربعًا وعشرين درجةً وثلاثًا[٧] وعشرين دقيقة إلى التوالي يصير البعد بينه وبين الأوج هذا المقدار ويتحرّك الأوج بحركتي الممثل والمائل إلى خلاف التوالي وهما إحدى عشرة درجةً واثنتا عشرة دقيقة وكسرا[٨]

---

[١] «منطقة» في [ل/٢١/ب]

[٢] «مقاطعتان» في [ي/٢١/ب]

[٣] «بالقعدتين» في [ل/٢١/ب]

[٤] «كسرا» في [س/٥٨/ب]

[٥] «إحدى عشرة» في [ي/٢١/ب]،[ل/٢٢/ء]

[٦] «يسمّى» في [ن/١٥/ب]،[ل/٢٢/ء]،[س/٥٨/ب]

[٧] «ثلثًا» في [ي/٢١/ب]

[٨] «كسرا» ناقص في [س/٥٨/ب]؛ «كسر» في [ل/٢٢/ء]

Episiklin merkezi, bu kadarla geri gelir ve episiklin merkezinin daha önce üçünün orada bulunduğu noktaya uzaklığı, merkezin ortak merkezli küre ve eğilimi, kürenin hareketinden fazlası kadar olur. Bu da 13 derece, 11 dakikadır ve bu hareket, “Ay’ın ortalama hareketi” diye adlandırılır. Güneş’in ortası, o noktadan 59 küsur dakika süreklilikle hareket eder. Böylece Güneş’in ortası ile episiklin merkezi arası, 12 derece 11 küsur dakika olur. Aynı şekilde Güneş’in ortasıyla en uzak mesafesi arası da her gün için böyledir. Böylece Güneş’in ortası, daima episiklin merkezi ile en uzak mesafe arasında kalır. Episikl merkezi, Güneş ortasının çeyrekliğine geldiğinde, en uzak mesafe, merkezin karşısına gelir. Bu durumda merkez en yakın mesafededir. Merkez ortanın karşısına ulaştığındaysa, en uzak mesafe dahi ona ulaşır ki bu durumda merkez, en uzak mesafede olur. Merkez, en uzak mesafeyi terk edip son dördüne[1] eriştiğinde ise en uzak mesafe dahi karşısına gelir ki bu durumda, bu dördünde, en yakın mesafede olur. Güneş’in ortasına vardığında ise yine en uzak mesafe ona ulaşmış olur. Üçlü, ikinci kez birleşir ve bu hâl üzere, merkez daima ortadaki birleşme ve karşılaşmada en uzak mesafede ve her iki dördünde en yakın mesafede olur. Bütün bu hareketler, âlemin merkezinin çevresinde olduğu için hepsi de birbirine benzer.

Dördüncü Hareket: Episikl feleğinin hareketidir. Ay, onun hareketiyle episiklin üst yarısında birbirini izleyen hareketinin tersine her gün episiklin cüzlerinden 13 derece ve 4 dakika hareket eder. Onun bu hareketi “anomalistik (ayrıksıl)”[2] diye adlandırılır. Eğer Ay’ın hareketi üst yarıdaysa hareketi daha yavaş, diğer yarıdaysa daha hızlı olur ve episikl hareketinin ortalama hareketinden az oluşu dolayısıyla ikisinin dönüşü birlikte olmaz. Birleşme, karşılaşma ve iki dördünde, Ay için uzaklık artışıyla birlikte yavaşlama, azalışıyla birlikte de hızlanma olur.

---

[1] 1. Dörtlük (İng. quadrature): İki gezegen arasındaki açısal uzaklığın 90 derece olması. 2. Dördün (İng. quarter): Ay ya da benzeri gök cisimlerinin kurslarının yarısının aydınlık olduğu evre.

[2] Anomalistik (ayrıksıl) (İng. anomalistic month): Ay’ın boylamdaki düzensiz dolanımı. Batlamyus tarafından Ay’ın ilk anomalisi olarak adlandırılmıştır. Ortalama anomalistik Ay 27.554551 (27 gün 13 saat 18 dakika 33.2 derece) ortalama Güneş günüdür.

فيُرَدُّ مركز التدوير بهذا القدر فيبقى بُعد مركز التدوير عن النقطة التي كانت الثلاثة[1] [ي/٢٢/ء] هناك بقدر فضل حركة المركز على حركتي الممثل والمائل وهو ثلاث عشرة درجة وإحدى عشرة دقيقة وتُسمّى هذه الحركة حركة وسط القمر ويتحرّك وسط الشمس من تلك النقطة تسعًا وخمسين دقيقة وكسرا إلى التوالي فيصير البعد بين وسط الشمس ومركز التدوير إثنتى[2] عشرة درجة وإحدى عشرة دقيقةً وكسرا وكذا بين وسط الشَمس والأَوج وعلى هذا كُلّ يوم فيكون وسط الشمس دائمًا بين مركز التدوير والأَوج فإذا وصَل مركز التدوير إلى تربيع وسط الشمس وصل الأَوج إلى[3] مقابلة المركز فحينئذٍ يكون المركز في الحضيض وإذا بلغ المركز إلى [ن/١٦/ء] مقابلة الوَسط وصل الأَوج إليه فحينئذٍ يكون المركز في الأَوج وإذا[4] فارق المركز الأَوج وبلغ إلى تربيع الآخر بلغ الأَوج إلى مقابلته فيكون في ذلك التربيع أيضًا[5] في الحضيض وإذا بلغ إلى وسط الشمس بلغَ الأَوج إليه أيضًا ويجتمع الثلاثة[6] ثانيًا وعلى هذا دائماً فعلى هذا يكون المركز في [ل/٢٢/ب] الإجتماع والإستقبال الوسَطيّين في الأَوج وفي التربيعين في الحضيض ولكون جميع هذه الحركاتِ حولَ مركز العالم يكون الجميع عنده متشابهًا.

الحركة الرّابعة: حركة فلك التدوير ويتحرّك القمر بحركته إلى خلاف التوالي في النصف الأعلى من التدوير كُلّ يوم ثلاث عشرةَ درجةً وأربع دقائق من أجزاء التدوير وتسمّى حركته الخاصّةَ[7] فإذا كان القمر في النصف الأعلى يكون حركته أبطأ وإذا كان في النصف الآخر كان أسرع ولكون حركة التدوير أقلّ من حركة الوسط لا يتم دورتهما معًا ويكون للقمر في الإجتماع والإستقبال والتربيعين بطء مع زيادة بُعد [ي/٢٢/ب] وسرعةٌ مع نقصانِه

---

[1] «»ثلثّة» في [ي/٢١/ب]
[2] «اثنتا» في [ل/٢٢/ء]
[3] «فإذا وصَل مركز التدوير إلى تربيع وسط الشمس وصل الأوج إلى» زائد في [ل/٢٢/ء]
[4] «فإذا» في [س/٥٨/ب]
[5] «تدوير» زائد في [ل/٢٢/ء]
[6] «الثلثة» في [ل/٢٢/ء]،[س/٥٨/ب]
[7] «الحاقة» في [ل/٢٢/ب]

Yavaşlama ve hızlanma burç feleğinin aynı cüzlerinin üzerinde olmaz. Bilakis, konumları değişir. Burcun feleğinin aynı cüz'üne döndükten sonra, dönüş bizzat aynısına değil benzerine olur. Çünkü Ay, episikldeki önceki konuma ulaştığında, episiklin merkezi, dış merkezde bulunduğu ilk konumunda olmaz. Bu nedenle dış merkez tek başına ona yetmez ve episiklin, âlemin merkezine kâh yakın kâh uzak oluşu nedeniyle, onun âlemin merkezine kıyasla yarıçapının ölçüsü farklı olur. Çünkü yakınlık durumunda daha sık parçalarda olduğu için daha büyük, uzaklık durumunda daha geniş parçalarda olduğu için daha küçük görünür. İleride görüleceği üzere, bu durumun hız ve yavaşlıkta etkisi vardır. Böylece hareket bazen daha az bir hıza bazen daha yüksek bir hıza döner. Yavaşlık ve anacağımız farklılıklar da öyledir. Sonuç olarak Ay'ın hareketleri bunlardır.

[182] Farklı hareketlere gelince, bunlar üçtür:

Birinci Farklı Hareket: Episiklin yarıçapı nedeniyle olan harekettir. Bu, âlemin merkezinden biri episiklin merkezine, diğeri Ay'ın kursunun merkezine (olacak şekilde) iki çizginin çıkmasıyla burada oluşan açıdır. (Gözlemciler) bunu birleşme ve karşılaşmada yani en uzak mesafe ve hedeflerinde oluşan episiklde, episiklin yarıçapı addetmişlerdir ve bu, episiklden iki orta uzaklıktadır. Gözleme göre miktarı 5 ve çeyrek cüzdür ki eğim küresinin yarıçapı 60 cüzdür. Bu, görünür tepe noktasında ve en yakın mesafede bulunmaz. Ay, episiklde inişte olduğu sürece ortalamadan eksik; yükselişte olduğu sürece de ortalamadan fazladır. Bu, "birinci düzeltim"[1] adını alır.

---

[1] Birinci düzeltim, birinci eşitleme, anomali düzeltimi, merkez düzeltimi, ta'dil-i müferrid (İng. the first equation, prosthaphairesis for anomaly, equation of centre): Gezegenin düzensiz hareketlerini (yakınlaşıp-uzaklaşmasını) açıklamak için, taşıyıcı (taşıyıcı küre, deferent) daire üzerinde bulunan episiklin merkezini, dış merkezli (eksantrik) dairenin merkezine bağlama ve bu bağlama nedeniyle oluşan açı. Bir gezegenin gerçek boylamı ile ortalama boylamı arasındaki fark.

ولا يكون[١] البُطء والسرعة في أجزاءٍ بأعيانها من فلك البرُج بل ينتقل مواضعهما ويكون العود إلى ما يشبهه بَعد العَود إلى جزء بعينه من فلك البرُوج ولا يعود إلى مثله بعينه بل إلى شبهه لأنّ القمر إذا وصل إلى الموضع الذي كان في الأوّل فيه من التّدوير لا يكون مركز التدوير على الموضع الذي كان في الأوّل فيه من الخارج المركز ولهذا السّبب لا يكفيه خارج المركز [س/٥٩/ء] وحده ولكون التدوير تارةً قريبًا من مركز العَالم وتارةً بعيدًا يختلف مقدار نصف قطره بالقياس إلى مركز العالم لأنّه في حال القُرب[٢] يرى أعظم لكونه في أجزآء أَضيق وفي حالة البُعد أصغر لكونه في أجزاء أَوسع وله مدخل في السرعة والبُطء كما يجيء. فيكون أقدار السرعة والبُطء غير متشابهةٍ بل مختلفة فيَعُود السّرعة تارةً إلى سُرعةٍ أقل وتارةً إلى سرعة أكثر وكذلك[٣] البُطء وغيرهما من الاختلافات التي سنذكرها فهذه حركات القمر.

[١٨٢] وأمّا الاختلافات[٤] التي يلزمه بسبب هذه الحركات فثلاثة:

الأول[٥] الاختلاف الذي بسبب نصف قُطر [ل/٢٣/ء] التدوير وهو زاوية تحدث على مركز العالم من خروج خطّين منه أحدهما إلى مركز التدوير والأخرى[٦] إلى مركز جرم القمر [ن/١٦/ب] واعتبروه عند كون التدوير في الإجتماعات ولإستقبالات أعني الأَوج، وغايته نصف قطر التدوير وذلك يكون في البُعدين الأوسطين من التدوير، ومقداره بالرّصَد خمسة أجزاء وربعٍ على أنّ نصف قُطر المائل ستّون جزأً وينعدم في الذروة والحضيض المرئيين[٧] وهو ناقص من الوسط مادام القمر هابطًا في التدوير زائدًا مادام صاعدًا ويسمّى التعديل المفرد.

---

[١] «مع زيادة بعدٍ وسرعةٌ مع نقصانِه ولا يكون» ناقص في [ل/٢٢/ب]
[٢] «القريب» في [ل/٢٢/ب]
[٣] «كذا» في [ن/١٦/ء]
[٤] «الاختلاف» في [س/٥٩/ء]
[٥] «الأولى» في [س/٥٩/ء]
[٦] «الآخر» في [ي/٢٢/ب]،[ل/٢٢/ب]،[ن/١٦/ء]
[٧] «المرائيين» في [ي/٢٢/ب]

İkinci Farklı Hareket: Bu hareket, anılan farkın artışı nedeniyle, episikl en uzak mesafenin dışında olduğunda gerçekleşir. Çünkü bilindiği gibi o durumda episiklin yarıçapı artar. Böylece onun en yüksek olduğu nokta, episikl iki dördündeyken, yani perjide gerçekleşir ve o, yarıçapının 2/3'ü kadardır ki ne kadar eksilirse o kadar olur. O, ilk farkın artışıyla ortaya göre artmış, eksikliği ile de eksilmiş olur ve bu fark, "en uzak mesafe" diye adlandırılır.

Üçüncü Farklı Hareket: Ayrıksıl hareketinin başlangıcı olan episiklin, ortalama zirve adı verilen zirvesi ile âlemin merkezine hizalanan zirve arasındaki fark kadar olan farklılıktır. Burada ilk iki fark yok olur ki bunun adı "görünen zirve"dir. Çünkü ortalama zirveden ve karşısındaki en yakın mesafeden geçen episiklin çapı, ne âlemin merkeziyle ne de dış merkezle hizalanır. Sadece episiklin merkezi en uzak mesafe ve en yakın mesafede olduğunda hizalanır, çünkü o durumda olursa her iki merkeze de hizalanır ama bunun dışındaki zamanda, en yakın mesafenin ardından gelen bir noktaya hizalanır. Bu noktanın âlemin merkezine uzaklığı, dış merkezli feleğin merkezinin en uzak mesafenin ayrıldığı yere olan uzaklığı kadardır. Bu nokta, hizalanma noktası adını alır ki her iki uzaklığın miktarı, eğimli kürenin yarıçapı 60 cüz olmak üzere 10 cüz ve 19 dakikadır. Bu hizalanma sonucu orta zirve, görünen zirveden farklılaşmaktadır. İki en yakın mesafede de durum aynı şekildedir. Bu fark, episiklin merkezi Güneş'e göre tesdis[1] ya da teslis[2] üzerindeyken en uzak mesafede meydana gelir. Merkez, en uzak mesafede ve en yakın mesafede olduğundaysa yok olur. Merkez düşüşte olduğu sürece fazla, yükselişte olduğu sürece de eksik olur ki buna, "ayrıksının düzeltimi" denir. Bu da onun feleklerinin sûretidir.

---

[1] İki gezegen arasındaki açısal uzaklığın 60 derece olması.

[2] İki gezegen arasındaki açısal uzaklığın 120 derece olması.

الثاني الاختلاف الذي يكون [ي/٢٣/ء] بسبب زيادة الاختلاف المذكور عند كون التدوير في غير الأَوج لِما عُلم أنّ نصف قُطرِه يزيد حينئذٍ ويكون غايته عند كون التدوير في التربيعين أعني في الحضيض وهي لنصف القطر جُزآن وثُلُثَا جزءٍ ولما نقصَ منه يكون بحسَب نقصانه ويكون زائدًا على الوسط مع زيادة الاختلاف الأوّل ناقصًا مع نقصانه ويسمّى الاختلاف البُعد الأقرب.

الثالث الاختلاف الذي بقدر التفاوت بين ذروة التدوير التي هي[1] مبدأ حركة الخاصة المسمّاة بالذروة الوُسْطى وبين[2] الذروة التي تكون[3] محاذيةً لمركز العالم وينعدم عندها الاختلافان الأوّلان المسمّاة[4] بالذروة المرئيّةِ وذلك لأنّ قطر التدوير المارّ بالذروة الوُسْطى والحضيض المقابل لها لا يُحَاذي مركز العالم ولا مركز الخارج إلّا عند كون مركز التدوير في الأَوج والحضيض فإنّه حينئذٍ يحاذي المركزين. وأمّا في غير ذلك الوقت فيحاذي نقطة ممّا يلي الحضيض بُعدها عن مركز العالم كبُعد مركز الفلك الخارج المركز ممّا يلي الأَوج عنه وتسمّى [ل/٢٣/ب] تلك النقطة[5] المحاذاةِ، ومقدار كُلّ من البُعدين عشرة أجزآء وتسعَ عشرَة دقيقة على أنّ نصف قطر المائل ستّون جزأً[6] وبسبب هذه المحاذاة تخالف الذروة[7] الوُسْطى الذّروة المرئيّةَ وكذلك الحضيضان، وغاية هذا الاختلاف عند كون مركز التدوير على تسديس الشمس أو تثلِيثُها وينعَدم عند كون المركز في الأَوج والحضيض ويكون زائدًا مادام المركز هابطًا وناقصًا مادام صاعدًا ويسمّى تعديل الخاصّة وهذه[8] صورة أفلاكه.

---

[1] «هى» ناقص في [ل/٢٣/ء]
[2] «من» في [ل/٢٣/ء]
[3] «يكون» في [ل/٢٣/ء]
[4] «المسمّيان» في [ل/٢٣/ء]
[5] «نقطة» زائد في [ل/٢٣/ب]
[6] «جزأ» ناقص في [ي/٢٣/ء]،[ل/٢٣/ب]
[7] «الذروة» ناقص في [ل/٢٣/ب]
[8] «هي» في [ن/١٦/ب]

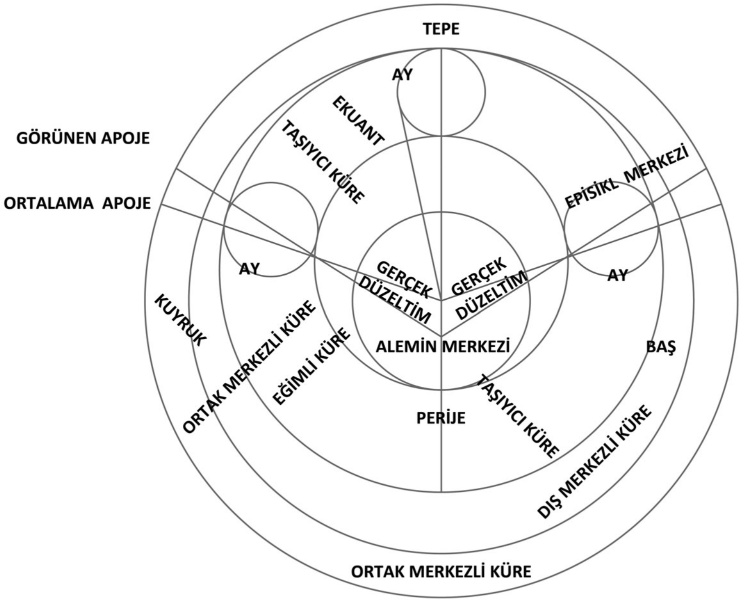
TEPE
AY
EKUANT
TAŞIYICI KÜRE
GÖRÜNEN APOJE
ORTALAMA APOJE
EPİSİKL MERKEZİ
AY
AY
GERÇEK DÜZELTİM
GERÇEK DÜZELTİM
KUYRUK
ALEMİN MERKEZİ
BAŞ
ORTAK MERKEZLİ KÜRE
EĞİMLİ KÜRE
TAŞIYICI KÜRE
PERİJE
DIŞ MERKEZLİ KÜRE
ORTAK MERKEZLİ KÜRE

Şekil 5: Ay'ın Felekleri ve Hareketleri

[183] Bilesin ki Ay'ın feleklerini bu şekilde varsaymak, onların astronomiyi üzerine binâ ettikleri ana ilkeye; yani tüm yıldız feleklerinin şeklen benzer olduğunu öne süren ilkeye uymaz. Çünkü merkez dış hareketler birbirine benzemez. Şayet bu merkez dış hareketler birbirine benzer olsaydı, episikl merkezinin tüm durumlarda kendi merkezinin uzaklıklarına eşit, benzerliğin kendi merkezi ve çevresine oranla ve Episikl'de ve yükselişte geçen yayın tüm zamanlarda aynı hizada olması gerekirdi. Ancak bu böyle değildir. Çünkü onun kendi merkezine ve âlemin merkezinin benzerliğine oranla uzaklıklar eşit mesafededir. O zaman yayların dış merkezli kürenin muhitine göre eşit olması ve geçen çapın muhâzât noktasına[1] hizalanması imkânsızdır.

[184] Bu durum bilindiğinde şöyle deriz: Ay'ın, eğimli ve episikl olmak üzere yalnızca iki feleğinin olması mümkündür. Episikl, elips şeklinde olan yörünge üzerinde eğimlinin kalınlığında hareket eder. Zira Güneş'in ortası, daima onun en uzun çapının tarafında bulunur. Böylece onun merkezi, orta birleşme ve karşılaşmalarda en uzak mesafede; çeyreklerde ise en yakın mesafede bulunur. Ay, episiklde hareket eder ve cevzeherin hareketi eğimlinin hareketiyle olur.

---

[1] Ay'ın inhirafı: Ay'ın episikl üzerindeki hareketinin sabit bir noktaya göre değil de Ay-Güneş uzaklığına göre değişen bir noktaya göre ölçülmesidir. Bu değişken nokta, taşıyıcının merkezini hareket ettiren daire üzerinde, taşıyıcının merkezinin tam tersi yönündeki bir noktadır.

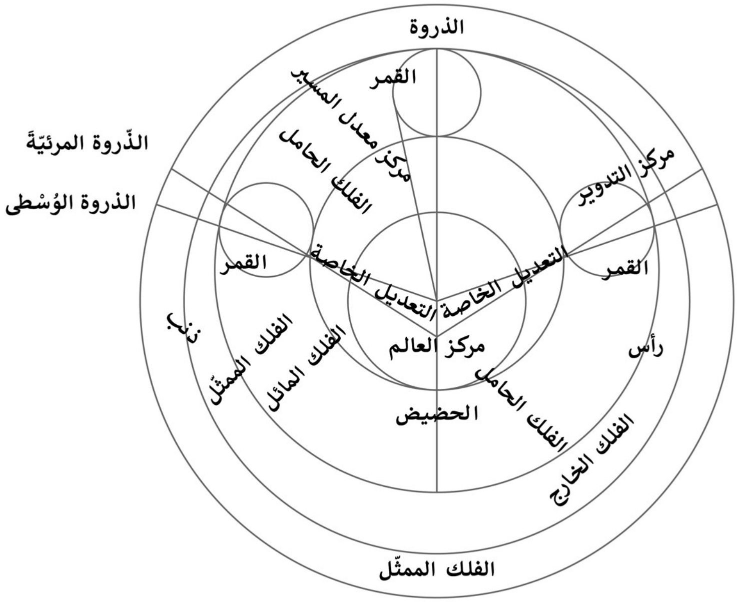
الذروة
القمر
مركز معدل المسير
الفلك الحامل
الذّروة المرئيّة
الذروة الوُسْطى
مركز التدوير
القمر
القمر
التعديل الخاصة
التعديل الخاصة
مركز العالم
رأس
ذنب
الفلك الممثّل
الفلك المائل
الحضيض
الفلك الحامل
الفلك الخارج
الفلك الممثّل

صورة ٥؛ أفلاك القمر وحركاته

[١٨٣] [ن/١٧/ء] [ي/٢٣/ب] [س/٥٩/ب] اعلم أنّ فرض أفلاك القمر على هذا الوجه غير مناسب لأصْلِهِم الذي بنوا عليه عِلم الهيئة وهو كون حركة كُلّ فلك من أفلاك الكوكب[1] متشابهة لأنّ حركة الخارج المركز غير متشابهةٍ لأنّها لو كانت متشابهة لوجب [ل/٢٤/ء] تساوِي أبعاد مركز التدوير عن مركزه في جميع الأحوال وكون التشابه بالنسبة إلى مركزه ومحيطه وكون القُطر المارّ بالذروة والحضيض محاذيًا لمركزه في كُلّ الأوقات وليس كذلك فإنّ الأبعاد متساوية عن مركزه والتشابه بالنسبة إلى مركز العالم وحينئذٍ ويمتنع أن يكون القسيّ متساوية بالنسبة إلى محيط الخارج والقُطر المَارُّ يحاذي نقطة المحاذاة.[2]

[١٨٤] وإذا عُرِف هذا فنقول: يجوز أن يكون للقمر فلكان [ي/٢٤/ء] فقط: المائل والتدوير. والتدويرُ يتحرّك ثخن المائل على مدارٍ بيضِيّ الشكل بحيث تكون وسط الشمس أبدًا على طرف قطره[3] الأطول فيكون المركز في الإجتماعات والإستقبالات الوسَطيّة في الأَوج وفي التربيعات في الحضيض ويتحرّك القمر في التدوير ويكون حركة الجوزهر بحركة المائل.

---

[1] «الكواكب» في [س/٥٩/ء]
[2] «المحاذات» في [ن/١٧/ء]
[3] «قطر» في [س/٥٩/ب]

[185] Eğim kuşağının hikmeti ise şudur: Yüce Allah, Ay'ı unsurdan yaratılmış nesneler için özüyle nemlendirici, serinletici ve arazıyla hafif ısı verici olarak yaratmıştır ki bu, onun Güneş'ten aldığı ışık nedeniyledir. Çünkü ışıkların ve ışınların doğası ısı gerektirir ve çok nemlendirip az ısıtmakla nesnelerde çürüme (ufûnet) meydana gelir. Zira ufûnet, çok nemden ve az ısıdan oluşur ki bununla nesnelerin rengi değişir. Aynı şekilde bu durum, yemeklerde ve kokularda da olur. Böylece gündüz Güneş'in sıcaklığı, gece ise Ay'ın nemlendirmesiyle nesnelerin olgunlaşması gerçekleşir ve madenlerin, bitkilerin ve hayvanların hâlleri kemâle erer. Ay'ın nemlendirmesi bazen soğutmasından ve ısıtmasından; bazen de soğutması, nemlendirmesinden ve ısıtmasından daha çok olabilir. Bazen de ısıtması diğer ikisinden daha çok olabilir. Bunların hepsi Ay'ın konumuna ve durumuna göre değişkenlik arz eder. Ay'ın, anılan burçlarda ve anılan dördünde olması, seyrinin ve yükselişinin en uzak mesafesinin feleğindeyken hızlı olması, birleşme ve karşılaşmaya yakınlığı ısı verişini artırır ki bu vakitlerde suları oldukları yerden çeker. (Dünya'ya) uzaklığı ve yakınlığına göre hizalanmasının; suların hareketlenmesinde, onun azalmasında ve çoğalmasında bir etkisi vardır.

[186] İlk çeyreğinde Ay, ışığının azlığı ve birleşmeye yakınlığı nedeniyle daha çok nemlendirir. İkinci çeyrekte, ışığının çokluğu nedeniyle sıcaklığı gerektirir. Üçüncüsünde, nesnelerin önceki ve bir sonraki kuruluğu nedeniyle kuruluğu; dördüncüsünde ise önceki kuruluk ve sıcaklık azlığı nedeniyle soğukluğu gerektirir. Ay'ın etkileri Güneş'in etkilerine nazaran daha az olunca, ilâhî hikmet (Ay'ın) yörüngesinin, Güneş'in yörüngesine göre bazen kuzeye, bazen de güneye eğimli olmasını gerektirmiştir ki etkisi, Güneş'in etkisinin ulaştığı yere ulaşsın. Böylece unsurlardan meydana gelen her şeyin (mâlûmun) hâlleri tamamına ersin ve iki düğüm noktasının da, suları med-cezir ile etkileyecek bir harekette olması sağlansın. Bu nedenle birçok denizde, yaklaşık iki düğüm noktasının bir devir süresi olan 19 yılda bir med-cezir oluşur. Böylece Ay'ın en uzak mesafesinin ve en yakın mesafesinin hikmeti, yani suların azlığı ve çokluğu(ndaki etkisi) ortaya çıkmış olur. Hikmet ve ilim sahibi olan Allah her şeyden münezzehtir.

[١٨٥] وأمّا حكمة منطقة المائل فهي أنّ الله تعالى خلق القمر مرَطّبًا مبرّدًا للأجسام العنصريّة بالذات ومسخِّنًا[1] تسخينًا يسِيرًا بالعرض وذلك بسبب نوره المقتبِس من الشمس لأنّ طبيعة الأنوار والأضوآء توجب السُخونة وتحصُل[2] من كثرة ترطيبه وتسخينه القليل عُفُونَة في الأجسامِ لأنّ العُفُونَة[3] تحصل من الرطوبة الكثيرة والسخونة اليَسيرة [ن/١٧/ب] فيَتغيّر ألوان الأجسامِ بها وكذلك الطعوم والروائح ويتمّ بحرارة الشمس بالنهار وترطيب القمر بالليل النضج للأجسام[4] ويكمل[5] أحوال المعدن والنبات والحيوان وقد يكون ترطيبه أكثر من تبريده وتسخينه وقد يكون تبريده أكثر من الترطيب والتسخين وقد يكون تسخينه أكثر منهما كُلّ ذلك بحسَب مواضعه وأحواله فإنّ كونه في البرُوج المذكّرة والربع المذكر [س/٦٠/ء] وسرعة سيره وصعوده في فلك اَوجه وقُربَه من الإجتماع والإستقبال توجب[6] زيادة تسخينه فينجذب المياه من أماكنها في هذه الأوقات [ل/٢٤/ب] فيزداد ولقُربه وبُعده من المسامتة تأثيرٌ في تحريك المياه وكثرتها وقلّتها.

[١٨٦] وفي الرُبع الأوّل من الشهر يكون ترطيبه أكثر لقلّة نوره وقُربه من الإجتماع وفي الرُبع الثاني يوجب الحرارة لكثرة نوره وفي الثالث يقتضي اليبوسة ليبوسه الأجسامِ بالحرارة السابقة واللّاحقة [ي/٢٤/ب] وفي الرّابع توجب البرودة لليبوسة السابقة وقلّة الحرارة ولمّا كانت تأثيراته أضعف بالنسبة إلى تأثيرات الشمس اقتضت الحكمة الإلهيّة أن يكون لمداره ميلٌ عن مدار الشمس تارةً نحو الشمال وتارةً نحو الجنوب ليصل تأثيره إلى ما يصل تأثير الشمس ويتمّ أحوال المتولّدات[7] وأن يكون للعُقدتين حركة ليحصُل المدُّ والجَزِر للمياه بحسب قُرب مداره وبُعد ولذلك يحصل المدّ والجَزِر لكثير من البحَار في قُرب تسعَ عشرةَ سنةً التي هي مُدّة دورِ العقدتين[8] وظهر أيضًا[9] حكمة اَوجه وحضيضه وهي كثرة المِياه وقلّتها. سبحان الله الحكيم العليم

---

[1] «سيخنها» في [ل/٢٤/ء]

[2] «يحصل» في [ل/٢٤/ء]

[3] «لان العفونة» ناقص في [ن/١٧/ء]

[4] «الأجسامِ هما وكذلك الطعوم والروايح ويتم بحرارة الشمس بالنهار وترطيب القمر بالليل النضج للأجسام» ناقص في [ل/٢٤/ء]

[5] «في» زائد في [ل/٢٤/ء]،[س/٥٩/ب]

[6] «يوجب» في [ل/٢٤/ب]

[7] «المتوالّدات» في [ل/٢٤/ب]

[8] «العقدة» في [ي/٢٤/ب]، [ل/٢٤/ب]؛ «القمر» في [ن/١٧/ب]

[9] «على» زائد في [س/٦٠/ء]

YEDİNCİ FASIL: UTARİD'İN FELEKLERİ VE BOYLAMSAL HAREKETLERİ

[187] Utarid'in, yakınlığın iki belirli sınırı içinde olmamak kaydıyla, tam burçlar kuşağında değil, onun etrafında, bazen kuzeyinde bazen güneyinde boylamsal olarak hareket ettiği görülür. Seyrinde hızlandığı ve gizlendiği, sonra Güneş'le aynı hizaya gelip onu geçtiği ve onun batışından sonra ortaya çıkıp ardından duruncaya dek, derece derece yavaşlamaya başladığı görülür. Utarid, sonra geri döner ve gizlenir. Güneş'le aynı hizaya gelir ve Güneş'in ardında kalır. Güneş doğmadan önce ortaya çıkar ve sonra durur. Sonra yükselir, yavaş yavaş hızlanır; (bu durum) gizleninceye kadar (devam eder). Sonra Güneş'le aynı hizaya gelir. Onunla birlikte doğrultusunun ve dönüşünün iki zamanı ortasında yer alır. Güneş'in ne önünde ne de arkasında kalır. Güneş'in önünden ve arkasından -olmak üzere- 27 cüzden fazla uzaklaşmaz. Bu hareketlerde bir düz seyir, bir düz seyirle; bir geri geliş, bir geri gelişle; bir sürat, bir süratle; bir yavaşlık bir yavaşlıkla kıyaslandığında arada bir benzerlik bulunmaz. Bilakis burçların bazı cüzlerinde daha az miktar ve zamanda, diğer bazısında ise daha çok bulunur. Bu yavaşlığın daha çok olduğu cüz -ki bu, en uzak mesafedir- sâbit değildir. Sâbit yıldızların yer değiştirmesiyle yer değiştirir. En yakın mesafe, onun karşısında değil teslisindedir. Tam karşısındayken yavaşlık ve uzaklık söz konusu olur. Fakat bu da yukarıda geçen oranda değildir. Bu durumların meydana gelebilmesi için ona dört felek ve dört hareket atfetmişlerdir.

Birinci Felek: Bu felek, burçlar kuşağındaki ortak merkezli küredir. Dış bükeyi, Zühre feleğinin iç bükeyine; iç bükeyi Ay'ın ortak merkezli küresinin dış bükeyine temas eder.

İkinci Felek: Bu felek, ortak merkezli kürenin kalınlığındaki dış merkezli küredir ve "müdîr"[1] diye adlandırılır. Kuşağı, ortak merkezli kürenin kuşağına göre eğimlidir. Eğimi sâbit değildir ve en uzak mesafesi, eğimin en uzak noktasındadır. Kuşağının yüzeyi, ortak merkezli kürenin kuşağıyla dik ve geniş açılarla kesişir. Ortak merkezli küresinin feleğinde büyük bir daire meydana gelir ki bu dairenin ve âlemin merkezi, ortak merkezli küre ile iki konumda kesişir. Bu iki konuma Utarid'in iki düğümü, yani "baş/yükseliş"[2] ve "kuyruk/iniş"[3] düğümü denir. Büyük daireye de "eğimli kürenin feleği" adı verilir.

---

[1] Merkür gezegeninin +/- 120 derecelerde episiklinin görünen çapının büyümesini açıklamak üzere varsayılan, bu amaçla episiklin merkezini taşıyan ve merkezi evrenin merkezinden farklı olan küre.

[2] Çıkış düğümü (Lat. nodus evchens): Bir gezegenin yörüngesinin, ekliptik düzlemini, güneyden kuzeye çıkarken deldiği nokta.

[3] İniş düğümü (Lat. nodus devehens): Yörüngesinde dolanan bir gökcisminin, ekliptik düzleminin üstünden altına geçerken ekliptik düzlemini deldiği nokta.

الفصل السابع: في أفلاك عطارد[١] وحركاته الطوليّ

[١٨٧] وُجِد عطارد متحركًا في الطول لأعلى نفس منطقة البرُوج بل حواليها تقرِب منها تارةً في شمالها وتارةً في جنوبها لا إلى حدّيْن مُعيَّنين من القُرب ووُجد يسرع في سَيره وتختفي[٢] ثم يُقارن الشمس ويسبِقها ويظهر بَعد غروبها ثم يأخذ في البُطء متدرجًا إلى أن يقف ثم يرجع ويختفي ويُقارن الشمس ويتأخّر عنها ويظهر قبل طلوعها ثم يقف ويستقيم ويتدرَّج إلى السرعة إلى أن يختفي ويُقارن الشمس فيكون معها في مُنتَصِف[٣] زماني استقامتِه [ل/٢٥/ء] ورجوعه ولا يبعد عنها من قُدّامها وخَلفِها أكثر من سبعةٍ وعشرين جزأً أو إذا قِيس استقامةٌ إلى استقامة أو رجوعٌ إلى رجوعٍ أو سرعةٌ إلى سرعةٍ أو بطءٌ إلى بطءٍ لم تُوجد متشابهةً بل كانت في بعض أجزاء البرُوج أقلّ قدرًا وزمانًا وفي بعضها أكثر والجزء الذي يوجد البُطء فيه أشدّ وهو البُعد الأبعد لا يكون ثابتًا بل منتقِلًا انتقال الثوابت والبُعد الأقرب ليس في مُقابلته بل في تثليثه وفي مُقابلته [ي/٢٥/ء] توجد البُطؤ [ن/١٨/ء] والبُعد لكن لا في تلك الغاية فلأنْ يتمّ هذه الأحوال[٤] اثبتوا له أربعة أفلاك وأربع حركات.

الفلك الأوّل: الممثّل[٥] بفلك البرُوج محدّبه مماسّ لمقعّر فلك الزُهرَة مقعّره لمحدّب ممثل القمر.

والفلك الثاني: خارج المركز في ثخن الممثل يسمّى بالمُدِير ومنطقته مائلة عن منطقة الممثل غير ثابتة الميل وأَوجه عند غاية الميل وسطح منطقتِه يُقاطع[٦] سطح منطقة الممثل على زوايا حادّةٍ ومنفرجةٍ فتحدُث في الفلك[٧] الممثل دائرة عظيمة مركزها ومركز العالم مُقاطعه للممثل في موضعين تسمّيان عقدتي الرأس والذَنَب لعطارد ويسمّى تلك العظيمةُ فلكة المائل.

---

[١] «عطرد» في [ي/٢٤/ب]،[ن/١٧/ب]

[٢] «يخفى» في [ل/٢٤/ب]

[٣] «متضمّن» في [ل/٢٤/ب]

[٤] «أحوال» في [ن/١٨/ء]

[٥] «الممثل» ناقص في [ل/٢٥/ء]

[٦] «تقاطع» في [ل/٢٥/ء]

[٧] «ذلك» في [ل/٢٥/ء]

Üçüncü Felek: Bu felek, müdîrin kalınlığında bir başka dış merkezli küredir. Kuşağı onun kuşağının yüzeyindedir ve "episiklin taşıyıcı küresi"[1] diye adlandırılır.

Dördüncü Felek: Bu felek, taşıyıcı kürenin kalınlığındaki episikl feleğidir ve onun kuşağı, yakında görüleceği üzere, taşıyıcının kuşağında sâbit değildir. Utarid, merkez olarak episikli alır ve onun kuşağında hareket eder.

Hareketlere gelince:

Birinci Hareket: Âlemin merkezinin çevresinde ortak merkezli kürenin, sâbitlerin hareketiyle -sırayla- hareket etmesidir ki (bu); müdîrin en uzak mesafesinde, en yakın mesafesinde, çıkış düğümünde ve iniş düğümünde ortaya çıkar.

İkinci Hareket: Müdîrin hareketidir ki kendi merkezinin çevresinde sırayla ve tersine (olacak şekilde) orta Güneş'in merkezinin hareketi gibidir. Bu hareket, taşıyıcı kürenin en uzak mesafesinde ve en yakın mesafesinde ortaya çıkar. Bu hareket nedeniyle taşıyıcı kürenin merkezinde, müdîrin merkezinin çevresinde (seyreden) bir yörünge oluşur. Buna,"taşıyıcı felek merkezinin taşıyıcı feleği" adı verilir.

Üçüncü Hareket: Taşıyıcı kürenin hareketidir ki bu, birbiri ardınca gelen Güneş'in merkez hareketinin iki katıdır. Bu hareket; ne kendi merkezinin çevresinde ne âlemin merkezinin çevresinde ve ne de müdîrin merkezinin çevresindedir. Bu "ekuant"[2] denilen bir noktanın çevresindedir ve daima episikl merkezinde ortaya çıkıp ortalama Güneş konumuyla aynı hizada olur. Müdîrin en uzak mesafesinde olduğunda, taşıyıcı kürenin en uzak mesafesi de orada olur ve sonra ikisi ondan ayrılır. Ardından taşıyıcı kürenin en uzak mesafesi sırasıyla, tersine hareket edip müdîrin en uzak mesafesinden, Güneş merkezinin hareketi kadar uzaklaşır. Episikl merkezi, art arda hareket eder ve müdîrin en uzak mesafesinden, kendi hareketinin taşıyıcı kürenin en uzak mesafesinin hareketinden fazlası kadar uzaklaşır. Böylece yine Güneş'in hareketi gibi olur. Sonra müdîrin en uzak mesafesi, daima iki uzaklığın, taşıyıcı kürenin en uzak mesafesi ve episiklin merkezinin ortasında olur. Bu durum, Ay konusunda geçtiği gibi, Güneş'in merkezinin en uzak mesafe ile episikl merkezinin ortasında olması gibidir.

---

[1] Taşıyıcı küre (Lat. deferens): Episiklin merkezini dış merkezli küre üzerinde taşıyan küre.

[2] Ekuant (İng. equant): (Gezegenlerde) taşıyıcı kürelerinin etrafında dolandıkları nokta. Gezegen episikl üzerinde hareket ederken episiklin merkezi de taşıyıcı küre üzerinde dolanır fakat episiklin merkezinin muntazam hareketi taşıyıcının merkezine göre değil, gözlemciye (merkeze) simetrik olarak yerleştirilmiş ve ekuant olarak adlandırılan bir noktaya göre ölçülür.

والفلك الثالث: خارج مركز آخر في ثخن المُدير ومنطقته في سطح منطقتِه يسمّى الحَامِل التدوير.

والفلك الرابع: فلك التدوير في ثخن الحَامِل[١] ومنطقته غير ثابتةٍ في منطقة الحَامِل كما يجئ وعطارد مركوز في التدوير يتحرّك على منطقته.

وأمّا الحركات:

فالاولى: حركة الممثل بحركة الثوابت حول مركز العالم على التوالي ويظهر في أوج[٢] المدير وحضيضه وفي الرأس والذَنَب.

والحركة والثانية: حركة [ل/٢٥/ب] المدير وهي مثل حركة مركز[٣] الشمس الوُسْطى إلى خلاف التوالي حول مركزه ويظهر هذه الحركة في اَوج[٤] الحَامِل وحضيضه ويحصل بسببها لمركز الحَامِل مدار حول مركز المدير ويسمّى الفلك الحَامِل لمركز الفلك الحَامِل.

والحركة والثالثة[٥]: حركة الحَامِل وهي مثل[٦] ضعف حركة مركز الشمس إلى التوالي لا حول مركزه ولا حول مركز العالم ولا حول مركز المدير بل حول نقطة يسمّى[٧] مركز معدّل المسَير وتظهر[٨] في مركز التدوير يقارن موضع الشمس الوُسطى دائمًا. وإذا كان في اَوج المدير كان اَوج الحَامِل أيضًا هناك ثم [ي/٢٥/ب] يفارقانه فيتحرّك اَوج الحَامِل إلى خلاف التوالي ويَبعُد عن اَوج المدير بقدر حركة مركز الشمس[٩] ويتحرّك مركز التدوير إلى التوالي ويبعَد عن اَوج المدير بقدر فضل حركته على حركة اَوج الحَامِل فيكون مثل حركة الشمس أيضًا فيكون اَوج المدير دائمًا في منتصف البُعدين اَوج الحَامِل ومركز التدوير كما مرّ في القمر من تَوسُّط مركز الشمس بين الاَوج ومركز التدوير

---

[١] «المائل» في [ن/١٨/ء]

[٢] «أواج» في [س/٦٠/ء]

[٣] «مركز» ناقص في [ن/١٨/ء]،[ل/٢٥/ب]

[٤] «أواج» في [س/٦٠/ء]

[٥] «الثالث» في [ن/١٨/ء]

[٦] «مثل» ناقص في [ن/١٨/ء]

[٧] «تسمّى» في [ل/٢٥/ب]

[٨] «يظهر» في [ن/١٨/ء]،[ل/٢٥/ب]،[س/٦٠/ء]

[٩] «حركة مركز الشمس» ناقص في [ل/٢٥/ب]

Her ikisi müdîrin en uzak mesafesinin dördününe varınca, episiklin merkezi, taşıyıcı kürenin en yakın mesafesine varır; sonra müdîrin en uzak mesafesinin karşısında buluşurlar. O zaman merkez, taşıyıcı kürenin en uzak mesafesinde ve müdîrin en yakın mesafesinde olur. Sonra ikisi ayrılır, iki dördünde karşı karşıya gelir ve müdîrin en uzak mesafesinde kavuşmaya doğru dönerler. Orada olduğunda, en uzak mesafe, episikl merkezine en uzak mesafesinde birlikte olması gerekir. En yakın mesafede ve iki dörtlükte de olsa, orada Koç burcunun en uzak mesafesinde bulunmasından dolayı, o konumun karşısında en yakın mesafe uzaklığı olmaz. Çünkü bu ancak -âlemin merkezine uzaklık dördünden sonra olduğu için- episiklin merkezinin, müdîrin en uzak mesafesinde ve karşısındayken, âlemin merkezine uzaklığının aynı olması hâlinde olabilirdi ki o zaman -Ay'da olduğu gibi- daha öncesine oranla daha büyük olurdu. Oysa, karşısına geldiğindeki uzaklığının daha küçük olduğunun bilinmesi nedeniyle durum öyle değildir. Doğrusu, iki en yakın mesafe arasında olması ve müdîrin en uzak mesafesinin teslisine yakın durmasıdır ki bu durum *el-Mecistî*'de açıklanmıştır. Bu hareket ile en uzak mesafenin hareketinden, Utarid'in ortalaması çıkar.

Dördüncü Hareket: Bu hareket episiklin hareketidir ki bu her gün için 3 cüz ve 6 dakikadır. Şöyle ki: Onun uzak parçası birbiri ardınca olur ve gezegen bu hareketle hareket eder. Onun bu hareketi "ayrıksıl" olarak adlandırılır. Episiklin zirvesi bazen kuzeye ve en yakın mesafesi güneye; bazen de zirve, güneye ve en yakın mesafesi kuzeye meyleder. Aynı şekilde iki ortalama en uzak mesafenin[1] uzaklığı dahi güneye ve kuzeye meyleder ki bu, eğimli kürenin eğiminden ötürü Utarid'in hareketinin burçlar kuşağının bizzat üzerinde değil çevresinde olmasını gerektirir ve oraya yakın kuzeyde ve güneyde bulunur. Ayrıca, zirve, en yakın mesafe ve iki ortalama uzaklığın eğimi nedeniyle Utarid'in bu hareketi, belirli iki uçta gerçekleşmez. Böylece Utarid, episiklin üst seviyesindeyken, orada ayrıksılın hareketinin, merkezin hareketiyle birleşmesinden dolayı hızlanır.

---

[1] Ortalama en uzak mesafe (Lat. apogc: eummedium): (Batlamyus astronomisinde), Ay'ın ikinci eşitsizliği nedeniyle episiklin üzerinde tesbit edilen en uzak mesafe.

وإذا وصل كُلّ منهما إلى تربيع الأَوج المدير وصَل مركز التدوير إلى حضيض الحَامِل ثم يتلاقيان في مقابلة اَوج المدير فيكون المركز حينئذٍ في اَوج الحَامِل وحضيض المدير ثم يتفارقان ويتقابلان في التّربيعين [ن/١٨/ب] ويعُودان إلى الملاقاة[1] عند اَوج المدير فيلزم ان يكون البُعد الأبعد لمركز التدوير عند كونه في أوجته معًا ولا يكون بُعده[2] الأقرب في مقابلة ذلك الموضع لكونه في اَوج الحَامِل هناك وإن كان في حضيض المدير ولا في تربيعين لأنّ هذا إنّما يكون إن لو كان بُعد مركز التدوير عن مركز العالم عند كونه في اَوج المدير ومقابِلتِهِ[3] واحدًا لكون البُعد عن مركز العالم[4] بَعد [ل/٢٦/ء] التربيع حينئذٍ أعظم على نسبة ما كان قبله كما في القمر وليس كذلك لِما عُلم إنّ بُعده عنه في مقابلته أصغر بل يكون بين الحضيضين وهو قريب من تثليث اَوج المدير وقد بيّن هذا في المِجَسْطى ويجتمع من هذه الحركة وحركة الأَوج حركةُ[5] وسط عطارد.

والحركة الرابعة: حركة فلك التدوير كُلّ يوم ثلاثة أجزاء[6] وست[7] دقائق من محيطِه على وجهٍ يكون في القطعة البعيدة منه على التوالي ويتحرّك الكوكب بهذه الحركة فلهذا يسمّى[8] حركته الخاصة وذروة التدوير تميلُ تارةً إلى الشمال وحضيضُه إلى الجنوب وتارةً إلى الجنوب وحضيضه إلى الشمال وكذا بُعداه الأوسطان تميلان إلى الشمال والجنوب فيلزم أن يكون حركة عطارد لا على [ي/٢٦/ء] نفس منطقة البرُوج لمَيل المائل بل حواليها وبقرب[9] منها في الشمال والجنوب لا إلى حدّين معيّنين لميل الذروة والحضيض والبُعدين الأوسطين وهو يسرع إذا كان في أعلى التدوير لإجتماع حركة الخاصة مع حركة المركز هناك

---

[1] «الملاقات» في [ن/١٨/ء]
[2] «البُعد» في [ن/١٨/ء]
[3] «مقابله» في [ن/١٨/ء]،[ي/٢٥/ب]،[ل/٢٥/ب]
[4] «العالم» ناقص في [ل/٢٦/ء]
[5] «حركة» ناقص في [س/٦٠/ء]
[6] «أجزاء» ناقص في [ن/١٨/ب]
[7] «ستة» في [ن/١٨/ب]
[8] «تسمّى» في [ن/١٨/ب]
[9] «حواليه» في [ي/٢٦/ء]

Güneş'e yakınlığı dolayısıyla kaybolup sonra Güneş'in ortalamasının her zaman episiklin merkeziyle birlikte olmasından dolayı onunla aynı zamana gelir. Güneş'ten ayrılır ve batı tarafına doğru ortaya çıkar. Sonra episiklin üst seviyesinden indiği için duruncaya dek yavaşlamaya geçer. Sonra döner, Güneş'e yakın olduğu için gizlenir. Sonra Güneş'le hizalanır ve onun arkasında kalır. Sonra doğuya doğru ortaya çıkar. Sonra durur, düzelir ve episiklin alt seviyesinden düz hâle geldiği için düzelme ve Güneş'in ortalamasıyla dönme zamanının ortasında kayboluncaya dek derece derece hızlanır. Onun önünde ve arkasındayken episiklin yarıçapından daha çok uzaklaşmaz ki bu 22,5 cüzdür; taşıyıcı kürenin yarıçapı 60 cüzdür ve en yakın mesafede iken 27 cüze yakın görünür. Düz hâle ve geri geliş, hız ve yavaşlık durumları; episiklin en uzak mesafesi, en yakın mesafesi ve bu ikisi arasındaki değişimlerine bağlı olarak değişir.

[188] Müdîrin merkezinin âlemin merkezinden uzaklığı, aynı şekilde o cüzlerle birlikte 6 cüzdür. Bu iki merkezin arasındaki ekuant onlardan geçen çapın üzerindedir. Çevresinde ve yüzeyinde taşıyıcı kürenin kuşağı kadar bir dairenin olduğu varsayılır, buna "ekuant" adı verilir. Episiklin merkezi, onun çemberini, sanki ekuanttan episiklin merkezine benzer bir hareketle döndürmek üzere bir hat çıkmış gibi eşit zaman aralıklarıyla eşit yaylara böler.

[189] Zirve, en yakın mesafe ve episiklin iki ortalaması bu noktayla her zaman aynı hizadadır. Taşıyıcı kürenin merkezinin müdîrin merkezinden uzaklığı, ekuantın merkezinin müdîrin merkezine olan uzaklığı kadardır ki taşıyıcı kürenin merkezi her dönüşte episiklin merkezi, müdîrin en uzak mesafesinin karşısında olduğunda ekuantın merkezine, o zaman da taşıyıcı kürenin kuşağı ekuantın feleğine intibak eder. Sonra ayrılırlar ve episikl merkezi, iki en uzak mesafede olduğunda, dört merkez, merkezlerden geçen çapın üzerinde eşit uzaklıklarda olurlar ki hareketleri nedeniyle lâzım olan farklılıklar üçtür:

ويختفي[١] لقرب الشمس ثم يقارنها[٢] لكون وسط الشمس مع مركز التدوير أبدًا ويفارقها[٣] ويظهر مَغربًا ثم يأخذ في البُطء لنزوله من أعلى التدوير إلى أن يقف ثم يرجع [س/٦٠/ب] ويختفي[٤] لقربها ويقارنها[٥] ويتأخّر عنها[٦] ويظهر مشرقًا ثم يقف ويستقيم ويتدرّج إلى السُرعة لصعُوده من أسفل التدوير إلى أن يختفي فيكون[٧] في منتصَف زماني[٨] استقامته ورجوعه مع وسط الشمس ولا يبعد عنها قدَّامِهَا وخلفها أزيد من نصف قطر التدوير وهو اثنان وعشرون جزءاً ونصف جزءٍ على أنّ نصف قطر الحَامِل ستّون جزءاً ويُرى في الحضيض قريبًا من سبعةٍ وعشرين جزءاً [ل/٢٦/ب] ويختلِف أحوال الاستقامة والرّجوع والسّرعة والبُطؤ بسبب اختلاف أحوال[٩] التدوير بحسب الأَوج والحضيض وما بينهما.

[١٨٨] وبُعد مركز المدير عن مركز العالم ستة أجزاء بتلك الأجزاء أيضًا ومركز معدّل المسير بين[١٠] هذين المركزين على القُطر المارّ بهما ويُتوهّم حولها دائرةٌ بقدر منطقة الحَامِل وفي سطحها يسمّى[١١] فلك معدّل المسير فإنّ مركز التدوير يقطع[١٢] من محيطه في أزمنة متساويةٍ قسيًا متساويةً كان خطًّا خرج من مركز معدّل المسير إلى مركز التدوير ليُديره حركةً متشابهةً.

[١٨٩] والذروة والحضيض الوسطيان من التدوير يحازيان أبدًا. هذه النقطةَ وبُعد مركز الحَامِل عن مركز المدير [ن/١٩/ء] بقدر بُعد مركز معدّل[١٣] المسير عن مركز المدير فينطبق مركز الحَامِل في كُلّ دوره[١٤] [ي/٢٦/ب] على مركز معدّل المسير عند كون مركز التدوير في مقابلة اَوج المدير وحينئذٍ ينطبق منطقة الحَامِل على فلك معدّل المسير ثم يتفارقان[١٥] وعند كون مركز التدوير في الَاوجين يكون[١٦] المراكز الأربعة على القطر المارّ بالمراكز على أبعاد متساويةٍ والاختلافات[١٧] اللّازمة بسبب حركاته ثلاثة:

---

[١] «يخفى» في [ن/١٨/ب]

[٢] «لقارنها» في [ل/٢٦/ء]

[٣] «ويسبقها» زائد في [ن/١٨/ب]،[ل/٢٦/ء]

[٤] «يخفى» في [ن/١٨/ب]

[٥] «تقارنها» في [ل/٢٦/ء]

[٦] «ويسبقها» زائد في [ل/٢٦/ء]

[٧] «فيكون» ناقص في [ن/١٨/ب]

[٨] «زمان» في [ن/١٨/ب]،[ل/٢٦/ء]

[٩] «أجزاء» زائد في [ي/٢٦/ء]

[١٠] «من» في [ل/٢٦/ب]

[١١] «تسمّى» في [ل/٢٦/ء]

[١٢] «يقطع» ناقص في [ل/٢٦/ب]

[١٣] «معد» في [ن/١٩/ء]

[١٤] «ذروةٍ» في [ل/٢٦/ب]

[١٥] «يفارقان» في [ن/١٩/ء]،[ل/٢٦/ب]

[١٦] «تكون» في [ي/٢٦/ب]

[١٧] «الاخلاف» في [ن/١٩/ء]

1. Episiklin çapı bakımından lâzım olan farklılıktır ki bu biri episikl merkezine, öteki Utarid'in kursunun merkezine doğru kendisinden çıkan iki hat nedeniyle âlemin merkezine ârız olan açıdır. Bu farklılığın son sınırı episiklin yarıçapı kadardır ki bu, episiklin merkezi ortalama apoje iken olur ve episiklin merkezinin konumuna nazaran gezegen zirveden inişte olduğu sürece fazla ve yükselişte olduğu sürece de eksiktir. Bu farklılığa "düzeltim" adı verilir.

2. Episiklin yarıçapının artışı ortalama apoje görüldüğünde, bu en yakın mesafe tarafında olduğunda gerçekleşir ki bu farklılık birinci farklılığa eklenir. En yakın mesafe tarafında olduğunda ondan fazla olur; en uzak mesafe tarafında olduğunda ise eksik olur. Sonra daha önce geçtiği gibi birinci farklılık merkezin konumu üzerinde iken ya artar ya da eksilir. Bu farklılık, "en uzak mesafe ve en yakın mesafe farklılığı" diye adlandırılır.

3. Episikl merkezinin, âlemin merkezi dışında bir noktadaki hareketine benzerliği nedeniyle, iki görülen ve bir orta zirvenin farklılığı nedeniyle lâzım olan bir farklılıktır ki bu iki farklılık, o noktanın kendisinin hizasına gelerek ortalama zirve ve en yakın mesafeden geçen episiklin çapından ötürü aynı şey olur. Bu, episiklin merkezinde, biri âlemin merkezine; ikincisi ekuantın merkezine çıkan iki çizgiyle oluşan bir açıdır. Bu farklılık, episiklin merkezi müdîrde inişte olduğu sürece merkezden eksik, ayrıksıldan fazladır; episiklin merkezi müdîrde yükselişte olduğundaysa tam tersinedir. Bu farklılık, "merkezin ve ayrıksılın düzeltimi" diye adlandırılır. Onların söyledikleri budur. Bu da Utarid'in feleklerinin şeklidir.

فأ: الاختلاف اللّازم من جهة قطر فلك التدوير وهو زاوية تحدث على مركز العالم من خروج خطّين عنه أحدهما إلى مركز التدوير والآخر إلى مركز جرم عطارد وغاية هذا الاختلاف بقدر نصف قطر التدوير[١] وهو[٢] عند كون[٣] مركز التدوير[٤] في البُعد[٥] الأوسط[٦] ويكون زائدًا على موضع مركز التدوير مادام الكوكب هابطًا عن الذروَة ناقصًا مادام صاعدًا ويسمّى هذا الاختلاف بالتعديل.

ب: زيادة نصف قطر التدوير في الرُؤية[٧] على ما يرى في البُعد [ل/٢٧/ء] الأوسط إذا كان في جانب الحضيض[٨] وهذا الاختلاف يَلحق الاختلاف الأوّل يزيد عليه في جانب الحضيض[٩] وينقص[١٠] في جانب الأوج[١١] ثم يُزاد الاختلاف الأوّل على موضع المركز أو[١٢] ينقص منه كما مرّ ويسمّى هذا الاختلاف اختلاف البُعد الأبعد والأقرب.

ج: الاختلاف الذي يلزم بسبب تشابه حركة مركز التدوير حول نقطة غير مركز العالم وبسبب اختلاف الذروتين المرئيّة[١٣] والوُسْطى وهذان الاختلافان شيء واحد لكون قُطر التدوير وير المارّ بالذروة[١٤] والحضيض الوسطيْن محاذيًا لتلك[١٥] النقطة بعينها وهو زاوية تحدث على مركز التدوير من خطّين يخرجان منه أحدهما إلى مركز العالم والثاني إلى مركز معدّل المسير ويكون هذا الاختلاف ناقصًا من المركز زائدًا على الخاصّة مادام مركز التدوير هابطًا في المدير وبالعكس مادام [ي/٢٧/ء] صاعدًا ويسمّى هذا الاختلاف تعديل المركز والخاصّة وهذه صورة أفلاكه. [ن/١٩/ب] هذا ما ذكروه.

---

[١] «بقدر نصف قطر التدوير» ناقص في [ل/٢٦/ب]

[٢] «وهو» ناقص في [ي/٢٦/ب]،[ل/٢٦/ب]

[٣] «كونه» في [ي/٢٦/ب]

[٤] «مركز التدوير» ناقص في [ي/٢٦/ب]؛ «من التدوير واعتبروا هذا الاختلاف عند كون مركز التدوير» زائد في [س/٦٠/ب]

[٥] «بُعد» في [ي/٢٦/ب]؛ «في البعد» ناقص في [س/٦٠/ب]

[٦] «أوسط» في [ي/٢٦/ب]

[٧] « الذروة « في [ن/١٩/ء]

[٨] «الأوج» في [ل/٢٧/ء]

[٩] «وهذا الاختلاف يَلحق الاختلاف الأوّل يزيد عليه في جانب الحضيض» ناقص في [ي/٢٦/ب]

[١٠] «نقصانه» في [ي/٢٦/ب]،[س/٦٠/ب]؛ «من ذلك إذا كان» زائد في [ي/٢٦/ب]،[س/٦٠/ب]

[١١] «وهذا الاختلاف يلحق الاختلاف الأوّل يريد عليه في جابب الحضيض وينقص منه في جانب الأوج» زائد في [ي/٢٦/ب]،[ل/٢٧/ء]،[س/٦٠/ب]

[١٢] «أو» ناقص في [ن/١٩/ء]

[١٣] «المرائية» في [ي/٢٦/ب]،[ل/٢٧/ء]

[١٤] «بالذوة» في [ن/١٩/ء]

[١٥] «لذلك» في [ي/٢٦/ب]،[ل/٢٧/ء]

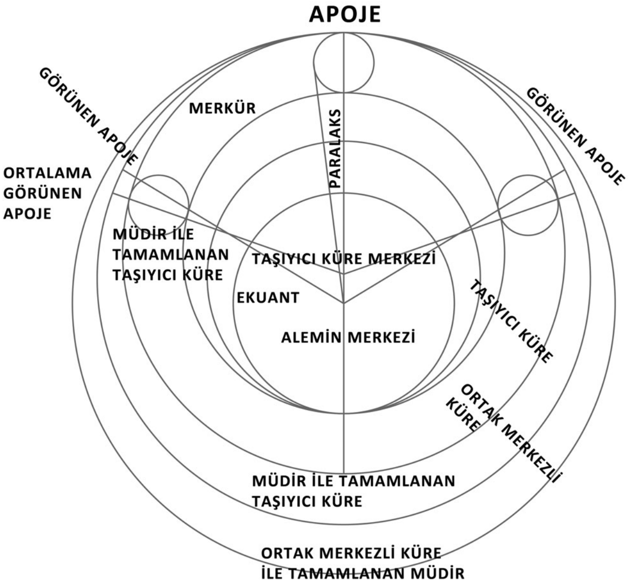
APOJE
GÖRÜNEN APOJE
GÖRÜNEN APOJE
MERKÜR
PARALAKS
ORTALAMA GÖRÜNEN APOJE
MÜDİR İLE TAMAMLANAN TAŞIYICI KÜRE
TAŞIYICI KÜRE MERKEZİ
EKUANT
ALEMİN MERKEZİ
TAŞIYICI KÜRE
ORTAK MERKEZLİ KÜRE
MÜDİR İLE TAMAMLANAN TAŞIYICI KÜRE
ORTAK MERKEZLİ KÜRE İLE TAMAMLANAN MÜDİR

Şekil 6: Utarid'in (Merkür) Felekleri ve Boylamsal Hareketleri

[190] Episikl merkezinin, taşıyıcı kürenin merkezi dışındaki bir noktada olan hareketlerinin benzeşmesi nedeniyle, Ay faslında zikredilen benzerlikler burada da geçerlidir. Ancak bir hizaya gelişteki farklılıkları sebebiyle gerçekleşenler bu durumun dışındadır. Çünkü bir hizaya gelişler burada, kendisi sayesinde hareketin benzeştiği bir nokta yönündedir. Ancak burada bir başka sorun vardır ki bu da episikl merkezinin hareketinin bu konuma göre müdîrin ve taşıyıcı kürenin iki hareketinden oluşmuş olması ve bu ikisinin hareketinin iki farklı merkezde meydana gelmesidir. Dolayısıyla burada başka bir farklılık gerekir ve böylece bu yıldızın hareketinin hâlleri bozulur. Aynı şekilde zirvenin, orta çapın ve eğimli kürenin kuşağının hareketi birden çokluğun sudûrunu gerekli kılar. Öyleyse Utarid'in feleklerini bu hâl üzere farz etmek astronomide onların iddia ettiklerine uygun değildir. Onların söz konusu iddiası; her felek hareketinin merkezine ve muhitine nazaran benzer olduğunu ve birden ancak birin çıkacağını öne sürer.

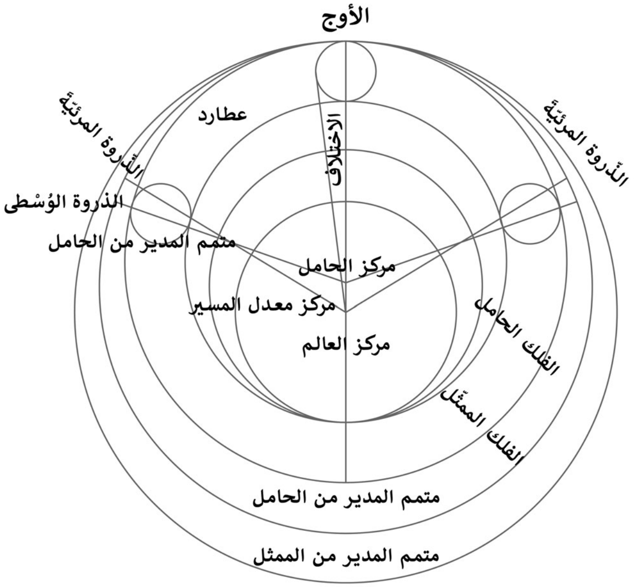
الأوج
عطارد
الاختلاف
الذروة المرئيّة
الذروة المرئيّة
الذروة الوُسطى
متمم المدير من الحامل
مركز الحامل
مركز معدل المسير
مركز العالم
الفلك الحامل
الفلك الممثّل
متمم المدير من الحامل
متمم المدير من الممثل

صورة ٦؛ أفلاك عطارد وحركاته الطوليّة

[١٩٠] [ل/٢٧/ب] والشبه[١] المذكورة في فصل[٢] القمر بسبب تشابه حركة مركز التدوير حول نقطة خارجة عن مركز[٣] حاملة واردة ههنا دون التي بسبب اختلاف المحاذاة[٤] لكون المحاذاة[٥] ههنا نحو النقطة التي بحسبها تشابه الحركة لكن ههنا فساد آخر وهو أنّ حركة مركز التدوير على هذا الوضع يكون[٦] مركبة من حركتي[٧] المدير والحَامِل وحركتهما على مركزين مختلفين فيلزم اختلاف آخر ويختلّ أحوال حركة هذا الكوكب وأيضًا حركة الذروة والقطر الأوسط ومنطقة المائل يوجب صُدور أكثر من واحد ففرض أفلاكه على هذا الوضع [ي/٢٧/ب] غير مناسبٍ لِما ادّعوا[٨] في علم الهيئة وهو كون حركة كُلّ فلك متشابهة بالنِسبة إلى مركزه ومحيطِه وكون الواحد لا يصدر عنه إلّا الواحد.

---

[١] «الشهبه» في [ن/١٩/ب]
[٢] «الفصل» في [ن/١٩/ب]
[٣] «مركز» ناقص في [ن/١٩/ب]،[ل/٢٧/ب]،[س/٦٠/ب]
[٤] «المحاذات» في [ن/١٩/ب]،[س/٦٠/ب]
[٥] «المحاذات» في [ن/١٩/ب]،[س/٦٠/ب]
[٦] «تكون» في [ل/٢٧/ب]
[٧] «حركتين» في [ن/١٩/ب]
[٨] «الدّعوا» في [س/٦٠/ب]

[191] Bu bilindikten sonra deriz ki: Utarid'in yalnızca iki feleğinin, yani ortak merkezli küresinin ve episiklinin olması mümkündür. Episiklin merkezi, elips şeklinde bir yörünge üzerinde hareket eder. En uzak mesafe, daima onun en uzun çapı üzerinde olur ve yörünge çıkarılacak olsa, ortak merkezli küre kuşağından bir eğim kuşağı oluşur. Gezegen -farz edildiği üzere- zirvenin eğimi ve iltiva[1] gibi diğer hareketlerle birlikte episiklde hareket eder. Bundan sonra kuşak eğiminin hikmeti, en uzak mesafe ile en yakın mesafenin faydası zikredilecektir.

SEKİZİNCİ FASIL: DİĞER GEZEGENLERİN FELEKLERİ VE BOYLAMSAL HAREKETLERİ

[192] Dış üç gezegenin[2] seyrinin Güneş'ten daha yavaş olduğu görülmüştür ki, Güneş onlarla birlikte olduğunda onlar, Güneş'i geçtikten sonra parlak şekilde doğuda görünürler. Bu onların en hızlı seyirleridir. Sonra yavaşlamaya geçerler ve Güneş birinci teslisinin yakınına ya da az uzağına erdiğinde durur, sonra geri gelirler. Güneş, onlarla geri dönüşlerinin ortasında karşı karşıya gelir. Sonra Güneş ikinci teslisine varmaya yakın olduğunda, ya da az öncesinde, ikinci kez dururlar. Sonra düz seyre girer ve Güneş onlara yaklaşıncaya kadar yavaşlık durumundan hızlanmaya geçerler. Ardından uzaklaşarak gözden kaybolurlar. Daha sonra Güneş yükseldiğinde onlarla birlikte olur. Onlarla Güneş'in yükselişi, geri dönüşü veya hızı kıyaslandığında arada bir benzerlik bulunmaz. Çünkü buradaki ölçüler, burçlar kuşağının bazı cüzlerinde daha az, bazılarında daha çoktur. Burçlar kuşağında bazı cüzlerin, sâbitlerin intikaliyle intikal etmesi benzer gözüken durumlardır.

---

[1] el-İltiva' (İng. slant, Lat. obliquatio): (Merkür'de) episiklin sallanması.

[2] Seyyâre-i ulviyye: Dış gezegen (İng. superior planet): 1. (Güneşmerkezli sistemde) yörüngesi Yer yörüngesinin dışında kalan gezegen (Mars, Jüpiter, Satürn ve sonrası). 2. (Yer merkezli sistemde) yörüngesi Güneş yörüngesinin dışında kalan gezegen (Mars, Jüpiter, Satürn ve sonrası).

[١٩١] وإذا عُرِف[١] هذا فنقول: جاز أن يكون لعطارد[٢] فلكان فقط الممثل والتدوير ويتحرّك مركز التدوير على مدارٍ بيضِيّ يكون الأَوج دائمًا على[٣] قطره الأطول ويكون المدار [س/٦١/ء] بحيث لو أخرَج يحصل منطقة مائلة عن منطقة الممثل ويتحرّك الكوكب على التدوير كما فُرض مع باقي الحركات من ميل الذروة والإلتواء ويُذكَر[٤] بعد ذلك حكمة ميل منطقة وفائدة الأَوج والحضيض.

الفصل الثامن: في أفلاك الكواكب الباقية وحركتها الطوليّة

[١٩٢] وُجدت[٥] الكواكب الثلاثة العلويّة أبطأ سيرًا من الشمس فإذا قارنَتها الشمسُ سبَقتها فظَهرت مُشرقة وهي في أسرع سَيرها. ثم تأخذ في البُطؤ حتى إذا بلغت[٦] الشمسُ قُرْبَ تثليثها الأوّل أو بُعده بقليلٍ[٧] وقفت ثم رجَعت وتُقابلها الشمس في أواسط [ل/٢٨/ء] رجوعَاتها ثم تَقِفُ ثانيًا بقُرب[٨] وصول الشمس إلى تثلثها[٩] الثاني أو قبله بقليل ثم تستقيم[١٠] وتأخذ[١١] من البُطؤ إلى السرعة إلى أن تقرب الشمس منها فتختفي مُغرِّبَةً وتُقارنها[١٢] الشمس في أواسط استقامتها وإذا قيس استقامة[١٣] إلى استقامة أو رجوع إلى رجوع أو سُرعة إلى سرعة أو بطؤ إلى بطؤ لم[١٤] توجد متشابهةً بل كانت في بعض أجزاء البرُوج أقل قدرًا وفي بعضِها أكثر والأحوال[١٥] المتشابهة في أجزآء بأعيانها من فلك البرُوج ينتقل انتقال الثوابة.

---

[١] «عرفت» في [س/٦٠/ب]
[٢] «لعطرد» في [ي/٢٧/ب]؛ «لعطارد» ناقص في [ل/٢٧/ب]
[٣] «طرف» ناقص في [ن/١٩/ب]
[٤] «تذكر» في [ن/١٩/ب]
[٥] «وجد» في [ن/١٩/ب]
[٦] «بلغ» في [ل/٢٧/ب]
[٧] «بقليلٍ» ناقص في [ل/٢٧/ب]
[٨] «يعرفً» في [ل/٢٨/ء]
[٩] «ثليثها» في [ن/١٩/ب]
[١٠] «يستقيم» في [ل/٢٨/ء]
[١١] «يأخذ» في [ل/٢٨/ء]
[١٢] «يقارنها» في [ن/١٩/ب]،[ي/٢٧/ب]، [س/٦١/ء]
[١٣] «استقامته» في [ل/٢٨/ء]
[١٤] «بل» في [ل/٢٨/ء]
[١٥] «الأحول» في [ن/١٩/ب]

[193] Görülmüştür ki en yakın mesafenin aynı cüzler üzerinde meydana gelen ve en uzak mesafenin zıtlarını ve seyrini gerektirdiği durumlar, Güneş'in yörüngesinde değil, yörüngenin kuzey burçlar kuşağının ortasındadır ki bazen ona yaklaşır ve bazen uzaklaşır. Burçlar kuşağının diğer yarısında güneyde olması da aynı şekildedir. Aynı şekilde iki düğüm, sâbitlerin yer değiştirmesiyle yer değiştirir.

[194] Zühre'nin boylam ve enlem hâllerinin Utarid'e benzediği görülmüştür. Şu var ki uzaklıklarının en yakını dış gezegenlerde olduğu gibi daha uzak olanının karşısındadır ve boylamda Güneş'ten en son uzaklığı önden ve arkadan 47 dereceyi geçmez. Böylece dörtlüden her biri için üç felek ve üç hareket tespit edilmiştir. Bunlar:

[195] **Birinci Felek:** Zühal'in ortak merkezli küresinin dışbükeyi, sekizinci feleğin içbükeyine; bunun içbükeyi Müşteri'nin ortak merkezli küresinin dışbükeyine; Müşteri'nin ortak merkezli küresinin içbükeyi, Merih'in ortak merkezli küresinin dışbükeyine; Merih'in ortak merkezli küresinin içbükeyi, Güneş'in ortak merkezli küresinin dışbükeyine; Zühre'nin ortak merkezli küresinin dışbükeyi, Güneş'in ortak merkezli küresinin içbükeyine ve bunun içbükeyi Utarid'in ortak merkezli küresinin dışbükeyine temas eder.

İkinci Felek: Ortak merkezli kürenin kalınlığındaki dış merkezli küredir.

Üçüncü Felek: Dış merkezli kürenin kalınlığındaki episikldir ki gezegen episikli merkez almıştır. Ayrıca episikl kuşağı, taşıyıcı kürenin kuşağının yüzeyinde sâbit kılınmaz, yalnızca gezegenin merkezini kendisinde sâbit kılar. Taşıyıcı kürenin kuşağı ortak merkezli kürenin kuşağındaki eğimi- yüksek gezegenlerde -Zühre dışında- sâbittir. Yüzeyi ortak merkezli kürenin kuşağıyla kesişir ve ortak merkezli kürede büyük bir daire oluşur. Buna, o gezegenin "eğimli feleği" adı verilir. Bu, ortak merkezli kürenin kuşağını iki yerde keser ki bunlar o gezegenin baş ve kuyruğudur. Bu eğimlerin ölçüleri enlemler bölümünde açıklanacaktır.

[١٩٣] ووُجدت الأحوال التي يقتضيها البُعد الأقرب في أجزاء مقابلة[١] التي تقتضي فيها البُعد الأبعد ازدادها وسَيرُها ما كان على مدار الشمس بل شماليًّا عنه في نصف فلك البرُوج متقاربةً إليه تارة ومتباعدةً[٢] عنه أخرى جنوبيّة[٣] [ي/٢٨/ء] عنه في النصف الآخر كذلك والعقدتان ينتقلان انتقال الثوابة.

[١٩٤] ووُجدت الزُهْرَة شبيهة الأحوال بعطارد طولًا وعرضًا [ن/٢٠/ء] إلّا أن أقرب أبعادها مقابل لأبعدها كما في العلويّة وغاية بُعدها في الطول عن الشمس قدامًا وخلفًا لا يتجاوز سبعًا وأربعين درجةً فأثبتوا لكلّ من الأربعة ثلاثة أفلاك وثلاث حركاتٍ.

[١٩٥] **الفلك الأوّل**[٤]: الممثل محَدّبه لزُحل مُماس مقعّر الفلك الثامِن ومقعّره[٥] لمحدّب ممثل المشتري ومقعّر ممثل المشتري لمحدّب ممثل المرّيخ ومُقعّر ممثل المرّيخ لمحدب ممثل الشمس ومحدّب ممثل الزُهْرَة لمُقعّر ممثل الشمس ومُقعّره لمحدّب ممثل عطارد.

الفلك الثاني: خارج المركز في ثخن الممثل.

الفلك الثالث: التدوير في ثخن الخارج المركز والكوكب مركوز في التدوير ومنطقة التدوير لا تُثبت في سطح منطقة [ل/٢٨/ب] الحَامِل بل تُثبت مركزه فيه فقط ومنطقة الحَامِل مائلة عن منطقة الممثل ثابتة الميل في العلويّة دون الزُهْرَة وسطحها تقاطع[٦] سطح منطقة الممثل وتحدُث في المُمثل دائرة عظيمة يسمّى فلك المائل لذلك الكوكب وتُقاطع[٧] منطقة الممثل في موضعين هما الرأس والذنَب لذلك الكوكب ونورد مقادير الميول في فصل العروض.

---

[١] «بعينها» في [ن/١٩/ب]

[٢] «مساعدة» في [ل/٢٨/ء]

[٣] «وجنوبه» في [ن/١٩/ب]

[٤] «الأولى» في [ن/٢٠/ء]

[٥] «مقعر» في [ل/٢٨/ء]

[٦] «القاطع» في [ل/٢٨/ب]

[٧] «لقاطع» في [ل/٢٨/ب]

Hareketlere gelince:

Birinci Hareket: Sâbitlerin hareketiyle olan ortak merkezli küre hareketidir ki en uzak mesafede, en yakın mesafede ve iki düğümde ortaya çıkar.

İkinci Hareket: Dış merkezli harekettir[1] ki bu her gün Zühal için iki dakika, Müşteri için beş dakika, Merih için 31 dakika, Zühre için ise Güneş'in merkez hareketi süresi kadardır. Taşıyıcı kürenin hareketi, episiklin merkezinde ortaya çıkar. Bu nedenle ona nispet edilip episikl merkezinin hareketi diye adlandırılmıştır. Bu hareket, âlemin merkezinin çevresindeki harekete de dış merkezli kürenin çevresindeki harekete de benzemez. Bilakis dış merkezli kürenin merkezinin dışında, konumu iki merkezden geçen çap üzerindeki bir noktanın çevresinde gerçekleşen harekettir. Bu nokta, dış merkezli kürenin en uzak mesafesine yakındır. Dış merkezli küreden uzaklığı, dış merkezli kürenin merkezinin, âlemin merkezine uzaklığı kadardır. Her iki merkezin arasında Zühal için 3, 1/4 ve 1/6 cüz; Müşteri için 2 ve 3/4 cüz; Merih için 6 cüz ve Zühre için Güneş'in iki feleğinin arasının yarısı kadardır. Bütün bunlar, gözlemle bilindiği üzere, o gezegenin taşıyıcı küresinin yarıçapının 60 cüz olması hasebiyledir ve bu nokta "ekuant merkezi" diye adlandırılır. Taşıyıcı kürenin kuşağı kadar bir daire varsayılır. Merkezi bu noktadır ve "ekuantın feleği" diye adlandırılır. Onun en uzak mesafesinin hareketi bu harekete eklendiğinde gezegenin ortalama hareketi ortaya çıkar.

Üçüncü Hareket: Episiklin hareketidir ki bu hareketin dış gezegenler için olan miktarı, Güneş'in orta hareketinin bu gezegenlerin her birinin orta hareketinden fazlalığı kadardır. Bu hareket Zühre için her gün 37 dakikadır ki birbiri ardınca episikllerin üst noktalarındadır. Başlangıç yerleri ortalama zirvedir ve aynı Utarid'de olduğu gibi bu ekuant merkeziyle hizalanmıştır. Yüksek gezegenler, ortalama episikllerinin zirvelerinde, her zaman ortalama Güneş'le birlikte olurlar. Çünkü episikllerdeki hareketleri, Güneş'in kendisinin ortalamalarına fazlalığı kadardır.

---

[1] Felekü'l-hârici'l-merkez: Dış merkezli küre, eksantrik küre (Lat. eccentricus): Merkezi ekliptiğin merkezi (Yer) olmayan küre.

وأمّا الحركات:

فالأولى: حركة الممثل بحركة الثوابت ويظهر في البُعد الأبعد والأقرب والعقدتين.

والثانية: حركة الخارج[١] المركز وهي كُلّ يوم لزحل دقيقتان وللمشتري خمس[٢] دقائق وللمِرّيخ احد وثلاثون دقيقة وللزُهْرَة مثلُ حركةِ مركز الشمس وحركة الحَامِل يظهر في مركز التدوير فلهذا نسبتْ إليه فسمّيت حركة مركز التدوير وهذه الحركة لا تتشابه[٣] حول مركز العالم ولا حول مركز الخارجِ بل حول نقطة خارجةٍ عن مركز خارج المركز موضعها [ي/٢٨/ب] على القطر المارّ بالمركزين عمّا يلي الأَوج من مركز الخارج بُعدها عن مركز الخارج[٤] كبُعد مركز الخارج المركز عن مركز العالم وما بين كُلّ من المركزين لزحل ثلاثة أجزاء وربع وسدس جزءٍ وللمشتري جزآن وثلاثة أرباع جزء وللمِرّيخ ستةُ أجزآء وللزُهْرَة[٥] قريب من نصف ما بين مركزي فلكي الشمس جميع ذلك بحسب ما يكون نصف قُطر حامِل ذلك الكوكب ستون[٦] جزءاً عُرِف بالرّصد وتلك النقطة تسمّى[٧] مركز معدّل المسير ويُتوهم دائرة بقدر منطقة الحَامِل مركزها هذه النقطة وتسمّى فلك معدّل المسير وإذا أضيفت حركة الأَوج [ل/٢٩/ء] إلى هذه الحركة حصَلت حركة وسط الكوكب.[٨]

الثالثة: حركة فلك التدوير وهي للعلويّة بقدر [ن/٢٠/ب] فضل حركة وسط الشمس على وسط كُلّ واحد منها وللزُهْرَة[٩] كُلّ يوم سبع وثلاثون دقيقة وهي تكون في أعالي التَداوير إلى التوالي ومباديها الذروة الوُسْطى وهي محاذية لمركز معدّل المسِير كما في عطارد والكواكب العلويّة يكون في ذُرَى تداويرها الوُسْطى مع وسَط الشمس أبدًا و[١٠] لكون حركاتها في التداوير بقدر فضل وسط الشمس على أوسَاطها

---

[١] «خارج» في [ن/٢٠/ء]

[٢] «خمسة» في [ل/٢٨/ب]

[٣] «تشابه» في [ل/٢٨/ب]

[٤] «المركز» ناقص في [ن/٢٠/ء]

[٥] «لزهرة» في [ن/٢٠/ء]

[٦] «ستون» في [ن/٢٠/ء]

[٧] «يسمى» في [س/٦١/ء]

[٨] «الكواكب» في [س/٦١/ء]

[٩] «لزهرة» في [ن/٢٠/ب].

[١٠] «و» ناقص في [ن/٢٠/ب]

Bundan dolayı Episikllerdeki zirvelere olan uzaklıkları, Güneş'in yeryüzünü kuşatan feleklerindeki episikllerinin merkezine olan uzaklığı kadardır. Öyleyse ortalama Güneş onunla, o ortalama en yakın mesafelerinde olduğu sırada, geri dönüş günlerinin ortasında karşılaşır ve onunla zirvelerde yaklaşıma[1] girmek üzere geri döner.

[196] Zühre'nin episikl merkezi ise her zaman Güneş'in merkeziyle yaklaşım hâlindedir. Bu nedenle Zühre, episiklinin zirvesindeyken istikamet süresinin ortasına geldiğinde ve en yakın mesafesindeyken geri dönüş süresinin ortasına geldiğinde yanar. Ondan episiklinin yarıçapının gerektirdiğinden daha fazla uzaklaşmaz. Taşıyıcı kürenin yarıçapının 60 olmasına uygun olarak, episiklinin yarıçapının miktarı gözleme göre Zühal için 6,5 cüz; Müşteri için 11,5 cüz; Merih için 37,5 cüz; Zühre için 43 cüz ve 1/6'dır. Bu da onların feleklerinin şeklidir.

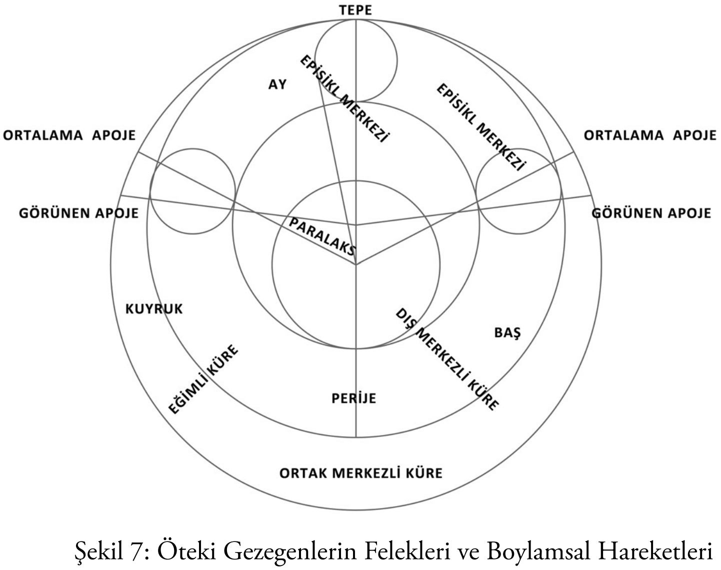
TEPE
AY
EPİSİKL MERKEZİ
EPİSİKL MERKEZİ
ORTALAMA APOJE
ORTALAMA APOJE
GÖRÜNEN APOJE
GÖRÜNEN APOJE
PARALAKS
KUYRUK
BAŞ
DIŞ MERKEZLİ KÜRE
EĞİMLİ KÜRE
PERİJE
ORTAK MERKEZLİ KÜRE

Şekil 7: Öteki Gezegenlerin Felekleri ve Boylamsal Hareketleri

---

[1] el-Mukârene (Yaklaşım): 1. Gezegenlerin birbirine yaklaşması; gökcisimlerinin aynı burç veya aynı ekliptikel boylarında olması. 2. Satürn (Zühal) ve Mars'ın (Merih) Yengeç (Seretan) burcunda bir araya gelmesi.

يكون أبعادها في التداوير عن الذُرى بقدر أبعاد وسط الشمس عن مركز[١] تداوِيرها في أفلاكها المحيطة بالأرض فإذن يقابلها وسط الشمس وهي في حضيضاتها الوُسْطى في أواسط أيّام رجوعاتها[٢] ويعود إلى مقارنتها في الذُرَى.

[١٩٦] وأمّا[٣] الزُهْرَة فمركز تدويرها مقارن لمركز[٤] الشمسِ أبدًا[٥] ولذلك تحترق في ذروة تدويرها[٦] عند انتصاف مدّة استقامتها وفي حضيضه[٧] عند انتصاف مُدّة رجوعها[٨] ولا يبعَد عنها فوق ما يقتضيه نصف قُطر تدويرها ومقدار نصف قُطر التدوير[٩] بالرصد لزحَل ستة أجزآء ونصف [ي/٢٩/ء] وللمشتري أحد عشر جزأ ونصف وللمِرّيخ سبعة وثلاثون جزأ ونصف وللزُهرَة ثلاثة وأربعون جزأ وسدس بحسب ما يكون نصف قُطر الحَامِل ستون وهذه صورة أفلاكها.

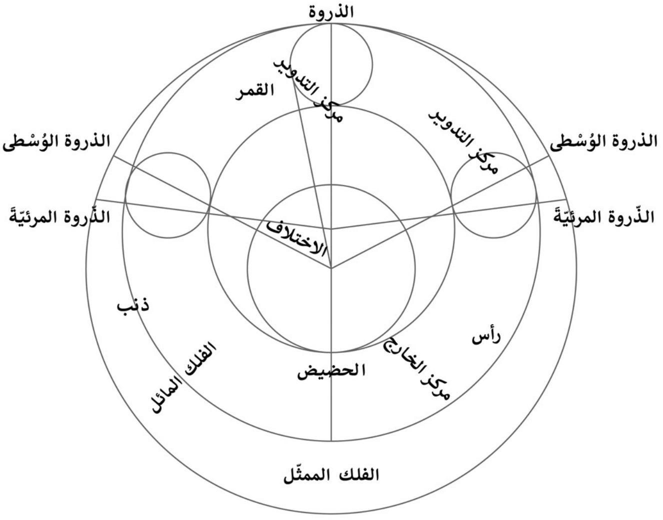
الذروة
مركز التدوير
القمر
مركز التدوير
الذروة الوُسْطى
الذروة الوُسْطى
الذّروة المرئيّةَ
الذّروة المرئيّةَ
الاختلاف
ذنب
رأس
الفلك المائل
الحضيض
مركز الخارج
الفلك الممثّل

صورة ٧؛ أفلاك الكواكب الباقية وحركتها الطوليّة

---

[١] «مراكز» في [ي/٢٨/ب]
[٢] «رجوعها» في [ن/٢٠/ب]،[ل/٢٩/ء]
[٣] «اما» في [ل/٢٩/ء]
[٤] «مركز» في [ل/٢٩/ء]
[٥] «أبدا» ناقص في [ن/٢٠/ب]
[٦] «تدوير» في [ن/٢٠/ب]
[٧] «حضيضها» في [ن/٢٠/ب]
[٨] «رجوعاتها» في [ن/٢٠/ب]
[٩] «التدوير» ناقص في [س/٦١/ء]

[197] Bu üç hareketin lâzım farklılıkları ise aynı Utarid'de geçtiği gibidir. Onların söyledikleri budur.

[198] Aynı hizaya gelme sebebiyle değil de kuşağının merkezinden başka bir nokta etrafındaki hareketten doğan benzerlik burada da geçerlidir. Benzeşimindeki şüphe -muhâzât nedeniyle olanların dışındakiler- burada da vârittir. Aynı şekilde dış gezegenlerdeki zirve hareketi, ortalama zirve ile çap ve Zühre'deki eğim kuşağındadır. Demek ki onlar, Utarid mevzuunda geçtiği üzere, kendi iddialarıyla çelişmişlerdir.

[199] En uygunu şöyle dememizdir: "Bu gezegenlerin episikllerinin merkezi, dış merkezli kürenin ve gezegenin yörüngesinde, episiklin muhitinde hareket eder. Öyleyse her gezegen için iki felek ve iki hareket yeterlidir." Zîc[1] ile ilgili çalışmaların andığımız şekilde feleklerin durumları üzere yapılması bizim için zor olmamalıdır ki böylece işler anlattıklarından daha kolay yürür. Başarıya ulaştıran Allah'tır.

[200] Eğim kuşaklarının meylindeki, en uzak ve en yakın mesafelerindeki hikmete gelince; bunlar Ay konusunda geçenlere benzerdir. Çünkü Güneş ışınından yükselişe kadar ortaya çıkış vakitlerinde rutubete, yükselişten geri dönüşün ortasına kadar sıcaklığa, geri dönüşün ortasından ikinci yükselişe kadar kuruluğa, oradan ışın altında bulunmalarına kadar soğukluğa, ışın altında bulunmaları ise unsurlardan yaratılmış varlıklarda yıllanmaya, gizlenmeye ve zayıflamaya neden olur. Güneş'in ışınının altından çıkması ise yenilenmeye, ortaya çıkmaya ve güçlenmeye neden olur. Yükselen hareketleri ve enlemlerinin artışı sıcaklığa ve kuruluğa; alçalan hareketleri ve enlemlerinin azlığı soğuğa ve rutubete neden olur. Utarid, havanın değişmesini, rüzgârların esmesini sağlar. Bütün bunlar, Azîz ve Alîm olan Allah'ın takdiriyledir.

---

[1] Yıldızların, belli bir zamandaki yerlerini, durumlarını gösteren çizelge (Zâyîçe). Semerkandî'nin bu konuda yazılmış *A'mâl-i Takvîm-i Kevâkib-i Sâbite (The Act Concerning the Calendar of the Fixed Stars)* adlı bir eseri de mevcuttur. Semerkandî, *İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfüs (Science of the Cosmos and the Soul)*, tah. Gholamreza Dadkhah, Mazda Publishers, California 2014, s. 7.

[١٩٧] [ل/٢٩/ب] [س/٦١/ب] والاختلافات اللّازمة[١] لهذه الحركات ثلاثة كما مرّ في عطارد بعينه هذا ما ذكروه.

[١٩٨] والشبهة[٢] المذكورة في تشابه الحركة[٣] حول نقطة غير مركز منتقطها[٤] دون التي بسبب المحاذاة[٥] واردة[٦] ههنا أيضًا وكذا حركة الذِروة في العلويّة والذِروة والقُطر الأوسط والمنطقة المائلة في الزُهْرَة فخالفوا[٧] دعواهم كما مرّ في عطارد.

[١٩٩] فالأوْلى أن نقول: مركز تداوير هذه الكواكب يتحرّك على مدار خارج المركز والكوكب[٨] على محيط التدوير فيكفي لكلّ كوكبٍ فَلَكان وحركتان [ي/٢٩/ب] ولا يتعسّر علينا أن يجعل الأعمال الزِجيّة على وفْقِ أوضاع الأفلاك [ن/٢١/ء] على الوجوه[٩] التي ذكرنا ويصير الأعمال أسهَل ممّا ذكروه. والله الموفّق.

[٢٠٠] وأمّا حكمة ميل مناطقها المائلة وأوجاتها وحضيضاتها قريبة ممّا مرّ في القمر فإنّها من أوقات ظهورها من شعاع الشمس إلى الإقامة توجب الرطوبة ومن الإقامة إلى وسط الرجوع الحرارة ومن وسط الرّجوع إلى الإقامة الثانية اليُبوسة ومنها إلى صيرورتها تحت الشعاع البُرودة وكونُها تحت الشعاع توجب العتاقة والخفآء والضعف في الكائنات العنصريّة وخروجُها عن الشعاع يقتضي الحداثة والظهور والقوّة وحركتها الصاعدة وزيادة عروضها توجب السُخونة واليُبوسة وحركاتها الهابطة وقلّة عروضها[١٠] يقتضي البرودة والرطوبة وعطارد يوجب تغيّر الهوآء وهبوب الرّياح كُلّ ذلك بتقدير العزيز العليم.

---

[١] «اللّامة» في [ن/٢٠/ب]

[٢] «الشبه» في [ي/٢٩/ء]؛ «شبه» في [ن/٢٠/ب]

[٣] «الحركات» في [ن/٢٠/ب]

[٤] «نقطتها» في [ل/٢٩/ب]

[٥] «المحاذات» في [ن/٢٠/ب]

[٦] «وارد» في [ن/٢٠/ب]

[٧] «في نغوا» في [ل/٢٩/ب]

[٨] «الكواكب» في [ل/٢٩/ب]

[٩] «الوجه» في [س/٦١/ب].

[١٠] «يوجب السخونة واليبوسة وحركاتها الهابطة وقلّة عروضها» زائد في [ل/٢٩/ب]

UYARI

[201] Müteahhirînden birtakım kimseler, anılan bu şüpheyi savunmak için kendilerini zorladılar ve her bir gezegen için başka felekler eklediler ki böylece başka açmazlarla ve hareketlerde farklılıklarla karşılaştılar. Bununla birlikte, önceki iddiaları aynı şekilde kaldı. Doğrusunun bizim dediğimiz olduğu ortaya çıktı. Başarı Allah'tandır.

DOKUZUNCU FASIL: GEZEGENLERİN ENLEMLERİ

[202] Eğimlinin, ortak merkezli küreden meylinin son sınırı Zühal için 2,5 cüz, Müşteri için 1,5 cüz, Merih için 1 cüz, Zühre için 1/6 cüz, Utarid içinse 3/4 cüzdür. Eğimlinin eğimi, iç gezegenler[1] hariç, dış gezegenler için iki yönde de sâbittir. Zühre'nin eğimi her zaman kuzey yönünde, Utarid'in eğimi ise her zaman güney yönündedir. Bu durum eğim kuşağının, ortak merkezli küre kuşağına doğru hareketi ve ona intibakı, sonra diğer yönde eğimin son sınırına doğru ondan ayrılması, daha sonra da öteki yönde eğimin son sınırına geri dönmesi nedeniyledir ve bu durum her Güneş yılı tekrar eder. Zühre ile Utarid'in episikl merkezleri, intibak vaktinde her zaman iki çıkış düğümü ve iki iniş düğümü ile birlikte olurlar. Zühre'nin episikl merkezi çıkış düğümüyle ve Utarid'in episikl merkezi iniş düğümüyle birlikteyse, sonra bu ikisi onlardan ayrılıyorsa, eğimli küre de ortak merkezli küreden ayrılır. Zühre'nin episiklinin merkezi kuzey yarıda, Utarid'in episiklinin merkezi de güney yarıda olur ve eğim, iki düğüm ortasında son bularak son sınırına varacak şekilde artar. Sonra iki merkez diğer düğüme doğru yönelir. Eğim, Zühre'nin merkezi iniş düğümüne doğru ve Utarid'in merkezi çıkış düğümüne doğru son bulacak şekilde azalmaya yüz tutar ki eğimli küre, ikinci kez ortak merkezli küreye intibak eder. Sonra ondan ayrılır ve her iki merkez de düğümden ayrılır. Böylece kuzey yönünde olan yarım güney yönünde ve tersine güney yönünde olan yarım da kuzey yönünde olur.

---

[1] İç gezegen (İng. interior planet): 1. (Güneşmerkezli sistemde) yörüngesi Yer yörüngesinin içinde kalan gezegen (Merkür ve Venüs). 2. (Yermerkezli sistemde) yörüngesi Güneş yörüngesinin içinde kalan gezegen (Merkür ve Venüs).

تنبيه

[٢٠١] تكلَّفَ قوم من المتأخّرين في دفع الشبهة[١] المذكورة [ل/٣٠/ء] وزاد لكلّ كوكبٍ أفلاكًا[٢] أُخر ولزمهم فسَادات أُخر واختلافات[٣] في الحركات ومع ذلك بقي بعضها على حاله فتحقّق أنّ الصّواب ما ذكرنا. وبالله التوفيق.

الفصل التاسع: في عروض الكواكب

[٢٠٢] أمّا غاية ميل المائل عن الممثل فلزحَل جزآن ونصف وللمشتري جزء ونصف وللمِرّيخ جزء واحد وللزُهْرَة سدس جزء ولعطارد نصف وربع جزء وميل المائل للعلويّة ثابت[٤] في الجهتين دون السّفليين ومَيل الزُهْرَة شماليّ أبدًا وميل عطارد وجَنوبيّ أبدًا وذلك بسبب حركة منطقة المائل[٥] نحو منطقة الممثل وإنطباقها عليها ثم إنفصالها عنها في الجهة الأخرى إلى غاية الميل ثم رجوعها إلى غاية الميل في الجهة الأخرى ويتم ذلك في كُلّ سنة شمسيَّةٍ ومركز تدوير [ي/٣٠/ء] الزُهْرَة وعطارد يكونان[٦] مع رأسيهِما[٧] أو ذنبيهِما[٨] وقت الإنطباق أبدًا فإذا كان مركز تدوير زُهْرَة مع رأسيها ومركز تدوير عطارد مع ذَنبِه ثم فارقاهما فارق المائل المُمثل ويصير مركز تدوير الزُهْرَة في نصف[٩] الشماليّ ومركز تدوير عطارد في النصف الجنوبي ويزدادُ الميل إلى[١٠] أن يَنتهيَا إلى مُنتصف ما بين العقدتين فيبلغ الميلُ غايته ثم يتوجّه المركزان نحو العقدة الأخرى ويأخذ[١١] الميلان في التناقصُ إلى أن ينتهي ركز الزُهْرَة إلى الذنب ومركز عطارد إلى الرأس فيَنطبق[١٢] المائل ثانيًا على الممثل ثم يفارقه ويُفارق[١٣] المركزان العقدة فيصِير النصف الذي كان شماليًّا جنوبيًّا وبالعكس

---

[١] «شبه» في [ي/٢٩/ب]
[٢] «ثابتة» في [ن/٢١/ء]
[٣] «وختلالات» في [ي/٢٩/ب]؛ «اختلالات» في [ل/٣٠/ء]
[٤] «أفلاك» في [ل/٣٠/ء]
[٥] «المائل» في [ن/٢١/ء]
[٦] «يكون» في [ل/٣٠/ء]
[٧] «رأسَيها» في [ل/٣٠/ء]
[٨] «ذنبيها» في [ل/٣٠/ء]
[٩] «نصف» في [ن/٢١/ء]،[ل/٣٠/ء]
[١٠] «أن» ناقص في [س/٦١/ب]
[١١] «تأخذ» في [ن/٢١/ء]
[١٢] «فيَنطلق» في [ل/٣٠/ء]
[١٣] «يفارقا» في [ن/٢١/ء]

Zühre'nin merkezi daha önce güney yönünde olup merkezinin ona varmasıyla kuzey yönüne geçen yarıda seyreder. Utarid'in merkezi de daha önce kuzey yönünde olup merkezinin ona varmasıyla güney yönüne geçen yarıda seyreder. Eğim, iki düğümün ortasına dek artmaya yüz tutar ve son sınırına varır. Sonra ikisi de bir öteki düğüme yönelir ve eğim, ikisinin ayrıldıkları başlangıca erişinceye dek azalmaya yüz tutar. İki kuşak intibak eder ki bundan Zühre'nin episikl merkezinin daima ya kuzeyde ya da düğümle birlikte kuşak üzerinde olması ve Utarid'in episikl merkezinin daima güneyde ya da kuşak üzerinde düğümle birlikte olması gerekir. Zühal'in çıkış düğümü, en uzak mesafesinden 140 derece öncedir. Müşteri'nin, Merih'in ve Zühre'nin çıkış düğümleri, en uzak mesafelerinden çeyrek devir öncedir. Utarid'in çıkış düğümü ise en uzak mesafesinden çeyrek devir sonradır. Episikllerin kuşaklarının zirvelerden ve en yakın mesafelerden geçen çapları ise eğim feleklerinin yüzeylerinde yalnızca dış gezegenlere ait episikllerin merkezi iki düğümde, iç gezegenlere ait episikllerin merkezi en uzak mesafe ve en yakın mesafede olduğu anda eğimli feleklerin yüzeylerinde olur. Ondan sonra dış gezegenlerin zirveleri her zaman burçlar kuşağı yönüne, en yakın mesafeleri de tersi yönüne meyleder ve iki düğüm ortasında son noktalarına varırlar.

[203] İç gezegenlere gelince; Zühre'nin merkezi en uzak mesafeden düşüşte olduğu sürece zirvesi kuzeye, en yakın mesafesi de güneye meyleder ve öteki yarısında bunun aksi olur. Utarid'de ise bunun tersi olur ve bu enlem eğim olarak bilinir. Dış gezegenlerin episikllerinin bu iki eğiminden başka eğimi yoktur.

[204] İki iç gezegende, iki ortalama uzaklıktan geçip birinci çapı dik açılarla kesen çaplar, yalnızca ikisinin episiklinin merkezi iki düğümden biriyle birlikteyse, bunlar çıkış düğümünden ayrıldıktan sonra ortak merkezli kürenin yüzeyinde olurlar.

ومركز الزُهْرَة يسير[١] في النصف الذي كان جنوبيًّا وصار عند وصول مركزها إليه شماليًّا ومركز عطارد [ل/٣٠/ب] يسير[٢] في النصف الذي كان شماليًّا [ن/٢١/ب] وصار عند وصول مركزه[٣] إليه جنوبيًّا ويأخذ الميلان في التَزايد[٤] إلى مُنتصف ما بين العقدتين ويَبلغ غايته ثم يتوجّهان إلى العقدة أخرى[٥] ويأخذ الميلان في التنَاقصُ إلى أن يبلغا[٦] المبدأ الذي فارقاه وينطبق المنطقتان[٧] فيلزم من ذلك كون مركز تدوير الزُهْرَة دائمًا إمّا في الشمال وإمّا على المنطقة مع العقدة وكون مركز تدوير عطارد دائمًا إمّا في الجنوب أو[٨] على المنطقة مع العقدة ورأس زُحَل مقدّم على أوجه بمئة وأربعين درجة ورأس المشتري والمرّيخ والزُهْرَة متقدّمة [س/٦٢/ء] على أوجاتها برُبع دور. ورأس عطارد متأخّر[٩] عن أوجه بربع دور[١٠] وأمّا مناطِقُ التداوير فأقطارها المارّة بالذُرى والحضيضات لا تكون في سُطوح أفلاكها المائلة إلّا عند كون مركز تداوير العلويّة في العقدتين والسّفليّة في الأوج والحضيض وبَعد ذلك [ي/٣٠/ب] يميل ذرى العلويّة أبدًا إلى جهة منطقة البرُوج وحضيضاتها إلى خلاف تلك الجهة وينتهي إلى غاياتها في مُنتصَف ما بين العقدتين.

[٢٠٣] وأمّا السفليّات فالزُهْرَة مادام مركزها هابطًا عن الأَوج مالت ذروتها إلى الشمال وحضيضها إلى الجنوب وفي النصف الآخر بالعكس وعطارد بعكس ذلك وهذا العرض تُعْرف بالميل وليس لتداوير العلويّة غير هذه الميلين.

[٢٠٤] وأمّا في السفليّين فالقطر[١١] المارّ بالبُعدين الأوسطين القاطع للقطر الأوّل على قوائم لا يكون في سطوح الممثل[١٢] إلا عند كون مركزي تدويرهما مع إحدى العقدتين وبعد مفارقهما[١٣] الرأس

---

[١] «يصير» في [ي/٣٠/ء]، [ل/٣٠/ء]

[٢] «يصير» في [ي/٣٠/ء]

[٣] «مركز» في [ل/٣٠/ب]

[٤] «الزايد» في [ن/٢١/ب]، [ل/٣٠/ب]

[٥] «الأولى» في [ي/٣٠/ء]، [ل/٣٠/ب]، [س/٦١/ب]

[٦] «يبلغ» في [ن/٢١/ب]، [ل/٣٠/ب]

[٧] «المنطقتا» في [ن/٢١/ب]؛ «المنطقيان» في [ل/٣٠/ب]

[٨] «إمّا» في [س/٦١/ب]

[٩] «مأخر» في [ل/٣٠/ب]

[١٠] «ورأس عطارد مأخر عن أوجه بربع دور» ناقص في [ل/٣٠/ب]

[١١] «فالأقطر» في [ن/٢١/ب]

[١٢] «الممثلة» في [ي/٣٠/ب]، [ل/٣٠/ب]

[١٣] «مفارقتهما» في [ن/٢١/ب]، [ل/٣٠/ب]

O çapın akşamcı diye bilinen doğudaki ucu kuzeye; sabahçı diye bilinen batıdaki ucu güneye sapar. Bu durum, çıkış düğümü ile iniş düğümü ortasına varıncaya kadar devam eder ve orada, en uzak mesafe Zühre'nin ve mukabili Utarid'in olur. İki sapma son sınırına varır. Sonra iki merkez ortayı geçer ve sapma iniş düğümüne vardığında yok olacak biçimde azalır. İniş düğümünden ayrıldıktan sonra devirlerini tamamlayıncaya dek akşamcı güneye, sabahçı ise kuzeye sapar.

ONUNCU FASIL: EN BÜYÜK EĞİM

[205] En büyük eğim,[1] eski ve yeni gözlemlerde aynı miktarda çıkmamaktadır. Eski zamanlardaki gözlemcilerin tespitlerinde bu eğimin miktarı, daha yeni dönemdekilerin tespitlerine göre, pek azı dışında, daha fazladır.

[206] Eski Hintliler, bunu 24 cüz olarak bulmuşlardır. Batlamyus 23 cüz ve 51 küsur dakika hesaplamış, Me'mûn zamanında 23 cüz ve 35 dakika hesaplanmış, müteahhirîn 23 cüz ve 33 dakika ve zamanımızda 23,5 cüz küsur olarak hesaplamışlardır. Bu değişimle ilgili olarak birtakım kişiler burçlar kuşağının enlem üzerinde hareket ettiğini, böylece Ekvator'a yaklaştığını iddia etmişlerdir. Eğer bu doğruysa kuşak ya bir devir tamamlamakta ya da bir hedefe doğru hareket edip sonra dönmektedir. Eğer tamama eriyorsa burçlar kuşağının iki yarısı birbiriyle iki kez değişmekte ve yılın mevsimlerini her intibakta iptal etmekte, geceyle gündüz bütün bölgelerde eşitlenmekte ve doğuş yerleri iptal olmaktadır, demektir. Eğer tam bir devir olmayıp sadece intibaka varırlarsa durum böyledir. Öyle ki iki kuşağın değişimi, dört mevsimin oluşmasının nedenidir. Çünkü Güneş Koç'un[2] başlangıcından Yengeç'in[3] başına geldiğinde yani Koç, Boğa[4] ve İkizler[5] burçlarının dâhil olduğu ilk çeyrekte bulunduğunda bahar olur.

---

[1] Ekliptiğin ekvatora en uzak noktaları; ekliptik ve ekvator daireleri arasındaki eğim. "Bu daire (kutuplardan geçen daire) ekliptiği iki noktada keser. Bu iki nokta en büyük eğim noktalarıdır ve bu noktalar kuzey ve güneyde, ekliptiğin ekvatora en uzak noktalarıdır. Kuzeydeki nokta yaz dönencesi olarak adlandırılır ve Yengeç burcunun başlangıcıdır. Güneydeki nokta ise kış dönencesi olarak adlandırılır ve Oğlak burcunun başlangıcıdır."

[2] el-Hamel (el-Kebş, Ram, Aries): Ekliptik üzerinde yer alan burçların ilki.

[3] es-Seretan (Crab, Cancer): Ekliptik üzerinde yer alan burçların dördüncüsü.

[4] es-Sevr (Bull, Taurus): Ekliptik üzerinde yer alan burçların ikincisi.

[5] el-Cevzâ (el-Sevemani, Twins, Gemini): Ekliptik üzerinde yer alan burçların üçüncüsü.

فالطرف الشرقيّ من ذلك القطر ويعرف بالمسائي ينحرف إلى الشمال والطرف الغربيّ ويعرف بالصباحيّ [ل/٣١/ء] إلى الجنوب إلى أن ينتهيا إلى منتصف ما بين الرأس والذَنَب وهناك يكون الاوج للزُهْرَة ومُقابله لعطارد فينتهي الانحرافان إلى الغاية ثم تجاوز المركزان المنتصف وينتقص الانحرافان إلى أن يَنعدما عند وصولهما إلى الذَنَب وبَعد مفارقهما[1] الذَنَب ينحرف مسائي إلى الجنوب والصّبَاحيّ إلى الشمال إلى أن يتمّ دورتهما.

الفصل العاشر: **في الميل الكلّي**

[٢٠٥] الميلُ الكلّي ليس بالأرصاد القديمة والحديثة مقدارًا واحدًا بل كان ما وَجَده من هو أقدمُ[2] زمانًا أكثر ممّا وجَده من هو أحدثُ زمانًا إلّا نادرًا.

[٢٠٦] فوجَده قدماء الهند أربعة وعشرين جزأً ووجده بطلميوس ثلاثا وعشرين جزأً و أحدًا وخمسين دقيقةً وكسرًا ووجدوه في زمان المأمون ثلاثا[3] وعشرين جزأً وخمسًا وثلاثين دقيقة ووجدوا بعدهم ثلاثا[4] وعشرين جزأ وثلاثا وثلاثين دقيقة[5] ووجدوه في زماننا ثلاثا وعشرين جزأً ونصف جزءٍ وكسرًا فلهذا الاختلاف زعمَ قوم أنّ منطقة البرُوج [ن/٢٢/ء] تتحرك في العرض فتقرب من معدّل النهار [ي/٣١/ء] فإن كان هذا حقًا فإمّا أن يتمّ[6] المنطقة دَوره أو تتحرك إلى غاية ما ثم يعود فإن تَمّمت يتبادل نصفَا فلك البرُوج مرّتين وتبطل فصول السنة عند كُلّ إنطباق وتتساوي اللّيل والنهار في جميع البقاع وتبطل المواليدُ وكذلك إن لم[7] تُتمم[8] ووصل[9] إلى الإنطباق لأنّ الاختلاف المنطقتين سبب لتحقّق الفصول الأربعة. لأنّ الشمس إذا كانت في الرّبع الذي من أوّل الحمل إلى أوّل السرطان وهو الحمل والثوْر والجوزاء يكون ربيعًا

---

[1] «مفارقتهما» في [ن/٢١/ب]

[2] «قدم» في [ل/٣١/ب]

[3] «ثلاثة» في [ي/٣٠/ب]

[4] «ثلاثة» في [ي/٣٠/ب]

[5] «ووجدوا بعدهم ثلاثا وعشرين جزأ وثلاثا وثلاثين دقيقة» ناقص في [ن/٢١/ب]

[6] «إ"أن يتمّ" في [ل/٣١/ء]

[7] «لم» ناقص في [ن/٢١/ب]

[8] «تتم» في [ن/٢١/ب]

[9] «وصل» في [س/٦٢/ء]

Yengeç'in başlangıcından Terazi'nin[1] başlangıcına kadar yani Yengeç, Aslan[2] ve Başak[3] burçlarının dâhil olduğu çeyrekte bulunduğunda yaz olur. Terazi'nin başlangıcından Oğlak'ın[4] başlangıcına kadar Terazi, Akrep[5] ve Yay[6] burçlarının dâhil olduğu çeyrekte bulunduğunda güz olur. Oğlak'ın başlangıcından Koç'un başlangıcına kadar yani Oğlak, Kova[7] ve Balık[8] burçlarının dâhil olduğu çeyrekte bulunduğunda ise kış olur.

[207] Dört mevsim; maden, bitki ve canlılardan oluşan varlık âleminin yaşam dönencesidir ki her mevsimin bunları yetiştirmesinde bir etkisi vardır. Çünkü bahar sıcak ve nemlidir.

[208] Sıcaklık, Güneş'in yedi iklimin[9] semtine[10] yakın olması, nem ise havadaki yüksek ısıdan oluşan buhar dolayısıyladır ki baharın neminin, kıştan kalan nemden artan buharla birleşmesi ve kışın neminden daha çok olmasıyla hava nemli ve sıcak olur. Sonra sıcak ve nem cisimlere nüfuz eder. Güneş'in yakın olması ve ışınlarının cisimleri etkileyip yumuşatması nedeniyle de cisimlerde yaşam ve büyüme konusunda dengeli canlılık karakteri meydana gelir. Böylece cisimler katılıktan büyümeye doğru hareket eder ve buharın çoğalmasıyla nehir, pınar ve kuyuların oluşmasını sağlayan yağmurlar çoğalır.

[209] Yaz mevsimi sıcak ve kuru olur. Sıcaklığı Güneş'in yakınlığından ötürüdür ve bu sıcaklık baharın sıcaklığından daha yüksektir. Güneş'in, bahar ve yaz mevsimlerinin iki çeyreğindeki iklimlere göre konumu aynı olsa da bu böyledir. Çünkü art arda gelen benzer nitelikler kuvvetçe eşit olsa da (birbirine eklenme nedeniyle) artış doğurur. Bu yüzden göreli olarak konum aynı olmasına rağmen gündüzün ilk yarısından sonraki sıcak, öncekinden daha yüksek ve gece sonundaki soğuk, gece başındakinden daha sert olur.

---

[1] el-Mizan (Balange, Libra): Ekliptik üzerinde yer alan burçların yedincisi.

[2] el-Esed (Lion, Leo): Ekliptik üzerinde yer alan burçların beşincisi.

[3] es-Sünbüle (Virgin, Virgo): Ekliptik üzerinde yer alan burçların altıncısı.

[4] el-Cedi (Goat, Capricomus): Ekliptik üzerinde yer alan burçların onuncusu.

[5] el-Akreb (Scorpion, Scorpio): Ekliptik üzerinde yer alan burçların sekizincisi.

[6] el-Kavs (er-Rami, Archer, Sagittarius): Ekliptik üzerinde yer alan burçların dokuzuncusu.

[7] ed-Delv (Sakib el-ma, es-Saki, Water Bearer, Aquarius): Ekliptik üzerinde yer alan burçların on birincisi.

[8] el-Hut (es-Semeke, es-Semeketani, Fishes, Pisces): Ekliptik üzerinde yer alan burçların on ikincisi.

[9] Yedi iklim teorisi; ilk dönem İslâm coğrafyacılarının bildikleri ve eserlerinde işledikleri bir konudur. Kısaca yaşanabilir dünyayı yediye bölme teşebbüsüdür. Bu teori sayesinde değerlendirmeleri daha pratik yapma imkânına kavuşmuşlardır.

[10] Güney açısı: Ufuk koordinat sisteminde, bir yıldızın güney doğrultusuna göre açısal uzaklığı.

وإذا كانت في الربع الذي من أوّل السرطان [ل/٣١/ب] إلى أوّل الميزان وهو السّرطان والأسد والسنبلة يكون صيفًا وإذا كانت[1] في الربع الذي من أوّل الميزان إلى أوّل الجَدْي وهو الميزان والعقرب والقوس يكون خريفًا وإذا كانت في الربع الذي من أوّل الجَدْي إلى أوّل الحمل وهو الجَدْي والدَّلو والحُوت يكون شتاءً.

[٢٠٧] والفصول الأربعة هي مدار حياة عالم الكون من المعَادن والنبات والحيوان فإنّ لكلّ فصل مدخلًا في ضرب من التّربِيَة إذ الربيع حارّ رطب.

[٢٠٨] أمّا الحرارة[2] فلِقرب الشمس من سمْت الأقاليم السبعة وأمّا الرطوبة فلكثرة الأبخرة بسبب حرارة الجوّ ويكون رطوبته أكثر من رطوبة الشتاء لبقاء رطوبة الشتاء مع زيادة الأبخرة[3] فيصير الهواء حارًا رَطْبًا وتحصل[4] الحرارة والرطوبة في الأجسامِ وبسبب قُرب الشمس وتأثير شعاعها في الأجسامِ وتلطيفة إيّاها يحصل للأجسام مزاج معتدل روحاني يناسب الحياة والنشو فيتحرّك الأجسام من الجُمُود إلى النُمُوّ ومن كثرة الأبخرة يتكثّر الأمطار الموجبة للأنهار والعيون والأبار.

[٢٠٩] والصيف حارّ يابس أمّا الحرارة فلقُرب الشمس وحرارته تكون أشدّ من حرارة الربيع وإن كانت نسبة الشمس في ربعي الربيع والصيف إلى الأقاليم واحدة لأنّ تعاقب الكيفيّات المتماثلة وإن كانت متساوية في القوّة يوجب اشتدادها ولذلك يكون الحرارة [ي/٣١/ب] بعد نصف النهار أشدّ من الحرارة قبله وبُرودة آخر اللّيل أشدّ من برودة أوّله مع تساوي النسبة.

---

[1] «كان» في [ل/٣١/ب]

[2] «الحرارت» في [ل/٣١/ب]

[3] «بسبب حرارة الجوّ ويكون رطوبته أكثر من رطوبة الشتآء لبقآء رطوبة الشتآء مع زيادة الأبخرة» ناقص في [س/٦٢/ء]

[4] «يحصل» في [ل/٣١/ب]

[210] Kuruluk, nemin büyük bir kısmının havanın sıcaklığı nedeniyle çözülmesindendir. Bu, cisimlerde olgunlaşmayı gerektiren ısıyı doğurur. Kuruluk ise sıvı tutmayı gerektirir. Böylece olgunluk, bileşim, mizaç ve mizaca bağlı olarak renk, tat, koku ve benzeri tamamlayıcı nitelikler meydana gelir. Bahar ve yaz buharlarının çözülüp havaya karışmasıyla da tufan tehlikesi engellenir.

[211] Güz ise soğuk ve kurudur. Soğukluğu Güneş'in iklimlerin semtine uzak olmasından, kuruluğuysa nem azlığından dolayıdır. Daha önce geçtiği üzere, kuruluğun birbirine eklenmesi nedeniyle Güz'ün kuruluğu yaz kuruluğundan daha fazladır. Böylece hava soğuk ve kuru olur, soğuk ve kuruluk nesnelere nüfuz eder ve olgunlaşma kemâle erer. Böylece unsurlardan meydana gelenlerin varlıkta sürebilmesi gerçekleşir ve kalıcılık güçleri elde edilir. Ayrıca mizaç ve bileşimlerin yanma ve bozulma tehlikeleri ortadan kalkar.

[212] Kış, soğuk ve nemlidir. Soğukluğu Güneş'in uzaklığındandır ki kışın soğuğu, kendisine Güz'ün soğuğu da eklendiği için Güz'ün soğuğundan daha serttir. Nemi ise şiddetli soğuk nedeniyle havanın yoğunluğundan ve daha önceki sıcaklık nedeniyle havada dağılmış olan buharın yeniden birleşip soğuk nedeniyle ağırlaşarak yere yönelmesinden dolayıdır ki soğuk ve nem nesnelere nüfuz eder ve hareketsiz kalmaya uygun bir nitelik ortaya çıkar. Böylece bitkilerdeki büyüme, etkinlik arası durgunluğa dönüşür. Soğuk ülkelerdeki suyun ve pınarların maddesi/kaynağı olan kar da meydana gelir. Zira güz mevsiminin canlılık doğasına ters düşen yapısı nedeniyle, ortaya çıkan unsurlardan meydana gelenlerin hayatlarını kaybetme tehlikesi ortadan kalkar. Şu yetkin hikmete, kâmil kudrete, geniş rahmete ve etkin iradeye bir bak ki bir tek şeyle -bu iki kuşağın değişimidir- yani gece ile gündüzün farkından gelecek olan faydalarla birlikte bütün bu hikmetleri ve faydaları sağlamıştır! Yüce ve ulu Allah, noksanlıklardan münezzehtir!

[213] Allah onlara rahmet eylesin, bazı âlimler Yüce Allah'ın, "İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı görmezler mi?"[1] sözünü, iki kuşağın önce intibakı sonra ayrılışıyla tefsir ettiler. Oysa bu, sözün siyakına uymamaktadır. Çünkü bu âyet mevsimlerin değil gök ile yerin bitişik ve ayrı olmalarından bahsetmektedir.

---

[1] Enbiyâ 21/30.

[٢١٠] وأمّا اليبوسة فلتحَلّل أكثر الرطوبات بحرارة الجوّ فيوجد في الأجسامِ الحرارة الموجبة للنضج واليبوسة مقتَضِيّة للإستمساك [ل/٣٢/ء] ويحصُل النضج والتركيب والمزاج للأجسام والكمالات التّابعة للمزاج من الألوان والطعوم والرّوائح وغيرها ويحصل الأمن من الطوفان لتحلّل الأبخرة الربيعيّة والصيفيّة وانتشارها في الجوّ.

[٢١١] والخريف بارد يابس أمّا البرودة فلبُعد الشمس عن سمت الأقاليم وأمّا اليبوسة فلقِلّة الرّطوبات ويبوستُه يكون أكثر من يبوسة الصّيف لتعاقب اليبوسة كما مرّ فيصير الجوّ باردًا يابسًا ويحصل البرودة واليبوسة في الأجسامِ ويتكمّل النضج وقوام المتولدات ويحصل لها قوّة الثبات والبقآء ويحصل الأمن من الاحتراق وفساد الأمزجة والتراكيب.[١]

[٢١٢] [ن/٢٢/ب] والشتآء بارد رطب أمّا البرودة فلبُعد الشمس وبرودته تكون أشدّ من برودة الخريف لتعاقبها[٢] وأمّا الرّطوبة فلكثافة الهوآء لشدّة البرد واجتماع الأبخرة المتلاشية في الجوّ بسبب الحرارة السّالفة وميلها إلى الأرض لثقَلها بسبب البرد فيحصل البرودة والرطوبة في الأجسام ويتحقّق كيفيّة مناسبة للسكون فتقف الناميّة في النبات استراحة عن الأفعال ويحصُل الثلوج التي هي موادّ المياه والعيون في البلاد الباردة ويحصل الأمن من زوال حياة المتولدات بسبب مُضادّة طبيعة الخريف للحياة. فانظر إلى الحكمة البالغة والقدرة التامة والرحمة الواسعة والإرادة النافذة التي أوجبت بشيء واحد وهو اختلاف المنطقتين جميعَ هذه الحِكَم والفوائد مع ما يجيئ من فوائد اختلاف اللّيل والنهار. سبحان الله العليّ العظيم.

[٢١٣] وفسّر بعض العلمآء [ي/٣٢/ء] [ل/٣٢/ب] رحمهم الله[٣] قوله تعالى: «اَوَلَمْ يَرَ الَّذينَ كَفَرُوا اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا»[٤] بانطباق المنطقتين في الأوّل ثم انفِصالهما وهذا غير مناسبٍ لسابق الكلام لأنّه نصّ في أنّ الرتق والفتق كان للسمآء والأرض.

---

[١] «التركيب» في [س/٦٢/ء]

[٢] «لتعاقبهما» في [ل/٣٢/ء]

[٣] «رحمهم لله» ناقص في [ل/٣٢/ب]

[٤] سُورَةُ الْأَنْبِيَاءِ ٣٠/٢١

[214] Aslında bu konunun tahkiki şöyledir: Vahyedilmiş kitaplarda ve nebîlerin haberlerinde Yüce Allah'ın; suyu, göklerin ve yerin yaratılmasından önce yarattığı, onda bir hareket meydana getirdiği, bundan bir ısı çıktığı ve ondan dahi bir köpük ve dumansı bir buhar yükseldiği, akabinde köpükten yeri, dumandan da göğü yarattığı ifade edilir. Buna göre, köpük ve buhar birlikte idiler, sonra ayrıldılar ki Yüce Allah, "Bitişik idiler ve biz bu ikisini ayırdık."[1] sözüyle buna işaret etmiştir. Bir şeyin kendi maddesiyle isimlendirilmesi de söz konusudur. Bu durum Yüce Allah'ın, "Daha sonra O, duman hâlinde olan semâya iradesini yöneltti."[2] sözündeki gibidir.

[215] Böylece Yüce Allah'ın, "Henüz Arş'ı su üstünde iken…"[3] sözünün sırrı da anlaşılmaktadır. Allah en iyi bilendir.

ON BİRİNCİ FASIL: PARALAKS

[216] Merih'in altındaki gezegenlerin, burçlar kuşağındaki gerçek konumlarıyla görünen konumları arasında aykırılık olabilir. Bu durum, Dünya'nın yarıçapının onların feleklerinde duyuyla algılanabilir bir niceliğe sahip oluşundandır. Âlemin merkezinden gezegenlerin merkezine ve oradan burçlar kuşağına çıkan çizgi, felekler burcundaki gerçek konumunda son bulur. Gözlemcinin bulunduğu konumdan gezegenlerin merkezine ve oradan burçlar kuşağına çıkan çizgi ise görünen konumunda son bulur. İkisinin arasında oluşan nicelik irtifa dairesindeki gezegenlerin paralaksıdır. Çünkü gezegenin irtifa dairesi, burçlar kuşağında iki çizginin iki ucundan geçer ve görünen konum her zaman yeryüzüne daha yakın olur. Zira bakış, Dünya'nın merkezi üzerindedir ve gezegenin merkezi üzerinde iki çizgiden oluşan bu açıya "paralaks açısı" adı verilir. Gezegen, Zenit[4] üzerinde olduğunda, iki çizginin bir olması nedeniyle onda paralaks oluşmaz. Paralaks, bilhassa gezegenin doğuş ve batışında ufka yaklaştığı oranda artar. Yeryüzünün yarıçapının duyuyla algılanabilir nicelikte olması nedeniyle, gezegenin feleğinin beliren kısmı onun yarısından, görünen ufukla gerçek ufuk arasındaki fark kadar azdır. Bu da onun şeklidir.

---

[1] Enbiyâ 21/30.

[2] Fussilet 41/11.

[3] Hûd 11/7.

[4] Semtü'r-re's: Başucu noktası (İng. zenith): Yeryüzündeki bir gözlem noktasından geçen düşey doğrultusunun gökyüzünü deldiği iki noktadan ufkun üzerinde olanına denir.

[٢١٤] [س/٦٢/ب] بل التحقيق فيه أنّه جاء في الكتب المنزلة وأخبار الأنبيآء عليهم السلام أنّ الله تعالى خلق المآء قبل خلق السموات والأرض وخَلق فيه حركةً فلَزِم منها سُخونة وارتفع منه زَبد وبخار دخانيّ فخلق من الزَبد الأرض ومن الدّخان السمآء فعلى هذا كان الزَبد والبخار معًا ثم انفصلًا فإلى ذلك أشار بقوله تعالى:«...كَانَتَا رَتْقاً فَفَتَقْنَاهُمَا[١]». وقد يَجوز اسم الشيء لمادّتة كقوله[٢] تعالى: «ثُمَّ اسْتَوَى إلى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ».[٣]

[٢١٥] ومن ذلك يُعلم سرّ قوله تعالى: «وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ».[٤] والله أعلم.

الفصل الحادي عشر: في اختلاف المنظر

[٢١٦] قد يُعرض للكواكب التي تحت المرّيخ أن تخالف مواضعُها الحقيقيّةُ من فلك البرُوج مواضعها المرئيّة وذلك لكون نصف قُطر الأرض ذا قدرٍ محسوس عند أفلاكها فإنّ الخطّ الخارج من مركز العالم إلى مركز الكواكب[٥] ومنه إلى فلك البرُوج ينتهي إلى موضعه الحقيقي من فلك البرُوج والخطّ الخارج من موضع الناظر إلى مركز الكوكب[٦] ومنه إلى فلك البرُوج ينتهي إلى موضعه المرئيّ منه والقدر الواقع بينهما هو اختلاف منظر الكوكب في دائرة الاِرتفاع لأنّ دائرةَ اِرتفاع الكوكب تمرُّ بطرفي الخطّين في فلك البرُوج ويكون الموضع المرئيّ أقرب من الأرض دائمًا لأنّ النظر فوق مركز الأرض ويسمّى الزاوية الحادثة [ل/٣٣/ء] على مركز الكوكب من الخطّين زاوية[٧] الاختلاف والكوكب إذا كان على سمت الرأس لا يكون له اختلاف المنظر لاتّحاد الخطّين حينئذٍ ويزيد اختلافه كلّما قَرب من الأفق وأكثره عند طلوعه أو غروبه [ي/٣٢/ب] ولكون نصف [ن/٢٣/ء] قطر الأرض ذا قدر محسوس يكون الظاهر من فلك الكوكب أقلّ من نصفه بقدر التفاوت بين الأفق المرئي والأفق الحقيقي وهذه صورته

---

[١] سُورَةُ الْأَنْبِيَاءِ ٢١/٣٠
[٢] «لقوله» في [ل/٣٢/ب]
[٣] سُورَةُ فُصِّلَتْ ٤١/١١
[٤] سُورَةُ هُودٍ ١١/٧
[٥] «الكوكب» في [ن/٢٢/ب]،[ي/٣٢/ء]
[٦] «الكواكب» في [ل/٣٢/ب]
[٧] «زواية» في [ل/٣٣/ء]

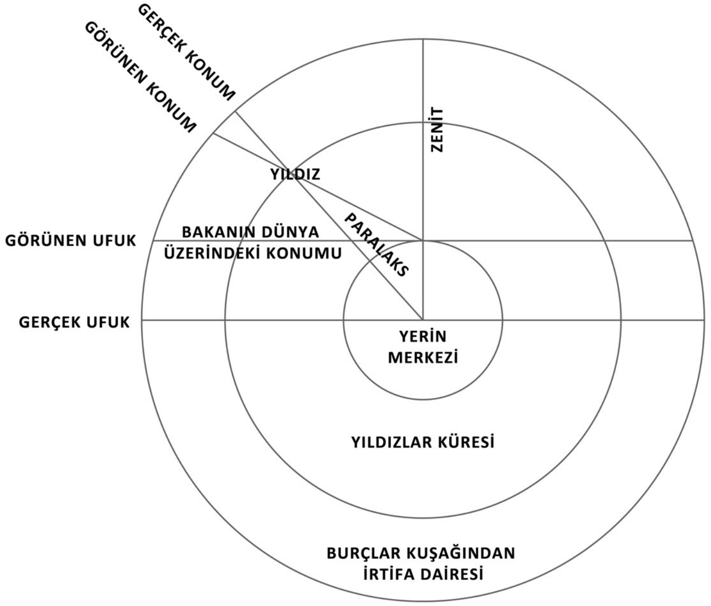
GERÇEK KONUM
GÖRÜNEN KONUM
ZENİT
YILDIZ
PARALAKS
GÖRÜNEN UFUK
BAKANIN DÜNYA ÜZERİNDEKİ KONUMU
GERÇEK UFUK
YERİN MERKEZİ
YILDIZLAR KÜRESİ
BURÇLAR KUŞAĞINDAN İRTİFA DAİRESİ

Şekil 8: Paralaks

[217] Merih ve üstündekilerin ise yeryüzünün yarıçapının, onların feleklerinde duyuyla algılanabilecek bir niceliği olmadığı için paralaksı duyuyla algılanmaz. Böylece gözlemcinin konumundan ve dünyanın merkezinden çıkan çizgiler birleşir.

[218] Sonra paralaks, gezegenin boylam, enlem ya da her ikisi bakımından gerçek konumunun, görünen konumundan farklı olmasını gerektirir. Bunun nedeni şudur: İki çizginin uçlarından geçen iki enlem dairesi varsaydığımızda eğer bu iki daire burçlar kuşağından iki noktaya düşerse aralarındaki şey boylam farklılığı olur. Eğer iki dairedeki iki çizginin uçlarıyla burçlar kuşağının arasına iki daireden düşen iki yay farklılaşırsa, aradaki eşitsizlik de enlem farklılığı olur. Bunun nedeni şudur: Anılan iki nokta, gezegenin gerçek ve görünen iki konumudur. İki yay da gezegenin gerçek ve görünen enlemidir ki iki yay farklılaşmazsa paralaks, enlem değil boylam farklılığı olur. İki enlem dairesi burçlar kuşağının bir noktası üzerine düştüğünde, iki yayın farklılığı kaçınılmaz olur, yoksa paralaks gerçekleşmez, yalnızca enlem paralaksı olur.

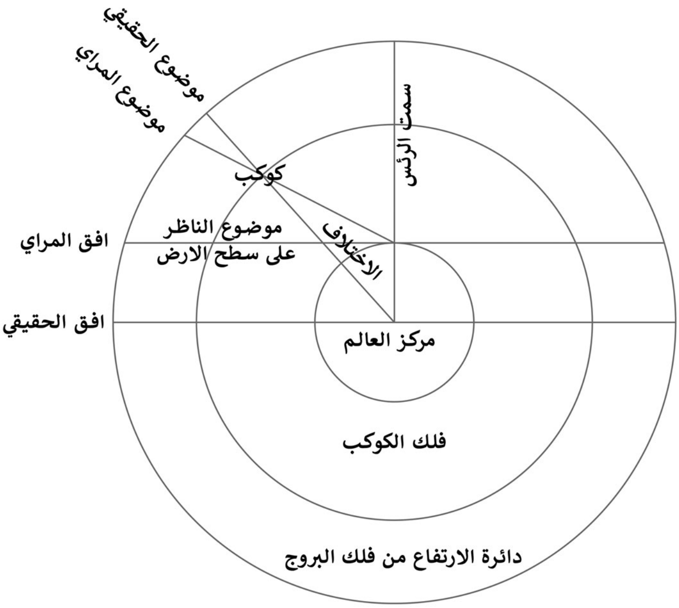
موضوع الحقيقي
موضوع المراي
كوكب
سمت الرأس
موضوع الناظر
على سطح الارض
الاختلاف
افق المراي
افق الحقيقي
مركز العالم
فلك الكوكب
دائرة الارتفاع من فلك البروج

صورة ٨؛ اختلاف المنظر

[٢١٧] وأمّا المرّيخ وما فوقه فلا يَحُسّ باختلاف منظرها لكون[١] نصف قُطر الأرض غير[٢] ذا قدر محسوس عند أفلاكها فيكون الخطُوط الخارجة من موضع الناظر ومركز الأرض متحدةً.

[٢١٨] ثم اختلاف المنظر يقتضي[٣] أن يكون موضع الكوكب في الطّول أو الأرض أو فيهما في الحقيقة مخالفًا لموضعه المرئيّ وذلك لأنّا إذا توهّمنا دائرتي عرض تمرّان بطرفي الخطّين فهما إن وقعتا على نقطتين من فلك البرُوج كان ما بينهما اختلاف الطّول فإن اختلفا القوسان الواقعتان من الدّائرتين بين طرفي الخطّين وبين فلك البرُوج كان التفاضل اختلاف العرض وذلك لأنّ النقطتين المذكورتين هما موضعا الكوكب الحقيقي والمرئيّ والقوسين [ل/٣٣/ب] هما عرضه الحقيقي والمرئيّ وإن لم يختلف القوسان كان اختلاف المنظر اختلاف الطّول دون العرض وإن وقعت دائرتا العرض على نقطة واحدة [ي/٣٣/ء] من فلك البرُوج فلا بدّ وأن يختلف القوسان وإلّا لَما تحقّق اختلاف المنظر فيكون حينئذٍ اختلاف العرض فقط.

---

[١] «يكون» في [ل/٣٣/ء]

[٢] «غير» ناقص في [ل/٣٣/ء]

[٣] «يقتضي» ناقص في [ل/٣٣/ء]

[219] Güneş'in paralaksı duyuyla algılanmaz ama hesaplamalarda en fazla 3 dakika olan bir farklılık ortaya çıkar. İki iç gezegenin farklılığı ise boylam ve enlemlerindeki gerçek konumlarının belirlenmesinin zorluğu nedeniyle bilinememektedir.

ON İKİNCİ FASIL: AY IŞIĞINDAKİ FARKLILIK, GÜNEŞ VE AY TUTULMASI

[220] Ay ışığının, Güneş'e göre konumunun farklılığı üzerinden değişerek şekillenmesi, onun kursunun karanlık, katı ve parlak olduğuna delâlet eder. O katılığı sayesinde ışığını Güneş'ten alır. Parlaklığından dolayı da ışığını tekrar yansıtır. Buna göre küresel kursunun her zaman yarıya yakın kısmından ışık verir. Ayın karanlık kısmıyla aydınlık kısmını ve aynı şekilde, görünen kısmıyla görünmeyen kısmını birer daire ayırır. Bu iki daire birleşmede mutâbık olduklarında, Ay'ın karanlık tarafı görülür ki buna, Ay'ın sonu (son üç gecesi; el-muhâk) denir. Bu iki daire, dik olmada mutâbık olduklarındaysa Ay'ın aydınlık tarafı görülür ki buna "Dolunay" denir. Diğer açılardaysa bu iki daire birbirini keser. İki dördünde ise dik açıyla düşer. Ay'ın bize yakın olan yarısından Güneş'e yakın olan dördünde bir aydınlık olur. Bu iki durumun dışında ise dar açı ve geniş açıyla düşer. Ay'ın ilk ve son dördünde Güneş'e yakın olan kısım, dar açıya yakın olan kısımdır. Bu da şeklin iki hilâlidir. Diğer iki dördündeyse, geniş açıya yakın olan kısımdır. Bu da Ay'ın şeklinin ekliptiği olur.

[221] Yeryüzü de aynı şekilde küresel, katı ve karanlık olan bir cisimdir. Güneş ışığını örter ve gölge oluşturur. Yeryüzü, Ay ile Güneş'in hizasında olduğunda yani üçü birden aynı çapa düştüğünde -ki bu da karşı karşıya olma vaktinde gerçekleşir- bu durum Güneş ışığının Ay'a ulaşmasını engeller. Ay yeryüzünün gölgesinde kalır ve tutulma meydana elir. Bu olay gece olursa Ay görülür. Ay yeryüzünden ne kadar uzak olursa tutulma da o oranda kısa sürer. Bundan da gölgenin yeryüzünden uzaklaştığı kadar incelik kazandığı sonucuna ulaşılır.

[٢١٩] وأمّا اختلاف منظر الشمس فغير محسوس لكن يخرج لها من الحساب اختلاف قليل غايته ثلاث دقائق والسفليّان[١] لا تُوقَف على اختلافهما لعُسر الوقوفِ[٢] على مواضعهما الحقيقيّة في الطّول والعرض.

الفصل الثاني عشر: في اختلاف نور القمر والخسوف والكسوف

[٢٢٠] اختلاف[٣] تشكّلات القمر النوريّة بحسب اختلاف وضعه من الشمس يدلّ على أنّ جرمه مُظلِم كثيف صقيل يقبَل الضوءَ من الشمس لكثافته[٤] وينعكس عنه لصَقالته فيكون المضيء من جرمه الكروي قريبًا من نصفه أبدًا ويَفْصِل بين المضيء والمظلم دائرة على جرمه وبين المرئي منه وبين غير المرئي أيضًا دائرة والدائرتان تتطابقان في الاجتماع ويكون المبصر منه النصف المظلم وتلك حالة المحاق وفي الإستقبال ويكون المُبصَرُ منه النصف المضيء وهو[٥] البدر[٦] ويتقاطعان في سائر الأوضاع. و[٧] أمّا في التربيعين[٨] فعلى زوَايا قائمةٍ ويكون في[٩] الرُّبع الذي يلي الشمس من النصف الذي يلينا مضيئًا وفي غيرهما على زوايا حادّةٍ[١٠] ومنفرجةٍ والذي يلي الشمس في الرّبع الأوّل والأخير من الشهر هو القسم الذي يلي الزاوية الحادّة[١١] فيكون هلالي الشكل وفي الرّبعين [ل/٣٤/ء] الآخرين هو القسم الذي يلي الزاوية[١٢] المنفرجة فيكون إهليلجي[١٣] الشكل.

[٢٢١] والأرض أيضًا جسم كثيف [ن/٢٣/ب] مظلمٌ كريّ يحجب نور الشمس فيقع لها ظِلّ وإذا صارت مُقاطِرة للنيرين أيْ يقع[١٤] الثلاثة على قُطر واحد وذلك يكون وقت الإستقبال حجَبَت نور الشمس عن القمر و[١٥] وقع [ي/٣٣/ب] القمر في ظِلّها وينخسِف ورؤي القمر[١٦] إن كان ذلك[١٧] ليلاً. وكلّما كان القمر أكثر بُعدًا من الأرض كان خسوفه أقلّ مَكثًا فاستَدلّ بذلك على أنّ الظلّ يَستَدِقّ بازدياد بُعده من الأرض

---

[١] «السِفليَات» في [ل/٣٣/ب]

[٢] «الوقف» في [ل/٣٣/ب]

[٣] «واختلاف» في [ل/٣٣/ب]

[٤] «بكثافته» في [ل/٣٣/ب]

[٥] «هي» في [ن/٢٣/ب]،[ل/٣٣/ب]

[٦] «وهما» زائد في [ل/٣٣/ب]

[٧] «و» ناقص في [س/٦٢/ب]

[٨] «الربيعين» في [ل/٣٣/ب]

[٩] «في» ناقص في [ن/٢٣/ء]،[ي/٣٣/ء]،[ل/٣٣/ب]

[١٠] «الجادة» في [ل/٣٣/ب]

[١١] «جادة» في [ل/٣٣/ب]

[١٢] «زواية» في [ل/٣٤/ء]

[١٣] «اِهْلِيلَجِيّ» في [ي/٣٣/ب]

[١٤] «تقع» في [ل/٣٤/ء]

[١٥] «و» ناقص في [ن/٢٣/ب]

[١٦] «القمر» ناقص في [ن/٢٣/ب]،[ي/٣٣/ب]،[ل/٣٤/ء]

[١٧] «ذلك» ناقص في [ن/٢٣/ب]

Bu da Güneş'in yeryüzünden daha büyük olduğuna işaret etmektedir. Çünkü yeryüzünden küçük olsaydı, gölge yeryüzünden uzaklaştıkça kalınlaşır ve böylece Ay'ın yeryüzünden uzaklaşması, tutulmanın daha uzun sürmesine neden olurdu. Oysa mevcut durum bunun aksinedir. Aynı şekilde, Güneş'in büyüklüğü yeryüzüne eşit olsaydı, gölge silindirik olur ve tutulma süresi bütün uzaklıklarda eşit olurdu. Böylece, Güneş'in yeryüzünden büyük ve yeryüzünün gölgesinin yuvarlak koni şeklinde olduğu, yeryüzünden çok daha küçük olan gölgesi Ay'ın yanında kapandığı için Ay'ın yeryüzünden küçük olduğu anlaşılmış olmaktadır. Koninin gölgesinin merkezinin her zaman burçlar bölgesinde olmasının sebebi de Güneş'in sürekli orada olması ve yeryüzünün merkezinin, onun merkezi olmasından dolayıdır. Eğer Ay'ın görünen ile görünmeyen kısmını ayıran dairenin yüzeyinin, gölgenin konisini kesecek şekilde çıktığı düşünülürse, bu hâlde Ay'ın tabanında bu daireye parelel bir daire oluşur ve gölgenin dairesi olarak adlandırılır. Bu dairenin merkezi de o kuşakta olur.

[222] Şayet Ay'ın enlemi, karşılaşma vaktinde bölen dairenin çapının iki yarısından ve gölge dairesinin çapından daha büyük olursa Ay tutulmaz. Eğer Ay'ın enlemi bunlarla eşit olur ve Ay'ın iki düğümün birinden uzaklığı 12 cüz olur ise Ay gölgeye temas eder ve tutulmaz. Eğer Ay'ın enlemi bu ikisinden daha az olur ise Ay buna göre tutulur. Bu da Ay tutulmasının şeklidir:

ويدلّ هذا [س/٦٣/ء] على كون الشمس أكبر من الأرض وذلك لأنّها لو كانت أصغر لكان الظلّ يستغلظ بازدياد بُعده من الأرض فكان كلّما زاد بُعد القمر عن الأرض زاد مكثه في الخسوف على ضدّ ما وُجد ولو كانت مساوية للأرض لكان الظلّ أُسطوانيًا والمكث في جميع الأبعاد متساويًا فظهر من هذا أنّ الشمس أكبر من الأرض وأنّ ظلّ الأرض على هيئة مخروطٍ مستديرٍ وأنّ القمر أصغر من الأرض لسَتْر[1] ظِلّها الذي صار أصغر منها كثيرًا عند القمر إيّاه ومركز مخروط الظلّ يكون دائمًا على منطقة البرُوج لكون الشمس دائمًا عليها وكون مركز الأرض مركزًا لها وإذا تُوهّم سطح الدّائرة[2] الفاصلة[3] بين المرئي من جرم القمر وغير المرأي خارجًا إلى أن يقطع مخروط الظلّ حدث دائرة موازية لقاعدته تسمّى دائرة الظلّ ويكون مركزها على المنطقة.[4]

[٢٢٢] فإن كان عرضُ القمر وقت الإستقبال أكثر من نصفي قطر الدائرة الفاصلة وقطر دائرة[5] الظلّ لم ينخسف وإن كان مساويًا وهو عند بُعدِ القمر عن[6] إحدى[7] العقدتين إثنى عشر جزأً ماسّ [ل/٣٤/ب] القمر الظلّ ولم ينخسف وإن كان أقلّ منهما ينخسف بحسب ذلك وهذه صورة الخسوف:

---

[1] «يستر» في [ل/٣٤/ء]
[2] «دائرة» في [ن/٢٣/ب]
[3] «فاصلة» في [ن/٢٣/ب]،[ي/٣٣/ب]
[4] «فإن كان عرضُ القمر وقت الإستقبال اكثر من نصفى قطر الدائرة» ناقص في [ل/٣٤/ء]
[5] «دائر» في [ن/٢٣/ب]
[6] «عن» ناقص في [ل/٣٤/ء]
[7] «احد» في [س/٦٣/ء]

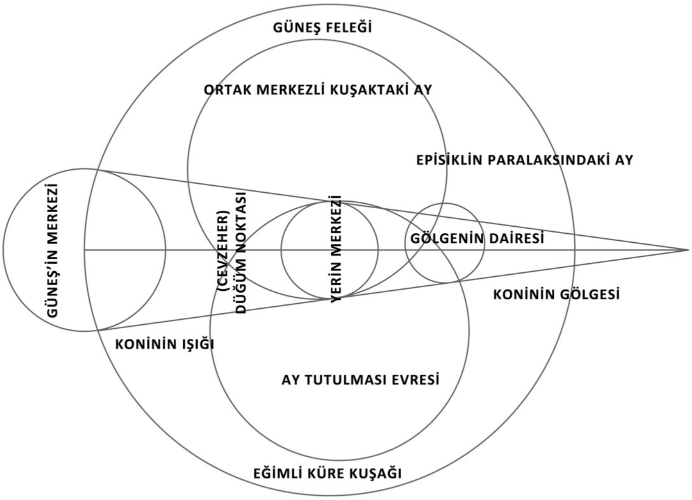
GÜNEŞ FELEĞİ
ORTAK MERKEZLİ KUŞAKTAKİ AY
EPİSİKLİN PARALAKSINDAKİ AY
GÜNEŞ'İN MERKEZİ
(CEVZEHER) DÜĞÜM NOKTASI
YERİN MERKEZİ
GÖLGENİN DAİRESİ
KONİNİN GÖLGESİ
KONİNİN IŞIĞI
AY TUTULMASI EVRESİ
EĞİMLİ KÜRE KUŞAĞI

Şekil 9: Ay Tutulması

[223] Aynı şekilde Ay, bakanların gözünden Güneş'e doğru çıkan bir çizgide bulunduğu için, Güneş ışığını bakanların göremeyeceği şekilde engellediğinde Güneş tutulmuş olarak görülür. Çünkü engelleyen de karanlıktır. Bu, gündüz gözle görülen -ama gerçek olmayan- birleşme gerçekleştiğinde söz konusudur. Bu nedenle paralakslar, Ay tutulmalarında değil Güneş tutulmalarında dikkate alınır. Bazen de Güneş bir yerde tutulup diğer yerde tutulmayabilir. Ay'ın görünen enleminin yani görünen birleşme ânının enlemindeki paralaksına olan ortalamasının yani boylamdaki paralaksına olan ortalamasının Ay'la Güneş'in iki safhasının yarıçaplarından daha az olması gerekir ki Ay tutulması gerçekleşsin. Ay'ın görünen enlemi eğer yarıçaplarla eşit olursa kesişirler ve tutulma gerçekleşmez. Ay'ın görünen enlemi eğer iki yarıçaptan fazla olursa tutulma hayli hayli gerçekleşmez. Daha az olduğu zaman, bu azlık oranına göre tutulma olur. Bu da Güneş tutulmasının şeklidir:

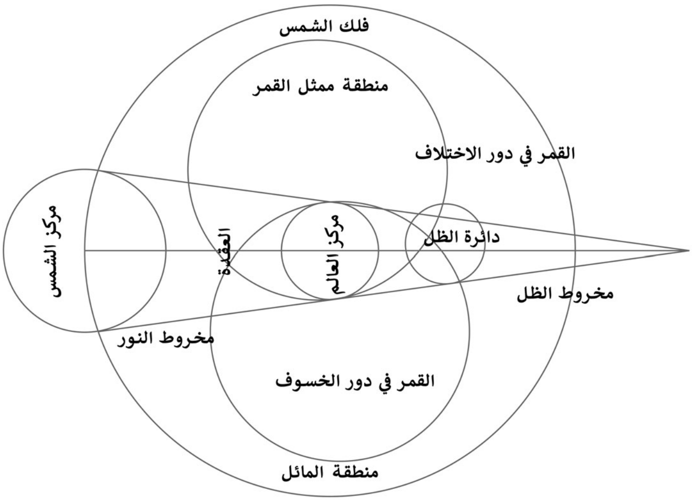
فلك الشمس
منطقة ممثل القمر
القمر في دور الاختلاف
مركز الشمس
العقدة
مركز العالم
دائرة الظل
مخروط الظل
مخروط النور
القمر في دور الخسوف
منطقة المائل

صورة ٩؛ الخسوف

[٢٢٣] وأيضًا إذا حجب القمر نور الشمس عن الناظِرين لوقوعه على الخطّ [ي/٣٤/ء] الخارج من[١] الأبصار إلى الشمس رؤيت[٢] الشمس منكسفةً فإنّ الحاجب مُظلم وذلك يكون في الإجتماع الواقع نهارًا اجتماعًا مرئيًّا[٣] لا حقيقيًّا ولذلك يُعتبر اختلاف المناظر في الكسوفات دون الخُسوفاتِ ويمكن أن يقع كسوف بالقياس إلى قوم دون قومٍ وينبغي أن يكون العرض المرئى[٤] للقمر أيْ المعدّل باختلاف المنظر في العرض وقت الإجتماع المرئى أيْ المعدّل باختلاف المنظر في الطّول[٥] أقل من نصفي قطري صفحتي النيّرين حتى يقع الكسوفُ فإنّه إن سَاواهما تماسا ولم ينكسف[٦] وإن كان أكثر منهما فبالأوْلى[٧] وإن كان أقلّ منهما [ن/٢٤/ء] ينكسف[٨] بحسب ذلك وهذه صورة الكسوف:

---

[١] «عن» في [ل/٣٤/ب]
[٢] «رؤية» في في [ن/٢٣/ب]
[٣] «مركبا» في [ل/٣٤/ب]
[٤] «المرئى» في [ل/٣٤/ب]
[٥] «كان» زائد في [ل/٣٤/ب]
[٦] «ينكثف» في [ل/٣٤/ب]
[٧] «فالأولى» في [ل/٣٤/ب]
[٨] «ينكثف» في [ل/٣٤/ب]

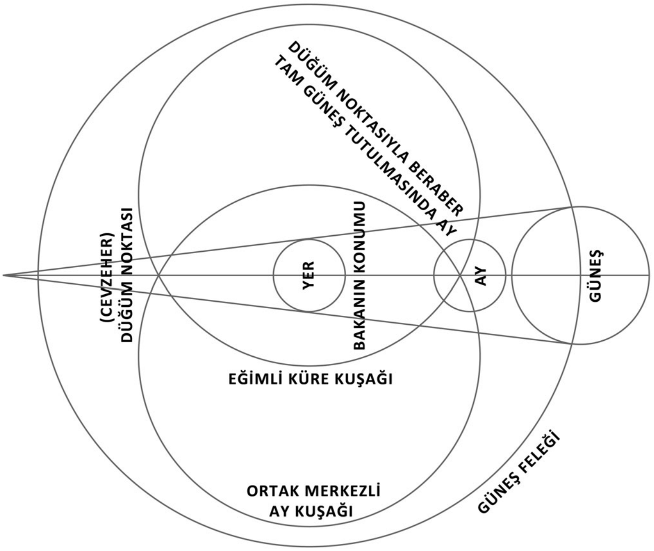
DÜĞÜM NOKTASIYLA BERABER
TAM GÜNEŞ TUTULMASINDA AY
(CEVZEHER)
DÜĞÜM NOKTASI
YER
BAKANIN KONUMU
AY
GÜNEŞ
EĞİMLİ KÜRE KUŞAĞI
ORTAK MERKEZLİ
AY KUŞAĞI
GÜNEŞ FELEĞİ

Şekil 10: Güneş Tutulması

[224] Güneş'in çapı, yeryüzüne yakınlık ve uzaklığına göre 31 dakikadan 34 dakikaya kadar ölçülmüştür. Ay'ın çapı da 29 ve 36 dakika arasında görülmüştür. Eğer bu iki merkez, gözden Güneş'e doğru çıkan çizgiye düşerse ve iki çap eşit olursa hepsi tutulur ve arada bekleme süresi olmaz. Eğer Güneş'in çapı daha büyük ise ışık halkası kalır. Fakat çapı küçük ise tutulma meydana gelir ve iki çap arasındaki mesafe kadar tutulma süresi olur. Ay tutulduğu için ve aynı zamanda Güneş tutulmasında da yer aldığı için ikisi arasında boşluk bulunduğu takdirde Ay tutulması batıdan, Güneş tutulmasıysa doğudan başlar. *Ahkâmü'n-Nücûm* kitaplarında belirtildiği gibi, ilâhî hikmet, onun şekli ve büyüklüğü Allah'ın varlığına bir delil, şekil ve büyüklük bakımından uygun durumlara örnek olması bakımından bir sebep olması dolayısıyla Ay ve Güneş'in, ayrıca iki düğümün hareketleri, Ay ve Güneş tutulması sonucuna ulaşmayı gerektirmiştir. Şânı yüce olan Allah ne büyüktür!

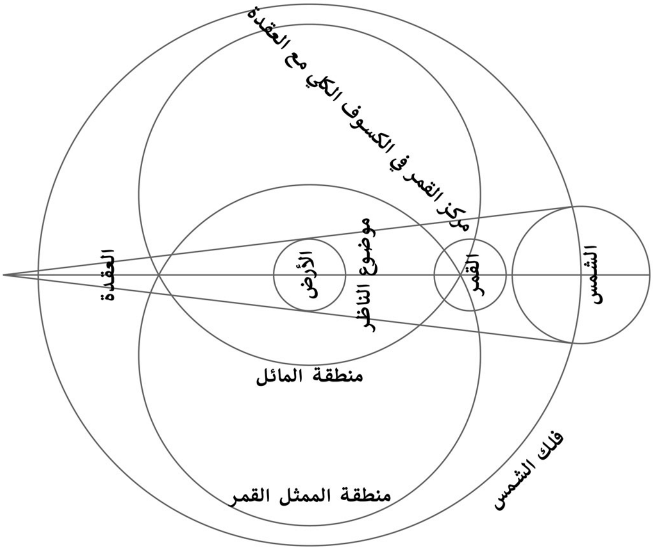
مركز القمر في الكسوف الكلي مع العقدة
العقدة
الأرض
موضوع الناظر
القمر
الشمس
منطقة المائل
فلك الشمس
منطقة الممثل القمر

صورة ١٠؛ الكسوف

[٢٢٤] [ل/٣٥/ء] وقطر الشمس وُجد من إحدى وثلاثين دقيقةً إلى أربعة وثلاثين بحسب البُعد والقُرب من الأرض وقُطر القمر من تسع وعشرين دقيقة إلى ست وثلاثين دقيقة[1] فإن وقع المركزان على الخطّ الخارج من البصر إلى الشمس وكان القطران[2] متساويين اِنكسفت كلّها ولم يكن هناك مكث وإن كان قُطر الشمس أكبر بقيت [ي/٣٤/ب] حلقة النور وإن كان أصغر كان الكسوف مكث بقدر الفضل بين القطرين ولكون القمر كاسفًا وداخلًا في الخسوف يكون ابتدآء الانكساف من المغرب وابتدآء الانخسافِ من المشرق وكذلك ابتدآء إلا بخلآء فيهما [س/٦٣/ب] والحكمة الإلهيّة اقتضَت أن يُفضِي حركاتُ النيّرين والعقدتين إلى الخسوف والكسوف ليكون ذلك آيةً لهيئته وعَظمته وسببًا لضرب من الوقائع المناسبة للهيئة والعظمة كما هو المذكور في الكتب الأحكاميّة جلّ جلاله وعَظمت كبرياؤه.

---

[1] «دقيقة» ناقص في [ي/٣٤/ء]،[س/٦٣/ء]

[2] «القطر» في [ل/٣٥/ء]

ON ÜÇÜNCÜ FASIL: YERYÜZÜNÜN BİRTAKIM DURUMLARI

[225] Kitabın başında da belirtildiği üzere, yeryüzü tamamıyla daireseldir. Onun üzerinde herhangi bir yönde duran kişinin kafası okyanusa yakın duran yere doğrudur ki bu "üst"tür. Bu kişinin ayağıysa merkeze yakın duran yere doğrudur ki bu da "üst"tür. Yeryüzünün diğer kısmındaki kişilerin baş aşağı olduğu düşüncesi ise bu kısımla kıyastan kaynaklanan vehmî bir şey olup gerçek değildir. Gerçek yukarı ve gerçek aşağı gökyüzü ile arzın merkezidir. Yerleşimin boylamdaki başlangıcı da karşı taraftakine mukabildir. Bu bölümde bilindiği üzere, başlangıçtaki ve sondaki şahıslar ayakta duruyor olsalar da yerleşimin boylamı yerkürenin yarısıdır.

[226] Daha sonra yeryüzündeki en büyük daire, onun dönme eksenine dik olan düzlemde bulunur ve buna "ekvator" adı verilir. Eğer bu dairenin iki kutbundan geçen büyük bir daire (enlem) farz edilirse, bu iki daireyle birlikte yeryüzü dörde bölünmüş olur. İki kuzeyin biri, içerisinde yaşam olan çeyrek, kalanı da denizlerle kaplıdır. Diğer bir kısmın bilinmeyen durumlarına gelince; felekte olduğu üzere uzunluk bakımından Ekvator'un bir parçası, yeryüzünün hizası açısından bir parçası farz edilir. Şöyle ki: Bu cüz Ekvator'un parçalarına doğru düz çizgiler (olarak) yeryüzünün merkezinden çıkartılırsa; paralellere göre enlem bakımından iki kutba uğrar. Aynı şekilde meyilli dairelerin parçaları da buna dâhildir. Böylece uzaklıkların ve mesafelerin ölçülerine göre bazı bölgeleri diğerinden ayırmak mümkündür.

[227] Onların, yeryüzünün yaşam içeren kısmını dörtte bir olarak belirlemeleri, Ay tutulması gibi astronomik gözlemlerde doğuya ve batıya doğru giden kişilerin arasında 12 saatten fazla bir fark görülmeyişindendir.

[228] Bundan yola çıkarak onlar yerleşim alanının boylamının, feleğin yarı döngüsünü geçmediğini öğrendiler. Dörtte birin kuzeyde oluşunu, gece-gündüz eşitliğinin olduğu (ekinoks) günlerinin yarısında, Habeşistan ve Zinç taraflarında az bir yer dışında güney memleketlerde hiçbir şeyde gölgenin olmamasıyla açıkladılar. Bu çeyrekten olup enlemi bütün eğimin tamamını geçen yerde, yaşamın sürdürülmesi mümkün değildir. Çünkü orada şiddetli bir soğuk vardır.

الفصل الثالث عشر: في جُمَل من أحوال الأرض

[٢٢٥] قد ثبت في أوّل الكتاب أنّ الأرض بجُملتها مُستديرة فالواقِف عليها من جميع الجَوانب رأسه إلى ما يلي المحيط وهو الفوق ورجله إلى ما يلي المركز وهو التحت وما يُظنّ أنّ الأشخاص في النصف الآخر من الأرض يكون منكوسةً [ل/٣٥/ب] أمرٌ اِعتباريّ تُوهِّم بالقِياس إلى هذا النصف لا حقيقيّ فإنّ الفوق والتحت الحقيقيين إنّما هما السمآء ومركز الأرض وأوّل العمارة في الطّول مقابل لآخرها لِما تبيّن في هذا الفصل أنّ طول العمارة نصف كرة الأرض مع أنّ الأشخاص في الأوّل والآخر على الاستقامة.

[٢٢٦] ثم الدائرة العظيمة على سَطح الأرض كائنة في سَطح معدّل النهار تسمّى خطّ الاستوآء وإذا تُوهّمت دائرة عظيمة تمرّ بقطبي هذه الدائرة اِنقسمت الأرض بهما أرباعًا واحد الشمالين هو الربع المسكون[١] والباقية أمّا غامرة في البحار وأمّا غير معلومة الأحوال وينبغي أن يتوهم تجزيّة سطح الأرض طولًا بحسب تجزيّة معدّل النهار على[٢] محاذاتها بحيث لو أخرج من مركز الأرض خطُوط مستقيمة إلى أجزآء معدِّل النهار تمرّ على المحاذيات وعرضًا إلى القطبين [ي/٣٥/ء] بحيث تجزيّة دوائر الميول كذلك ليمكن اِمتياز بعض المواضع عن بعض وبقدر المسافات والأبعاد كما على الفلك.

[٢٢٧] وإنّما حَكَمُوا بأنّ المعمور ربع لأنّه لم يوجَد في أرصاد الحوادث[٣] الفلكيّة كالخسُوفَات تفاوت في الساعَاتِ [ن/٢٤/ب] للواغلين في المشرقِ والواغلين في المغربِ زائدًا[٤] على اثنتى عشرة ساعةً.

[٢٢٨] فعَلِموا من ذلك أنّ طولَ المسكون[٥] لا يزيد على نصفِ دور الفلك وإنّما حَكموا بأنّ الرّبع شماليّ لأنّه لم يوجد إظلال إنصَافِ أنهرِ الاِعتدالين في شيء من البقاع جنوبيًّا إلّا في قليل على أطراف الزِنج والحبَشةِ، إذ حُكِيَ إنّها جنوبيّة [ل/٣٦/ء] لا يزيد عُروضها على نصفِ درجات وفي جانب الشمال لا يمكن أن يَسكن فيما جَاوَز عرضه تمامَ الميل الكلّي من الرّبع لشدّة البردِ

---

[١] «المكسوث» في [ل/٣٥/ب]

[٢] «وعلى» في [ن/٢٣/ب]،[ي/٣٣/ب]،[ل/٣٤/ء]

[٣] «الحوادب» في [ل/٣٥/ب]

[٤] «زاد» في [ل/٣٥/ب]

[٥] «المسكونة» في [ي/٣٥/ء]،[س/٦٣/ب]؛ «المكسوف» في [ل/٣٥/ب]

Kuzeydeki yerleşim yerlerinin büyük bir kısmı, enlemi 12 dereceyi geçen yer ile 50 dereceye kadar olan yer arasındadır. Bu ilmin/sanatın ustaları yeryüzünü boylam bakımından yedi iklime ayırmıştır ki her bir iklim bizzat yörüngelerin altında olsun ve iklimdeki yerlerin hâlleri felekle ilişkili şeylerle kesişmesi bakımından benzer olsun. Her iklim, boylam bakımından doğu batı ufku (hâfikân) arasında uzanır ve enlemi de az bir orandadır. Bu da, en uzun günün mikdarında yarım saatlik bir artışa neden olur.

[229] Âlimlerin ekserisi, boylam artışı burçlar sırayla olsun diye boylamları batıdan başlatmış ve enlemlerin başlangıcı olarak da Ekvator'u belirlemişlerdir. Ekvator, doğası itibariyle böyledir. Mütekaddimîn, boylamın başlangıcını Batı Denizi'ndeki Kanarya adalarından başlatmışlardır. Bu adalar yok olunca müteahhirîn, Batı Denizi sahilini başlangıç olarak kabul etmişlerdir. Bu ikisinin arasındaki Ekvator'un döngüsünde 10 derece vardır ve doğu tarafından yerleşimin son sınırı Kenkediz'dir.[1] Ekvator arasındaki iki sınırı, yeryüzünün kubbesi olarak adlandırmışlardır. Bu da iklimlerin şeklidir:

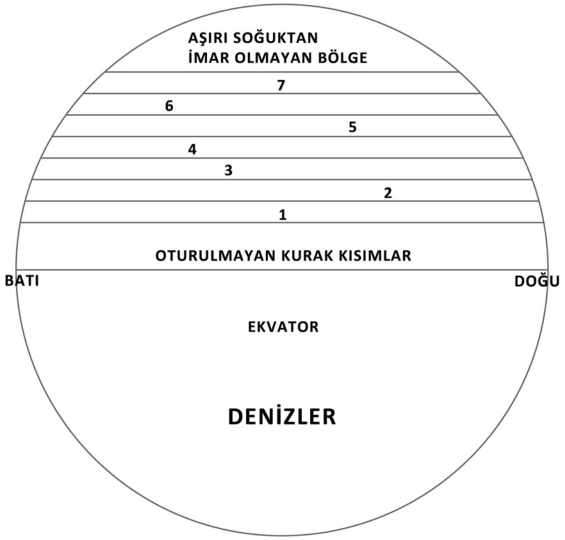

Şekil 11: İklimler (7 İklim)

---

[1] Ekvator'un doğusundaki en uzak nokta.

ومُعظم العمارة في طرف الشمال يقع بين ما تَجاوَز[1] إثنتى عشرةَ درجة في العرض إلى حدود الخمسين فقسَّمَها أهل الصّناعة بالأقاليم السبعة طولا ليكون كُلّ إقليم تحت مدارات بأعيَانها ويتشابه أحوال البقآع التي فيه بحسب مُسَامَتِه الفلكيّات فكلّ إقليم يمتدّ بين الخافقين طولًا ويكون عرضه قدرًا قليلًا وهو ما يوجب تفاضُل نصف ساعةٍ في مقدار النهار الأطول.

[٢٢٩] والجمهور جعَلوا مبدأ الأطوال[2] من جانب المغرب ليكون اِزدياد عدد الطول في جهة توالي البرُوج مبدأ العرض خطّ الاستوآء لأنّه متعيّن لذلك بالطّبع وجعل القدمآء مبدأ الطّول من جَزائِر الخالدات التي كانت في البحر الغربيّ فلمّا خربَتْ جعله المتأخرون[3] سَاحِل البحر الغربيّ وبينهما عشرُ درجاتٍ من دوْر معدّل النهار ونهاية العمارة من الجانب الشرقيّ كنكدِز وسمّوا ما بين النهايتين [ي/٣٥/ب] على خطّ الإستواء قُبّة الأرض. وهذه صُورة الأقَاليم:

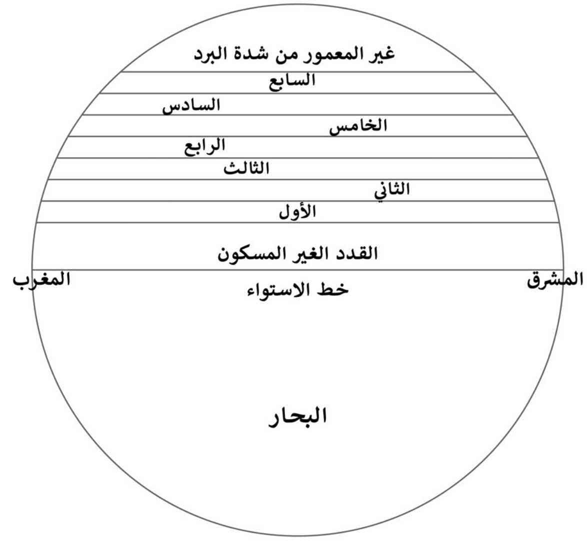
غير المعمور من شدة البرد
السابع
السادس
الخامس
الرابع
الثالث
الثاني
الأول
القدد الغير المسكون
المغرب
المشرق
خط الاستواء
البحار

صورة ١١؛ الأقَاليمُ

---

[1] «يجاوَز» في [ل/٣٦/ء]
[2] «الأطول» في [ل/٣٦/ء]
[3] «المتأخِرين» في [ن/٢٤/ب]

[230] “Yedi kat göğü ve yerden de onların benzerlerini yaratan Allah’tır.”[1] âyetinde de buna işaret edilmektedir. Buradaki “min/من ” harfi “teb‘îz/bir kısma işaret” anlamına gelmektedir. Yani yedi göğü yarattı ve yeryüzünün bir kısmını da aynı şekilde 7’li yarattı, demektir. Bu görüşü destekleyen delillerden biri de (Kur’an’da); göklerin bu şekilde çoğul olduğu yerlerde yeryüzünün tekil olarak geçmesidir. Eğer yeryüzü de bazılarının zannettiği üzere, gökyüzü gibi üst üste olsaydı, arz kelimesi de gökyüzü gibi çoğul şeklinde anılırdı. Doğrusunu Allah bilir.

[231] Bunlar bilindikten sonra, şunları söyleyebiliriz: En uzun gün bakımından birinci iklimin başlangıcı 12,5 saat ve çeyrektir, enlemi ise 12,3 derecedir. En uzun gün bakımından ikinci iklimin başlangıcı 13,2; enlemi ise 20 ve 4/5’tir. Üçüncüsünün başlangıcı (en uzun) gün bakımından 13,5 ve çeyrek, enlemi de 27,5 derecedir. Dördüncü iklimin başlangıcı ise (en uzun) gün bakımından 14 ve çeyrek, enlemi ise 33,5 ve 1/8 derecedir. Beşinci iklimin başlangıcı (en uzun) gün bakımından 14,5 ve çeyrek, enlemi ise 39-1/10 derecedir. Altıncı iklimin başlangıcı (en uzun) gün bakımından 15 ve çeyrek, enlemi ise 43 ve çeyrek derecedir. Yedinci iklimin başlangıcı (en uzun) gün bakımından 15,5 ve çeyrek, enlemi ise 47 ve 1/5 derecedir. Bitimi ise (en uzun) gün bakımından 16 ve çeyrek, enlemi ise 53 derecedir.

ON DÖRDÜNCÜ FASIL: GÜNLERE, YERLERE VE GECELERE GÖRE FELEĞİN KONUMUNUN DEĞİŞMESİ

[232] Konumlara kıyasla Ekvator feleğinin devri ya dolabî[2] ya hamailî[3] ya da rahavî’dir.[4] Çünkü Ekvator’un konumlarına kıyasla dolabî, enlemleri çeyrek devirden daha az olan konumlara göre hamailî ve enlemi çeyrek devir olana kıyasla da rahavîdir ki bunlardan her birinin özellikleri vardır.

---

[1] Talak 65/12.

[2] Dönerek aşağıdan yukarı su çeken çark ve çıkrığın hareketine benzer bir dönüş türü.

[3] Sarmal, helezonik hareket.

[4] Değirmen taşının dönüşüne benzer bir hareket.

[٢٣٠] وإليها وقعت الإشارة بقوله تعالى: «خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ».[١] ومن ههنا للتّبعيض[٢] يعني خلق سبع سموات وبعض الأرض أيضًا سبعًا وممّا يؤيّد هذا إفرادُ الأرض في المواضع التي جمعت السماوات فلو كانت الأرض كالسّماوات طبَقات بعضها فوق بعضٍ كما زعم لجُمعت[٣] كالسماءِ. والله أعلم بالصواب.[٤]

[٢٣١] وإذا عُرِف هذا [ل/٣٦/ب] فنقول: مبدأ الأقليم الأوّل حيث النهار الأطول إثنتا عشرة ساعة ونصفٌ وربع وعرضه إثنتا عشرة درجة وثُلث درجةٍ ومبدأ إقليم الثاني حيث النهارُ الأطول ثلث عشرة وربع والعرض عشرون وربع وخمسٌ ومبدأ الثالث حيث النهار[٥] ثلاث عشرة ونصف وربع والعرض سبعة وعشرون ونصف ومبدأ الرابع حيث النهار أربع عشرة وربع [ي/٣٦/ء] والعرض ثلاث وثلاثون ونصف وثمن ومبدأ الخامس [ن/٢٥/ء] حيث النهار أربع عشرة ونصف وربع والعرض تسع وثلاثون إلّا عَشرا[٦] ومبدأ السادس حيث النهار خمس عشرة وربع والعرض ثلاث وأربعون وربع ومبدأ السّابع حيث النهار خمس عشرة ونصف وربع والعرض سبعة وأربعون وخمس وآخرهُ حيث النهار ستّ عشرة وربع[٧] والعرض خمسُون وثلاث.

الفصل الرابع عشر: في اختلاف أوضاع الفلك بالقياس إلى المواضع والأيّام واللّيالي

[٢٣٢] دور فلك معدّل النهار بالقياس إلى المَواضِع إمّا دُولابيّ أو حمايلِيّ أو رَحَويّ لأنّه بالقياس إلى مواضع[٨] خطّ الاستوآء دُولابيّ وبالقياس إلى المواضع [ل/٣٧/ء] التي يكون عروضها أقلّ من ربع الدّور حَمايليّ وبالقياس إلى المواضع التي يكون عرضها[٩] ربع الدّور رَحويّ ولكلّ منها خواصّ.

---

[١] سُورَةُ الطَّلَاقِ ٦٥/ ١٢

[٢] «ومن ههنا للتّبعيض» ناقص في [ن/٢٤/ب]

[٣] «فجُمعت» في [ل/٣٦/ء]

[٤] «والله اعلم بالصواب» ناقص في [ل/٣٦/ء]

[٥] «الأطول» زائد في [ن/٢٤/ب]

[٦] «عشرة» في [ن/٢٥/ء]

[٧] «اربع» في [ل/٣٦/ب]

[٨] «موضع» في [ل/٣٦/ب]

[٩] «الّذى عرضه» في [ي/٣٦/ء]،[س/٦٣/ب] ؛ «يكون عرضه» في [ل/٣٧/ء]

Birincisi: Ekvator üzerindeki bölgelerin Ekvator'unun iki kutbu daima ufuklarının daireleri üzerinde bulunur. Böylece Ekvator kuşağının yüzeyi de ufukların yüzeyleri üzerinde dik açılarla olur. O zaman döngü dolabî olup ufuklarının daireleri, Ekvator'un iki kutbundan geçtiği için bütün günlük yörüngeleri yarılar. Bu nedenle gece ve gündüz, yıl boyunca eşit olur. Çünkü Güneş'in ortaya çıkma süresi, kaybolma süresi gibidir. İkisi arasındaki fark da ancak Güneş'in seyrinin farklılığı kadardır ve bu, duyularla algılanmaz. Felekteki her yıldızın ortaya çıkış süresiyle kayboluş süresi de bunun gibidir. Güneş, yılda iki kez başucu noktalarından (Zenit'ten) geçer. Bu durum, Güneş iki ekinoksun iki noktasında olduğunda meydana gelir ve başucu noktalarından ancak burçlar feleğinin Ekvator'dan eğimi kadar uzaklaşır. Böylece yılın yarısı onların kuzeyinde ve yarısı da güneyinde olur. Yazın başlangıcı, Güneş'in Zenit'e en yakın olduğu bir vakitte, kışın başlangıcı da en uzak olduğu bir vakitte gerçekleştiğinden, iki ekinoksun iki noktasında oldukları vakit (onların) yazlarının başlangıcı olur. İki gündönümünün iki noktasında oldukları vakit de kışlarının başlangıcı olur. Diğer iki mevsimin (ilkbahar-sonbahar) başlangıçlarıysa çeyreklerinin ortalarında olur ki bu da onların yıllarının sekiz mevsim olması durumunu ortaya çıkartır.

İkincisi: Enlemleri döngünün çeyreğinden daha az olan konumlarda, yeryüzünün yuvarlaklığı nedeniyle, konumun enleminin bulunduğu yöndeki kutup ufuktan, konumun enlemi kadar yüksektir. Diğer kutup da aynı ölçüde alçakta olur ki Ekvator'un ve aynı şekilde bütün günlük yörüngelerin yüzeyi bu ufukların yüzeyi üzerinden eğilimli olur. İşte o zaman döngü o konumlarda hamailî olur. İki kutuptan biri yüksek, diğeri alçak olursa bu durumda o konumların daire ufukları, yörüngeleri yarılamayıp iki muhtelif noktadan keser. Bunların daha büyük olanı görünen kutup yönünden (bakılınca) görünen, görünmeyen kutup yönünden (bakılınca) görünmeyendir.

أمّا الأوّل: فلأنّ البقاع التي على خطّ الاستوآء يكون قطبا معدّل النهار [س/٦٤/ء] على دوائر آفاقها دائمًا فيكون سطح منطقة معدّل النهار قائمًا على سطوح الآفاق على زوايا قائمة فحينئذٍ يكون الدور[١] دولابيًّا ودوائر آفاقها تنصف[٢] جميع المدَارات اليوميّة لكونها مارّة بقطبي معدَّل النهار فلذلك يكون النهار واللّيل في جميع السّنة متساويين لأنّ زمان ظهور الشمس يكون مثل زمان خفائها والتفاوت إنّما يكون بقدر اختلاف سَير الشمس وذلك لا يكون محسوسًا وكذا حُكم[٣] زمان ظهور[٤] كُلّ كوكب[٥] على الفلك مع زمان خفائه وتمرّ الشمس في سنةٍ مرّتين بسَمت رؤسِهم وذلك عند كونها في نقطتي الاِعتدالين ولا يبعد عن سمت رؤسهم إلا بقدر[٦] غاية ميل فلك البرُوج عن معدّل النهار ويكون نصف [ي/٣٦/ب] السنة في شمالِهم ونصف السّنة في جنوبهم ولكون مبدأ الصيف الوقت[٧] الذي يكون الشمس فيه أقرب من سمت الرأس ومبدأ الشتآء الوقت الذي يكون فيه أبعد تكون[٨] وقت كونها في نقطتي الاِعتدالين مبدأ صيفهم ووقت كونها في نقطتي الانقلابين مبدأ شتائهم ويكون مبادي الفصلين الآخرين أوساط الأرباع فيلزم أن يكون فصول سنتهم ثمانية.

وأمّا الثاني: فلأنّ المواضع[٩] التي يكون عروضها أقلّ من ربع الدَور يكون القُطب الذي في جهة عرض الموضع[١٠] [ل/٣٧/ب] مرتفعًا من الأفق بقدر عرض الموضع لاستدارة الأرض والآخر مُنخفِضًا بذلك القدر فيكون سَطح معدّل النهار وكذا سطوح سائر المدارات اليَوميّة مائلة عن سُطوح تلك الآفاقِ فحينئذٍ يكون الدّور في تلك المواضع حمائليًّا وإذا كان أحد القطبين مرتفعًا والآخر مُنخفِضًا فلا تنصّف دوائرُ آفاقِ تلك المواضع المدارات بل يقطعها بمختلفين أعظمُها الظاهِر من جهة القُطب[١١] الظاهِر وخفي[١٢] من جهة القطب الخفِي

---

[١] «قائما على سطوح الآفاق على زوايا قائمةٍ فحينئذٍ يكون الدور» ناقص في [ن/٢٥/ء]

[٢] « يتّصف « في [ل/٣٧/ء]

[٣] «حكم» ناقص في [ن/٢٥/ء]

[٤] «ظهور زمان» في [ن/٢٥/ء]

[٥] «نقطة» في [ي/٣٦/ء]،[س/٦٤/ء]

[٦] «ولا يقدر» في [ل/٣٧/ء]

[٧] «وقت» في [ن/٢٥/ء]

[٨] «يكون» في [ل/٣٧/ء]

[٩] «الموضع» في [ن/٢٥/ء]

[١٠] «المواضع» في [ن/٢٥/ء]

[١١] «قطب» في [ل/٣٧/ب]

[١٢] «الخفى» في [ي/٣٦/ب]،[س/٦٤/ء]

Her yörüngede, yörüngenin görünmeyen kısmına eşit olan görünen kısmın Ekvator'a uzaklığı, diğer tarafta bu yörüngenin Ekvator'a uzaklığı kadardır. Ekvator'dan daha uzak olan her yörüngenin iki kısmı arasındaki farklılık, iki kısmından biri daha küçük miktarda olan yörüngeye varıncaya kadar, daha büyüktür. Daha sonra iki parçasından biri ufka temas eden yörünge gelir. Bu da onun şeklidir:

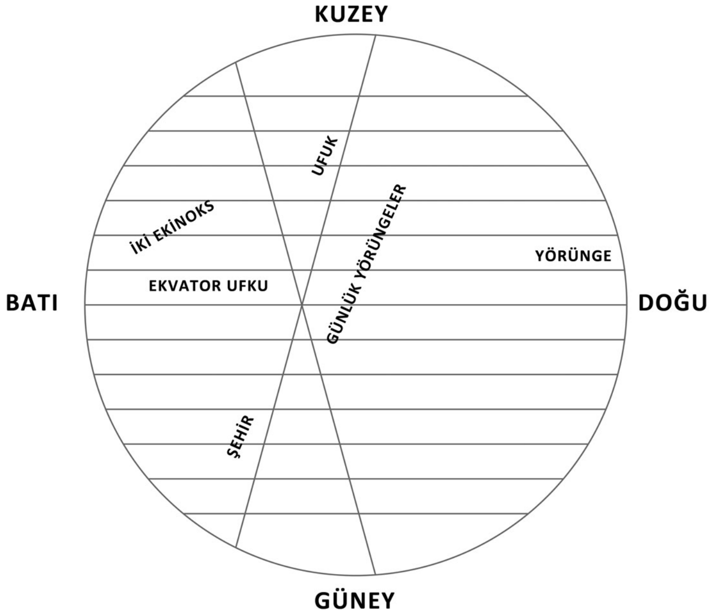

Şekil 12: Ekvator Feleğinin Konumlara ve Gece ile Gündüze Göre Devirleri

[233] Güneş, görünmeyen kutup yönündeki dönüm noktasının tepesini geçtiğinde gündüz diğer kutup noktasındaki dönüm noktasının tepesine doğru uzamada, gece ise kısalmadadır. Bu dönüm noktasının tepesinden ilk dönüm noktasının tepesine doğruysa tersi söz konusudur.

[234] Güneş ancak iki ekinoksun iki noktasında olduğunda gündüz geceye eşit olur ki Güneş'in her gün bir dönüm noktasından diğerinin tepesine doğru bir doğuşu ve batışı vardır. Böylece kuzey ve güneydeki doğuş ve batış yerlerinin sonu, iki dönüm noktasının iki tepesinin doğuş noktası olur.

والقِسم الظاهر من كُلّ مدار يساوي القسم الخفي من المدار الذي يكون بُعده [ن/٢٥/ب] من معدّل النهار في الجانب الآخر كبُعد هذا المدار عنه وكُلّ مدار يكون أبعد من معدّل النهار يكون اختلاف قسميه أشدّ إلى ان ينتهى إلى مدار يكون احد[١] قسميه مقدارًا صغيرًا ثم إلى ما يماسّ الأفق وهذه صورته:

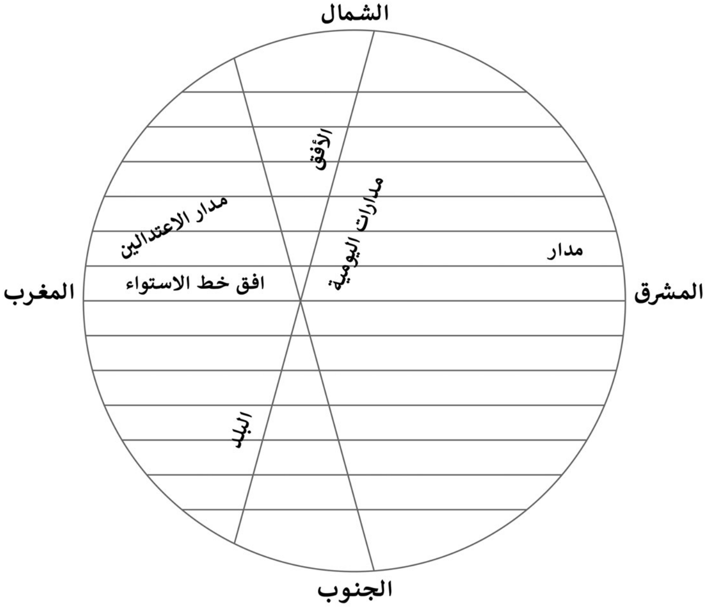
الشمال
الأفق
مدارات اليومية
مدار الاعتدالين
مدار
المغرب
افق خط الاستواء
المشرق
البلد
الجنوب

صورة ١٢؛ اختلاف أوضاع الفلك بالقياس إلى المواضع والأيّام واللّيالي

[٢٣٣] [ي/٣٧/ء] فالشمس إذا جاوزت رأس[٢] المنقلب الذي في جهة القطب الخفي يكون النهار في التزايد إلى رأس المنقلب الآخر واللّيل في التناقص وبالعكس من رأس هذا المنقلب إلى رأس المنقلب الأوّل.

[٢٣٤] ولا يكون النهار مساويًا باللّيل إلّا عند كون الشمس في نقطتي الاِعتدالين فللشمس في كُلّ يومٍ من رأس أحد المنقلبين إلى رأس الآخر مطلع ومغيّب ونهاية المطالع والمغارب في الشمال والجنوب يكون مطلعيْ رأسي المنقلبين،

---

[١] «قسمية اشد إلى ان ينتهى إلى مدار يكون احد» ناقص في [ن/٢٥/ب]

[٢] «إلى» في [ل/٣٧/ب]

Keza, hareketli ya da sâbit yıldızlar küresinden olan her yıldız da böyledir. Yüce Allah, “Doğuların ve batıların Rabbine…”[1] sözüyle birinciye, “İki doğunun ve iki batının Rabbi”[2] sözüyle de ikinciye işaret buyurmuştur.

[235] Sonra ufuklardan her bir ufuk ile Ekvator’un ufku -ki eğim dairelerinden bir dairedir- arasında doğuda ve batıda üçgenler meydana gelir. Bunların bir kenarı günlük yörünge üzerinde yani yıldızın veya Güneş’in gündüz ekinoksundadır. Bu ise yıldızın veya Güneş’in gündüzüyle Ekvator’un gündüzü arasındaki fazlalığın yarısı kadardır. Üçgenin ikinci kenarı ufuk dairesinden yani Güneş’in ya da yıldızın 7 derece doğusundan, üçgenin üçüncü kenarı Güneş’in eğimi ya da yıldızın Ekvator’dan uzaklığı olan Ekvator ufkundan başlar. Enlemi daha fazla olan her konumun, gece ve gündüz farkı daha güçlü olur. Bu durum enlemin, çeyrekteki bütüncül eğimin tamamına eşit olacağı bir konuma gelinceye kadar devam eder. Orada baş aşağı ucunun yörüngesi ufkun dairesine temas eder. Görünen kutup yönünde olan baş aşağı ucunun yörüngesinin görünürlüğü her zaman belirgin; diğer baş aşağı ucunun yörüngesi de her zaman gizlidir. Eğer Güneş, birinci baş aşağı ucuna erişirse gündüz 24 saat olur ki o günün gecesi olmaz; diğer baş aşağı ucuna ulaşırsa gece 24 saat olur ve onun gündüzü olmaz. Enlemi, en büyük bütüncül eğimin tamamını geçen her konum için birinci baş aşağı ucunun yörüngesi ufuktan daha yüksek ve diğer baş aşağı ucunun yörüngesi de daha alçak olur. Derken burçlar kuşağının bir başka cüz’ünün yörüngesi ufka temas eder, böylece birinci baş aşağı ucunun yörüngesinin görünürlüğü, öteki yörüngeye kadar ve diğer baş aşağı ucunun yörüngesinin görünmezliği de devam eder. Güneş iki yörünge arasında herhangi bir cüzde olduğu sürece birincisinde gündüz, ikincisinde gece olur ve enlem 67+1/4 derece olduğunda en uzun gün bir ay olur.

---

[1] Meâric 70/40.

[2] Rahmân 55/17.

وكذا لكلّ كوكب من السيّارة والثابتة. فأشار إلى الأوّل بقوله تعالى: ”رَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ“[١] وإلى الثاني بقوله تعال: ”رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ».[٢]

[٢٣٥] ثم يقع بين كُلّ أفق من الآفاق وأفق خطّ الاستوآء الذي هو [ل/٨٣/ء] دائرة من دوائر الميول مثلّثات في المشرق والمغرب أحد أضلاعها من المدار[٣] اليوميّ وهو تعديل نهار الشمس أو الكواكب وهو نصف الفضل بين نهار الشمس أو الكوكب[٤] وبين نهار خطّ الاستوآء. الثاني من دائرة الأفق وهو سبعة[٥] مشرق الشمس أو الكوكب. والثالث من أفق خطّ الاستوآء وهو ميل الشمس أو[٦] بُعد الكوكب عن معدّل النهار وكُلّ موضع يكون عَرضُه أكثر يكون اختلاف النهار واللّيل فيه أشدّ إلى أن ينتهي إلى موضع يكون عرضه مساويًا لتمام الميل الكلّي من الرّبع فهناك يُماسّ مدار رأس المنقلب دائرة الأفق فمدار رأس المنقلب الذي يكون في جهة القُطب الظاهر يصير أبديّ الظهور ومدار رأس المنقلب الآخر أبديّ الخفآء فإذا وصلت الشمس إلى رأس المنقلب الأوّل يصير النهار أربعة وعشرين ساعة فلا يكون لذلك اليوم ليل وإذا وصلت إلى رأس الآخر يصير اللّيل أربعة وعشرين ساعة فلا يكون له نهار وكُلّ موضع جاوز عرضه تمام الميل الكلّي يكون فيه مدار رأس المنقلب الأوّل مرتفعًا [ي/٧٣/ب] عن الأفق ومدار رأس المنقلب الآخر منحفِضًا فيماس[٧] الأفق مدار جزء آخر من أجزآء منطقة البرُوج فيكون مدار رأس المنقلب الأوّل إلى ذلك المدار أبديّ الظهور ومدار رأس المنقلب الآخر إليه أبديّ الخفآء فما دامت الشمس في أجزاء يكون بين المدارين في الأوّل يكون نهارًا أو في الثاني ليلًا وحيث يكون العرض سبعة وستين [ن/٦٢/ء] وربعًا يكون اليوم الأطول شهرًا

---

[١] سُورَةُ الْمَعَارِجِ ٧٠/ ٤٠.
[٢] سُورَةُ الرَّحْمٰنِ ٥٥/ ١٧.
[٣] «المدارات» في [ن/٢٥/ب]
[٤] «الكواكب» في [ل/٣٨/ء]
[٥] «سبعت» في [ن/٢٥/ب]
[٦] «و» في [ن/٢٥/ب]
[٧] «فيما» في [ل/٣٨/ء]

Aynı şekilde en uzun gece için de durum böyledir. Enlem 70-1/4 derece olduğunda ise iki ay olur. Enlem 73,5 olduğunda üç ay, enlem 78,5 olduğunda dört ay, enlem 84 olduğunda beş ay ve enlem devrin çeyreği olduğunda da altı ay olur. Orada feleğin devri rahavîdir. Çünkü görünen kutup Zenit üzerinde, görünmeyen ise ayakucundadır. İlâhî hikmet, bilindiği üzere unsurlardan yapılma şeylerin hayatlarının dayanağı olan dört mevsim meydana gelsin diye iki kuşağın farklılığını gerektirmiştir. Allah, Dünya'nın ve göğün yuvarlaklığını başka faydalarının yanı sıra, bunların toplamından gece ve gündüzün farklılığının ortaya çıkabilmesi için zorunlu kılmıştır. Öyle bir şekilde ki Ekvator'dan daha uzak olan her konumun gündüzü, ona daha yakın olan konumun gündüzünden daha uzundur. Gece de tersi bir durum meydana gelir ki bu birinci konumda gündüzün uzun ve gecenin kısa oluşu, ısının artışına neden olur. Böylece Güneş'in, o konumların semtine olan uzaklığının doğurduğu soğuk kırılmış olur. İkinci konumda, gündüzün kısa gecenin uzun oluşuysa soğuğu gerektirir. Böylece Güneş'e yakınlıktan kaynaklanan ısı kırılmış, yaşam alanlarının enlemi yayılmış ve her iki tarafın sakinlerinin işi yoluna girmiş olur.

[236] Aynı şekilde Ekvator ülkelerinin dışındaki bütün ülkelerde bazı gündüzler diğerlerinden daha uzun olur. Böylece ısı artar, geçim ve iyi yaşam bakımından ihtiyaç duyulan şeyler gerçekleşir. Zira Ekvator ülkeleri, Güneş'e yakınlığı nedeniyle ortaya çıkan ısı yüksekliğinden dolayı buna muhtaç değildir. Sultanlığı muazzam, şânı yüce Allah'ın hikmeti, kudreti ve rahmetine bir bak ki O'nun şu sözüyle buna işaret edilmiştir: "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda aklıselim sahipleri için elbette ibretler vardır."[1]

[237] Yüce Allah'ın kudret ve rahmetinin alâmetlerinden biri, gece ve gündüzün varlığıdır. Çünkü unsurlardan yapılma şeylerin hâlleri ancak sükûn ve hareket ile gerçekleşir. Bu nedenle Allah, geceyi sükûna münasip bir tabiat ve gündüzü de harekete uygun bir yapı üzere var etmiştir. Zira geceyi; soğukluk, nemlilik ve karanlık olmak üzere üç nitelikte yaratmıştır ki bu, ağırlık ve sükûn gerektiren bir durumdur. Gündüzü de; ısı, kuruluk ve aydınlık olmak üzere üç nitelikte yaratmıştır ki bu da hafiflik ve hareket gerektirir.

---

[1] Âl-i İmrân 3/190.

وكذا اللّيل [ل/٨٣/ب] الأطول وحيث يكون سبعين إلّا ربعًا شهرين وحيث العرض ثلاث وسبعون ونصف ثلاثة أشهر وحيث العرض ثمان وسبعون ونصف أربعة أشهر وحيث العرض أربع وثمانون خمسة أشهر وحيث العرض ربع الدَور ستة أشهر وهناك دور الفلك يكون رَحويًّا إذ القُطب الظاهر يكون على سمت الرأس والخفي تحت الرجل فالحكمة الإلهيّةُ اِقتضت اختلاف المنطقتين ليحصل الفصول الأربعة التي هي مدار حياة المتولدات كما عُرف واستدارة الأرض والسمآء ليحصل من مجموعها مع فوائد أخرى اختلاف اللّيل والنّهار [س/٤٦/ب] على وجهٍ صار نهارُ كُلّ موضعٍ يكون أبعد من خطّ الإستواء أطول من نهار الذي يكون أقرب واللّيل بالعكس ليصير زيادة النهار ونقصان اللّيل في الأوّل سببًا لزيادة الحرارة واِنكسرت البرودة اللّازمة من بُعد الشمس عن سمْت تلك المواضع ويصير نُقصَان النهار وزيادة اللّيل في الثاني موجبًا للبرودة واِنكسرت الحرارة الناشئة من قُرب الشمس وانبسَط عرض المَعمُورة واستقام أمر سكان الطرفين.

[٢٣٦] وأيضًا صار بعض الأنهر في جميع البلاد سوى بلاد خطّ الاستوآء أطول من البعض ليشتدت[1] الحرارة ويكمل ما يحتاج إليه في أمر المعاش والتلذّذات واستغنت بلاد خطّ الاستوآء عن ذلك لزيادة[2] حرارتها بسبب قُرب الشمس فانظر إلى الحكمة القدرة والرّحمة تعالى شأنه وعظم سلطانه. وإلى هذه[3] وقعت الإشارة بقوله تعالى: ‟إنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَاٰيَاتٍ لِأُولِي الْاَلْبَابِ».[4]

[٢٣٧] [ل/٣٩/ء]، [ي/٣٨/ء] ومن آيات قدرة الله تعالى ورحمته اللّيل والنهار إذ أحوال المتولدات لا تتمّ إلّا بالسكون والحركة فجعل اللّيل على طبيعَة تُناسب السكون والنهار على جبلّة تُوافق الحركة إذ خلق اللّيل على ثلاثة أوصاف البرودة والرطوبة والظلمة وهي تقتضي الثِقَل والسكون والنهار على ثلاثة الحرارة واليبوسة والضوء وهي توجب الخِفّة والحركة في الأين

---

[1] «ليشتد» في [ن/٢٦/ء]،[ل/٣٩/ء]

[2] «لزيادة» ناقص في [ن/٢٦/ء]

[3] «هذا» في [ي/٣٧/ب]،[ل/٣٨/ب]

[4] سُورَةُ اٰلِ عِمْرٰنَ ٣/ ١٩٠.

Bu hareket ya mekânsal veya büyüme ve erime gibi niceliksel bir harekettir. Yahut da renklerde, tatlarda, kokularda ve diğer şeylerde olduğu gibi keyfiyet değişikliği hareketidir, yani niteliksel harekettir. Bu nedenle geceleri hareket ve gündüzleri sükûn zararlıdır. Yüce Allah buna şöyle işaret etmiştir: “Allah, rahmetinden dolayı size geceyi ve gündüzü yarattı ki dinlenesiniz, lûtfundan rızkınızı arayasınız ve bütün bunlara şükredesiniz.”[1] Bir başka âyette ise “İçinde dinlenesiniz diye geceyi, (işlerinizi) görmenizi sağlasın diye gündüzü size bahşeden O’dur. Kuşkusuz dinlemesini bilen bir topluluk için bunda dersler vardır.”[2] buyurmuştur.

ON BEŞİNCİ FASIL: SABAH VE ŞAFAK

[238] Güneş ufka yaklaşınca Dünya’ya ait gölgenin konisinin eğimi doğuya doğru artar ki onu ilk kuşatan ışından görünür olan, göze en yakın olandır ve koninin yanlarından en yakın olanı Güneş’e bakan taraftır. Bunu açıklamak için Güneş’in ve Dünya’nın merkezlerinden ve koninin okundan geçen bir yüzey farz edelim. Bu durumda konide, tabanı yerde ve iki kenarı koninin yüzeyi üzerinde olan dar açılı bir üçgen oluşur. Üçgenin bir kenarı Güneş yönünde, diğeri batı yönündedir. Hiç kuşku yok ki Güneş’in ardından gelen kenardan göze en yakın olanı gözden o kenara çıkan sütunun konumudur. Zira bu gözden o kenara çıkan çizgilerin en kısasıdır. Sütunun konumunun ufkun üstünde olduğu çok açıktır. Güneş’in ışığı ilkin ufuk üzerinde dörtgen olarak, anılan kenara uygun bir şekilde görünür. Böylece ufkun yakını karanlık olur. Bu nedenle bu ışığa “ilk sabah” denir. Yine bu ışığa “yalancı sabah” da denir, çünkü ufuk karanlıktır. Yani, bu ışığın Güneş ışığı olduğu kabul edilse Güneş’e bitişik olması gerekirdi. (Oysa hâl böyle değildir ve dolayısıyla söz konusu ışık da “yalancı sabah” diye adlandırılır.) İşte bu da ufkun, Güneş’in, üçgenin ve sütunun şeklidir:

---

[1] Kasas 28/73.

[2] Yûnus 10/67.

وهي الحركة المكانيّة والكم كالنّموّ والذبول والكيف هي التغيّر في الكيفيّات من الألوان والطعوم والروائح وغير ذلك ولهذا يضرّ الحركة في اللّيل والسكون في النهار فأشار إلى ذلك بقوله تعالى: ''وَمِنْ رَحْمَتِه جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِه وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ».[١] وبقوله تعالى: ''هُوَ الَّذي جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِراً اِنَّ في ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ».[٢]

الفصل الخامس عشر: في الصبح والشفق

[٢٣٨] إذا قربتِ الشمس من الأفق اشتد ميل مخروط ظلّ الأرض نحو المغرب [ن/٢٦/ب] فيكون المرئيّ من الشعاع المحيط به أوّلًا ما هو الأقرب من البصر والأقرب من جوانب المخروط هو الجانب الذي يلي الشمس ولنفرض لبيان ذلك سطحًا يَمرّ بمركزي الشمس والأرض وبسهم المخروط فيحدث في المخروط مثلّث حادّ الزوايا قاعدته على الأرض[٣] وضِلَعاه على سطح المخروط و احد الضِلعين يكون نحو الشمس والآخر نحو المغرب ولا شك أنّ الأقرب من الضِلع الذي يلي الشمس إلى النظر يكون موقع العمود الخارج من النظر إلى ذلك الضِلع لأنّه أقصر خطُوط يخرج من النظر إلى ذلك الضِلع ولا خفآء أنّ [ل/٣٩/ب] موقع العمود يكون فوق الأفق فنور الشمس يُرى أولًا فوق الأفق مستطِيلًا منطبقًا على الضِلع المذكور ويكون قُرب الأفق مظلمًا ولذلك يسمّى [ي/٣٨/ب] ذلك النور بالصُبح الأوّل وبالصُبح الكاذبِ أيضًا لكون الأفق مظلمًا أيْ لو كان يصدق أنّه نور الشمس لكان متصلًا بالشمس. وهذه صورة الأفق والشمس والمثلّث والعمود:

---

[١] سُورَةُ الْقَصَصِ ٢٨/ ٧٣.

[٢] سُورَةُ يُونُسَ ١٠/ ٦٧.

[٣] «الأفق» في [ن/٢٦/ب]،[ل/٣٩/ء]

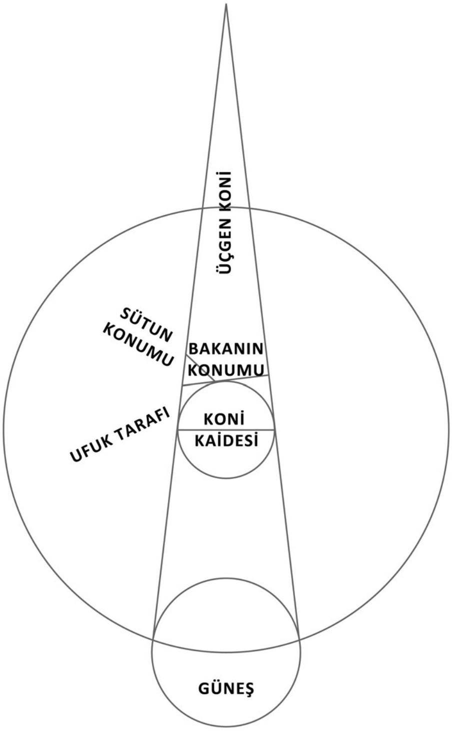

Şekil 13: Sabah ve Şafak

[239] Sonra Güneş çok yaklaşırsa ışık yayılır ve ufuk aydınlık olur. Bu durumda sabah, gerçek sabah olur ki şafağın hâli de sabahın hâli gibidir. Şu var ki şafağın gerçeği yalancısından önce gelir. Eskilerin, ışığın ufuk üzerinde belirmesinin sebebine dair söyledikleri bundan ibarettir.

[240] Bu hususta, “Eğer bu dediğiniz olay Güneş ışığı sebebiyle olsaydı, Güneş’in ufka yakınlığı arttıkça onun da artması gerekirdi.” denilebilir. Ama durum böyle değildir. Zira bu ışık, ışık açığa çıktıktan sonra yok olmakta ve hava kararmaktadır. Bu durumun sırf Yüce Allah’ın kudreti ve hikmetiyle olduğu anlaşılmaktadır. Allah Teâla’nın, “Sabahı aydınlatan O’dur...”[1] sözü de bu açıdan tefsir edilmiştir; yani birinci sabah ile tapılan olma hâli, ikincisiyle ise tapan olma hâli gerçekleşmiştir. Her şeyden müstağnî olan Allah’ın delili ne yücedir!

---

[1] En’âm 6/96.

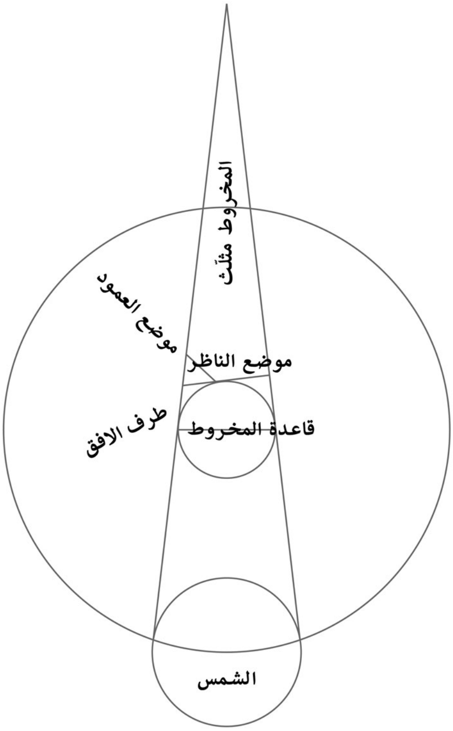
المخروط مثلث
موضع العمود
موضع الناظر
طرف الافق
قاعدة المخروط
الشمس

صورة ١٣؛ الصبح والشفق

[٢٣٩] ثم إذا قُربت الشمس جدًّا انبسط النور فصار الأفق منيرًا ويصير الصُبح صادقًا وحال الشفق كحال الصبح إلّا أنّ صادقه يكون سابقًا على كاذبه هذا ما ذكروه في سبب ظهور النور فوق الأفق.

[٢٤٠] ولقائلٍ أن يقول: لو كان ذلك بسببه نور الشمس[١] لوجب زيادته بقُرب الشمس من الأفق وليس كذلك إذ يزول هذا النور بَعد الظهور ويصير الجو مظلمًا فعُلم أنّه يمحَض قدرة الله تعالى وحكمته وبهذا فُسّر قوله تعالى: «فَالِقُ الْإِصْبَاحِ».[٢] فبالصُبح الأوّل تحقّقت المعبوديّة وبالثاني العبوديّة سبحانه ما أعظم برهانه.[٣]

---

[١] «نور الشمس» ناقص في [ن/٢٦/ب]

[٢] سُورَةُ الْأَنْعَامِ ٦ / ٩٦.

[٣] « شانه» في [ل/٣٩/ء]

ON ALTINCI FASIL: MESAFELERİN VE CİSİMLERİN ÖLÇÜMLERİ

[241] Bu fasılda birçok konu vardır:

BİRİNCİ KONU: YÜZÖLÇÜMÜ

[242] Yüzölçümü/Jeodezi biliminde sâbit olan bir yasa vardır. Bu yasa, her dairenin çemberinin, yaklaşık olarak çapının 3 katı ve 1/7'si kadar olmasıdır. Ayrıca çemberin yarısını yarıçapla çarpmak dairenin yüzölçümüne denktir. Zira yerküreye düşen en büyük dairenin çemberinin, yerkürenin çapıyla çarpımı da yerküreyi çevreleyen yüzeyin ölçümüne eşittir:

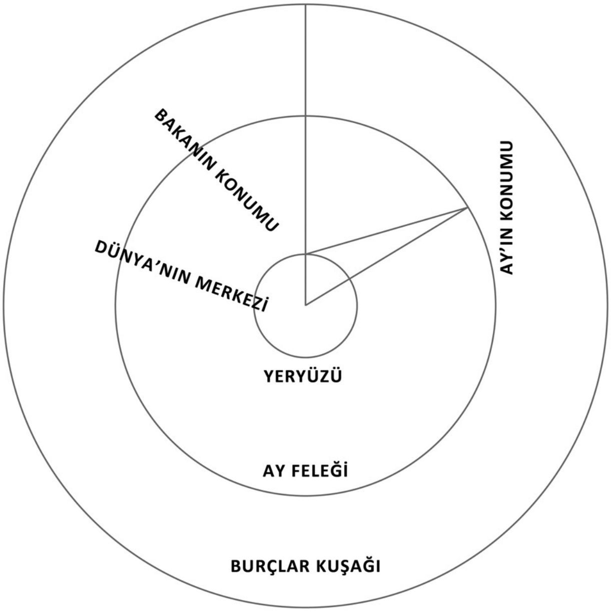
BAKANIN KONUMU
AY'IN KONUMU
DÜNYA'NIN MERKEZİ
YERYÜZÜ
AY FELEĞİ
BURÇLAR KUŞAĞI

Şekil 14: Yeryüzünün Yüzölçümü

الفصل السادس عشر: في مقادير الأبعاد والأجرام

[٢٤١] وفيه أبحاث.

البحث الأوّل: في مساحة الأرض

[٢٤٢] ثبت في علم المساحة أنّ محيط كُلّ دائرة ثلاثة أمثال قُطرها وسبع قطرها بالتقريب وأنّ ضرْب نصف المحيط في نصف القُطر مثل تكسير الدائرة وأنّ ضرْب محيط أعظم دائرة يقع على الكرة في قْطر الكرة مثل تكسير السطح المحيط بالكرة:

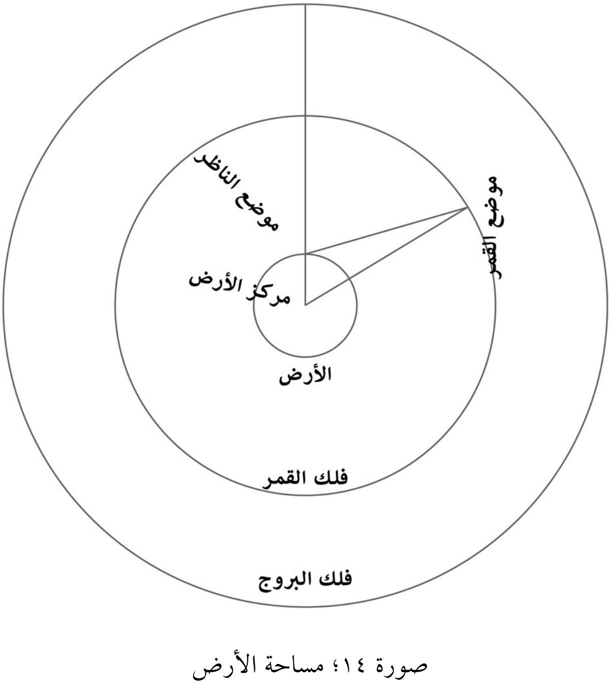
موضع الناظر
موضع القمر
مركز الأرض
الأرض
فلك القمر
فلك البروج

صورة ١٤؛ مساحة الأرض

[243] Bu bilindiğinde deriz ki: Eğer bir yolcu düz bir zeminde meridyen hattı boyunca ülkenin enlemi yönünde bir cüz (parça) artacak ya da eksilecek kadar yol alırsa aldığı yolda yerküreye düşen büyük daireden bir derecelik bir paydır.

[244] Büyük daire ise bu miktarın 360 katıdır ve yerkürenin çapı bu büyük dairenin çevresinin 1/3'ü ve 1/7'si kadardır.

[245] Bilgelerden bir grup bunu el-Me'mûn'un emriyle Sincar[1] kırsalında tespit etmişlerdir. Her fersah 3 mil, her mil 4000 kulaç, her kulaç 24 parmak ve her parmak karınları birbirine bitişik orta büyüklükte 6 arpa miktarı olmak üzere bir cüzün miktarını 22 tam ve 1/9 fersah[2] olarak bulmuşlardır. Bu fersahlar, kesirler dâhil 360 ile çarpılırsa yerkürenin büyük dairesinin çemberi bulunmuş olur ki bu, 8000 fersahtır. Bu da 3 ve 1/7'ye bölünürse çapının miktarı yaklaşık olarak 2545 fersah olur. Bu durumda yarıçapı da 1273 fersahtır. Eğer çap büyük dairenin çemberi ile çarpılırsa yerkürenin yüzölçümü elde edilmiş olur ki bu da 20 tane 1000 tane 1000 (20 milyon) ve 360 bin fersahtır. Bu ölçümün 1/4'ü de yaşam sürülen alanın 1/4'ünün yüzölçümüdür.

İKİNCİ KONU: AY'IN DÜNYA'NIN MERKEZİNE UZAKLIKLARI HAKKINDA

[246] Ay'ın ve diğer gezegenlerin Dünya'nın merkezine uzaklığı her zaman ölçülebilir. Bu da feleklerinin yarıçapının 60 cüz olması dolayısıyladır ki episikllerinin yarıçaplarının ve feleklerine ait merkezlerin birbirine uzaklıklarının ölçümleri dahi anıldığı üzere bu cüzler sayesinde bilinir. Bu konu, *el-Mecistî*'nin on üçüncü faslının beşinci makalesinde açıklanmıştır.

---

[1] Sincar ya da Şengal, Irak'ın kuzey bölgesinde yer alan Ninova ili sınırları içinde bulunan yerin adıdır.

[2] Fersah, 12000 adıma veya 4 saatlik yola denk geldiği kabul edilen eski uzaklık ölçü birimidir. Denizcilikte, eski Türk gemicilerinin kullandığı fakat günümüzde pek kullanılmayan 3 deniz miline eşit uzaklık birimidir. Yaklaşık olarak 5685 metreye eşittir. Bir Arap fersahı 5.76 km'dir; bir Fars fersahı ise 6.23 km'dir.

[٢٤٣] وإذا عُرِف هذا فنقول: إذا سار سائر على خطّ نصف النهار في أرض مُستوية [ل/٤٠/ء] بقدر ما يزيد جزءٌ واحد في عرض البلد أو ينقص فالقدر الذي سارَه يكون حصة درجة واحدة من الدائرة العظيمة [ي/٣٩/ء] التي تقع[١] على الأرض.

[٢٤٤] والدائرة العظيمة تكون ثلاثمئة وستين مرةً مثل ذلك القدر وقُطر الأرض يكون جزأً من ثلاثة أجزآء وسبع جزء من محيط تلك الدائرة العظيمة. [ن/٢٧/ء]

[٢٤٥] وقد حقّق[٢] ذلك طائفة من الحكمآء في بريّة سِنجار بأمر المامُون[٣] فوجدوا مقدار [س/٦٥/ء] جزء اثنين وعشرين فرسخًا وتسعى[٤] فراسخ على أنّ كلّ فرسخ[٥] ثلاثة أميال وكُلّ ميل أربعة آلاَف[٦] ذراع وكُلّ ذراع أربع وعشرون[٧] أصبعًا وكُلّ أصبع مقدار ست شعيرات مضمومة بطون بعضها إلى بعض من الشعيرات المعتدلة فإذا ضُرب الفراسخُ مع[٨] الكسر في ثلاثمئة وستين حصل مقدار محيط الدائرة العظمى[٩] من الأرض وهو ثمانيةُ آلاَف[١٠] فرسخ وإذا قُسّم هذا المبلغ على ثلاثة وسبع حصل مقدار قُطرها ألفين وخمسمائة[١١] وخمسة وأربعين فرسخًا بالتقريب فيكون نصف قُطرها ألفا ومئتين وثلثة وسبعين فرسخًا وإذا ضرب القطر في محيط الدائرة العُظمى حصل تكسير سطح الأرض وهو عشرون ألف ألف وثلثمائة وستون ألف فرسخ وربع ذلك تكسير[١٢] الربع المسكون.

البحث الثاني: في معرفة أبعاد القمر من مركز العالم

[٢٤٦] كان أبعاد القمر وغيره من السيارة من مركز العالم مَعلومةً في كُلّ وقت بحسب كون أنصاف أقطار أفلاكها ستين جزأً [ل/٤٠/ب] فإنّ مقادير أنصاف أقطار تداويرها وما بين مراكز أفلاكها[١٣] أيضًا معلومة بهذه الأجزآء كما مرّ وقد بُيّن ذلك في الفصل الثالث عشر من المقالة الخامسة من المجسطي

---

[١] «يقع» في [ل/٤٠/ء]

[٢] «وتحقق» في [ن/٢٧/ء]

[٣] «رحمه الله» زائد في [ن/٢٧/ء]

[٤] «تسع» في [ل/٤٠/ء]

[٥] «والفرسخ» في [ل/٤٠/ء]

[٦] «الف» في [ي/٣٩/ء]

[٧] «عشرين» في [ن/٢٧/ء]،[ل/٤٠/ء]

[٨] «في» في [ل/٤٠/ء]

[٩] «العظيمة» في [ل/٤٠/ء]

[١٠] «الف» في [ي/٣٩/ء]

[١١] «خمستمائة» في [ل/٤٠/ء]

[١٢] «التكسير» في [ن/٢٧/ء]

[١٣] «ستين جزءا فإن مقادير انصاف اقطار تداويرها وما بين مراكز افلاكها» ناقص في [ن/٢٧/ء]

Fakat bazı yıldızların birbirine uzaklık oranları bilinmiyordu. Bu bilinmek istenince hepsinin ölçülebileceği belli bir ölçüye ihtiyaç duyuldu. Bu kıstas da Dünya'nın yarıçapı oldu. Böylece bu ölçüyle Ay'ın uzaklıklarını öğrenmek için Batlamyus, gündüz ortası dairesi üzerindeki görünen yüksekliği 39 cüz ve 1/6'nın yarısı olduğu bir vakitte Ay'ı gözlemledi. O vakitte, o bölgedeki gerçek yüksekliği -hesaba göre- 40 cüz ve 1/5 cüz idi. Ay'ın gerçek yüksekliğiyle görünen yüksekliği arasındaki farkı da 1 cüz ya da 7 dakika olarak buldu ki bu Ay'ın paralaksıdır.

[247] Geometri ilminde sâbit olmuştur ki bir dik üçgenin iki açısı ve bir kenarının ölçüsü biliniyorsa geri kalan açı ve kenarlarının ölçüsü de bilinir. Dolayısıyla, paralaksın şekli de yukarıdaki gibi tasavvur edilir.

[248] Deriz ki: Ay'ın bu üçgende bulunduğu konumun açısı bilinir. Çünkü bu, Ay'ın paralaksıdır. Dünya'nın merkezindeki açı da bilinir. Zira bu, gerçek yüksekliğin tamamıdır. Eğer Dünya'nın yarıçapı olan kenar bir birim varsayılırsa iki açı ve bir kenar bilinmiş olur. Böylece kalan bir açıyla iki kenarın bilinmesi de mümkün olur. Ay'ın, Dünya'nın merkezine uzaklıklarını gösteren kenarının uzunluğu, Dünya'nın yarıçapı 1 cüz sayılmak üzere, 39 cüz ve çeyrek cüz çıkmıştır. Eğimli kürenin yarıçapı 60 cüz, episiklin yarıçapı 5+¼ cüz, iki merkez arası da 10 cüz ve 19 dakika olduğundan Ay'ın o vakitte Dünya'nın merkezine uzaklığı 40+1/6+1/4 cüzdür. Bütün bunlar *el-Mecistî*'nin yukarıda anılan faslında zikredilmiştir. Birinin miktarı iki değerle bilindiğinden ve bütün bunların oluşumu iki değerin oranına göre olduğundan bu iki değerden biriyle ölçülen her şeyi diğer değere çevirebiliriz. Dolayısıyla yeryüzünün yarıçapının 60 olan değeriyle 9 ve 2/3 ve 1/2 ve 1/4'ün, 40 ve 1/4 ve 1/6'ya oranı eğimli kürenin yarıçapına oranı gibidir ve yine bu değerle episiklin çapının 5 ve 1/4'e oranı gibidir.

لكن لم يكن نسبة أبعاد بعض الكواكب إلى البعض معلومةً فطُلِبَ معرفة ذلك واحتِيج إلى مقدار معلوم يُقدَّر به الجميع فجُعِلَ ذلك نصف قُطر الأرض ولمعرفة أبعاد القمر بذلك المقدار رصد بطلميوس القمر في وقت كان اِرتفاعه المرئي [ي/٣٩/ب] على دائرة نصف النهار تسعة وثلاثين جزأً ونصف سدس جزءٍ وكان اِرتفاعه الحقيقيّ بالحساب لذلك الوقت في تلك البُقعَةِ أربعين جزأً وخمس جزء فوجد التفاوت بينهما جزأً وسبع دقائق وهو اختلاف منظر القمر.

[٢٤٧] وقد ثبت في علم الهندسة أنّه إذا كانت مقاديرُ زاويتين وضِلع من مثلّث مستقيم الأضلاع معلومة كانت مقادير[١] الباقِية من أضلاعه وزواياه معلومةً فيصوّر شكل اختلاف المنظر هكذا.

[٢٤٨] فنقول: الزاوية التي عندها موضع القمر من هذا المثلّث معلومة لأنّها اختلاف منظر القمر والزاوية التي عند مركز الأرض أيضًا معلومة لأنّها تمام الاِرتفاع الحقيقيّ وإذا فُرِض الضِلع الذي هو نصف قُطر الأرض واحدا صارت زاويتان وضِلع معلومة وأمكن معرفة الزاوية الباقية والضلعين الباقيين وقد خرج مقدار[٢] الضِلع الذي هو بُعد القمر عن مركز الأرض تسعة وثلاثين جزأً[٣] وربع جزء على أنّ [ن/٢٧/ب] [ل/٤١/ء] نصف قطر الأرض جزء واحد وكان بحَسب أن يكون نصف قُطر المائل ستين ونصف قُطر التدوير خمسة وربعًا وما بين المركزين عشرة أجزآء وتسع عشرة دقيقة بُعد القمر عن مركز العالم في ذلك الوقت أربعين[٤] جزء وربع وسدس جزء و[٥] كلّ[٦] ذلك ذُكِر في الفصل المذكور من المجسطي وإذا عُرِف مقدار واحد بتقديرين أمكن أن نحَوّل[٧] كُلّ ما يُقدَّر بواحد من ذينِك التقديرين إلى التقدير الآخر لكون الجميع على نسبة التقديرين[٨] [ي/٤٠/ء] فنسبة تسعة وثلثين ونصف وربع إلى أربعين وربع وسدس كنسبة نصف قُطر المائل بتقدير نصف قُطر الأرض إلى ستين وكنسبة[٩] قُطر التدوير بذلك التقدير إلى خمسة وربع

---

[١] «مقاديرها» في [ن/٢٧/ء]

[٢] «قدار» في [ل/٤٠/ب]

[٣] «ونصفا» في [ن/٢٧/ء]

[٤] «اربعون» في [ن/٢٧/ء]، [ل/٤٠/ب]

[٥] «و» ناقص في [ي/٣٩/ب]

[٦] «وكلّ» ناقص في [ل/٤١/ء]

[٧] «يحول» في [ل/٤١/ء]

[٨] «إلى التقدير الآخر لكون الجميع على نسبة التقديرين» ناقص في [ن/٢٧/ب]

[٩] «نصف» زائد في [ي/٤٠/ء]،[ل/٤١/ء]

Yine eğimli kürenin oranı, bu değerle iki merkez arasının 10 cüz ve 19 dakikaya oranı gibidir. Bilinmeyenin dört orandan nasıl çıkarılacağı bilindiğine göre, Dünya'nın yarıçapı 1 olmak üzere eğimli kürenin yarıçapı 59, episiklin yarıçapı 5+1/6 cüz, iki merkezin arası 10 cüz ve 9 dakika çıkar. Böylece, Ay'ın en uzak mesafesi -ki Ay zirvede ve episikl de en uzak mesafede olduğu zamanki mesafedir- 64+1/6 cüz; Ay'ın en yakın olduğu mesafe -ki Ay episiklin en yakın mesafesinde ve episikl en yakın mesafede olduğu zamanki mesafedir- 33 cüz ve 33 dakikadır.

ÜÇÜNCÜ KONU: AY'IN, GÜNEŞ'İN VE GÖLGENİN ÇAPLARI, GÜNEŞ'İN VE GÖLGENİN YERDEN UZAKLIĞININ MİKTARI

[249] Batlamyus; Ay, episiklinin zirvesindeyken iki Ay tutulmasını gözlemlemiştir. Onlardan birindeki tutulma Ay'ın çeyrek çapı, diğerindekiyse önceki tutulmanın yarısı kadardı. Enlemi hesaplandığında birincide 48,5 dakika, ikincide 40 dakika 40 saniyeydi. Aradaki 7,5 dakika ve (60:3) 20 saniyelik fark, ayın çeyrek çapıydı. Çünkü iki tutulmanın arasındaki fark çeyrek çap kadardı. Böylece en uzak mesafedeyken Ay'ın çapının benzer şekilde olduğu anlaşıldı ki bu da 31 dakika 20 saniyedir. İkinci tutulmada enlem, gölgenin yarıçapı miktarıdır. Bu ise gölgenin dairesi Ay safhasının merkezinden geçtiği içindir. Bu da yaklaşık olarak Ay'ın yarıçapı ve Ay'ın yarıçapının 3/5'i gibidir. Birçok Ay tutulmasında, aralarındaki oranları farklı olan uzaklıklarda da aynı oran bulunmuştur. Yine vak'aların çoğunda Güneş'in çapının, en uzak mesafesinde olan Ay'ın çapına görünüş bakımından eşit olduğu tespit edilmiş ve bundan da Güneş'in orta uzaklıktayken olan çapının en uzak mesafesindeki Ay'ın çapına eşit olduğu hükmüne varılmıştır. Sonra, Güneş ve Ay'dan, yeryüzünden ve gölgeyle Ay'ın konisinden geçen bir yüzey vazedilmiştir. Onların şekilleri şöyledir:

وكنسبة ما بين المركزين بذلك التقدير إلى عشرة أجزاء وتسع عشرة دقيقةً ومَعلُوم[١] أنّه كيف يُستَخرج المجهول من الأربعة المتناسبة فعَلى أنّ نصف قُطر الأرض واحد خُرج نصف قطر المائل تسعة وخمسين ونصف قُطر التدوير خمسة أجزآء وسدس وما بين المركزين عشرةُ أجزآء وتسعَة[٢] دقائق فيكون أبعد بُعد القمر وذلك عند كونه في الذروة والتدوير في الأوج أربعة وستين جزأً وسدس جزءٍ وأقرب بُعده[٣] وذلك عند كونه في حضيض التدوير والتدوير في الحضيض ثلاثة وثلاثين جزأً وثلاثًا وثلاثين دقيقةً.

البحث الثالث: في مقادير أقطار القمر والشمس والظلّ وأبعاد الشمس والظلّ عن الأرض

[٢٤٩] رصد بطلميوس خسوفين كان القمر فيهما في ذروة التدوير والخسف [ل/٤١/ب] في أحدهما ربع قُطره وفي الآخر نصفه وكان عرضه بالحساب في الأوّل ثمانية وأربعين[٤] دقيقة ونصف وفي الثاني أربعين دقيقة وثُلثي دقيقة و أخذ[٥] الفضل بينهما وهو سبع دقائق ونصف وثلث دقيقةٍ فيكون ذلك ربع قُطر القمر لأنّ التفاوت بين الخسوفين برُبع القطر فعُرِفَ أنّ قُطر القمر في بُعد الأبعد أربعة أمثال ذلك وهو أحد وثلاثون دقيقة وثلث وإن العرض في الخسوف الثاني هو مقدار نصف قُطر الظلّ لكون دائرة الظلّ مارّةً بمركز صفحة القمر وهو بالتقريب مثلًا نصف قُطر القمر ومثل ثلاثة أخماس نصف [س/٦٥/ب] قُطره وقد وَجد في خسوفات كثيرة[٦] في أبعاد مختلفة النسبة بينهما هذه النسبة[٧]. وأيضًا وَجد قطر الشمس في أكثر الأحوال مساويًا في النظر لقُطر القمر في البُعد الأبعد فحَكم بأنّ قُطر الشمس [ي/٤٠/ب] في بُعدها الأوسط مساوٍ[٨] لقطر القمر في بُعده الأبعد. ثم وَضع السطح المارّ بالنيّرين والأرض ومخروطي الظلّ والقمر. وأشكالها على هذه الصورة.

---

[١] «معلومة» في [ل/٤١/ء]
[٢] «تسع» في [ي/٤٠/ء]
[٣] «ابعده» في [ل/٤١/ء]
[٤] «واربعون» في [ل/٤١/ب]
[٥] «فأخذ» في [ن/٢٧/ب]
[٦] «كثير» في [ن/٢٧/ب]
[٧] «النسبة» ناقص في [س/٦٥/ب]
[٨] «مساويا» في [س/٦٥/ب]

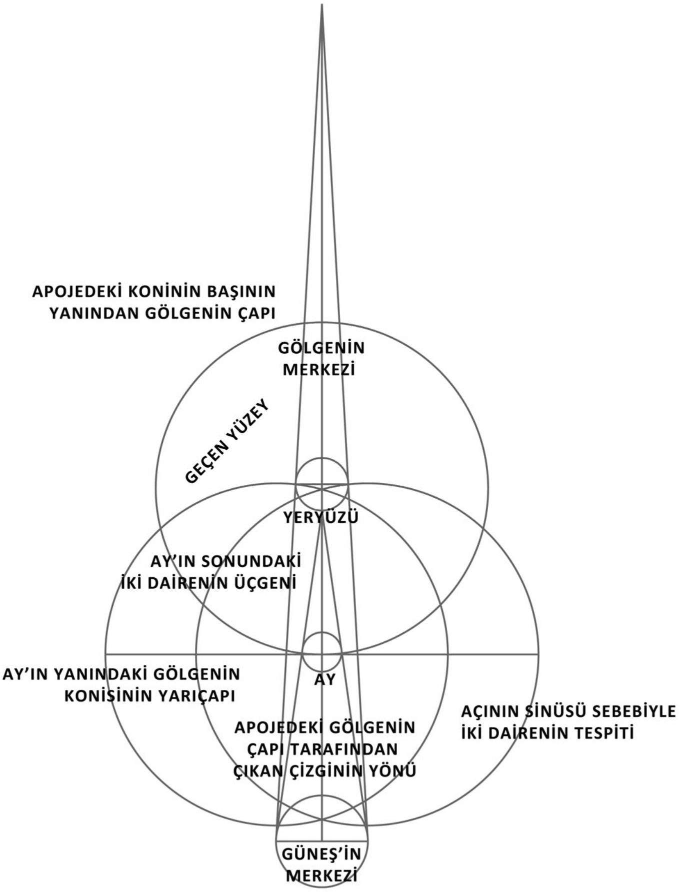
APOJEDEKİ KONİNİN BAŞININ YANINDAN GÖLGENİN ÇAPI
GÖLGENİN MERKEZİ
GEÇEN YÜZEY
YERYÜZÜ
AY'IN SONUNDAKİ İKİ DAİRENİN ÜÇGENİ
AY'IN YANINDAKİ GÖLGENİN KONİSİNİN YARIÇAPI
AY
AÇININ SİNÜSÜ SEBEBİYLE İKİ DAİRENİN TESPİTİ
APOJEDEKİ GÖLGENİN ÇAPI TARAFINDAN ÇIKAN ÇİZGİNİN YÖNÜ
GÜNEŞ'İN MERKEZİ

Şekil 15: Ay'ın, Güneş'in Çapları ve Gölgenin Miktarı

[250] Ayrıca, Ay'ın en uzak mesafesinde ve gölgenin çapının da Ay'ın diğer yönden en uzak mesafesinde olduğu varsayılmıştır. Böylece, yeryüzünün ve gölgenin merkezleri arasındaki mesafeyle Ay'ın ve yeryüzünün merkezleri arasındaki mesafe eşit olur. Söz konusu mesafelerden her biri, Dünya'nın yarıçapı 1 olmak üzere, 64 ve 1/6'dır. Ay'ın konisinde, yeryüzü ve Ay'ın iki merkezi arasında bir üçgen oluşur. (Bu üçgenin) yerkürenin merkezindeki açısı -ki Ay'ın yarıçapı kadardır- ve Ay'ın merkezindeki açısı -ki dik açıdır- bilinir. Böylece, üçgenin (iç) açılarının toplamı iki dik açıya eşit olduğundan, yukarıda sözü edilen üçgenin üçüncü açısı -ki Ay'ın çapı tarafında kalan açıdır- da bilinir.

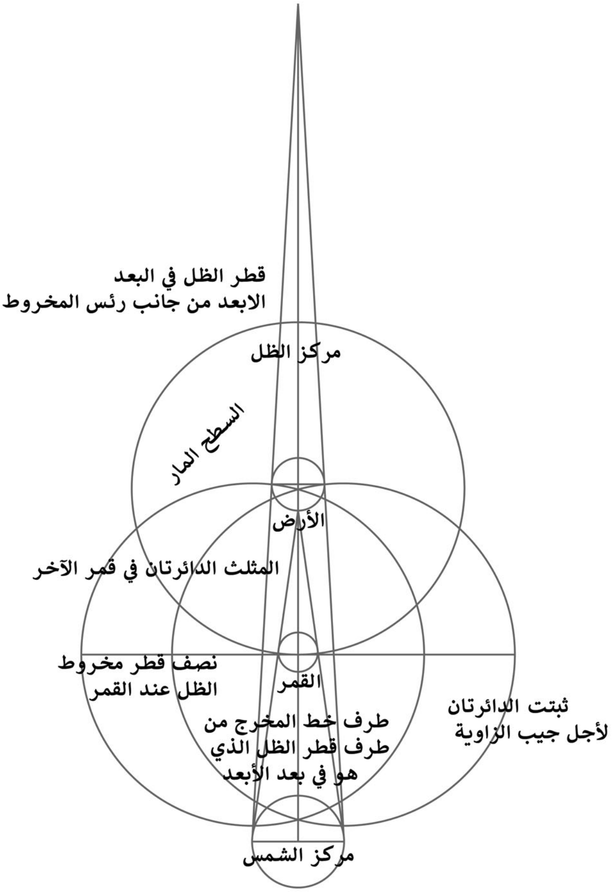
قطر الظل في البعد
الابعد من جانب رئس المخروط
مركز الظل
السطح المار
الأرض
المثلث الدائرتان في قمر الآخر
نصف قطر مخروط
الظل عند القمر
القمر
طرف خط المخرج من
طرف قطر الظل الذي
هو في بعد الأبعد
ثبتت الدائرتان
لأجل جيب الزاوية
مركز الشمس

صورة ١٥؛ مقادير أقطار القمر والشمس والظلّ وأبعاد الشمس والظلّ عن الأرض

[٢٥٠] [ن/٢٨/ء] وفُرض القمر في بُعده[1] الأبعد وقُطر الظلّ عن الجانب الآخر في بُعد القمر[2] الأبعد فيكون البُعد بين مركزي الظلّ والأرض وبين مركزي القمر والأرض متساويين وكُلّ واحد منهما أربعة وستّون وسدس على أنّ نصف قُطر الأرض واحد ويحدث في مخروط القمر بين مركزي القمر والأرض مثلّث ويكون زاوية التي [ل/٤٢/ء] على مركز الأرض وهو بقدر نصف قُطر القمر والزاوية التي على مركز القمر وهي قائمة معلومتين فتصير الزاوية الثالثة وهي التي على طرف قُطر القمر معلومة لكون زوايا[3] كل مثلث مسَاويةً لقائمتين

---

[1] «بعد» في [ن/٢٨/ء]
[2] «القمر» ناقص في [س/٦٥/ب]
[3] «الزوايا» في [ل/٤٢/ء]

Geometride üçgenin her bir kenarının diğerine oranı, birinci kenarın etkilediği açının sinüsünün,[1] diğer kenarın etkilediği açının sinüsüne oranı gibi olduğu sâbittir. Dolayısıyla Ay'ın yarıçapının, Ay'ın merkeziyle yeryüzünün merkezi arasındaki mesafeye oranı, Ay'ın yarıçapının etkilediği açının sinüsü olan 16 dakika 12 saniyenin 60 cüze oranı gibidir. Ancak bu oranda, duyuyla algılanamayacak kadar az bir eksiklik olabilir. Çünkü bu, Ay'ın merkeziyle yeryüzünün merkezi arasındaki mesafenin etkilediği açının sinüsüdür; bu da Ay'ın yarıçapının etkilediği açı kadar eksiği, yani çok az eksiği olacak şekilde 90 derecedir. Böylece Ay'ın merkezinin Dünya'nın merkezine uzaklığı, Dünya'nın yarıçapı 1 olmak üzere, 64+1/6 cüzdür ki Ay'ın yarıçapı bu miktarla bilinmiş olur. Yani Ay'ın yarıçapı 17 dakika 33 saniyedir. Bu miktarla gölgenin yarıçapı da 45 dakika 38 saniyedir. Bu bilindiği için, Ay'ın yarıçapı 3/5 gibidir. Zira Ay ile gölgenin merkezlerinin arasındaki uzaklık, Dünya ile gölgenin merkezlerinin arasındaki uzaklığın iki katıdır. Böylece, Ay'ın yanındaki gölgenin konisinin yarıçapının bu gölgenin yarıçapından fazlalığı, yeryüzünün yarıçapının gölgenin yarıçapından fazlalılığının iki katıdır. Çünkü gölgenin çapının kenarından, Ay'ın yanındaki gölgenin yarıçapına, gölgenin ve Ay'ın merkezlerinin arasındaki çizgiye koşut bir çizgi çıkarırsak bu durumda biri ötekinin cüzü olan iki üçgen oluşur. Bu üçgenlerden büyük olanının tabanı, gölgenin konisinin yarıçapından ve küçük olanın tabanı yeryüzünün yarıçapından fazladır. Öyleyse, Öklides'in 6. makalesinin 4. şeklinde anıldığı üzere, birinci fazlalığın ikinci fazlalıktan iki kat büyük olması gerekir ki gölgenin yarıçapı ve Ay'ın yanında duran gölgenin konisinin yarıçapı, yeryüzünün yarıçapının iki katı (yani çapı) kadar olsun.

---

[1] Sinüs: Merkezi orijin olan 1 birim yarıçaplı çember üzerindeki bir noktanın y eksenine göre koordinatıdır. Orijinden noktaya çizilen bir doğrunun y ekseniyle yaptığı açı kullanılarak ya da aynı açıya sahip bir dik üçgende, bu açının karşısındaki kenarın hipotenüse bölümüyle hesaplanır.

وقد ثبت[١] في الهندسة أنّ نسبة كُلّ ضلع من المثلث إلى آخر كنسبة جيب الزاوية التي يوثرها الضِلع الأوّل إلى جيب الزاوية التي[٢] يوثرها الضِلع الآخر فيكون نسبة نصف قُطر القمر إلى بُعد مركزه من مركز الأرض كنسبة ست عشرة[٣] دقيقة وخمس[٤] دقيقة التي هي جيب الزاوية التي يوثرها نصف قُطر القمر إلى ستين جزأً إلّا شيئًا قليلًا غير محسوس لأنّها جيب الزاوية التي يوثرها[٥] بُعد مركز القمر من مركز[٦] الأرض وهي تسعون إلّا قدر الزاوية التي يوثرها نصف قُطر القمر وهي صغيرة فكان بُعد مركز القمر عن مركز الأرض على أنّ نصف قُطر الأرض [ي/٤١/ء] واحد أربعة وستين جزأً وسدس جزء فيصير نصف قُطر القمر بذلك المقدار معلومًا وهو سبع عشرة دقيقة وثلاث وثلاثون ثانية ويكون نصف قُطر الظلّ بذلك المقدار خمسًا وأربعون[٧] دقيقة وثمان وثلاثين ثانية لِمَا عُرِف أنّه مثلًا نصف قُطر القمر ومثل ثلاثة أخماسه ولأنّ البُعد بين مركزي القمر والظلّ ضعف البُعد بين مركزي الأرض والظلّ[٨] فيكون[٩] زيادة نصف قُطر مخروط الظلّ الذي عند[١٠] القمر على نصف قُطر الظلّ ضعف زيادة نصف قُطر الأرض على نصف قُطر الظلّ لأنّا نخرج خطًّا من طرف [ل/٤٢/ب] قُطر الظلّ إلى نصف قُطر الظلّ الذي عند القمر مُوازيًا للخطّ الذي بين مركزي الظلّ والقمر يحصل مثلّثان أحدهما جزأً للآخر قاعدة الأعظم زيادة نصف قُطر مخروط الظلّ وقاعدة الأصغر زيادة نصف قُطر الأرض فيلزم أن يكون الزيادة الأولى ضعف الزيادة الثانية لِمَا ذُكِر في الشكل الرابع من المقالة السادسة[١١] من أقليدس وحينئذٍ يكون مجموع نصفي قُطر الظلّ وقُطر مخروط الظلّ عند القمر مساويًا لضعف نصف قُطر الأرض

---

[١] «ثبت» ناقص في [ن/٢٨/ء]

[٢] «يوثرها الضلع الأوّل إلى جيب الزاوية التى» ناقص في [ن/٢٨/ء]

[٣] «عشر» في [ن/٢٨/ء]

[٤] «خمس» في [س/٦٥/ب]

[٥] «يوثر» في [ن/٢٨/ء]

[٦] «مركز» ناقص في [س/٦٥/ب]

[٧] «اربعين» في [ن/٢٨/ء]،[ي/٤١/ء]،[ل/٤٢/ء]

[٨] «والظل» ناقص في [ل/٤٢/ء]

[٩] «يكون» في [ي/٤١/ء]

[١٠] «مركز» زائد في [س/٦٥/ب]

[١١] «الساسة» في [ن/٢٨/ء]

Gölgenin yarıçapı ile Ay'ın yarıçapının toplamı (ki bir cüz 3 dakika ve 11 saniyedir) Dünya'nın yarıçapının iki katından (ki Dünya'nın yarıçapı 1 olduğuna göre oran 2'dir) çıkarılırsa kalan oran, 56 dakika ve 49 saniyedir. İşte bu miktar, Ay'ın yanındaki gölgenin konisinin yarıçapının Ay'ın yarıçapından fazlasıdır. Öklides'in anılan şekline göre, Dünya'nın yarıçapının ona olan oranı ise yeryüzünün merkeziyle Güneş'in çapının ucu arasından geçen çizginin, Ay'ın çapının ucu ile Güneş'in çapının ucu arasından geçen çizgiye oranı gibidir. Öklides'in 6. makalesinin 4. şeklinde anlatılanlar uyarınca, iki çizginin arasındaki oran, Dünya ve Güneş merkezleri arasındaki uzaklığın, Ay ve Güneş merkezleri arasındaki uzaklığa oranı gibidir. Bu durumda, yeryüzü merkezinin Güneş'e uzaklığının Güneş'le Ay merkezlerinin birbirlerine olan uzaklığına oranı, 1'in 56 dakika 49 saniyeye oranı gibidir. Güneş'in, Dünya'nın merkezine uzaklığı 1 ise, Güneş'le Ay arasındaki uzaklık 56 dakika 49 saniyedir ve Ay'ın Dünya'ya uzaklığı 3 dakika 11 saniyedir. Bu uzaklık, Dünya'nın yarıçapı 1 olmak üzere, 64 tam ve 1/6 cüzdür. O zaman 3 dakika 11 saniyenin Güneş'in uzaklığı şeklinde tespit edilen 1'e oranı -ki bu oran 60'tır- 64 tam ve 1/6 cüzün Güneş'in Dünya'nın merkezine uzaklığına oranı gibidir.

[251] Eğer bu dört oranı bilirsek Güneş'in orta uzaklığındayken Dünya'nın merkezine olan uzaklığının, Dünya'nın yarıçapının 1210 katı olduğu ortaya çıkar.

DÖRDÜNCÜ KONU: GÜNEŞ'İN VE AY'IN KURSUNUN ÖLÇÜSÜ

[252] Optik biliminde sabit olduğu üzere, görünüşte eşit olup farklı uzaklıklarda bulunan iki kurstan yakın olanın uzak olana çap bakımından oranı, yakın olanın uzak olana oranı gibidir. O hâlde, Ay'ın yarıçapının -17 dakika 33 saniye- Güneş'in yarıçapına oranı,

فإذا نقص مجموع نصف قُطر الظلّ ونصف قُطر[١] القمر الذي هو جزء وثلاث دقائق وإحدى عشرة [س/٦٦/ء] ثانية من ضعف نصف قُطر الأرض الذي هو اثنان على أنّ نصف قُطر الأرض واحد بقيت [ن/٢٨/ب] ست وخمسون دقيقة وتسع وأربعون ثانية وهي مقدار فضل نصف قُطر مخروط الظلّ عند القمر على نصف قُطر القمر ويكون نسبة نصف قُطر الأرض إليه كنسبة الخطّ الذي ما[٢] بين مركز الأرض وطرف قُطر الشمس إلى الخطّ الذي بين طرف قُطر القمر وطرف قُطر الشمس بالشكل المذكور من اقليدس والنسبة بين الخطّين كنسبة البُعد بين مركزي الأرض والشمس إلى البُعد بين مركزي النيّرين لِمَا ذُكر في الشكل الثاني من المقالة[٣] السّادسة من اقليدس فنسبة البُعد بين مركز الأرض والشمس إلى البُعد بين [ي/٤١/ب] مركزي النيّرين كنسبة الواحد إلى ستّ وخمسين دقيقة وتسع وأربعين[٤] ثانية فإذا كان بُعد الشمس من مركز الأرض واحدا كان البُعد بين النيّرين ستًا وخمسين دقيقة وتسعًا وأربعين ثانية وكان بُعد القمر عن الأرض ثلاث دقائق [ل/٤٣/ء] وإحدى عشرة ثانية[٥] وكان هذا البُعد على أنّ نصف قُطر الأرض واحد أربعة وستين جزأً وسدس جزءٍ فحينئذٍ يكون نسبة ثلاث دقائق وإحدى عشرة ثانية[٦] إلى الواحد الذي جعل بُعد الشمس وهو ستّون كنسبة أربعة وستين وسدس جزءٍ إلى بُعد الشمس من مركز الأرض.

[٢٥١] فإذا علمنا[٧] بالأربعة المتناسبة يخرج بُعد الشمس من مركز الأرض في بُعدها الأوسط ألفًا ومئتين وعشرة أمثال نصف قُطر الأرض.

البحث الرّابع: في مقدار جرم النيّرين

[٢٥٢] ثَبت في علم[٨] المناظر أنّ كُلّ جرمين متساويين في الرؤية مختلفين في البُعد يكون نسبة أقربهما إلى أبعدهما في مقدار قُطر الجرم كنسبة بُعد الأقرب إلى بُعد الأبعد فحينئذٍ يكون نسبة نصف قُطر القمر الذي هو سبع عشرة دقيقة وثلاث وثلاثون[٩] ثانية[١٠] إلى نصف قُطر الشمس

---

[١] «الظِلّ ونصف قطر» ناقص في [ن/٢٨/ء]

[٢] «ما» ناقص في [ل/٤٢/ب]

[٣] «مقالة» في [ل/٤٢/ب]

[٤] «اربعون» في [ل/٤٢/ب]

[٥] «ثابتة» في [ل/٤٢/ب]

[٦] «ثابتة» في [ل/٤٣/ء]

[٧] «عملنا» في [ي/٤١/ب]

[٨] «علم» ناقص في [ن/٢٨/ب]

[٩] «ثلثين» في [ل/٤٣/ء]

[١٠] «ثابتة» في [ل/٤٣/ء]

Ay'ın yeryüzünden uzaklığının -64 tam ve 1/6 cüz- Güneş'in yeryüzüne uzaklığına -1210 cüz- oranı gibidir. Bu dört orandan Güneş'in yarıçapı, Dünya'nın yarıçapı 1 olmak üzere, 5,5 çıkar. Eğer Ay'ın çapı 1 sayılırsa Dünya'nın çapı 53 ve Güneş'in çapı 18 ve 4/5 olur. Öklides, kürenin küreye oranının, çapın küpünün çapın küpüne oranı gibi olduğunu söyler. Eğer bu miktarlar küplerini almak için iki kez kendileriyle çarpılırsa Güneş'in, Dünya'nın 166 ve 1/4 ve 1/8 katı olduğu ve Dünya'nın da Ay'ın 39 ve 1/4 katı olduğu anlaşılır.

BEŞİNCİ KONU: GÜNEŞ'İN DİĞER UZAKLIKLARI VE İKİ İÇ GEZEGENİN UZAKLIKLARI VE KURSLARI

[253] Güneş'in bilinen uzaklığı, Güneş orta uzaklığında olduğu zamana aittir. Ancak Güneş, en uzak mesafe ve en yakın mesafedeyken, iki feleğinin iki merkezinin arası kadar fark vardır. Bu fark da -daha önce geçtiği üzere- Batlamyus'a göre; Güneş'in dış feleğini 60 cüze tamamlayan cüzlerden 2,5 cüzdür. Orta uzaklığındayken Güneş'in yeryüzüne uzaklığı, dış merkezli kürenin yarıçapı kadardır. Güneş'in ortalama en uzak mesafesinden iki merkezin arası 24'te 1 cüzdür. Eğer Güneş'in bilinen uzaklığı olan 1210'u 24'e bölersek 50 küsur çıkar ki bu iki merkez arasının miktarıdır. Böylece Güneş'in en uzak mesafesi, Dünya'nın yarıçapının yaklaşık 1260 misli; en yakın mesafesi ise 1160 misli olur. Onlar, yıldızların felekleri arasında, feleklerinden başka bir boşluk ve bilinen bir kurs olmadığını düşündükleri için her yıldızın en uzak mesafesini, üstündeki yıldızın en yakın mesafesi yaptılar. Böylece Güneş'in en yakın mesafesi, Zühre'nin en uzak mesafesi olur.

كنسبة بُعد القمر من الأرض الذى هو أربعة وستّون وسدس إلى بُعد الشمس من الأرض الذي هو ألف ومئتان وعشرة فيخرج نصف قُطر الشمس بالأربعة المتناسبة خمسة ونصف على أنّ نصف قُطر الأرض واحد وإذا فُرض قُطر القمر واحدًا صار قطر الأرض ثلاثة وخمسين وقُطر الشمس ثمانية عشر[١] وأربعة أخماس. وقد بيّن أقليدس أنّ نسبة الكرة إلى الكرة كنسبة مُكَعَّب القُطر إلى مُكَعَّب القُطر فإذا ضُربت هذه المقادير في أنفسها مرّتين لتصير مُكَعَّبة عُلِم أنّ الشمس مئة وستة وستون مثلًا وربع وثمن مثل الأرض وأنّ الأرض تسعة وثلاثون مثلً[٢] وربع مثل للقمر. [ل/٤٣ /ب]

البحث الخامس: في سائر أبعاد الشمس وأبعاد السفليّين[٣] وجرميهما [ي/٤٢/ء]

[٢٥٣] البُعد المعلوم للشمس كان عند كونها في البُعد الأوسط وأمّا في الأوج والحضيض فيكون التفاوت بقدْرِ ما بين مركزي فلكيها وهو[٤] عند بطلميوس جزئان ونصف من [ن/٢٩/ء] الأجزآء التي بها نصف قُطر فلكها[٥] الخارج[٦] ستون كما مرّ وبُعدها عن مركز العالم عند كونها في البُعد الأوسط بقدر نصف قُطر الخارج المركز[٧] فما بين المركزين جزء من أربعة وعشرين من بُعدها الأوسط فإذا قسّمنا بُعد الشمس المعلوم وهو ألف ومئتان وعشرة على أربعة وعشرين خرج خمسون وكسر وهو مقدار ما بين المركزين فيكون بُعد الشمس الأبعد ألفًا ومئتين وستين مثلًا لنصف قُطر الأرض بالتقريب بُعدها الأقرب ألفًا مئة وستين[٨] مثلًا له لمّا لم يكن عندهم بين أفلاك الكواكب خلاء ولا جرم معلوم غير أفلاكها جعلوا البُعد الأبعد لكلّ كوكب البُعد الأقرب للكوكب الذي فوقه فيكون البُعد[٩] الأقرب للشمس البُعد الأبعد للزُهْرَة.

---

[١] «عشرة» في [ن/٢٨/ب]

[٢] «مثلًا» ناقص في [ن/٢٨/ب]،[ل/٤٣/ء]

[٣] «السفلين» في [ي/٤١/ب]،[ل/٤٣/ب]

[٤] «هو» ناقص في [س/٦٦/ء]

[٥] «فلكها» ناقص فى [ل/٤٣/ب]

[٦] «الخارج المركز» في [ل/٤٣/ب]،[ل/٤٣/ب]

[٧] «ستون كما مرّ وبعدها عن مركز العالم عند كونها في البعد الأوسط بقدر نصف قطر الخارج المركز» ناقص في [ل/٤٣/ب]

[٨] «مثلا لنصف قطر الارض بالتقريب بعدها الاقرب الفاً مائة وستين» ناقص في [ن/٢٩/ء]،[ل/٤٣/ب]

[٩] «البعد» في [ن/٢٩/ء]،[ل/٤٣/ب]

[254] Bilindiği üzere, Zühre'nin taşıyıcı küresinin yarıçapının 60 cüz olacak şekilde, onun iki merkezi arasındaki uzaklık 1 tam ve 1/6 cüzdür ve onun episiklinin yarıçapı 43 tam 1/6 cüzdür. O hâlde bu cüzlerle Zühre'nin en uzak mesafesi 104 tam ve 1/4 ve 1/6 cüz; en yakın mesafesi 15 ve 3 cüz ve 1/4'üdür. Bu da en uzak mesafenin yaklaşık 1/10:1/2'sidir. Eğer 1/10:1/2'yi, Zühre'nin en uzak mesafesinden -ki bu Güneş'in en yakın mesafesidir- alırsak, yeryüzünün yarıçapının 174 misli olur. Bu ise Zühre'nin en yakın mesafesi ve Utarid'in en uzak mesafesidir. Öyle anlaşılıyor ki, taşıyıcı küresinin yarıçapı 60 cüz olacak şekilde, Utarid'in iki merkezinin arası 3 cüz ve episiklinin yarıçapı 22,5 cüzdür. Onun en uzak mesafesi 91 cüz; en yakın mesafesi ise 33 cüz ve 4 dakikadır. En yakın mesafesi, en uzak mesafesine tekabül etmediği için bu ancak tümevarım yöntemiyle öğrenilmiştir. Böylece en yakın mesafesi, en uzak mesafesinin 1/5'i ve 1/6'sı olur. 174'ün 1/5'ini ve 1/6'sını alırsak, Dünya'nın yarıçapının 64 katı olur ki bu, Ay'ın en uzak mesafesidir. Ayrıca bu, ilk hesaptan elde edilenle uyumludur. Zühre ile Utarid'in kurslarına gelince; dediler ki: "Zühre orta mesafesindeyken onun çapı Güneş'in çapının yaklaşık olarak 1/10'u kadardır ve Utarid'in çapı 1/15'i dolayındadır. Zühre'nin iki uzaklığının arasını aldığımızda sonuç 667 olur ki bu, onun orta mesafesidir. Zühre'nin ortalama en uzak mesafesinin Güneş'in ortalama en uzak mesafesine oranı, Zühre'nin çapının Güneş'in çapının 1/10'una olan oranı gibidir. Zühre'nin ortalama en uzak mesafesi, Güneş'in ortalama en uzak mesafesine göre 1/1 saat 49 dakika kadardır. Bu ise Güneş çapının 1/10'u kadar olan Zühre'nin çapı kadardır. Eğer 1 saat 49 dakika 10 ile çarpılırsa sonuç 18 tam ve 1/6 olur. Böylece Zühre'nin çapı, Güneş'in çapına oranla 1/18 tam cüz ve 1:18+1/6 cüz kadar olur."

[٢٥٤] وقد عُلم أنّ ما بين مركزي الزُهْرَة جزء وربع ونصف قُطر تدويرها ثلاثة وأربعون وسدس بالأجزآء التي بها نصف قطر حاملها ستون فيكون بُعدها الأبعد بهذه[١] الأجزآء مئة وأربعة أجزآء وربع[٢] وسدس[٣] وبُعدها الأقرب خمسةَ عشر جزأً وثلاث وربع وهو عُشر البُعد[٤] الأبعد ونصف عُشره بالتقريب فإذا أخذنا العُشر ونصف العُشر من بُعد الزُهْرَة الأبعد الذي هو بُعد الشمس الأقرب حصَل مئة وأربعة وسبعون مثلًا لنصف قُطر الأرض فهو البُعد الأقرب للزُهْرَة و[٥] البُعد الأبعد لعطارد. وقد[٦] عُلم أنّ ما بين كُلّ من مركزي عطارد وثلاثة أجزآء ونصف قُطر تدويره اثنان [ل/٤٤/ء] وعشرون جزأً ونصف بالأجزآء التي بها نصف قُطر حامله ستون [ي/٤٢/ب] وبُعده الأبعد أحد وتسعون جزأً[٧] ونصف وبُعده الأقرب ثلاث وثلاثون جزأً وأربع دقائق و[٨] إنّما عُرف هذا بالإستقرآء لأنّ بُعده الأقرب لا يقابل بُعده الأبعد فيكون بُعده الأقرب خمسًا وسدسًا من بُعده الأبعد فنأخذ[٩] خمسًا وسدسًا لمئة وأربعة وسبعين[١٠] فيكون أربعة وستين مثلًا لنصف[١١] قُطر الأرض فهو البُعد الأبعد للقمر وهذا موافق لمّا خُرج من الحساب الأوّل وأمّا جرم الزُهْرَة وعطارد[١٢] فذكروا أنّ قطر الزُهْرَة في بُعده[١٣] الأوسَط يكون مثل عشر قطر الشمس تقريبًا وإنّ قُطر عطارد كواحد من خمسة عشر فأخذنا بين بُعديّ الزُهْرَة حصل ستّمائة وسبعةٌ وستّون وهو بُعدها الأوسط ويكون نسبتها إلى بُعد الشمس الأوسط كنسبة قُطر الزُهْرَة إلى عشر قُطر الشمس وبُعد الزُهْرَة الأوسط بحسّب بُعد الشمس الأوسط[١٤] كواحد من واحد وتسعٍ وأربعين دقيقة فهي قدر قُطر الزُهْرَة من عشر قُطر الشمس وإذا ضُرِب واحد وتسع وأربعون دقيقة في عشره[١٥] بلغ ثمانِيَة عشر وسدسًا فيكون قُطر الزُهْرَة من قُطر الشمس كواحد من ثمانِيَةَ عشر جزأً وسدس جزء.

---

[١] «فهذه» في [ل/٤٣/ب]

[٢] «ربعا» في [ي/٤٢/ء]

[٣] «بالأجزاء التى بها نصف قطر حاملها ستون فيكون بُعدها الأبعد بهذه الأجزاء مائة واربعة أجزاء وربع وسدس» ناقص في [س/٦٦/ء]

[٤] «الأبعد» في [ل/٤٣/ب]

[٥] «هو» زائد في [ن/٢٩/ء]

[٦] «قد» ناقص في [ل/٤٣/ب]

[٧] «جزأً» ناقص في [ل/٤٣/ب]

[٨] «و» ناقص في [ن/٢٩/ء]

[٩] «فأخذ» في [ن/٢٩/ء]؛ «فيأخذ» في [ل/٤٣/ب]

[١٠] «ستين» في [ل/٤٣/ب]

[١١] «نصف» في [ل/٤٣/ب]

[١٢] «عطرد» في [ل/٤٣/ب]

[١٣] «بعده» في [ن/٢٩/ء]

[١٤] «بحسب بعد الشمس الأوسط» ناقص في [ن/٢٩/ء]

[١٥] «عشر» في [ل/٤٤/ء]

[255] Dördüncü konuda, Dünya'nın yarıçapının, Güneş'in yarıçapının 2/11 cüzü kadar olduğu öğrenilmişti. Eğer 18 tam ve 1/6 cüzden, 2/11 cüz alırsak 3 tam ve 3/10 cüz elde ederiz. Öyleyse Zühre'nin çapı, Dünya'nın çapından 3 tam 3/10 cüzde 1 kadardır. Zira bu iki miktarın küpü alınırsa yaklaşık olarak 35 cüz 56 dakika bulunmuş olur. O hâlde Dünya'nın kursu, Zühre'nin kursunun yaklaşık olarak 36 katıdır.

[256] Utarid'in iki uzaklığı arasında olan ortalama en uzak mesafesi, yeryüzünün yarıçapının 119 mislidir. Bu oran Güneş'in ortalama en uzak mesafesine göre yaklaşık olarak 10 tam ve 1/6 cüzde 1 cüz gibidir. Bu ise Utarid'in çapı ve Güneş'in çapının 3 tam 1/5'i kadardır. Eğer 10 tam ve 1/6 cüz, 15 ile çarpılırsa sonuç 153 çıkar. Eğer 2/11 cüzü alınırsa, yaklaşık olarak bu oran 28 olur. Öyleyse Utarid'in çapı, Dünya'nın çapına göre 28'den 1 cüzdür ve 28'in küpü 21952'dir. Yani Dünya'nın kursu, Utarid'in kursuna göre 22000 kat daha büyüktür. Güneş feleğinin kalınlığı, Dünya'nın yarıçapının 100 katı; Zühre feleğinin kalınlığı, 14 eksikle 1000 katı ve Utarid feleğinin kalınlığının 348 misli olduğu, yukarıda geçen hesaplamalardan anlaşılmıştır.

ALTINCI KONU: DIŞ GEZEGENLERİN UZAKLIKLARI VE KURSLARI

[257] Batlamyus, taşıyıcı kürenin yarıçapı 60 olmak üzere, Merih'in iki merkezinin arasını 6 cüz ve episiklinin yarıçapını da 39,5 cüz olarak hesapladı. Böylece Merih'in en uzak mesafesi 105,5 cüz ve en yakın mesafesi de 14,5 cüz olur. Onun en yakın mesafesi, en uzak mesafesinin yaklaşık 1/7'sidir.

[٢٥٥] وقد عُلم في البحث الرابع أنّ نصف قُطر الأرض جزآن من أحد عشر جزءاً من نصف قُطر الشمس [ن/٢٩/ب] فإذا أخذنا من ثمانية عشر جزءاً وسدس جزء جزئين من أحد عشر[١] حصل ثلاثة أجزآء وثلاثة أعشار جزء فقُطر الزُهْرَة من قطر الأرض كواحد من ثلاثةِ أجزآء ثلاثةِ أعشار وإذا كُعِب المقداران [س/٦٦/ب] صار واحدا من خمس[٢] وثلاثين [ل/٤٤/ب] جزءاً وست وخمسين دقيقة بالتقريب فإذن جرم الأرض ستةٌ وثلاثون مثلًا لجرم[٣] الزُهْرَة بالتقريب.

[٢٥٦] وأمّا بُعد عطارد[٤] الأوسط الكائن بين بُعديه فمئة وتسعة عشر مثلًا لنصف قُطر الأرض وهو من بعد الشمس الأوسط [ي/٤٣/ء] كواحد من عشره أجزآء وسدس بالتقريب وهو قدر قُطر عطارد[٥] ومن ثلاث وخمس قُطر الشمس فإذا ضرب عشره أجزآء وسدس في خمسة عشر بلغ مئة وثلاثة وخمسين فإذا أُخذ منه جزآن من أحد عشر كان ثمانية وعشرين بالتقريب فقدر قُطر عطارد[٦] من قُطر الأرض كجزء من ثمانية وعشرين ومُكَعّب ثمانية وعشرين أحد وعشرون ألفًا وتسعمئة واثنان وخمسون فجرم الأرض مثل جرم عطارد اثنان وعشرون ألف مرّة بالتقريب فعُلم ممّا مرّ أنّ ثخن فلك الشمس مئة أمثال[٧] نصف قُطر الأرض[٨] وثخن فلك الزُهْرَة ألف مثل إلّا أربعة عشر مثلًا وثخن فلك[٩] عطارد[١٠] ثلاثمئة وثمانية وأربعون مثلًا له.

البحث السادس: في أبعاد الكواكب العلويّة وأجرامها

[٢٥٧] وَجَد بطلميوس ما بين مركزي المرّيخ ستة أجزآء ونصف قُطر تدويره[١١] تسعة وثلاثين جزءاً ونصف[١٢] على أنّ نصف قطر الحَامِل ستون فيكون بُعده الأبعد مئة وخمسة أجزآء ونصف[١٣] وبُعده الأقرب أربعة[١٤] عشر أجزآء ونصف وهو من بُعده الأبعد كواحد من سبعة تقريبًا

---

[١] «جزأً من نصف قطر الشمس فإذا اخذنا من ثمنية عشر جزءا وسدس جزء جزئين من احد عشر» ناقص في [ل/٤٤/ء]

[٢] «خمسة» في [ل/٤٤/ء]

[٣] «مجرم» في [ل/٤٤/ب]

[٤] «عطرد» في [ي/٤٢/ب]

[٥] «عطرد» في [ي/٤٣/ء]

[٦] «عطرد» في [ي/٤٣/ء]

[٧] «مثلا» في [ل/٤٤/ب]

[٨] «بأنّ نُقص بعدها الأقرب من بعدها الأبعد» زائد في [ن/٢٩/ب]

[٩] «فلك» ناقص في [ن/٢٩/ب]

[١٠] «عطرد» في [ي/٤٣/ء]

[١١] «و» زائد في [ل/٤٤/ب]

[١٢] «نصفا» في [ي/٤٣/ء]

[١٣] «نصفًا» في [س/٦٦/ب]

[١٤] «أقرب» في [ل/٤٤/ب]

Güneş'in en uzak mesafesi olan 1260'ın 7 ile çarpımı, Dünya'nın yarıçapının 8820 katını verir ki bu, Merih'in en uzak mesafesi ve Müşteri'nin en yakın mesafesidir.

[258] Dediler ki: "Orta mesafesindeyken Merih'in çapı, Güneş'in çapının 1/20'sidir." Böylece onlar Merih'in orta mesafesini yeryüzünün yarıçapının 5040 katı olarak almışlardır. Yeryüzünün yarıçapıysa Güneş'in ortalama en uzak mesafesinin 4+1/6 katı kadardır. Güneş'in çapı, yeryüzünün çapını 1 cüze tamamlayacak cüzlerden 5,5 cüz olacak şekilde; Güneş'in çapının 1/10'unun yarısı alındığında 16,5 dakika sonucu ortaya çıkar. Bu çıkan sonuç, yeryüzünün çapı 31 dakika kabul edilerek, 1/6 ile çarpıldığında 1+1/9 dakika elde edilir. Böylece Merih'in kalınlığının, Dünya'nın çapının 7560 katı olduğu öğrenilmiş olur.

[259] Müşteri'ye gelince; Batlamyus, taşıyıcı küresinin yarıçapı 60 olmak kaydıyla, onun iki merkezinin arasının 2,5 ve çeyrek, episiklinin yarıçapının ise 11,5 cüz olduğunu hesaplamıştır. Buna göre Müşteri'nin en uzak mesafesi 74 ve çeyrek cüz, en yakın mesafesi 45,5 ve çeyrek cüzdür. İkinciden, birincisi onun misli kadardır ki bu da 1/4 ve 1/5 ile 1/6'sının misli olur. Eğer Merih'in en uzak mesafesinin misli, çeyreği ve 1/5'i ile 1/6'sının misilleri alınırsa, bunun sonucu, Dünya'nın yarıçapının 14259 misli olur. Bu ise Müşteri'nin en uzak mesafesi ve Zühal'in en yakın mesafesidir. Eğer ikisi de ortalama en uzak mesafesinde olursa Müşteri'nin çapının, Güneş'in çapının 1/6'sının yarısı olduğunu söylemişlerdir. Eğer iki uzaklığının ortası alınırsa, Dünya'nın yarıçapının 11540 misli olur. Bu, Güneş'in ortalama en uzak mesafesinin dokuz katı ve 3 tam 1/5 katıdır. Eğer Güneş'in çapının, 1/6'sının yarısı alınırsa bu oran 27,5 dakika olur.

فضَرب أبعد بُعد الشمس وهو ألف ومئتان وستون [ل/٤٥/ء] في سبعة بلغ ثمانية آلاَف وثمانمئة وعشرين مثلًا لنصف قطر الأرض فهو بُعد المرّيخ الأبعد وبُعد المشترى الأقرب.

[٢٥٨] وذكروا أنّ قُطر المرّيخ في بُعده الأوسط يكون من قُطر[١] الشمس كجزء من عشرين فأخذوا بُعده الأوسط كان خمسة آلاَف وأربعين مثلًا لنصف قُطر الأرض وهو أربع مرّات وسدس مرّة مثل بُعد الشمس الأوسط وإذا أُخِذ نصف عشر قُطر الشمس خرج ست عشرة[٢] دقيقة ونصف على أنّ قُطر الشمس خمسة أجزآء ونصف من الأجزآء التي بها قُطر الأرض واحد وضَرب في أربعة وسدس بلغ واحدًا وتسع دقائق وهو قُطر المرّيخ [ي/٤٣/ب] إذا كان قُطر الأرض واحدًا[٣] وثلاثين دقيقة. فعُلِم أنّ جرم المرّيخ مثل جرم الأرض مرة[٤] ونصفًا تقريبًا وأنّ ثخن فلك المرّيخ سبعة آلَاف وخمسمئة وستون مثلًا لنصف قُطر الأرض.

[٢٥٩] وأمّا المشترى فقد وَجَد بطلميوس ما بين مركزيه جزئين[٥] ونصفًا وربع جزء ونصف [ن/٣٠/ء] قُطر تدويره أحد عشر جزءاً ونصفًا على أنّ نصف قُطر حامِله ستون فيكون بُعده الأبعد أربعة وسبعين جزءاً وربع جزء وبُعده الأقرب خمسة وأربعين[٦] جزءاً ونصف وربع جزء ويكون الأوّل من الثاني مثله ومثل ربعه وخمسه وسدسه فإذا أُخذ مثل بُعد المرّيخ الأبعد ومثل ربعه وخمسه وسدسه[٧] بلغ أربعة عشر ألفًا ومئتين وتسعة وخمسين مثلًا لنصف قُطر الأرض فهو بُعد المشترى الأبعد والبُعد[٨] الأقرب لزحلٍ وذكروا أنّ قُطره مثل نصف سدس قُطر الشمس إذا كانا في بُعديهما الأوسطين وإذا أُخذ منتصف بُعديه كان [ل/٤٥/ب] أحد عشر ألفًا وخمسمئة وأربعين مثلًا لنصف قُطر الأرض وهو تسع مرّات مثل بُعد الشمس الأوسط وثلاث وخمس مرّة وإذا أُخذ نصف سدس قطر الشمس كان سبعًا وعشرين دقيقة ونصفًا

---

[١] «يكون من قطر» ناقص في [ل/٤٥/ء]

[٢] «عشرون» في [ل/٤٥/ء]

[٣] «وإحدى» زائد في [ل/٤٥/ء]؛ «واحدا» زائد في [ي/٤٢/ء]

[٤] «مرت» في [ل/٤٥/ء]

[٥] «جزئة» في [ل/٤٥/ء]

[٦] «أربعون» في [ل/٤٥/ء]

[٧] «فإذا اخذ مثل بعد المريخ الأبعد ومثل ربعه وخمسه وسدسه» ناقص في [ي/٤٣/ب]،[ل/٤٥/ء]

[٨] «بعد» في [ن/٣٠/ء]

Bu 9, 3 ve 1/5 ile çarpılırsa, 4, 1/5, 1/6 ve 1 olur. Dünya'nın çapı, Müşteri'ye göre 4, 1/5 ve 1/6 gibidir. Eğer küpü alınırsa, Müşteri'nin kursu, Dünya'nın kursunun, 82 tam 1/4 katı olur.

[260] Zühal'e gelince; Batlamyus, taşıyıcı küresinin yarıçapı 60 olmak kaydıyla, bunun iki merkezi arsındaki mesafeyi 3 cüz, 1/4, 1/6 cüz ve episiklinin yarıçapını ise 6,5 cüz olarak hesaplamıştır. Öyleyse en uzak mesafesi 69 cüz ve 2/3 ve 1/4 cüz; en yakın mesafesi ise 50,5 ve 1/6 cüzdür. En uzak mesafe, en yakın mesafe kadardır, bu da onun 2/5 oranı kadardır. Müşteri'nin en uzak mesafesi 51 ile çarpılınca sonuç Dünya'nın yarıçapının 19963 misli olur. Bu da Zühal'in en uzak mesafesidir. Dediler ki: "Her ikisi de ortalama en uzak mesafelerinde olduklarında Zühal'in çapı, Güneş'in çapının 1/18'i kadardır." İki uzaklığının yarısı alınırsa, Dünya'nın yarıçapının 19111 misli olur. Bu da Zühal'in ortalama en uzak mesafesidir. Bu ise Güneş'in ortalama en uzak mesafesinin yaklaşık olarak 14 katıdır. Eğer Güneş'in çapından 1/18 alınırsa bu, 18 dakika ve 1/3 dakika olur. Eğer bu da 14 ile çarpılırsa yaklaşık olarak sonuç 4 cüz ve çeyrek cüz çıkar. Öyleyse Dünya'nın çapı, Zühal'in çapından yaklaşık olarak 4 tam 1/4 cüzden 1 cüz kadardır. Eğer küpü alınırsa, Zühal'in kursu, yaklaşık olarak Dünya'nın kursunun 77 katı olur.

YEDİNCİ KONU: SÂBİTLERİN UZAKLIKLARI VE KURSLARI

[261] Hakkında fazla bilgi bulunmadığından Zühal'in en uzak mesafesinin sâbit yıldızların Dünya'dan uzaklığı kadar olduğu varsayılmıştır. Dediler ki: "Birinci mertebenin orta hacimdeki yıldızlarının kursunun çapı, Güneş'in çapına kıyasla yaklaşık olarak 1/10'un yarısıdır. Uzaklığı ise yaklaşık olarak Güneş'in ortalama en uzak mesafesi kadar, yani 16,5 kattır.

فإذا ضُرب في تسعة وثلاث وخمس بلغ أربعة وخمسا[١] وسُدس واحد فقُطر الأرض من قُطر المشترى كواحد من أربعة وخمس وسدس واحد وإذا كُعبًا كان جرم المشترى مثل جرم الأرض[٢] اثنين وثمانين مرّة وربع مرّة.[٣]

[٢٦٠] وأمّا زحل فقد وَجَد بطلميوس ما بين مركزيه ثلاثة أجزآء وربع[٤] وسدس جزء ونصف قطر[٥] تدويره ستة أجزآء ونصف بالأجزآء التي بها نصف قُطر حامِله ستون فيكون بُعده[٦] الأبعد تسعة وستين جزأً وثلثي جزء وربعه وبُعده الأقرب خمسين جزأً ونصف وسدس جزء فالبُعد الأبعد[٧] مثل الأقرب [ي/٤٤/ء] ومثل خمسيه فضُرب[٨] بُعد المشترى الأبعد في واحد وخمسين بلغ تسعة عشر ألفًا وتسعمئة وثلاثة وستين مثلًا لنصف قطر الأرض وهو البُعد[٩] الأبعد لزحل وذكروا أنّ قَطره من قُطر الشمس كواحد من ثمانية عشر عند كونها في بُعديهما الأوسطين وإذا أُخذ منتصف بُعديه كان تسعة عشر ألفًا ومئة وأحد عشر مثلًا لنصف قُطر الأرض فهو بُعد زحل الأوسط وهو أربع عشر مرّةً مثل بُعد الشمس الأوسط تقريبًا وإذا أُخذ جزء من ثمانية عشر من قُطر الشمس كان ثماني عشرة دقيقة وثلث فإذا ضُرب في أربعة عشر بلغ أربعة أجزآء وربع جزء بالتقريب فقُطر الأرض من قُطر زحل كجزء واحد من أربعة أجزآء وربع تقريبًا[١٠] وإذا كُعبًا كان جرم زحل مثل جرم الأرض سبعًا وسبعين مرة بالتقريب.

البحث السابع: في بُعد الثوابت وأجرامها

[٢٦١] [ل/٤٦/ ء] جَعل أبعد بُعد زحل بُعد الثوابت من الأرض إذا لم يكن الزيادة عليه معلومة وذكروا أنّ قُطر أوسط كواكب القدر الأوّل جرمًا يكون من قُطر الشمس بالقياس قريبًا من نصف عشرة وكان بُعدها ستة[١١] عشر مثلًا ونصفًا كبُعد الشمس الأوسط بالتقريب

---

[١] «خُمسًا» ناقص في [ل/٤٥/ب]

[٢] «في خمسة» زائد في [ل/٤٥/ب]

[٣] «وربُع مرّة» ناقص في [ن/٣٠/ء]

[٤] «ربعًا» في [ي/٤٣/ب]

[٥] «قدر» في [ن/٣٠/ء]

[٦] «بعد» في [ل/٤٥/ب]

[٧] «تسعة وستين جزأً وثلثى جزء وربعه وبعده الأقرب خمسين جزأً ونصف وسدس جزء فالبعد الأبعد» ناقص في [ل/٤٥/ب]

[٨] «وضرب» في [ل/٤٥/ب]

[٩] «بعد» في في [ل/٤٥/ب]

[١٠] «جزء بالتقريب فقطر الأرض من قطر زحل كجزء واحد من اربعة أجزاء وربع» ناقص في [ن/٣٠/ء]

[١١] «ست» في [ن/٣٠/ء]

Güneş'in çapının 1/20'si 16,5 dakikadır. Eğer bu 16,5 ile çarpılırsa sonuç 4, 1/3 ve 1/5 çıkar. Öyleyse birinci mertebenin, orta hacimdeki yıldızlarının çapı, Dünya'nın çapının 4 katı kadardır. Bu da onun 3 ve 5 tamı kadardır. Eğer küpü alınırsa Zühal'in kursu, yaklaşık olarak Dünya'nın kursunun 93 katı olur.

[262] Bu ölçü 6 çıkıntıyla ifade edilebilsin diye 6'ya bölünmüştür. Sonuçta 15,5 olarak ortaya çıkan değer, her birimin ortası ile onu izleyen birimin ortası arasındaki fazlalıktır. Sonra 3 çıkıntıya bölünmüştür. Ortaya çıkan 5 tam 1/6 değeri de her birimin ortası ile en büyük ve en küçük değeri arasındaki fazlalıktır. Sâbit yıldızların çoğu, yeryüzünün 98+1/6 katı, daha küçüğü 10 ve 3 tam katıdır. Bu cisimlerin en büyüklerinin Güneş, sonra birinci mertebenin yıldızları, sonra Müşteri, sonra Zühal, sonra gözlemlenen diğer sâbit yıldızlar, sonra Merih, sonra Dünya, sonra Zühre, sonra Ay ve sonra Utarid olduğu ortaya çıkmış oldu. Daha sonra bu uzaklıklıkları fersah, mil ve diğer ölçülere dönüştürme yolu öğrenilmiştir. Böylece bunlardan iki uzaklık fersaha çevrildi. Birincisi en yakını ki bu, Ay'ın yeryüzüne en yakın olduğu mesafedir yani oluş ve bozuluş âleminin yarıçapı olan 42709 fersahtır. İkincisi de en uzağıydı. Bu da sâbit yıldızların yerin merkezine uzaklığıdır. Bu ise 25412899 fersahtır. Sâbit yıldızların feleğinin kalınlığı, 9. feleğin uzaklığı ve kalınlığının miktarının bilgisiyse Allah katındadır. Çünkü ne duyunun ne de aklın burada bir hareket alanı yoktur. Lakin kuşku yok ki bu bilgiler, azametin ve irtifanın en ucundadır. Zira ihata edilmiş olanın yüceliği, ihata edenin yüceliğini icmalen gösterir. Velhâsıl, Yüce Allah'ın azametine, celâline, kudretine, kemâline, yaratışına ve yaratılmışına bir bak! O, ne yücedir! O, hakkıyla melik olandır.

والجزء من عشرين[1] من قُطر الشمس ستة عشرة دقيقة ونصف فإذا ضُرب في ستة عشر ونصف بلغ أربعة وثلث[2] وخمس واحد [ن/٣٠/ب] فقُطر أوسط كواكب[3] القدر الأوّل أربع مرّات مثل قُطر الأرض ومثل ثلاثة وخمسة وإذا كُعبًا كان جرمه ثلاثًا وتسعين مرّة بالتقريب مثل جرم[4] الأرض.

[٢٦٢] فقسّم هذا القدر على ستة ليصير أقدارها[5] ستة خُرج خمسة عشر ونصف وهي التفاضل بين أوسط كُلّ قدر وأوسط قدر الذي يليه[6] وقُسّمت على ثلاثة خرج خمسة وسدس وهي التفاضل بين أوسط كُلّ قدر وبين أكثره أو أصغره فيكون أكثر الثوابت ثمانية وتسعين مثلًا وسدس مثل الأرض وأصغرها [س/٦٧/ء] عشرة أمثالها وثلاث مثلها. فقد ظهر أنّ أعظم هذه الأجرام الشمس ثم كواكب القدر الأوّل ثم المشترى ثم زحل [ي/٤٤/ب] ثم باقي الثوابت المرصودة ثم المرّيخ ثم الأرض ثم الزُهْرَة ثم القمر ثم عطارد وقد عُرف طريق تحويل[7] هذه الأبعاد إلى الفراسِخ والأميال وغيرها وقد حُوِّل بُعدان منها إلى الفراسِخ الأوّل أقربها وهو بُعد القمر الأقرب من مركز الأرض أعني نصف قُطر عالم الكون والفساد فكان اثنين وأربعين ألفًا وسبعمئة وتسع فراسِخ والثاني أبعدها وهو [ل/٤٦/ب] بُعد الثوابت عن مركز الأرض فكان خمسة وعشرين ألف ألف وأربعمئة واثنى عشر ألفًا وثمانمئة وتسعة وتسعين فرسخًا[8] وأمّا مقدار ثخن فلك الثوابت وبُعد فلك التاسع ومقدار ثخنه فعِلمها عند الله إذ لا مجال للحسّ والعقل فيها لكن لا خفآء أنّها في غاية العظمَة والرفعة إذ معرفة عظم المحاط مُعرّفة لعظم المحيط إجمالًا فانظر إلى عظمة الله تعالى وجلاله وقدرته وكماله وصنعه ومصنوعاته فتعالى الله الملك الحقّ.[9]

---

[1] «العشرين» في [ل/٤٦/ء]
[2] «ثلثا» في [ي/٤٤/ء]
[3] «الكواكب» في [ن/٣٠/ب]
[4] «جرم» ناقص في [ي/٤٤/ء]
[5] «ستة ليصير اقدارها» ناقص في [ي/٤٤/ء]
[6] «يليه» ناقص في [ل/٤٦/ء]
[7] «تحويل طريق» في [ل/٤٦/ء]
[8] «فرسخ» في [ن/٣٠/ب]
[9] «والله اعلم بما ذكر» زائد في [ل/٤٦/ب]

ÜÇÜNCÜ MAZHAR

UNSURLAR VE UNSURLARDAN TÜREYENLER

[263] Burada üç maksat vardır:

1. Maksat: Unsurlar hakkında,

2. Maksat: Ulvî ve süflî eserler/etkiler hakkında,

3. Maksat: Yeryüzü ve üzerindekiler hakkındadır.

BİRİNCİ MAKSAT: UNSURLAR

[264] Unsur, Ay'ın feleğinin içinde bulunan herhangi bir yalın/basit nesnedir ve ateş, hava, su ve toprak olmak üzere dört türü vardır. Çünkü unsur ya mutlak hafiftir yani feleğinin çevresini kaplar o da ateştir ya da mutlak ağırdır yani feleğinin merkezini kaplar ki o da topraktır. Ya da görece hafiftir ki bu da havadır çünkü hava, suya ve toprağa göre daha hafiftir. Veya başkasına nisbetle ağırdır, bu da sudur çünkü su, havaya ve ateşe göre ağırdır. Tabiatı itibariyle de yeryüzü âlemin merkezindedir. Tespit edilebildiği kadarıyla su yeryüzünü; hava suyu ve yeryüzünü; ateş de bunların tamamını kaplamış durumdadır. Ateş, Ay feleğinin içbükeyine temas etmiş durumdadır.

[265] Unsurların gerçekleşmesi, cisimlerin hareketlerinde gözlemlediğimiz gibi, Allah'ın hareketi sıcaklığa sebep kılmasındandır. Ayrıca O, sıcaklığı kıvamın inceliğine ve hafifliğine sebep kılmıştır. Çünkü sıcaklığın tabiatı cisimleri yumuşatmaya, kıvamlarını inceleştirmeye ve onları yukarı kaldırmaya yöneliktir. Hareketin şiddeti ise hararetin, inceliğin ve hafifliğin artmasını gerektirir. Hararetin artması da kuruluğu meydana getirir. Bunca mesafeyi yüksek hızla bir gün ve gecede tamamladığı bilinen feleğin hareketinin oldukça hızlı olması, kendisine yapışan cisimleri aydınlatarak hareket ettirmeyi sağlar. Feleğe yakın olan cisimler, feleğin hareketinin şiddetini, inceliğini, hafifliğini ve kuruluğunu almalıdır ki ateş meydana gelsin. Bu durum, cama körükle ateş verilmesi gibidir ve ateşin kuşakta hacmi daha büyük olur. Kutuplarda ise hacmi incelir.

المظهر الثالث: في العَناصر وما يتولّد منها

[٢٦٣] وفيه ثلاثة مقاصد:

الأوّل؛ في العناصر.

والثاني؛ في الآثار العلويّة والسفليّة.

والثالث؛ في الأرض وما عليها.

المقصد الأوّل: في العَنَاصِر

[٢٦٤] العُنصُر جسمٌ بسيط كائن في جوف فلك القمر وهو أربعة أنواع النار والهوآء والمآء والتراب وذلك لأنّ العنصر إمّا خفيف مطلق أيْ الّذي يطلب محيط الفلك وهو النار أو ثقيل مطلق أيْ الذي يطلب مركز الفلك وهو التراب أو خفيف بالنسبة وهو الهوآء لأنّه خفيف بالقياس إلى المآء والتراب أو ثقيل بالنسبة وهو المآء لأنّه ثقيل بالقياس إلى الهوآء والنار والأرض بالطبع في مركز العالم والمآء محيط بالأرض إلّا بالقدر المكشوف والهوآء محيط بالمآء والأرض [ي/٤٥/ء] والنار محيط[١] بالكلّ وهي مماسّة لمقعّر فلك القمر.

[٢٦٥] وأمّا سبب تحقّق العناصر فهو أنّ الله تعالى جعل الحركة[٢] سببًا للحرارة كما نشاهد في حركات الأجسام وجعل الحرارة سببًا لرقّة القوام والخفة لأنّ طبيعة الحرارة جبلَت مُليّنة للأجسام [ل/٤٧/ء] مرقّعة لقوامها مُصَعِّدة إلى فوق فشدّة الحركة توجب اشتداد الحرارة والرقّة والخفّة واشتداد الحرارة[٣] تحدث اليبوسَة وحركة الفلك في غاية الشدة لِما عُلم أنّه يتم دَورة في يوم [ن/٣١/ء] بليلته[٤] مع المسافة والحركة السريعة تُحرّك الجسم الملاصق تشيِيعًا فلزم شدّة حركة الجسم القريب من الفلك وشدّة حرارته ورقّته وخفّتِه ويبوسته فصار نارًا ولهذا يحدث النارُ في الكِيرِ بالجاح النفح فعلى هذا يكون حجم النار عند المنطقة أكثر ويستدق إلى القُطب

---

[١] «محيط» ناقص في [ن/٣٠/ب]،[ي/٤٥/ء]،[ل/٤٦/ب]

[٢] «الحكمة» في [ل/٤٦/ب]

[٣] «الحرارت» في [ل/٤٧/ء]

[٤] «بليله» في [ن/٣١/ء]

Çünkü kuşağının hareketi daha hızlıdır. Kutba doğru derece derece yavaşlama söz konusudur ta ki ateş kalmaz ve ısı, yakamayacak kadar zayıflar. Buraya vardığında sıcaklık niteliğini taşıyan cisim, sıcak ve nemli olur ki bu da havadır. Çünkü ılımlı/mutedil sıcaklık cismin akışkanlığını ve inceliğini gerektirir ve onda bir tür çözülme ve dönüşüm (hâlden hâle geçiş) meydana getirir.

[266] Nem, kimya ilminde kanıtlandığı gibi kesif/yoğun cisimlerin çözülmesinden ve orta sıcaklık kullanılarak sıvılaşmasından meydana gelir. Bu, atın ve canlıların dışkısının sıcaklığı gibidir. Özellikle de bu çözücü sıcaklığa gece yıldızların ve ayın nemlendirmesi etki ederse olur.

[267] Allah'ın rahmetine bir bak! Kendi hikmeti ve kudretinin kemâliyle havayı en dengeli, hayatın tabiatına ve büyümeye en uygun şekilde yaratmıştır. Havadaki sıcaklık, nemlilik, incelik ve nüfuz edicilik; teneffüs aracılığıyla doğal ısıyı ve hayvanî ruhu (tüm bedene) yaymak, hayvanî ruhun yanmasını ve yok olmasını önlemek, ayrıca nüfuz edicilik ve yapıştırma aracılığıyla nebatî ruhun ve yetilerinin (tüm gövdeye) yayılmasını sağlamak içindir. İşte bunun için havanın herhangi bir bölgede değişmesi, hayvanların ve bitkilerin durumlarını da değiştirir. Ta ki onlar helâk ve telef olana kadar bu durum devam eder. Allah'ın heybeti yüce ve nimeti geniştir.

[268] Feleğin merkezi felekten çok uzak olduğu için, merkeze yakın olan cisim de felekten ve bu feleğin hareketinden uzak olması sebebiyle soğuk olur. Soğukluğun tabiatı; yoğun, donuk ve ağır olarak yaratılmıştır. Çünkü o sıcaklığın zıddıdır. İşlevi de sıcaklığın aksinedir.

[269] Eğer soğukluk artarsa yoğunluğun şiddetinden dolayı kuruluk meydana gelir. Bu nedenle merkeze yakın olan cisim kuru ve soğuk olur ki bu da topraktır. Sonra kuruluğun şiddeti, parçalanma kolaylığını ve ıslaklığın cezbedilmesini gerektirir ki bu durumda yerin içinde buharlar ve dumanlar meydana gelir.

[270] Eğer bu buharlar ve dumanlar, gezegenlerin ışınlarıyla yerin içinden ayrılırsa çözülme ve yumuşama gerçekleşir. Yeryüzü de cansız ve yoğun olduğundan dolayı madene, bitkiye, hayvana mekân, sulara geçit olur ve feleklerden gelen, sıcaklığa yol açan ışıkları muhafaza eder. Böylece soğukluk, unsurlardan meydana gelenlerin hayatlarını söndürecek kadar artmaz. Çünkü ışık yoğun olanı mesken tutar ve ondan geri yansır. Yansıdığı zaman ise inceliği değil de yoğunluğu nedeniyle katlanarak şiddetlenir.

لأنّ حركة المنطقة أسرع ويتدرّج البُطؤ إلى القُطب وحيث انتهت النار وضَعُفت الحرارة بحيث لا يَحرق صار الجسم المتكيّف بها حارًا رَطبًا وهو الهوآء لأنّ الحرارة المعتدلة توجب رقّة الجسم وسيلانه ويحدث فيه ضربًا من الاِستِحَالة والاِنحِلَال.

[٢٦٦] ويحصل الرطوبة كما ثبت في علم الكِيمْياءِ من انحِلَال الأجسامِ الكثيفة وميعانها باستعمال الحرارت المعتدلة كحرارت زبْل الفرَس وغيره لاسيّما إنّه إذا[1] انضمّ إلى الحرارة المحلّلة ترطيب القمر والكواكب باللّيل.

[٢٦٧] فانظر إلى رحمة الله تعالى أنّه جعل الهوآء بكمال حكمته وقدرته على أعدل الوجوه وأقربها من طبيعة الحياة والنشو وهو[2] الحرارة والرطوبَة واللطافة والنفوذ ليروّح الحرارة الغريزيّة والروح الحيوانيّة بالاستنشاق ويمنعها من الاِضمِحلَال والاِحتراق والروح النباتيّة وقوّاها بالنفوذ والاِلْتصاق[3] ولهذا لو يغيّر الهوآء في ناحية يتَغيّر أحوال الحيوان [ي/٤٥/ب] والنبات إلى أن يؤدّي إلى الهَلاك والفساد [ل/٤٧/ب] جلّ جلاله وعمّ نواله.

[٢٦٨] ولمّا كان مركز الفلك في غاية البُعد عن الفلك صار الجسم القريب من المركز بسبب البُعد عن الفلك وعن حركته باردًا وطبيعة البرودة خُلِقَت مُجمّدة مكثّفة مثقّلة لأنّها ضد الحرارة فيَفعل ضد فعلها.

[٢٦٩] وإذا اشتدّت البرودة حدثت اليبوسة لشدة الكثافة فصار الجسم القريب من المركز باردًا يابسًا وهو التراب ثم شدّة اليبوسة توجب سهُولة التَفَتُّت وجذب الرطوبات فتحصُل الأبخرة والأدخنة في باطن الأرض.

[٢٧٠] فإذا انفصَلت منها بأشعّة الكواكب حصلت التَفَتُّت والرخاوة فصارت الأرض لجمودها[4] وكثافتها مُقِرّا للمعدن[5] والنبات[6] والحيوانات[7] وممّر للميَاه وضابطة لأنوار الفلكيّات الموجبة للسخونة لئلّا يشتدّ البرودة المنافية لحياة المتولّدات لأنّ النور يستقر على الكثيف وينعطِف منه فيشتدّ لتضَاعُفه دون اللّطيف

---

[1] «إذا» ناقص في [ن/٣١/ء]،[ي/٤٥/ء]،[س/٦٧/ء]
[2] «و» في [ن/٣١/ء]
[3] «الإتصاف» في [ل/٤٧/ء]
[4] «لجمودتها» في [ن/٣١/ء]،[ل/٤٧/ب]
[5] «للمعادن» في [ل/٤٧/ب]
[6] «النباتات» في [ل/٤٧/ب]
[7] «الحيوان» في [ن/٣١/ء]،[ي/٤٥/ب]،[س/٦٧/ء]

Işık toprağa nüfuz eder ama orada karar kılmaz. Yeryüzü, kolayca çözünüp yumuşayacağı için ekmeye ve sürmeye elverişli, ayrıca yerleşmeye uygun olur. Sular da yeryüzünün boşluğunu mesken tutar. İşte Yüce Allah'ın, "Peki, yeryüzünü yerleşmeye elverişli kılan, vadilerinden nehirler akıtan, … kim?"[1] sözü de buna işaret etmektedir.

[271] Yeryüzü yumuşak olduğundan, üzerinde hedeflere varmak için yürümek kolaydır. Bunun için Cenâb-ı Allah, "Yeryüzünü sizin için kullanışlı hâle getiren O'dur. Şu hâlde yerin (üzerinde) dolaşın..."[2] buyurmuştur. Üzerinde derken "yeryüzünün etrafında" anlamını kastetmiştir.

[272] Sonra ilâhî sebepler yeryüzünde suların olmasını gerektirir. Bu sebeplerin ilki; kimya ilminde bilindiği gibi, Ay ve Güneş'in ışınlarının sıcaklığı ile havanın sıcaklığı ve nemliliği, feleğin uzaklığından dolayı soğuyup kalınlaşan bazı cisimlerin parçalarının dağılmalarını gerektirir. Belki de acı suların çoğu bundan dolayı oluşmuştur.

[273] Diğer bir ilâhî sebep de yerin soğukluğunun, etrafındaki havayı da soğuk ve yoğun kılmasıdır. Bu durum, içinde buz bulunan şişe gibidir ki o şişenin etrafında buzun etkisinden dolayı su tanecikleri oluşur.

[274] Yine bir sebep şudur: Aşırı soğuk tabakası, etrafındaki havayı soğutur ve yoğunlaştırır. Dolayısıyla su meydana gelir. Belki de tatlı sular bu iki sebepten dolayı vardır.

[275] Son olarak bir başka sebep ise soğukluk yer yüzeyine yayılınca, yerin içi de kışın hissedildiği gibi sıcak olur. Yeryüzünün bazı parçaları çözünür ve içinde buharlarla ıslaklıklar oluşur. Kaynak ve kuyu sularının çoğu bu türdendir.

[276] Allah'ın hikmetine bir bak! Nasıl da suyu; latîf, soğuk, nemli, duyuyla algılanabilir ve ele gelir kılmış ki dar girişlere girsin, cisimleri nemlendirsin, cansız varlıklar içerisinde kuru olan cüzleri birbirine bağlama (yapıştırma) faydası versin. Böylece büyüyen varlıklarda besi işlevi görsün ve büyüyüp gelişme işini tamamlasın.

---

[1] Neml 27/61.

[2] Mülk 67/15.

فإنّ النور[١] ينفذ منه ولا يستقرّ[٢] وصارت لسُهولة التَفَتّت والرخاوة قابلة للزراعة والحراثة وتَهيّئة[٣] المساكن واستقرّ المياه في خلالها وإلى هذا وقعت الإشارة بقوله تعالى: «اَمَّنْ جَعَلَ الْاَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ خِلَالَـهَٓا اَنْهَارًا».[٤]

[٢٧١] ولرخاوتها سُهِّل المشي عليها في طلب المآرب والمطالب فلهذا قال الله تعالى: «هُوَ الَّذي جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ ذَلُولاً فَامْشُوا في مَنَاكِبِهَا».[٥] أي في جوانبها.

[٢٧٢] ثم الأسباب [ن/٣١/ب] الإلهيّة أوجبت حصول المآء[٦] على وجه الأرض منها أنّ حرارة أشِعَّة النيران وحرارة الهوآء ورطوبته أوجبت انحلال بعض [ل/٤٨/ء] أجزآء الجسم الذي بَرّد وكثَّف ببُعد الفلك كما عُلم من علم الكيمْياء ولعَلّ أكثر المياه الأُجاجة من هذا القبيل.

[٢٧٣] ومنها أنّ برودة الأرض جَعلت[٧] الهوآء المُجَاور لها باردًا كثيفًا كما يُفعلُ الآنيّة التي فيها الجَمْد [ي/٤٦/ء] حتى يُظهر على ظهرها أجزآء مائيّة.

[٢٧٤] ومنها أنّ الطبقة الزمهريريّة تُبَرِّد الهوآء الذي عندها ويكثِّفُها فيَحصُل المآء[٨] ولعَلّ أكثر المياه[٩] العَذبة من هذين القبيلين.[١٠]

[٢٧٥] ومنها أنّ البرودة إذا استولت على وجه الأرض صار باطنها حارًّا كما يدرك في الشتآء [س/٦٧/ب] وينحَلّ بعض أجزآء الأرض ويحصُل الأبخرة والرطوبات في باطنها ومياه أكثر العيون والآبار يكون من هذا الوَجه.

[٢٧٦] فانظر إلى حكمة الله تعالى أنّه جعَل المآء لطيفًا باردًا رَطبًا محسوسًا مضبوطًا ليَنفذ في المنافذ الضيّقة ويرَطب الأجسام ويُفيد استمساك الأجزآء اليَابسَة في الجمادات و[١١]يكون يُدرّقه[١٢] للغِذآء في الناميات ويكمّل أحوال النشو والنمآء

---

[١] «النو» في [ل/٤٧/ب]
[٢] «عليه» زائد في [ل/٤٧/ب]،[ي/٤٥/ب]
[٣] «تَهيّات» في [ن/٣١/ء]،[ل/٤٧/ب]
[٤] سُورَةُ النَّمْلِ ٢٧ /٦١.
[٥] سُورَةُ الْمُلْكِ ٦٧ /١٥.
[٦] «مياه» في [ن/٣١/ء]،[ل/٤٧/ب]
[٧] «جعَل» في [ي/٤٥/ب]
[٨] «مياه» في [ن/٣١/ء]،[ل/٤٨/ء]
[٩] «الّذي» ناقص في [ل/٤٨/ء]
[١٠] «القسمين» في [س/٦٧/ء]
[١١] «أو» في [ل/٤٨/ء]
[١٢] « يكون بُدرقة» في [ل/٤٨/ء]،[ن/٣١/ب]،[ي/٤٥/ب]

Yanmış içleri soğutarak ve kirli görünümleri temizleyerek ferahlatsın. Böylece hayvana, bitkiye geçim ve dirlik sağlansın. Öyle ki "...diri olan her şeyi sudan meydana getirdik..."[1] buyurulmuştur.

[277] Bunlardan pay almak, Allah'ın hikmetinin ve kudretinin mükemmelliğinin işaretidir. Şöyle ki: O, eşyada oluş ve bozuluş âleminin hâlleri kemâle ersin diye/mükemmelliğe ulaşması için kendilerine has bazı özellikler yaratmış ve bunlardan bazısını diğer bazısı için sebep kılmıştır. En başta unsurların da tıpkı felekler gibi, nedensellik ilişkileriyle değil de (doğrudan) yaratım yoluyla varlığa getirilmeleri mümkündü. Oysa açıktır ki bir şeyi nedensellik bağlarıyla varlığa getirmek, üstün hikmete ve mükemmel kudrete daha uygundur. Terbiye edenlerin terbiyecisi, sebeplerin müsebbibi olan Allah, eksikliklerden münezzeh ve mukaddestir.

SONUÇ

[278] Âlimlerin çoğu, unsurların hacimde ve güçte aynı seviyede olduğu görüşündedirler. Eğer biri diğerinden fazla olsaydı, fazla olan eksik olana hâkim olur ve eksik olan tamamen yok olmuş olur; dolayısıyla madenlerin, bitkilerin ve hayvanların hâlleri fesada uğrardı. Bu görüş zayıftır. Çünkü unsurlar güç olarak aynı seviyede olabilir ama hacimce olamaz. Dolayısıyla hacim olarak eksik olanların mutlaka yok olması gerekmez. Etkileşim ya kuvvetle ya da bazısının bazısından hacim ve kuvvet itibariyle daha çok olmasıyla söz konusu olabilir. Eksik olan da Allah'ın hıfzı ve inâyetiyle korunur. Aynı şekilde durum böyle olsaydı, yeryüzünün yarıçapının, gök ile âlemin merkezi arasındaki uzaklığın 1/4'ünden daha fazla hatta 1/3'ünden de fazla olması gerekirdi. Çünkü merkezden en uzak olan uzam, en geniş uzamdır. Âlemin merkeziyle, feleğin yüzeyi arasındaki mesafenin, yeryüzünün yarıçapından kat kat fazla olduğu bilindiği için hâl böyle değildir. Bundan da şu gerçeğe varılır: Allah, mükemmel kudreti ve hikmetiyle unsurları birbirinden korur. Allah ne yücedir!

---

[1] Enbiyâ 21/30.

ويُروِّحُ البَواطن المَحْرُورَة بالتبريد[1] والظواهر المقذورة بالتنظيف[2] ويتهيّأ[3] المعيشة والمعاش للنبات والحيوان «مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شيء حَيٍّ».[4]

[٢٧٧] فالحَظّ[5] من هذا كمال حكمة الله تعالى وقدرته أنّه[6] كيف أبدع الخواصّ في الأشيآء وجَعل بعضها سببًا للبعض حتى كمُل أحوال عالم الكون والفساد وجاز أن يكون خَلْق العناصر مبتدأ لا بطريق التسبيب كالأفلاك لكن لا خفآء أنّ التسبيب أحسن وأليق بالحكمة البالغة والقدرة الكاملة سبحان ربّ الأرباب ومسبب الأسباب تعالى وتقدّس.

خاتمة

[٢٧٨] أكثر العُلمآء [ل/٤٨/ب] على أنّ العناصر متعادلة بالحجم والقوّة إذ لو زاد واحد منها لاستولى[7] على الناقص وبَطل الناقص بالكليّة وفسد أحوال المعدن والنبات والحيوان وهذا ضعيف لجواز أن يكون متعادلة بالقوّة دون الحجم وحينئذٍ لا يلزم بطلان الناقص حجمًا لأن التفاعل إنما يكون بالقوّة أو يكون بعضها أكثر حجمًا وقوّةً ويُنحَفظُ الناقص [ن/٣٢/ء] بقدرة الله تعالى وعنايته وأيضًا لو كان كذلك لوجب أن يكون نصف قُطر الأرض أكثر من ربع [ي/٤٦/ب] ما بين مركز العالم والسمآء الدنيا بل أكثر من ثُلثه لأنّ حيّز الأبعد من المركز أوسع وليس كذلك لِمَا عُلِم أنّ ما بين مركز العالم وسطح الفلك اضعاف مضاعفة لنصف قُطر الأرض فتحقّق هذا أنّ الله تعالى بكمال قدرته وحكمته يحفظ العناصر بعضها من بعض تعالى الله[8] عُلوّا كبيرًا.

---

[1] «في التبريد» في [ن/٣١/ب]
[2] «التنطيف» في [ل/٤٨/ء]
[3] «يتهيأت» في [ل/٤٨/ء]
[4] سُورَةُ ألأَنْبِيَاءِ ٢١ /٣٠.
[5] «فامحظ» في [ل/٤٨/ء]
[6] «انّه» ناقص في [ي/٤٦/ء]
[7] «لإستواء» في [ل/٤٨/ب]
[8] «الله» ناقص في [ل/٤٨/ب]

İKİNCİ MAKSAT: ULVÎ VE SÜFLÎ ETKİLER

[279] Güneş'in ısısı ve ateş; suyu, nemli toprakları ve bunların dışındaki diğer cisimleri hava cüzleri olarak çözümler ve onları küçük su parçacıkları hâlinde birbirine kaynaştırır. Bu ikisinin (ısı ve su) bileşimine "buhar" adı verilir. Aynı şekilde Güneş'in ısısı ve ateş, kuru toprağı ve diğer cisimleri ateş cüzleri olarak çözümler ve onları toprak/topraksı cüzleri olarak birbirine karıştırır. İşte bu karışım "duman" olarak isimlendirilir.

[280] Sonra buhar ve dumandan her biri ya yerden yükselir ya da yerde sıkışır. Yükselirse ya buhar ya duman veya o ikisinin bileşiği olur. Eğer buharsa ve az olup havanın sıcaklığıyla çözülürse havaya dönüşür ve dağılır. Ancak aşırı soğuk tabakaya ulaşırsa -ki bu tabaka Güneş ışınının tesirinden uzak kalan soğuk bir buhar tabakasıdır- bu durumda buhar ya olduğu hâlde kalır ya da ulaşmaz. Çünkü soğuk tabakaya ulaşırsa orada ya aşırı bir soğuk olur veya olmaz. Eğer aşırı soğuk olmazsa buhar soğuk olarak yoğunlaşır ve birbirine eklenerek toplanır. Bir araya gelen bu buharlar da "yağmur yüklü bulut" olur. Eğer soğuk güçlü olur ve damlalaşmadan soğuk hava parçacıklarına ulaşırsa o zaman "kar" olarak iner. Ama damlalar birleşimden sonra toplanıp inerse "dolu" olarak yağar. Eğer aşırı soğuk tabakaya varmazsa miktar az ya da çok olur. Eğer çok ise yağmurlu bulut hâlinde birbirine bağlanarak toplanır.

[281] Bu toplaşma için beş sebep vardır. Bunlar:

1. Rüzgâr esintisinin bu kütleyi yükselmekten ve ayrışmaktan alıkoyması,

2. Rüzgârın kendisini tutarak toplaşmasını engellemesi,

3. Aşağı inen ve yukarı çıkışı engelleyen rüzgârlarla karşılaşma,

4. Önceki parçanın ağırlığından dolayı (bulutun), diğer parçalar kendisine yapışıncaya kadar hareketsiz olması,

5. Yer kabuğuna yakın olan havanın çok soğuk olmasıdır.

المقصد الثاني: في الآثار العلويّة والسفليّة

[٢٧٩] حرّ الشمس[١] والنار تتحلّل كُلّ منهما من الميَاهِ والأراضيّ الرَطبة وغيرها من الأجسامِ أجزآء هوائيّة يُمازجها أجزآء صغار مائيّة يُسمّى المركّب منهما بخارًا ومن الأراضي اليابسة وغيرها من الأجسام أجزآء ناريّة يخالطها أجزآء أرضيّة يسمّى المركّب منهما دخانًا.

[٢٨٠] ثم كُلّ من البخار والدخان إمّا مرتفع عن الأرض أو محتبس فيها فإن كان مرتفعًا فإمّا أن يكون بخارًا أو دخانًا أو مركبًا منهما فإن كان بخارًا فإن كان قليلًا وتحلّل بِحَرّ الجوّ انقلب هوآء أو تفرّق وإن كان كثيرًا أو كان قليلًا لكن[٢] بقي على حاله فإمّا ان يبلغ الطبقة الزمهريريّة[٣] وهي الطبقة البخاريّة الباردة لانقطاع [ل/٤٩/ء] تأثير شعاع[٤] الشمس[٥] المنعطف عنها أو[٦] لا يبلغ، فإن بلغ فإمّا أن يكون البرد هناك قويًا أو لا فإن لم يكن تكاثف البخار بالبرد واجتمع وتقاطر فالبخار المجتمع هو السحاب والمتقاطر المطر وإن كان البرد قويًا فإن وصل إلى أجزآئه قبل اجتماعها قُطرات نزل[٧] ثلجًا وإن وصل بَعد اجتماعها نزل بردًا وإن لم يبلغ إلى الزّمهريريّة فإمّا أن يكون كثيرًا أو قليلًا فإن كان كثيرًا فقد ينعقد سحابًا ماطرًا.

[٢٨١] لأحد الأمور الخمسة:

١. منع هبوب الرّياح عن تصاعده وتفرّقه،
٢. واجتماعه بضغط الريح إيّاه،
٣. وتقابل الرّياح النازلة المانعة عن الصعود،
٤. ووقوف الجزء المُتقدِّم لثقله حتى يلتصق[٨] به سائر الأجزآء،
٥. وشدّة برد الهوآء القريب من الأرض.[٩]

---

[١] «وحرّ الشمس» في [ل/٤٨/ب]
[٢] «لكن» ناقص في [ل/٤٨/ب]
[٣] «الزمهريّة» في [ي/٤٦/ب]
[٤] «الشعاع» في [ي/٤٦/ب]،[س/٦٧/ب]
[٥] «الشمس» ناقص في [ي/٤٦/ب]
[٦] «و» في [ل/٤٩/ء]
[٧] «الثلج» زائد في [ل/٤٩/ء]
[٨] «يلتسق» في [ن/٣٢/ء]
[٩] «من الأرض» ناقص في [ن/٣٢/ء]

[282] Buhar ve dumanlar toplaşmazsa “sis” olur. Eğer miktarı az olursa ve gecenin soğuğu onu etkileyip yoğunlaştırırsa küçük parçalar hâlinde iner, toplaşıncaya kadar da duyuyla algılanmaz. Eğer bu donmazsa “çiy”, donarsa “kırağı” olur. Kırağının çiye göre durumu, karın yağmura göre durumu gibidir. Eğer bu yükselen şey beraberce duman ve buhar ise ve bu ikisinden oluşan karışım çok güçlü bir karışım olmazsa yağımsı bir mizaçta olur. Bu yağımsı oluşum, aşırı soğuk hava tabakasına ulaşıp buluta dönüşürse duman, bulutun içinde hapsolur. Eğer duman sıcak olarak kalırsa yükseklere yönelir; soğursa ağırlaşır ve aşağılara yönelir. İki ihtimalde de bulutu şiddetle parçalar ve “gök gürültüsü” gerçekleşir. Bu duman ince olduğundan ve içinde hem su hem toprak öğeleri bulunduğundan, ısı ve birleştirici hareket bu toprak ve su öğelerinde çok güçlü bir etki bırakır. Böylece dumanın mizacı da yağlı mizaca yakın olur. Eğer bulutun parçalanması esnasında, sürtünmenin şiddetinden dolayı tutuşma meydana gelirse bu tutuşan şey “şimşek” olur. Bazen tutuşan şey koru sönmeden alevi yavaş yavaş azalır. Sönmesi esnasında da gök gürültüsü duyulur.

[283] Sonra, bu sönen şey az olursa havada yok olur veya ayrışır. Çok ise aşağı doğru iner ki bu da ya ağırlıktan ya da yükselmesine mani olan bir engelden dolayıdır. Bu sönen şey bazen son derece latîf ve sıcak olur. Bu durumda, mukavemet olmadığı için gevşek cisimlere nüfuz eder ve siyahlığının etkisi kalır. Kendisine mukavemet eden sert cisimleri ise eritir. Örneğin dağın üzerine düşer ve onu eritir. Denizin içine girer ve içindeki hayvanları yakar. Bazen de kılıç gibi çok ince olup eşyaları ikiye ayırır ve az da olsa bir açıklık bırakır. Bu takdirde buna “yıldırım” adı verilir. Bundan bir cisim meydana gelir ve bu da “durahşan”[1] olarak isimlendirilir.

[284] Eğer buhar ve dumandan oluşan bu karışım, güçlü ve yağımsı bir karışım ise ve de ateş küresine varıyorsa yerle ilişiği ya kesilir ya da kesilmez. Eğer yerle ilişiği kesilip tutuşursa ve tutuşma bütün yapısına sirayet edip kayan yıldız gibi görünürse buna “gök taşı” adı verilir. Eğer tutuşmayıp yanarsa ve yanma onda sâbit duruma gelirse, bir yılan kuyruğu, bir sürüngen veya boynuzu olan bir hayvan gibi görünür. Bu da “kuyruklu yıldız” diye adlandırılır.

---

[1] Durahşan “parlayan” anlamına gelen Farsça bir kelimedir. Arif Etik, *Farsça-Türkçe Lugat*, Salah Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul 1968, s. 178.

[٢٨٢] وقد لا ينعقد وهو الضباب[١] وإن كان قليلًا فإذا ضربَه برد اللّيل [ي/٤٧/ء] وكثفه نزل في أجزآء صغار ولا يحسّ بها إلّا عند الاجتماع فإن لم ينجمد كان طلًّا وإلّا صقيعًا[٢] ونسبة الصقيع إلى الطلّ نسبة الثلج إلى المطر وإن كان المرتفع بخارًا ودخانًا معًا فإن لم يكن ذلك المُختلط شديد الامتزاج دُهْنِيّ المزاج[٣] فإن بلغ الزمهريريّة[٤] وانعقد سحابًا احتبسَ الدخان في جَوف السّحاب فإن بقي حارًا قَصَد العلوّ وإن بَرُد ثَقل وقصد السّفل وعلى التقديرين يمزّق السّحاب بالعنف[٥] فيحصل الرَّعد ولكون هذا الدخان لطيفًا وفيه مائيّة وأرضيّة عمِل فيهما الحرارة والحركة المازجة عملًا قَوِيًّا قرُبَ مزاجُه [ن/٣٢/ب] من الدُهْنِيّة[٦] فإذا اشتعلت من شدّة المُحاكّة عند تمزُّق السَّحاب [ل/٤٩/ب] كان المشتعل برقًا وقد ينطفي المشتعِلُ ويُسمع من انطفائِه[٧] صوت الرّعد.

[٢٨٣] ثم المنطفأ إن كان قليلًا ينعدم أو يتفرّق في الجوّ وإن كان كثيرًا يتسافلُ إمّا لثقلة أو لمانع من صعوده فربّما كان في غاية اللّطافة والسخونة فينفذ في المتخلخل لعدم المقاومة ويبقى أثرُ سواده ويُذيبُ ما يقاومه من الأجسامِ الصَلبة ويقع على الجبل فَيدكّه دكًّا ويغوص في البحر ويحرق ما فيه من الحيوانات. وربّما يكون دقيقًا كالسّيف فيقطع الشيء بقسمين ويكون الاِنفراج قليلًا ويسمّى صَاعقة وربّما ينعقد منه جسم[٨] يسمّى دُرَخْشًا.

[٢٨٤] وإن كان المختلط من البخار والدّخان شديد الامتزاج[٩] دُهْنِيّ المزاج وبلغ كرّة النار فأمّا أن ينقطع اتصاله من الأرض أو لا فإن انقطع واشتعل ويُسرى فيه الاشتعال فراي كان كوكبًا يُقذَفُ به وهو[١٠] الشِهاب وإن لم يشتعِل بل احترق وثبت فيه الاحتراق يُرى كأنه دَابَّة أو ذنَب حَيّة أو حيوان له قرون وسمّيت ذوات الأذناب

---

[١] «الذباب» في [ن/٣٢/ء]
[٢] «حقيقًا» في [ل/٤٩/ء]
[٣] «دهنى المزاج» ناقص في [ل/٤٩/ء]
[٤] «الزمهريّة» في [ي/٤٧/ء]
[٥] «بالعنق» في [ل/٤٩/ء]
[٦] «الزهنية» في [ل/٤٩/ب]
[٧] «انتفائه» في [ن/٣٢/ب]
[٨] «جسما» في [ل/٤٩/ب]
[٩] «إمتزاج» في [ن/٣٢/ب]
[١٠] «هو» ناقص في [ل/٤٩/ب]

Eğer cismin yapısı kalın ise kocaman kırmızı ve siyah hâle (ışık halkası) işaretleri görülür. Bu bazen yıldızın altında durur ve ateş küresinin dönüşüyle uyumlu şekilde dönerse yıldızın kuyruğu veya sakalı gibi görünür, bazen de ateş koru gibi görünür. Yapısı daha kalın olduğundaysa kömür gibi görünür.

[285] Bazen dumanlar, sıcakla soğuğun art arda gelişi ve şiddetli sürtünme nedeniyle havanın soğuğunda korunur. Eğer (duman-buhar) karışımı ateşe ulaşamazsa tutuşur. Eğer bu karışımın yerle irtibatı kesilmemişse ateşle tutuştuğunda aşağıya doğru uzanır ve sanki gökten inen ejderhanın (ağzından çıkan) tutuşmuş bir ateş gibi görünür. Bu da kor gibi duran bir lambaya benzer. Alt tarafını tutuştururrsa buna gökten gelen yangın denir. Eğer bu karışım içinden göğe yükselen duman olursa veya duman baskın olursa ve aşırı soğuk hava tabakasına ulaştığında soğuk dolayısıyla ısısı düşerse ağırlaşır ve iner. Ama bu ısı düşmez ve esir tabakasına doğru çıkarsa, ateşe ait döngüsel hareket onu geri çevirir ve tutuşturmak için bir feleğe yönlendirir. Her iki durumda da dumanın aşağıya inmesiyle rüzgâr ve sıcaklığın yanı sıra hava boşluğu oluşur. Şöyle ki: Rüzgâr kendisine komşu olan havayı iter veya soğukla yoğunlaşıp kendisine komşu olan havayı çeker ve rüzgâr gerçekleşir. Bir araya gelen canlıların hareketi bazen rüzgâra neden olur. Kasırga ise bazen bu rüzgârın yeryüzüne ulaşıp yere sert bir şekilde çarpıp dönerek orada başka bir rüzgârla karşılaşmasıyla, bazen de iki farklı yönden esen iki sert rüzgârın çarpışmasıyla gerçekleşebilir.

[286] Ayrıca bulutlardan ortaya çıkan bazı olaylar vardır ki bunların anlaşılması birtakım ön bilgilere dayalıdır. Bunlar:

a. Aydınlatıcının ışığı, parlak yüzeye yansıdığı zaman aydınlanan (yüzeyin) bir parçasından cisme (ışık) yansır. Dolayısıyla yansıma açısı, ışın açısı gibi olur. Bunun sebebi şudur: Eğer uzayan bir şey eğik olursa, ortak sınırda yer alan açı kırılma (eğim) açısı gibidir çünkü ikisi de karşılıklıdır. Parlak yüzey de ışığı kırar, dolayısıyla ışının açısı yansımanın açısı gibi olur. Işık, parlak yüzeyin üzerinde var olduğu sürece ondan aydınlatıcıya (ışık) yansır. Çünkü bu durum sadece buna özgüdür. Bu da onun şeklidir:

وقد يُرى العلامات الهائلة الحُمر والسُود إذا كانت المادة غليظة وقد يقف تحت الكوكب ودور فبدوران النّار ويُرى كأنّه ذنب ذلك الكوكب أو لحيته[١] [ي/٤٧/ب] وربّما رؤيَت كالجمر وإذا كانت أغلظ فرؤيت كالفحم. [س/٦٨/ء]

[٢٨٥] وربّما حُميت الأدخنة في برد الهوآء لتعاقبت والبرد الحرّ وشدّة المحاكّة فاشتعلت، وإن لم يَصل المختلط إلى النار فإن لم ينقطع واشتعل[٢] [ل/٥٠/ء] بالنار يُسرى فيه إلى الأسفل ويُرى كأنّ تِنِينًا مشتعلًا ينزل من السمآء وذلك كالسّرَاج المُطفاء[٣] إذا وُضِع تحت مشتعل وسمى ذلك حريقًا وإن كان المرتفع دخانا أو كان الدخان غالبًا فعند الوصول إلى الزمهريريّة إن انكسر حرّها بالبرد ثقُل ونزَل وإن لم ينكسر وصَعِد إلى الأثير فيرجعه الحركة الدوريّة التي للنار تشييعا[٤] للفلك وعلى التقديرين يحدث من نزوله الريح وقد يتخلخل الهوآء في جانب بسبَب الحرَارة ويَدفع الهوآء للمجاور له ويتكاثف بالبرد ويجذبه فيحدث الريح. وحركة الحيوانات المجتمعة قد توجب الريح. والإعصَار قد يحصُل بوصول الريح إلى الأرض وقرعها إيّاها بالعنف ورجُوعها وتَلاقي[٥] ريح أخرى إيّاها وقد يحصل من تلاقي ريحين شديدتين من جهتين مختلفتين.

[٢٨٦] ثم يدرك عن السحاب آثار يتوقّف مَعرفتها على مقدمات.

فأ: إذا وقع ضوء من مُضيء على صقيل انعكس منه إلى جسم وضعه من الصقيل وضعَ المضيء منه فيكون زاوية الانعكاسِ كزاوية الشعَاع وذلك لأنّ الشيئ[٦] الممتدّ إذا انعطف[٧] يكون زاوية الإمتداد الواقعة على الفصل المشترك[٨] كزاوية الانعطاف لكونهما متقابلتين والصقيل يُعطف الضوء فيكون زاوية الشعاع كزاوية الانعكاسِ فإن كان الضوء قائمًا على السطح الصقيل انعكس منه إلى المضيء إذ ليس هذا الوضع لشيء آخر سواه. وهذه صورته:

---

[١] «لحيقُة» في [ن/٣٢/ب]؛ «محيتة» في [ل/٤٩/ب]

[٢] «اشتعل» في [ل/٤٩/ب]

[٣] «المُطفى» في [ل/٤٩/ب]

[٤] «مستبعا» في [ل/٥٠ء]

[٥] «بتلقي» في [ن/٣٢/ب]

[٦] «المقدار» في [ن/٣٣/ء]،[ل/٥٠/ب]

[٧] «على مكسّر مستوحا فكا لوضعه» زائد في [ل/٥٠/ء]

[٨] « المكْسر» في [ي/٤٧/ب]،[س/٦٨/ء]

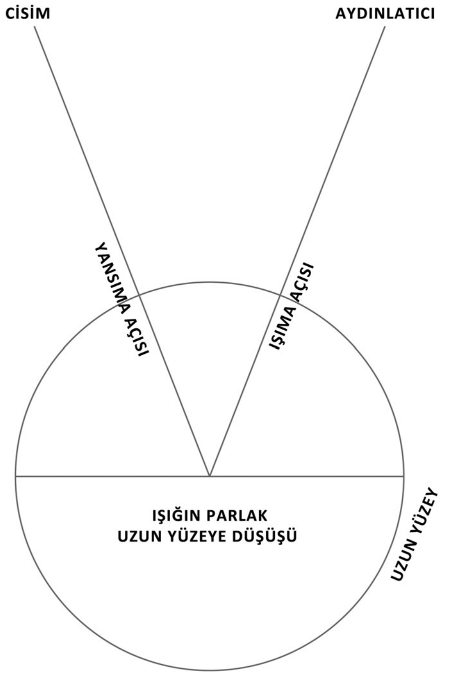
CİSİM
AYDINLATICI
YANSIMA AÇISI
IŞIMA AÇISI
IŞIĞIN PARLAK
UZUN YÜZEYE DÜŞÜŞÜ
UZUN YÜZEY

Şekil 16: Parlak Bir Yüzeye Dik Düşen Işığın, Kaynağına Geri Yansıması

[287] Görme ışığı parlak bir yüzeye düştüğünde eğer dik açılı ise gören kişiye geri döner ve o da o cismin yüzeyini görür. Aksi takdirde parlak cismin yanındaki konumu ne ise ona yansır. Gören kişi de yansıyarak ulaştığı cismin göz bebeğine konumu nasılsa, kendisine göre bu iki çizgi arasındakileri görür.

b. Eğer mercek; gözle, görünen arasındaki mesafenin ortasına yakınsa, göz için karşılıklı olma durumu çok düşük olacağından, orada bir şey görülmez. Eğer mercek, gözle karşılıklı olabilecek bir uzaklığa getirilirse yeterli bir miktar görülür. Bunun örneği şekildeki gibidir.

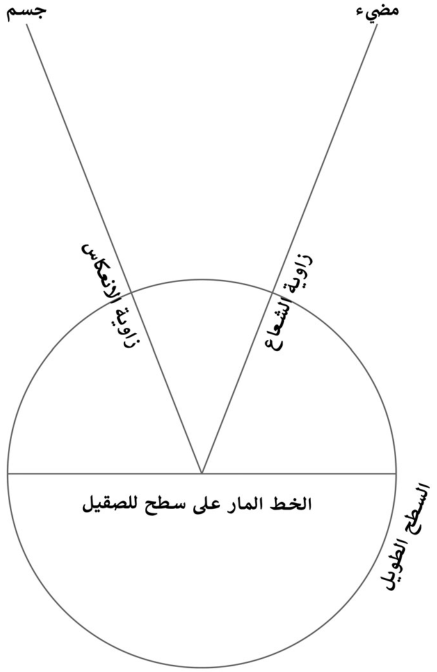
جسم
مضيء
زاوية الانعكاس
زاوية الشعاع
الخط المار على سطح للصقيل
السطح الطويل

صورة ١٦؛ الضوء قائمًا على السطح الصقيل انعكس منه إلى المضيء

[٢٨٧] [ن/٣٣/ء] فضوء البصر إذا وقع على صقيل فإن كان قائمًا عليه انعكس إلى الرائي، ورأى [ل/٥٠/ب] وجهه وإلّا انعكس إلى ما وُضعه من الصقيل [ي/٤٨/ء] وُضع الحدقة منه ورأى كُلّ ما بين الخطّين.

ب: إذا كانت المرآة قريبة من التوسّط بين البَصر والمرئي لا يرى فيها شيء[١] لقلّة محاذاتها للبصر، أمّا إذا بعدت بحيث يحاذي البصر منها قدر صالح يرى. مثاله هكذا.

---

[١] «شئ فيها» في [ن/٣٣/ء]؛ «فيه شئ» في [ل/٥٠/ب]

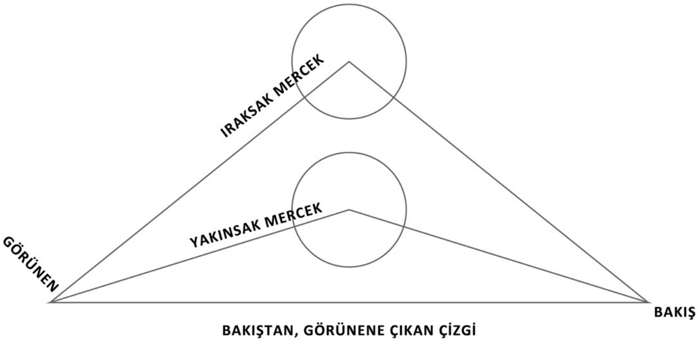
IRAKSAK MERCEK
YAKINSAK MERCEK
GÖRÜNEN
BAKIŞ
BAKIŞTAN, GÖRÜNENE ÇIKAN ÇİZGİ

Şekil 17: Göz ve Görünen Arasında Fazlasıyla Yakınlık Varsa Mercekte Ortaya Çıkan Görüş

c. Göz ile mercek arasındaki uzaklık, mercek ile görülen şey arasındaki uzaklık gibi olursa, ışın açısıyla yansıma açısının eşit olması nedeniyle, gözden görülene uzanan çizginin boyuyla aynı uzunlukta bir çap oluşması gerekir. Bunun böyle olduğu bellidir.

[288] Göz ile mercek arasındaki uzaklık**,** mercek ile görülen şey arasındaki uzaklıktan daha az olursa, merceğin görülene yakın olan tarafıyla, gözden görülene uzanan çizgi arasındaki uzaklığın -açılarının birbirine eşit olması nedeniyle- daha fazla olması gerekir. Bu da onun şeklidir.

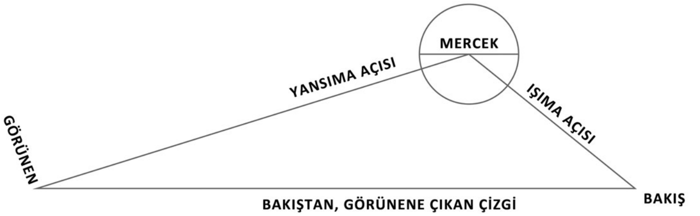
MERCEK
YANSIMA AÇISI
IŞIMA AÇISI
GÖRÜNEN
BAKIŞTAN, GÖRÜNENE ÇIKAN ÇİZGİ
BAKIŞ

Şekil 18: Işın Açısıyla Yansıma Açısı Eşit Olduğu İçin, Gözden Görülene Çıkan Çizginin Durumu

[289] Şayet göz ile mercek arasındaki uzaklık daha fazla olursa, göze yakın olan tarafla, gelen çizgi arasındaki uzaklığın, iki açının birbirine eşit olması nedeniyle, yine daha büyük olması gerekir. Bu, şekilden de anlaşılacağı üzere görme ile görülen şeyin her biri arasındaki konumun değişmesi ile bilinir.

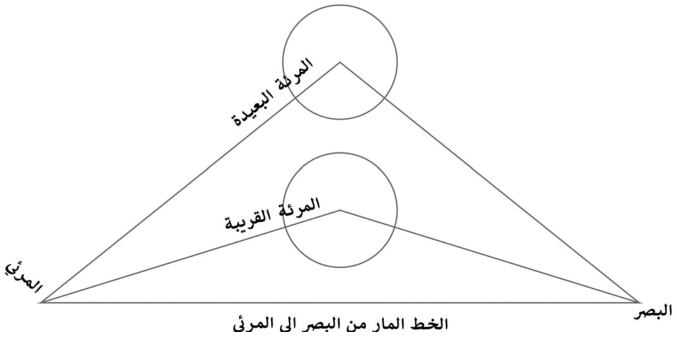
المرئة البعيدة
المرئة القريبة
المرئي
البصر
الخط المار من البصر الى المرئى

صورة ١٧؛ المرآة قريبة من التوسّط بين البَصر والمرئي

ح: إذا كان البُعد بين البصر والمرآة كالبُعد بينها وبين المرئي يجب أن يكون قطرها موازيا للخطّ المارّ من البصر إلى المرئي ليتسَاوى زاويتا[١] الشعاع والانعكاس وهذا ظاهر.

[٢٨٨] وإذا كان أقلّ لزم أن يكون البُعد الذي بين[٢] طرفها[٣] الذي يلي المرئي[٤] والخطّ المارّ أعظم ليتساوى الزاويتان. هكذا.

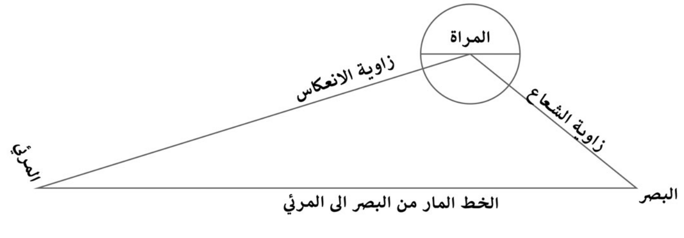
المراة
زاوية الانعكاس
زاوية الشعاع
المرئي
البصر
الخط المار من البصر الى المرئي

صورة ١٨؛ موازيا للخطّ المارّ من البصر إلى المرئي ليتسَاوى زاويتا الشعاع والانعكاس

[٢٨٩] وإذا كان أعظم لزم أن يكون البُعد بين[٥] طرفها الذي يلي البصر والخطّ المارّ أعظم ليتساوي الزاويتان. ويُعرف من الشكل المذكور بتبديل موضعي البصر والمرئي أحدهما بالآخر.

---

[١] «زاوية» في [ل/٥٠/ب]؛ «زاية» في [ن/٣٣/ء]
[٢] «من» في [ل/٥٠/ب]
[٣] «طرفيها» في [ن/٣٣/ء]
[٤] «البصر» في [ن/٣٣/ء]
[٥] «من» في [ل/٥٠/ب]

d. Göz ile mercek arasındaki uzaklık, mercek ile görülen şey arasındaki uzaklıktan daha az olursa;

1. Yukarıdaki şekilde geçtiği gibi merceğin, görme esnasında fazla kırılmalardan kaynaklanan birbirine eşdeğer uzaklıklarına oranla -orta dereceden- daha uzakta olması,

2. Kırılma olduğunda görmeye paralel olması için merceğin mümkün olduğu kadar daha uzakta olması,

3. Şayet uzaklık büyük olursa bu durumda görme tarafındaki eğimin artması sebebiyle merceğin daha yakın olması gerekir.

[290] Bu üç husus, mütekaddimînin kitaplarında bulunmamaktadır.

e. Küçük mercekte, küçük olduğundan dolayı görünenin şekli çıkmaz, sadece onun ışığı ve rengi görünür. Hatta bazen tek olsa bile bunlar da görünmeyebilir. Fakat küçük mercek çoğalırsa ve birbirleriyle birleşirse bunların hepsi (görünen şey, ışık ve renkler) görünür hâle gelir.

f. Renkli mercekler, görünenin rengini tam olarak belli etmez. Ancak merceğin rengiyle görünenin rengi arasındaki orta rengi belli eder.

[291] Bu ön bilgilerden sonra şöyle deriz: “Eğer Ay ile görünen şeyin arasında ıslak, ince ve onu kapatmayan bir sis bulunursa, ayrıca sis, bakan kişi ile Ay arasında bulunursa bu siste Ay’ın silueti görünmez. İkinci mukaddimede geçtiği üzere, bir nesne ne siluet ne de ortaya yakın bir yerde değil ancak kendisi gibi görünür.

[292] Ay’ın etrafındaki görünebilir uzaklıkta olan parçalara gelince; orada bulunan parçaların küçük olması nedeniyle Ay’ın silueti değil ışıkları görünür. Bu durum hâle şeklinde idrak edilir. Eğer Ay, başucu noktası üzerinde ise göz bebeğinin görünenlere nisbeti aynı olur. Bu durumda hâle, daire şeklinde görünür. Eğer Ay o konumda olmazsa durum da böyle olmaz. Çünkü bulutun, başucu noktasına yakın olan yönü, diğer yönünden daha yakındır. Eğer bulut kalın ise daha yakın olan tarafa bitişik olan çizgi onun derinliğine nüfuz eder ve onun uzunluğu diğer tarafa bitişen çizginin uzunluğu ile eşit olur.

د: إذا كان البُعد بين البصر والمِرآة أقلّ من البُعد بينها والمرئي:

١. لزم أن يكون المِرآة أبعد من التوسّط بالنسبة إلى ما يكون البُعدان متساويين بسبب زيادة انحرافها حينئذٍ من البصر كما مرّ في الشكل المقدّم،[١]

٢. وإذا انحرفت لزم أن يكون أبعد ليُحاذي البصر منها قدر صالح،

٣. وإذا كان أعظم لزم كونها أقرب من التوسّط بسبب زيادة انحرافها حينئذٍ نحو البصر.

[٢٩٠] وهذه الثلاثة ليست في كتب القوم.

ه: المِرآة الصغيرة لا يُظهر فيها شكل المرئي لصغرها بل لونه وضوئه [ي/٤٨/ب] وربّما لا يُظهر أيضًا لونه أو ضوئه إن كانت مفردة أمّا إذا كثرت وتَلاقت ظهر. [ل/٥١/ء]

و: المِرآة[٢] الملوَّنة لا يؤدّي لون المرئي كما هو، بل متوسّطًا[٣] بين لونه ولون المِرآة.[٤]

[٢٩١] وإذا عُرفت هذه المقدمات فنقول: إذا توسط بين المرئي والقمر غَيْم رَطْب رقيق لا يستره فالذي يتوسّط من الغيْم بين الرائي والقمر لا يرى فيه خيال القمر إذا الشيء إنّما يُرى على الاستقامة نفسُه لا شَبْحَه ولا فيما قُرب من التوسّط لِما مرّ في المقدّمة الثانية.

[٢٩٢] وأمّا الأجزآء التي كانت على بُعد الرؤية حوالي القمر فيُرى فيها ضوء القمر دون الشبح لصغرها[٥] فيُدرك الهالة. فإن كان القمر على سمت الرأس كانت نسبة الحدَقة إلى المرايا واحدة فيُرى الهالة مستديرة، وإن لم يكن فلا لأنّه حينئذٍ يكون الجانب الذي يلي السّمت من السّحاب أقرب [ن/٣٣/ب] منه من الجانب الآخر إلّا إذا كان السحاب ثخينًا فإنّ الخطّ المتصل بالجانب[٦] الأقرب[٧] ينفذ في عُمقه يصير طوله مساويًا لطول الخطّ المتصل بالجانب الآخر

---

[١] «المتقدّمة» في [ل/٥٠/ب]
[٢] «المرآت» في [ل/٥١/ء]
[٣] «يتوسطا» في [ل/٥١/ء]
[٤] «المرآت» في [ل/٥١/ء]
[٥] «أصغرها» في [ل/٥١/ء]
[٦] «الآخر» زائد في [ن/٣٣/ب]
[٧] «أقرب» في [ن/٣٣/ب]

Her ne zaman bulut yeryüzüne yakın olursa, dördüncü mukaddimede geçtiği gibi, o anda görünen şeyler ortalama en uzak mesafeden daha uzak olduğundan, hâle daha büyük olur. Biri diğerinin altında duran iki bulut olur ise iki hâle alt alta meydana gelir ve bilindiği üzere alttaki hâle daha büyük olur."

[293] Denildi ki; yedi hâle görülmüştür. Ben de Mâverâünnehir'de[1] Ay çevresinde gökkuşağı renklerinde küçük bir hâle gördüm. Küçüklüğü, gözden uzak olmasından; renkleri ise farklı renkteki bulutların üst üste birikmesinden dolayı idi.

[294] Güneş hâlesi nâdiren olur. Çünkü Güneş çoğu kez ince bulutları ayrıştırır. Ben Tebriz'de 688/1289 yılının bazı aylarında, öğle vaktinden önce Güneş'in etrafında renkli yay şeklinde bir hâle gördüm. Yine, bu hâleyi kesen ve ondan daha büyük olan, kül rengi bir daire gördüm. Bu dairenin çevresi, Güneş kursu üzerinde ve merkezi de yaklaşık olarak öğlen dairesi üzerindeydi. Tespitlerimizin dışındaki bu olay, Allah Teâlâ'nın yaratışlarındaki ilginç hususları ve bunlardaki hikmetleri anlamamızda kusur ve acziyetimizi ortaya çıkarmıştır. Allah ne yücedir!

[295] Bazen aynı şekilde gezegenlerin altında da hâle görülebilir.

[296] Gökkuşağına gelince; eğer Güneş'in karşısında şeffaf su parçaları bulunursa, bunların arkasında da -mesela bir dağ ya da siyah bir bulut gibi yoğun bir cisim varsa ve Güneş de ufkun yakınındaysa, Güneş'in karşısındaki parçalara bakınca, konumları gözün ışınını Güneş'e yansıtacak şekilde olan parçalarda Güneş ışığı görülebilir. O parçaların konumunun dairenin konumu gibi olması gerekir, yoksa o parçalarla gören arasındaki uzaklıklar eşit olmadığı gibi, onlarla Güneş arasındaki uzaklıklar da eşit olmazdı. Ayrıca ışın ve yansıma açıları farklı olurdu. Eğer Güneş bir dairenin merkezi olsaydı, bu daireden meydana gelen miktar bu parçacıklara uğrayan yerin üstünde olur ve bu durum hislerle algılanırdı.

---

[1] Orta Asya'da Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasında kalan tarihî bölgenin adıdır. Besim Atalay, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, c. III, Ankara 2006, s. 149-150.

ومتى كان السحاب أقرب من الأرض كانت الهالة أعظم لوجوب كون المرايا حينئذٍ أبعد من التوسط كما مرّ في المقدّمة الرّابعة، وإذا وُجدت[١] سحابتان إحداهما تحت الأخرى حصلت هالة تحت هالة والتحتانيّة أعظم لِما عرف.

[٢٩٣] وقيل إنّه[٢] رُأي [س/٦٨/ب] سبع هالات وقد رأيت في ماورآءالنهر هالة صغيرة[٣] حول القمر على ألوان قوس قُزح فصغرها لبُعدها عن البصر وألوانها لتراكم السحب المختلفة الألوان.

[٢٩٤] وهالة الشمس نادرةٌ لأنّ الشمس في الأكثر تحلّل السحب الرقيقة. وقد رأيت [ل/٥١/ب] في تَبريز شهور سنة ثمان وثمانين وستمئة قبل[٤] نصف النّهار هالة قوسيّة الألوان حول الشمس ودائرة أخرى أعظم منها بلون المُزن قاطعة إيّاها محيطها على جرم الشمس ومركزها على دائرة نصف النّهار تقريبًا وذلك خارج عن ضوابطنا فهو من عجائب صنع الله تعالى وحكمته[٥] إظهار القصور أفهامنا وعجزنا سبحان الله العظيم.

[٢٩٥] وقد يرى[٦] الهالة تحت الكواكب أيضًا.

[٢٩٦] وأمّا قوس قُزَح فإذا وُجدت في خلاف جهة الشمس أجزآء مائيّة شفّافة وكان ورائها[٧] جسم كثيف كجبل أو سحاب مظلم[٨] وكانت الشمس بقُرب الأفق فإذا نُظر إلى الأجزاء المقابلة لها رؤي ضوء الشمس في الأجزآء التي يكون وضعها بحيث ينعكس شعاع البصر عنها إلى الشمس ولزم أن يكون وضع تلك الأجزآء وضع دائرة وإلّا لَما تساوت الأبعاد[٩] التي بينها وبين الرأي وكذا التي بينها وبين الشمس واختلفت[١٠] الزوايا الشُعَاع والانعكاس[١١] فلذلك لو جُعلت الشمس[١٢] مركز دائرة كان القدر الذي يقع من تلك الدائرة فوق الأرض تمرّ على تلك الأجزآء وذلك مدرك[١٣] حسًّا.

---

[١] «وجد» في [ن/٣٣/ب]،[ل/٥١/ء]

[٢] «لمّا» زائد في [ل/٥١/ء]

[٣] «صغير» في [ل/٥١/ء]

[٤] «الزوال» زائد في [ن/٣٣/ب]

[٥] «اظهار القصور افهامنا...(إلى آخره) ويكمّل قسطها منها» ناقص في [ي/٤٨/ب]

[٦] «نرى» في [ل/٥١/ء]

[٧] «ورائ» في [ل/٥١/ب]

[٨] «معظم» في [ن/٣٣/ب]

[٩] «الإنعكاس» في [ن/٣٣/ب]

[١٠] «اختلف» في [ل/٥١/ب]؛ «اختلفة» في [س/٦٨/ب]

[١١] «الإنفكاس» في [ل/٥١/ب]

[١٢] «الشمس» ناقص في [ن/٣٣/ب]

[١٣] «يدرك» في [ل/٥١/ب]

[297] Hâlelerin renkli olmasının sebebi şudur: Işık siyahla karışırsa ve siyahlık baskın gelirse; kestane kızılı, üzüm rengi, kırmızılık, ayrıca siyahlığın az veya çokluğuna göre bunlara yakın renkler ortaya çıkar. Eğer ışık baskın gelirse sarılık veya sarıya yakın olan bir renk meydana gelir. Eğer sarılığa parlak siyahlık karışırsa yeşillik ortaya çıkar ve yeşilliğe siyahlık eklenirse koyu kahverengi bir renk meydana gelir. Buna beyazlık katılırsa ortaya "pas" rengi çıkar. Siyahlıkla hafif kırmızılık, kahverengiye katılırsa gece mavisi olur. Kırmızı, gece mavisine katılırsa erguvan çiçeği rengi (pembe, mor, eflatun arası ebruli bir renk) ortaya çıkar. Bunların hepsi ışında görünmektedir.

[298] Güneş'in kursu son derece ışıklı olduğundan, onun civarındaki gökyüzü parçası aşırı aydınlık olduğu gibi bu parçanın yanındaki parçalar da aydınlıktır. Göz ışınları kendilerinden Güneş'in kursuna yansıyan bulut parçalarındaki sarılık duyularla algılanabilir çünkü burada ışık baskın ve bulut karanlıktır. Göz ışınları kendilerinden (göğün) ilk parçasına yansıyan bulut parçalarındaysa, karanlık ve aydınlık ölçüsünde kırmızılık veya kırmızıya yakın bir renk görünür. Göz ışınları kendilerinden (göğün) ikinci parçasına yansıyan bulut parçalarında yeşillik veya yeşile yakın bir renk görülür. Bundan dolayı sarılık, ortasında ve geriye kalan etraflarda olur. Ancak (göğün) iki parçası veya ikisinden biri bulut ya da tozdan dolayı Güneş'in tek bir tarafında bulunursa sarı olmaz. Güneş'in yakınında yoğun ve parlak bir sis bulunursa -tıpkı Ay gibi- kendisi de ışığı ya Güneş'ten alır ya da almaz. Işığı almazsa Güneş'in şeklini ayna gibi iletir veya yapışık buhar gibi yukarı yükselir ve havadaki nemli cisimlerin doğasında olduğu üzere dairesel şekil alır. Bu yükselişinde de ateş küresine ulaşır ve orada tutuşur. İşte bu durumda o, Güneş şeklinde görünerek "Güneşçik" diye adlandırılır. Hatta o, bazen maddesinin yoğunluğundan dolayı günlerce kalabilir ya da bozuk bir şekilde feleğe yönlendirilir.

[299] Bazen Güneş'in iki tarafında doğrusal, renkleri kavisli siluetler belirir. Bu siluetler ya büyük dairelerden küçük bir parça ya da eğriyi düz görecek şekilde bakanın konumuyla ilgili olabilir. Bunlara "gök taşı" denir. Bu da nâdiren öğle vaktinde görünür. Bunun sebebi ise çoğu zaman Güneş'in o vakitte ince bulutları çözmesindendir. Bunlar Allah'ın ilginç sanatlarından ve kudretinin eserlerindendir. Hep bunları anla ki basîretin, görüşün artsın.

[٢٩٧] وأمّا سبب ألوانها فهو أنّ الضوء إذا خالط السَواد فإن غلبَ السواد ظهرت العُوديّة أو عنابيّة أو الحُمرة أو ما يقرب منها بحسب شدة الغلبة ونقصانها وإن غلبَ الضوء حصلت الصفرة أو ما يقرب منها وإن خالط الصفرة سوادٌ مُشرق حصلت الخضرة وإن انضمّ السواد إلى الخضرة حصلت [ل/٥٢/ء] الكراثيّة الشديدة وإن انضمّ البياض إليها حصلت الزنجاريّة وإن انضمّ السواد وقليل الحُمرة إلى الكراثيّة حصلتْ النيليّة وإن انضمّ الحمرة إلى النيليّة حصلت الأرجوانيّة وكُلّ ذلك مشاهد في الشُعَل وغيرها.

[٢٩٨] ولمّا كان جرم الشمس في غاية الضوء والقطعة المجاورة لها من السمآء أيضًا شديدة الضوء والقطعة المجاورة لهذه القطعة أيضًا ذات ضوءٍ فأجزآء السحاب التي ينعكس منها شعاع البصر [ن/٣٤/ء] إلى جرم الشمس يُدرك فيها الصفرة بسبب ضوئها الغالب وظلمة السحاب والّتى ينعكس منها إلى القطعة الأولى ظَهرت فيها الحُمرة أو ما يَقربُ من الحُمرة بحسب الظلّمة والضوء والّتى ينعكس منها إلى القطعة[١] الثانية يُدرك فيها الخضرة أو ما يقرب[٢] منها فلذلك يكون الصفرة في الوسط والباقية[٣] حواليها إلّا أن يكون القطعتان أو إحداهما من جانب واحد من الشمس بسبب سحاب أو غبار وإذا حصل بقُرب الشمس غيْم كثيف صقيل يقبَل في ذاته ضوء الشمس كالقمَر أو لا يقبَل لكن يؤدّي شكل الشمس كالمرآة أو يتصاعد بخارٌ لزجٌ ويتشكّل بالِاستدارة على ما هو طبيعة الأجسام الرطبة في الهوآء وبَلغ في صعوده كرة النار واشتعل بها يُرى على هيئة الشمس يسمّى شُمَيْسَة وربّما بقي أيّامًا لكثافة المادّة وربّما يتحرّك تشيعًا للفلك

[٢٩٩] وقد يظهر على جنبتي الشمس خيالات قوسه الألوان مستقيمة أمّا لأنّها قطعٌ صِغَارٌ من دوائر كِبار أو لأنّ مقام الناظر بحيث يُرى المنحدب مستقيمًا سُميت النَيازِك وهي قلّ ما توجد عند [ل/٥٢/ب] نصف النهار لتحليل الشمس السحب الرقيقة ذلك الوقت في الأكثر. هذه من عجائب صنع الله تعالى وأثار قدرته فافهمها واستَبصر بها.

---

[١] «الأولى ظهرت فيها الحمرة أو ما تَقربُ من الحمرة بحسب الظلمة والضوء والتى ينعكس منها إلى القطعة» ناقص في [ل/٥٢/ء]

[٢] «قرب» في [س/٦٨/ب]

[٣] «الباقى» في [ن/٣٤/ء]

[300] Bütün bu anlattıklarımız buhar, duman ya da her ikisinin yerden yükselmesi ile ilgiliydi. Bunlar yeryüzünde sert bir yerlerde tutulmuşlarsa bunların nitelik ve nicelik değişkenliğine göre karışmaları suretiyle madenler meydana gelir. Madenler, bileşim bakımından ya güçlü ya da zayıftır. Bunlar:

1. Bunların bır kısmı çekiçle dövülebilenlerdir. Bunlar da yedi cisimdir veya bunlardan olmayanlardır. Bunlar ya civa gibi yumuşaktır ya da yakut gibi serttir.

2. Bunların bir kısmı ise nemle çözülenlerdendir ki bunlar tuzlular olarak adlandırılır; sülfür ve nişadır[1] gibi ya da bunlardan başkadır. Tuzlular grubundan olmayanlar ise zırnık (arsenik)[2] ve kükürt gibi yağımsılardır.

[301] Cıva; son derece ince toprağımsı, çok yoğun yağ karışımı bir sudan meydana gelmiştir ki o, ince bir toprağa serpilen su damlaları gibi üzerini kapatır. Zira toprağımsı bir zar, tümünü kuşatmıştır.

[302] Kükürt ise, buharımsılarla karışmış dumanımsı maddeden meydana gelir. Bu maddede, sıcaklığın mayalaması nedeniyle toprağımsı buharımsıyla ve buharımsı, toprağımsıyla mayalanmıştır. Böylece o, yağımsı olmuş ve soğukla kıvamını bulmuştur. Kükürtle cıva karışırsa eğer ikisi de saf ise cıva kükürtle tam olarak pişer, kükürt beyaz hâle gelir ve gümüş ortaya çıkar. Kükürt eğer kırmızı hâlde ise ve içerisinde yakıcı olmamakla birlikte çok güçlü boya içeriyorsa altın oluşur. Buna kıvam veren soğuk temas ederse çinko ortaya çıkar. Eğer kükürt erir ve onda da yakıcı bir kuvvet olursa; cıva ile iyi karıştığında bakır, karışmadığında kalay ortaya çıkar. Kükürt ve cıva her ikisi de iyi kalitede değil ise cıva toprağımsı olacak şekilde incelir. Kükürt yakıcı olur ve bu bileşim de güçlü olursa demir ortaya çıkar. Eğer bu terkip güçlü olmaz ise kurşun ortaya çıkar. Onlar buna dayanarak, civanın kükürtle kıvama gelmesini, bu bünye ve cisimlerin benzerliğine delil getirdiler.

[303] Çekiçle dövülmeyenlerin bazısı sulu maddelerden meydana gelir; kristal gibi. Bazısı da kükürtlü maddelerden meydana gelir; yakut gibi.

---

[1] Amonyak tuzu olarak bilinen amonyum klorür bileşiğidir.

[2] Sarı renkli tabiî arsenik sülfür minerali.

[٣٠٠] هذا كلّه إذا كان البخار أو الدخان أو مجموعهما مرتفعًا عن الأرض أمّا إذا كان محتبسًا فيها فإن كان في مواضع صلبة حصلت المعادن باختلاطهما بحسب اختلافهما كما وكيفا وهي إمّا قويّة التركيب أو ضعيفة.

والأوّل؛ إمّا مُنطَرق وهو الأجسام السبعة أو لا. أمّا ليّنًا كالزِيْبق أو صَلابَةً كالياقوت.

والثاني؛ إمّا أن ينحلّ بالرطوبات وهي الملحيّات كالزاج والنوشادر أو لا، وهو الدُهنيّات كالزرنيخ والكبريت.

[٣٠١] والزَيبق يحدثُ من مآء خالطة أرضيّة لطيفة جدًا دُهنيّة مخالطة شديدة حتى لا يوجد سطح منه إلّا ويغشاه[١] منه شيء كقطرات المآء المرشوشة على تراب لطيف فإنّه يغشي كُلّ واحد غشاءٌ ترابيّ.

[٣٠٢] والكبريت يحصل من مادّة دخانيّة اختلطت[٢] بالبخاريّة وتَخَمّرتْ أرضيّة بالبخاريّة[٣] والبخاريّة بالأرضيّة تخمرًا شديدًا بتخمير الحرارة حتى صارت[٤] دُهنيّة ثم انعقدت بالبرد وإذا امتزَج الزيبق بالكبريت فإن كانا صافيين وانطبخ الزيبق بالكبريت انطباخًا تامّا وكان الكبريت أبيض تولّدت الفضّة وإن كان أحمر وفيه قوّة صَباغة غير محرقة تولّدت[٥] الذهب وإن ضربه[٦] برد عاقد تولد الخَارَصيني وإن كان الكبريت رَدِيًّا[٧] وفيه قوّة محرقة فإن كان جَيّد المخالطة مع الزيبق تولّد النُحاس وإلّا فالرصاص [ل//٥٣ء] وإن كانا رَدَيّين وكان الزيبق مخلخلًا أرضيًّا[٨] والكبريت مُحرقًا تولد الحديد إن كان التركيبُ[٩] قويًّا وإلّا فالأُسرُب. واستدلّوا على ذلك بانعقاد الزيبق بالكبريت [ن/٣٤/ب] صنعَة على مشابهة هذه الأجساد والأجسامِ.

[٣٠٣] وغير المنطرقة قد يحدث بعضها من المادة المائيّة كالبلّور ومنها مع الكبرتيّة كالياقوت.

---

[١] «يغشيا» في [ل/٥٢/ب]

[٢] «اختلط» في [ن/٣٤/ء]

[٣] «وتَخَمّرتْ ارضيّة بالبخارية» ناقص في [ل/٥٢/ب]،[س/٦٨/ب]

[٤] «صار» في [ل/٥٢/ب]

[٥] «تولّدت» في [ل/٥٢/ب]

[٦] «ضرب» في [ن/٣٤/ء]

[٧] «دريّا» في [ل/٥٢/ب]

[٨] « أيضًا» في [ن/٣٤/ء]،[ل/٥٢/ب]

[٩] «الكبريت» في [ل/٥٢/ب]

[304] Su gevşek yerlerde olduğunda, buharlar çoğalıp yer kabuğunu patlatacak ve buharların her bir parçası diğerinin peşinden gitmeyi gerektirecek kadar güçlüyse akıcı pınarlar meydana gelir. Eğer buharların her bir parçası diğerinin peşinden gitmeyi gerektirmezse durgun kaynak suları meydana gelir. Bununla birlikte patlama olmazsa kuyu suları oluşur. Kendisine, onu uzatıp akıtacak bir şey katılırsa kanal suyu hâline gelir, değilse sızıntı olur. İçinde hacmi çok madde barındıran sıcak, dumanlı buhar çoğaldığında ve dışarı çıkmaya çalıştığında, eğer menfez olmadığı için dışarı çıkamazsa yeryüzünü hareketlendirir ve hatta bazen gücünden dolayı onu parçalara ayırır. Bazen bir ateş çıkıp korkunç sesler oluşturabilir. Bazen de büyük su kanallarının akışından dolayı yerin altında meydana gelen büyük mağaralar, yeryüzünün büyük bir parçasının çökmesine sebep olabilir. Bunun sonucunda da yer kabuğu hareket eder. Bazen bu durum, dağın zirvelerinin düşmesinden kaynaklanır.

[305] Allah'ın rahmetini ve kullarına olan inâyetini seyreyle ki; Allah yeryüzünü yoğun/katı bir şekilde yaratmıştır, yerin üzerinde ışıklar durabilsin ve ondan yansısın diye. Böylece yeryüzü ve havanın ona yakın olan kısmı ısınsın. Yine bu sayede madenler, hayvanlar ve bitkilerin olgunlukları tamamlansın. Ayrıca yeryüzünün katı olması, sıcaklıktan dolayı sulak yerlerden buharların yükselmesini ve soğukların, yansımanın kesildiği yerin ötesine yani aşırı soğuk/zemherîr olarak adlandırılan bölgeye çekilmesini sağlar. Böylece soğuk nemin artmasından ve sıcaklığın azalmasından/kesilmesinden dolayı burada hava soğuk olur. Bu nedenle buharlar orada toplanıp yoğunlaşabilir. Bulutlar ve bulutlardan oluşan şeyler bu olay sonucunda ortaya çıkar. Cenâb-ı Allah da şu sözünde bu duruma işaret etmiştir: "Görmez misin ki Allah, bulutları sevk eder. Sonra, onları kaynaştırıp üst üste yığar. Nihayet yağmurun, onların arasından yağdığını görürsün…"[1]

[306] Allah'ın sanatının inceliklerinden ve hikmetinin kemâlinden biri de -daha önce söylediğimiz gibi- onun, havamsı bir maddeden oluştuğu bilinen tatlı suları, daha ince, latîf ve hafif, toprağımsı maddeden; tuzlu ve acı suları ise daha kalın, daha yoğun ve daha ağır yaratmasıdır. Bu nedenle tuzlu ve acı sulardan, denizden, acılık ve tuzluluk olmaksızın tatlı sular buharla yükselir. Yüce Allah, "İçtiğiniz suyu düşündünüz mü? Onu buluttan siz mi indirdiniz yoksa indiren Biz miyiz? Dileseydik onu acı bir su yapardık. O hâlde şükretseydiniz ya!"[2] âyetinde bu duruma işaret etmiştir.

---

[1] Nûr 24/43.

[2] Vâkıa 56/68-70.

[٣٠٤] وإن كان [س/٦٩/ء] في مواضع رِخْوَة فإذا كثرت الأبخرة فإن كانت قويّة على تفجير الأرض وكانت بحيث تستتبع كُلّ جزء منها آخر حدثت العيون السيّالة وإن لم يكن الاستتباع حدثت العيون الراكِدة وإن لم يكن مع ذلك مفجّرة فهو مياه الآبار فإن أضيف إليه ما يمدّه ليُسيله فهو مآء القناة وإلّا فهو النزّ وإذا كثرت[١] بخار دخانيّ حارّ كثير المادّة فإذا حاول الخروج ولم يتمكّن لعدم المسامّ يحرّك[٢] الأرض وقد يشقّ الأرض لقوّته وربّما انفصل نار وحدثت أصوات هائلة وقد ينهدم من الأغوار التي في باطن الأرض بسبب سيل مياه عظيمة قطعة عظيمة من الأرض ويتحرّك الأرض وقد يكون لسقوط قُلَل الجبال.

[٣٠٥] فانظر إلى رحمة الله تعالى وعنايته بالعباد أنّه خلق الأرض كثيفًا ليستقرّ الأضواء عليها وينعطف منها ليصير وجه الأرض والهوآء القَريب منه حارًّا ويُكمّل أحوال المعدن والنبات والحيوان ويرتفع الأبخرة من المواضع الرطبة بسبب الحرارة وينزعج البرودات إلى ما ورآء مقطع انعطاف المسمّى بالطبقة الزمهريريّة ويصير هناك باردًا بسبب انقطاع الحرارة [ل/٥٣/ب] وكثرة الرطوبة البرودة ويتكاثف الأبخرة لذلك ويجتمع هناك ويتولد السُحْب وما ينشأ منها وإلى هذا وقعت الإشارة بقوله تعالى: «اَلَمْ تَرَ أَنّ اللّٰهَ يُزْجِي سَحَابًا ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَامًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِه».[٣]

[٣٠٦] ومن لطائف صنعه وكمال حكمته أنّه خلق المِياه العَذْبَة أدقّ وألطف وأخفّ لِما فُهم أنّها من المادة الهوآئيّة. والمياه الملحة الأجاجة أغلظ وأكثف وأثقل لِمَا قلنا إنّها من المادة الأرضيّة ليرتفع المياه العذبة بالبُخار من البحار والمياه الأجاجة والملحة دون الملحة والأجاجة ولهذا[٤] أشار بقوله تعالى: «اَفَرأَيتُمُ الْمَاءَ الَّذي تَشْرَبُونَ. ءَانْتُمْ انزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ اَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ. لَوْ نَشَآءُ جَعَلْنَاهُ اُجَاجاً فَلَو لا تَشْكُرُونَ».[٥]

---

[١] «كثر» في [ن/٣٤/ء]،[ل/٥٣/ء]

[٢] «يتحرّك» في [ل/٥٣/ء]

[٣] سُورَةُ النُّورِ ٢٤/ ٤٣.

[٤] «إلى هذا» في [ن/٣٤/ء]،[ل/٥٣/ب]

[٥] سُورَةُ الْوَاقِعَةِ ٥٦ / ٦٨-٧٠.

[307] Sonra Allah, buhar bulutlarını, cisimleri ve kendilerinde suyun akması mümkün olmayan mağaralardaki buharı alıp başka yerlere, başka diyarlara götürsün diye sebepleriyle birlikte rüzgârları yaratmıştır. Böylece (düzlük) karada ve dağlarda yağmur ve kar meydana gelir; bunlar sayesinde de akarsu olan nehirler ve hem durgun hem akışkan olan kaynak suları ortaya çıkar. Bu durum, buhardan uzak olan bölgelere ve (içinde) tatlı su arkları olan mağaralara suyun ulaşmasını sağlar. Sonuç olarak, hayvanlar ve bitkiler olgunluklarını bu sayede tamamlarlar. Yüce Allah, "Rüzgârları gönderip bulutları harekete geçiren Allah'tır. Böylece onu ölü bir bölgeye sevk eder, ölümünden sonra yeryüzüne onunla hayat veririz. İşte öldükten sonra dirilme de böyle olacaktır."[1] âyetinde buna işaret etmiştir. Daha sonra bu sular nehirler, kaynaklar ve buharlaşma yoluyla ilk mevzilerine ya da başka yerlere döner. Bu sular daima (aynı şekilde) ilk yerlerine dönerler.

[308] Bu şöyle olmaktadır: Örneğin bulutlar, suları, Taberistan Denizi'nden[2] Türk topraklarına götürerek oraları sular, böylece oralar da sudan payını mükemmelen alır. Sonra suların bir kısmı Ceyhun'a, bir kısmı da Taberistan Denizi'ne döner. Böylece Türk topraklarıyla deniz arasında var olan hayvan ve bitkilere yarar sağlar. Sonra oradan Rusya ve Slav diyarına taşınır, İdil/Volga Nehri'yle aynı yere veya başka bir yere döner. Böylece geçtiği yerlere yarar sağlar. Oradan da Rum dağlarına,[3] sonra Kura ve Aras Nehri'ne veya döneceği yere döner. Bu durum, her zaman dönen değirmenler gibi devam eder. Aynı şey farklı yerler ve diğer denizler için de geçerlidir.

[309] Varlıkları ve mizaçları yaratan, özellikleri ve faydaları eşsizce yaratan, mürebbilerin mürebbisi, tüm sebeplerin müsebbibi, şânı yüce, hükümranlığı büyük olan Yaratıcı'yı tesbih ederim.

---

[1] Fâtır 35/9.

[2] Hazar Denizi.

[3] Eskiden Müslümanların Anadolu topraklarını tanımlamak için kullandıkları tâbir Rum Diyarı'dır. Muhtemelen müellif Kura ve Aras Nehri'nin geçtiği yerlerdeki dağların hepsini bu isimle ifade etmiştir.

[٣٠٧] ثم خلق الرياح بأسبابها ليسوق السُّحْبَ من البخار والأجسامِ والأغوار التي لا يمكن سيلان المياه منها إلى مواضع أخرى إلى البلاد ويُوجد الأمطار والثلوج في البَرَارَي والجبال ويحصل منها الأنهار الجاريّة والعيون الرَاكِدة والسيالة ويستوفي المواضع التي بَعُدَت عن البخار والأغوار خطّها من المياه العذبة ويكمّل أحوال النباتات[١] والحيوانات وإليه أشار بقوله[٢] تعالى: «وَاللّٰهُ الَّـذِي اَرْسَلَ الرِّيَاحَ فَتُثِيرُ سَحَاباً فَسُقْنَاهُ اِلٰى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَاَحْيَيْنَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذٰلِكَ النُّشُورُ».[٣] ثم تعود تلك المياه إلى مواضعها الأولى إمّا[٤] بالأنهار والعيون وإمّا بالبخار أو إلى مواضع أخرى تعود مياهها بتلك الوجوه إلى مواضعها الأولى وإلى مواضع أخرى تعود مياهها إلى [ل/٥٤/ء] مواضعها الأولى وعلى هذا دائمًا.

[٣٠٨] وذلك فإنّ السحب يحَمِلُ المياه مثلًا من بَحْر طبرستان إلى بلاد التُرْك. ويسقيهم ويكمّل قسطُها منها [ي/٤٩/ء] ثم يعود [ن/٣٥/ء] المياه بالجيحون وغيره إلى بحر طبرستان ويفيد في المسير لِما بين التُرْك والبحر من النبات والحيوان أو إلى مواضع تعود منها إليه أيضًا تحمل إلى الرّوسِ والصَقْلاب ثم تعود بالإتل وغيره إليه أو إلى مواضع تعود وإليه ويفيد في المسير لِما بينهما ومنه إلى جبال الرّوم ثم تعود بالكرّ والأرَس إليه أو إلى ما تعود إليه وتمنح في المسير إليه[٥] وهكذا دائمًا مثل الدواليب[٦] الدائرة[٧] وكذا بالنسبة إلى[٨] بحار أخرى وأمكنة أخرى.

[٣٠٩] سبحان خالق الخلائق والطبائع ومُبدِع الخواصّ والمنافع ربّ الأرباب ومسبب الأسباب تعالى شأنه وعَظمُ سلطانه.[٩]

---

[١] «النبات» في [س/٦٩/ء]

[٢] «قوله» في [س/٦٩/ء]

[٣] سُورَةُ فَاطِرٍ ٣٥/ ٩.

[٤] «إمّا» ناقص في [ل/٥٤/ء]

[٥] «إليه» ناقص في [ل/٥٤/ء]

[٦] «الدوالب» في [ن/٣٥/ء]

[٧] «الدائر» في [ن/٣٥/ء]

[٨] «إلى» زائد في [ن/٣٥/ء]

[٩] « ومسبب الأسباب تعالى شأنه وعَظمُ سلطانه...(إلى غيره) والأولياء والمرسلين والحمد الله ربّ العالمين» ناقص في [ي/٤٩/ء]

ÜÇÜNCÜ MAKSAT: YERYÜZÜ VE ONUN ÜZERİNDEKİLER

[310] Burada fasıllar vardır:

BİRİNCİ FASIL: YERYÜZÜ

[311] Yüce Allah, kudretinin ve hikmetinin mükemmelliği ile yeryüzünü, süflî/aşağı âlem için tıpkı binaların temeli mesabesinde yaratmış ve onu bu âlemin ilkesi kılmıştır. Zira yakında öğreneceğin üzere, bu aşağı âlemde bulunanlar yeryüzünde(ki unsurlardan) meydana gelir ve ulvî/göksel âlemin etkilerini alabilecek yapıdadır. Bu hikmetleri tamamlamak için de ona ağırlık, yoğunluk ve yumuşaklık olmak üzere üç vasıf yüklemiştir. Bunların her birinde de hikmetler ve faydalar vardır.

[312] Ağırlığa gelince; onun yeryüzünün en dibi olan âlemin ortasında karar kılması ve onun parçalarının feleklere oranının benzer olması içindir. Çünkü daha önce astronomi bahsinde açıkladığımız gibi yeryüzü küre şeklindedir. Böylece âlemin parçalarında terkip bakımından bir düzen ve kıvam meydana gelir. Aynı şekilde, eğer yeryüzü hafif olsaydı; hava ve su, toprakla kirlenir ve bunlar saf olduğunda ortaya çıkacak olan faydalar yok olurdu.

[313] Yoğunluğa gelince; o, cansızlar, bitki ve hayvanlar gibi unsurlardan meydana gelen varlıkların yerin üzerinde karar kılması içindir. Yine bu yoğunluk, gece ve gündüzü, daha önce andığımız faydalarıyla yıldızların görünüp kaybolmasını gerektirir. Öyle ki sıcaklıkla soğukluğun art arda gelmesiyle de yerin içerisinde madenler oluşur. Güneş'in, Ay'ın ve yıldızların ışınları yeryüzünde karar kılar ve yansır. Yine hava boşluğu, sıcaklıkla ılıklığı kendisinde barındırır ve böylece soğuk hava tabakası gerçekleşir. Daha önce ulvî etkiler konusunda geçtiği üzere, bulutlar, yağmurlar ve karlar meydana gelir ve böylece (unsurlardan) doğan varlıkların durumları kemâle erer. Onların gerisinde kalan durumları gizler. Yeryüzü; madenleri, defineleri, can, mal ve hazinelerin yer aldığı meskenlerde bulunan şeyleri korur.

المقصد الثالث: في الأرض وما عليها

[٣١٠] وفيه فصول:

الفصل الأوّل: في الأرض

[٣١١] خلق الله تعالى بكمال قدرته وحكمته الأرض للعالم السفليّ بمنزلة الأُسّ للبنآء وجعلها أصلًا له لأنّ ما عليها يُتولد منها كما ستعلم وقابلًا[١] لتأثيرات العالم العلوي[٢] فلتكميل هذه الحِكَم خَلقها على ثلاثة أوصاف الثقل والكثافة الرخَاوَة وفي كُلّ منها حِكَم وفوائد.

[٣١٢] أمّا الثِقْل فليستقرّ الأرض في وسط[٣] العالم الذي هو السُفل ويكون نسبة أجزائها إلى الفلكيّات متشابهة[٤] [س/٦٩/ب] لكونها كُرِيَّة كما[٥] بيّنا[٦] في الهيئة ويحصل لترتيب[٧] أجزآء العالم نظامٌ وقوامٌ وأيضًا لو كان خفيفًا[٨] لتكدّر المآء والهوآء بالتراب[٩] وزوال[١٠] فوائد صفائهما.

[٣١٣] وأمّا الكثافة [ل/٥٤/ب] فليستقرّ عليها المتولّدات من الجماد والنبات والحيوان ويلزم اللّيل والنهار وظهور الكواكب وخفاؤها مع ما فيها من الفوائد المذكورة فيما سبق و[١١] يتولّد[١٢] المعادن في باطنها بتعاقب الحرّ والبرد ويستقرّ أشِعَّة النيّرين والكواكب عليها وينعطف وتُوجد الحرارة والاِعتدال في الجوّ ويتحقّق الطبقة الزمهريريّة وينشأ السُحب والأمطار والثلوج كما مرّ في الآثار العلويّة ويكمّل أحوال المتولدات ويسترُ ما ورائها فيحفظ المعادن والدفائن وما في المساكن من الأنفس والأموال والخزائن.

---

[١] «قابلة» في [ن/٣٥/ء]

[٢] «المفيدة لحيات المتولّدات» زائد في [ن/٣٥/ء]

[٣] «الكل» زائد في [ن/٣٥/ء]

[٤] «متساوية» في [ن/٣٥/ء]

[٥] «مرّ» زائد في [ن/٣٥/ء]

[٦] «بيّنا» ناقص في [ن/٣٥/ء]

[٧] «ترتيب» في [ل/٥٤/ء]

[٨] «كانت خفيفة» في [ن/٣٥/ء]

[٩] «بالترّاب» ناقص في [س/٦٩/ب]

[١٠] «وزال» في [ن/٣٥/ء]،[ل/٥٤/ء]

[١١] «هو» زائد في [ن/٣٥/ء]

[١٢] «يولد» في [ن/٣٥/ء]

[314] Yumuşaklık/gevşeklik; yağmurların ve nemlerin yeryüzüne karışmasını ve böylece ırmakların, pınarların ve kuyuların oluşmasını sağlar. Yeryüzünde bitkiler ve ağaçlar yetişir. Böylece insanların yerleşim yerleri kurmaları ve tarım yapmaları, hayvanların da kendilerine sığınak ve barınak yapmaları mümkün olur. Yumuşaklık, kuyularla derelerin açılmasına imkân verir. Yumuşaklık sayesinde yeryüzünde yürüyüp ikamet etmek kolaylaşır. Güneş, Ay ve yıldızların ışıkları yeryüzüne nüfuz ederek bitkilerin büyüyüp gelişmesi, ayrıca madenlerin olgunlaşıp güzelleşmesi gibi faydalar sağlar. Yine bu yumuşaklık, yerin içerisine sıkıştığında depremlere neden olacak buharların dışarı çıkmasına kolaylık sağlar. Böylece yumuşaklık sayesinde depremler hafif geçer ve aşırı tahribata yol açacak şiddetlerinden de emniyet sağlanmış olur. Zira depremler, aşırı sert yüzeyleri olduğu için dağlarda ve dağ yataklarında böyle ağır tahribat yapar.

[315] Allah, toprağı temiz olarak yaratmıştır. Çünkü necâset ufûnetle (çürüme- küflenme) olur; ufûnet ise sıcaklık ve çürütücü şeylerle karışmış olan rutubetle oluşur. Toprak doğal olarak soğuk ve kurudur. Onda küflenme yoktur. Bundaki hikmet de suların, yiyeceklerin, organların ve kıyafetlerin toprakla temas ânında kirlenmemesi, topraktan meydana gelen mizaçların nefret uyandırmaması içindir. Yüce Allah'ın heybeti ne yüce ve nimeti ne geniştir!

[316] Yeryüzü iki katmandan oluşur. Birinci katman dağların, madenlerin ve çoğu hayvan ve bitkilerin oluştuğu karışık katmandır. İkinci katman ise merkezi kuşatan saf (yani karışık olmayan) toprak katmanıdır. Bizim bilmediğimiz diğer katmanlar da olabilir. Yüce Allah'ın, "Yedi kat göğü ve yerden de onların benzerlerini yaratan Allah'tır."[1] sözünden dolayı, bu katmanların yedi olduğu söylenmiştir. Astronomi bölümünde de değindiğimiz gibi, bundan maksadın yedi iklim olduğu düşünülebilir. Âyetteki "min/من" harfi de teb'îz/bir kısma işaret içindir. Doğrusunu en iyi Allah bilir.

İKİNCİ FASIL: YERYÜZÜNDE BULUNANLAR

[317] Bunlar cansızlar, bitkiler ve hayvanlardan ibarettir. Çünkü bir cisimde büyüme ve his varsa o hayvandır, onda sadece büyüme varsa bitkidir. Bunlar yoksa o zaman cansızdır. Sonuç olarak yeryüzünde bulunanlar üç kısımdır.

---

[1] Talâk 65/12.

[٣١٤] وأمّا الرخاوة فليتخلّل فيها الأمطار والرطوبات ويحصُل العيون والآبار والأنهار ينبت النباتات والأشجار ويتمكّن الناس من العمارات والزراعات والحيوانات من الحجور والمساكن ويُمكّن حُفر الآبآر والأنهار ويُسهل عليها المشيء والقرار ويَنفذ أَشِعَّة النيّرين والكواكب فيها فيفيد قوّة النشوء والنمآء للنباتات والكمال والبَهَاء للمعدنيات ويُسَهِّل خروج الأبخرة الصاعدة من باطن الأرض الموجبة للزلازل عند الاحْتِبَاس فيُسَهِّل الزلازل ويَحصل الأمن من شدّتها المفضِية إلى الخراب كما يكون في الجبال ونواحيها لصلابتها.

[٣١٥] وخلق التّراب طاهرًا[١] لأنّ النجاسة إنّما تعرض بالعُفُونَة وهي إنّما يحصل بالرطوبة المختلطة بالمُعفّنات والحرارة. والتراب بارد [ن/٣٥/ب] يابس بالطبع فلا[٢] عُفُونَة فيه، وحكمتُه أن لا يتنجّس شيء من المياه والمطعومات[٣] والأعضآء والثياب بملاقاته ولا يُتنفّر الطباع منه جلّ جلاله وعمّ نواله.

[٣١٦] ثم الأرض طبقتان[٤] الطبقة المختلطة[٥] التي يتولد[٦] فيها الجبال [ل/٥٥/ء] والمعادن وكثير من النباتات والحيوانات ثم طبقة الأرض الصِرفة المحيطة بالمركز. وجاز أن يكون طبقات آخر لا نعرفها. وقيل هي سبعٌ لقوله تعالى: «وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ».[٧] وقد بيّنّا في الهيئة أنّ المراد الأقاليم السبعة و«مِن» للتبعيض. والله أعلم.

الفصل الثاني: فيما على الأرض

[٣١٧] وهو مُنحصِر في الجماد والنبات والحيوان لأنّ الجسم إن كان له النموّ والحسّ وهو الحيوان وإلّا فإن كان له النموّ فهو[٨] النبات وإلّا فهو الجماد فهو ثلاثة أقسام.

---

[١] «ظاهرا» في [ل/٥٤/ب]
[٢] «فلا» نقص في [ل/٥٤/ب]
[٣] «المعطوفات» في [ل/٥٤/ب]
[٤] «طبقاتان» في [ن/٣٥/ب]
[٥] «المختلط» في [ن/٣٥/ب]
[٦] «تولد» في [ن/٣٥/ب]
[٧] سُورَةُ الطَّلَاقِ ٦٥/١٢.
[٨] «هو» ناقص في [ل/٥٥/ء]

BİRİNCİ KISIM: CANSIZLAR

[318] Cansızların; denizler, dağlar, mağaralar, madenler ve yedi iklim gibi türleri vardır.

[319] Burada da konular bulunmaktadır.

BİRİNCİ KONU: DAĞLAR

[320] Yüce Allah, kâmil hikmet ve kudretiyle Güneş'in ışınını, unsurlardan olma cisimleri ısıtma ve kurutmayla etkileyecek his ve özellikte yaratmıştır. Güneş'in ışını altın, gümüş, la'l taşı, yakut ve diğerleri gibi madenlerin tabiatlarını ve özelliklerini değiştirir.

[321] Bitkilerde de durum aynıdır. Eğer Güneş'in şiddetli sıcaklığı yumuşak çamura yıllarca etki ederse, tıpkı ateşin, şerbet bardağına yaptığı gibi toprağı taşa dönüştürür. Eğer toprak, sel gibi güçlü akan sulara yahut da sert esen rüzgârlara mâruz kalırsa iki kenarı/tarafı oyulur. Bunun nedeni, parçaların birbirine bağlanması söz konusu olmadığı için taşa dönüşecek bütünlüğün bulunmamasıdır. Seller ve rüzgârlar, iki tarafta büyük oyuklar meydana getirinceye kadar bu devam eder. Bunun sonucunda da kalan kısım kocaman bir kaya olur. İşte bunlar dağdır.

[322] Dağlarda da açıkça çok büyük faydalar vardır:

[323] Bunlardan biri, kömür çıkarılan madenlerin bulunduğu yerlerde olduğu gibi, dağın yakasında onun Güneş'e bakan yönüne Güneş ışını yansır ve böylece o bölgelerde yeryüzüne yansıyan ve oradan da tekrar geriye dönen ışınların toplanması nedeniyle hararet meydana gelir. Diğer taraf ve ona yakın olan bölgeler ise dağın gölgesi ve Güneş ışınının çoğu zamanlar oraya uğramamasından dolayı ekseriyetle soğuk olur. Sıcak olan taraf, yararlı bitkiler ve buralara has hayvanlar gibi sıcak bölgelerde görülen yararlar sağlarken; soğuk olan taraf da soğuk bölgelerde görülen yararları sağlar. Dağ boyunca soğuk ve sıcağın art arda gelmesi, dağın iç kısmında madenlerin oluşmasına sebep olur ve yere yansıyan ışın, hava boşluğunda yayıldığı için, burada güçsüz olduğundan dağın üzerinde soğukluk meydana gelir. Bu da dağların, yeryüzünün merkezinden uzak olması, topraksı buharların az olması, topraksı küflerden arınmış olan yüksek rüzgârların sertçe esmesi nedeniyledir. Dağ üzerinde buhar ve rüzgâr soğuk olursa, ona bitişik olan hava ve yüksek buharlar burada yoğun ve aşağıya eğimli olur ve yağmur bulutları toplanır. Bu nedenle bulutların, daha çok dağların tepesinde toplandığı görülür.

القسم الأوّل: في الجماد

[٣١٨] وهو أنواع مثل الجبال والبحار والأغوار والمعادنيّات والأقالم السبعة.

[٣١٩] ففيه أبحاث:

البحث الأوّل: في الجبال

[٣٢٠] خلق الله تعالى بكمال قدرته وحكمته شعاع الشمس مؤثرًا في الأجسامِ العنصريّة بالتسخين والتجفيف حِسًّا وخاصيّة فيتغيّر[١] طباعها وأوصافها كما في المعدنيّات من الذهب والفضة واللعْل والياقوت وغيرها.

[٣٢١] والنباتات فإذا صَادف حرّها[٢] الشديد طينًا لَزِجًا على مرور السّنين عَقَدَهُ حجرًا كما في النّار مع كُوز الفقّاع فإذا وُجدت مياه قويّة[٣] الجرى كالسُّيول أو رياح عظيمة الهبوب انحفر جانباه لعدم الانعقاد[٤] حجرًا لاِنتفاء اللُزُوجة وعلى هذا يفعل السّيُول والرّياح إلى أن يَغُور جانباه غورًا عظيمًا ويبقى المنعقد حجرًا شاهقًا وهو الجبل.

[٣٢٢] وفي الجبال فوائد عظيمة ظاهرة.

[٣٢٣] منها أنّ الجانب الذي يُقابل الشمس ينعطف منه شعاع الشمس ويصير تلك النواحيّ حارّة لاِجتماع الشعاع المنعطف من الأرض مع المنعطف منه كما في الحراقات، والجانب الآخر وما قَرِب منه باردًا[٥] لظلّ الجبل وانقطاع شعاع الشمس [ل/٥٥/ب] عنه في أكثر الأوقات ويفيد الجانب الحارّ فوائد البلاد الحارّة من النباتات النافعة والحيوانات[٦] المختصّة بها والجانب البارد فوائد المواضع الباردة ويَحصل المعادن في خلال الجبل لتعاقُب الحرّ والبرد ويصيرا على الجبل باردًا لضعف الشعاع المنعطف من الأرض هناك لانتشاره في الجوّ بسبب بُعده عن الأرض ولقلّة الأبخرة الأرضيّة ولهبوب الرّياح العاليّة الصّافيّة عن العفونات الأرضيّة وإذا[٧] بَردا على الجبل يصير الهوآء المجاور له والأبخرة الصّاعدة هناك كثيفة مائلة إلى السُفل فينعقد سحابًا ماطرًا فلهذا يُرَى في الأكثر اجتماع السحب على قُلَل الجبال.

---

[١] «فيغيّر» في [ل/٥٥/ء]

[٢] «الشمس» زائد في [ل/٥٥/ء]؛ «حره» في [س/٦٩/ب]

[٣] «ذات» زائد في [ل/٥٥/ء]

[٤] «انقعاد» في [ل/٥٥/ء]

[٥] «بارد» في [ل/٥٥/ء]

[٦] «الحيوانا» في [ن/٣٥/ب]

[٧] «فإذا» في [ن/٣٥/ب]

[324] Dağların diğer faydalarından biri de yağmur ve karlar için depo olmasıdır ki oradan kaynaklar ve dereler fışkırarak tarlalara gider. Bitkiler, hayvanlar, yerleşim yerleri, tarım faaliyetleri, memleketler ve köyler bu vesîleyle oluşur. Bütün bunlarda çok büyük faydalar vardır. Azîm olan Allah ne yücedir!

[325] Yine dağların faydalarından biri de şudur: Dağlar yüksek olduğu için -zaten bilindiği gibi- dağ havası da soğuk ve dolayısıyla daha temiz ve daha ince olur. Çünkü soğukluk, su ve havayı -kış mevsiminde olduğu gibi- temizler, zira soğukluk, su ve havaya karışmış toprağımsı cüzleri ağırlaştırır ve onları aşağı inecek şekilde ayrıştırır. Bundan dolayıdır ki dağlık bölge sakinlerinin mizacı daha güçlü, ömürleri daha uzun, cesaretleri ve kuvvetleri daha fazla olur.

[326] Yine dağların faydaları arasında kale, sığınma ve düşmanlardan korunma yeri olması bulunmaktadır.

[327] Ayrıca dağların ağırlığı, yeryüzünü bulunduğu konumda sâbit kılar. Bu nedenle Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Dağları da (yeri tutan) kazıklar yapmadık mı?”[1]

[328] Denildi ki; (dağların direk kılınması) bizzat dağlarla ilgilidir ve dağlarda deprem olmaması içindir. Çünkü dağlardaki deprem daha şiddetli olur (ve direk olmazsa) depremleri engelleyecek bir şey de olmaz.

İKİNCİ KONU: DENİZLER

[329] Denizlerin faydaları oldukça çoktur:

[330] Bunlardan biri, Güneş ışınının hararetinin, denizlerin ve çevresinin derin olmasından dolayı denizde daha şiddetli olmasıdır. Böylece denizde ve deniz çevresinde buharlar daha çok yükselir ve bulutlar çoğalır, denizin havası ve suyu ayrışır. Buharların yükselmesi, hava ve suyun ayrışması, bulutları karaya sevk eden güçlü rüzgârlara neden olur. Bulutlar uzak ülkelere ve kuru topraklara ulaşıp orayı sulayana kadar çoğalır. Böylece nehirler ve kaynaklar, bitkiler ve hayvanlar için yaşam ortaya çıkar. Bunların faydaları açıktır. Güneş ışınlarının buhar parçalarıyla karışan toprak parçalarına etkisiyle bu parçalarda incelik, letafet ve ruhanî (nefse yarayacak) sıcaklık meydana gelir.

---

[1] Nebe’ 78/7.

[٣٢٤] ومنها صيرورة الجبال مخازن للأمطار والثلوج فيتفجّر منها العيون والأنهار إلى الأراضي[١] ويحصل النبات[٢] والحيوانات والعمارات[٣] والزّراعات والبلاد والقرى. وهذه من الفوائد الجليلة سبحان الله العظيم. [ن/٣٦/ء]

[٣٢٥] ومنها أنّ هوآء الجبل لاِرتفاعه يكون أبرد كما عُرف فيكون أصفى وألطف لأنّ البُرودة تُصفي المآء والهوآء كما في الشتآء لأنّها تُثَقّل[٤] الأجزآء الأرضيّة المختلطةَ بهما فيفارقهما متسافلة ولهذا يكون سُكّانه أقوى مزاجًا وأطول أعمارًا وأشدّ قوّة وشجاعة.

[٣٢٦] ومنها أنّه يُتَّخذ في الجبال الحُصون والقلاع والمواضع المأمُونَة[٥] من شرّ الأعدآء.

[٣٢٧] ومنها أنّ ثِقْل الجبال يوجب استقرار الأرض على وضعها ولهذا قال الله تعالى: «وَالْجِبَالَ اَوْتَادًا».[٦]

[٣٢٨] وقيل لئلّا يتزلزل ويُردّ عليه إنّ زلازل الجبال تكون أشدّ فلا تكون مانعة عنها.

البحث الثاني: في البحار

[٣٢٩] فوائد البحار [ل/٥٦/ء] كثيرة.

[٣٣٠] منها[٧] أنّ حرارة شعاع الشمس تكون في البحار أشدّ لكون البحر ونواحيه غائرًا فيشتدّ صُعود الأبخرة ويُكثّر السحب ويتخلخل هواؤه وماؤه ويلزم من صُعود الأبخرة وتخلخل الهوآء والمآء رياح قويّة تُزجي السحب إلى البرّ ويتكثّر السحب إلى أن تبلغ البلاد النابئة وتُسقي الأراضي[٨] اليابسة وتحصل الأنهار والعيون والحياةُ للحيوان والنبات وفوائدها ظاهرة. ويحصل بتأثير شعاع الشمس لأجزآء الأرض المختلطة بالأجزآء البخاريّة رقّة ولطافة وحرارة روحانيّة

---

[١] «الأرض» في [ل/٥٥/ب]

[٢] «النباتات» في [ن/٣٥/ب]،[ل/٥٥/ب]

[٣] «المعمارات» في [ن/٣٥/ب]

[٤] «تنقل» في [ن/٣٥/ب]

[٥] «مؤمونة» في [ن/٣٦/ء]

[٦] سُورَةُ النَّبَأ ٧/٧٨.

[٧] «منها» نقص في [ل/٥٦/ء]

[٨] «الأرضي» في [ل/٥٦/ء]

Bundan dolayı, toğrağın altında ve üzerinde hayvanlar ve bitkiler oluşur. Yine bu durum, tüm bunların Yüce Allah'ın inâyetiyle olduğuna şahitlik eder. Ölümden sonra dirilişe bundan daha güzel, bundan daha yakın bir örnek yoktur. Bu nedenledir ki Allah Teâlâ bu duruma, "Rüzgârları gönderip bulutları harekete geçiren Allah'tır. Böylece onu ölü bir bölgeye sevkeder, ölümünden sonra yeryüzüne onunla hayat veririz. İşte öldükten sonra dirilme de böyle olacaktır."[1] âyetiyle işaret etmiştir.

[331] Denizin diğer önemli faydalarından biri de şudur ki; Allah, denizlerin suyunu Güneş ışınının tesiri ve suyun da bunu kabul edici bir durumda olması nedeniyle acı ve tuzlu olarak yaratmıştır. Çünkü Allah'ın hikmetinde sâbit olduğu gibi sıcaklık, orta kalınlıktaki cisme etki ederse tuzluluk gerçekleşir; kalın cisme etki ederse acılık oluşur. Daima sakin olması, Güneş'in sıcaklığının onda uzun yıllar boyunca etki etmesi ve suyun sert olmasını gerektiren canlıların çokluğundan dolayı denizin suyunda incelik, orta yoğunluk ve yoğunluk vardır. Güneş'in sıcaklığının etkisi sayesinde deniz suyunda acılık ve tuzluluk meydana gelir. Deniz suyundan yükselip memleketlere rüzgârlar aracılığıyla yayılacak yağmur bulutları şeklinde bir araya gelen buharlar, tuzluluk ve acılıktan âzâde değildir; yağmur sularında bu durum zaten hissedilir. Bu durum, veba ve salgınlara yol açacak hava küflenmelerini engeller. Çünkü sıcaklık, yaz mevsiminde yaptığı gibi nemli cisimlere etki ettiğinde onları küflendirir. Eğer hava tuzlu ve acı olursa cisimler küflenmekten kurtulur ve sağlam kalırlar.

[332] Denizlerde ve adalarında; deniz insanı, devâsâ hayvanlar, değişik bitkiler, bunun yanı sıra inci, mercan, amber gibi değerli taşlar ve kâfur, sandal gibi ilaç yapımında kullanılan bitkiler, ayrıca bunlardan başka şaşırtıcı şeyler bulunur.

ÜÇÜNCÜ KONU: COĞRAFÎ BÖLGELER

[333] Yüce Allah, yedi coğrafî bölgeyi ve o bölgelerdeki memleketleri farklı mizaçlar ve farklı tabiatlarda yarattı. Bunun sebebi ise yeryüzündeki durumların dağlar, denizler, akarsular ve havadaki gibi farklı farklı olması, yeryüzünün feleklere karşı konumunun değişmesidir. Bu da her yörenin insanının yaratılış, ahlâk/karakter, eylem ve sözler bakımından farklı farklı olmasını gerekli kılmıştır. Böylece bir kısmının sûreti daha güzel olmuştur. Aynı şekilde bazısının huyları, davranışları ve sözleri daha güzeldir.

---

[1] Fâtır 35/9.

ويتولّد منها الحيوانات والنباتات في باطن الأرض وظاهرها كما هو مشاهد كُلّ ذلك بعناية ربّ العزّة ولا مثال للحشر أحسن وأقرب من هذا [س/٧٠/ء] ولهذا اشار بقوله تعالى: «وَ[١]اللهُ الَّـذي اَرْسَلَ الرِّيَاحَ فَتُثيرُ سَحَاباً فَسُقْنَاهُ اِلٰى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَاَحْيَيْنَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذٰلِكَ النُّشُورُ».[٢]

[٣٣١] ومنها وهي من الفوائد الجليلة أنّ الله تعالى جعل مياهها ملحيّة أجاجيّة بسبب تأثير[٣] شعاع الشمس وقابليّة مياهها ذلك، لأنّ الحرارة إذا أثرت في الجسم المتوسّط الكثافة تحصُل الملوحَة وفي الجسم الكثيف يحصل المرارة كما ثبتَ في الحكمة ومآء البحر فيه[٤] لطيف ومتوسّط وكثيف بواسطة سكونها الدائم وتأثير حرّ الشمس فيها سِنين متطاولة وكثرة[٥] الحيوانات الموجبة لغلظ المآء فيحصل الملحيّة والأجاجيّة فيها بواسطة تأثير حرّ الشمس فالأبخرة الصّاعدة منها المنعقدة سُحبًا ماطرة المنتشرة إلى البلاد بالرّياح لا يخلوا عن الملحيّة والأجاجيّة كما يدرك[٦] من مياه الأمطار [ل/٥٦/ب] فيمنع عن تعفّن أهويّتها المُوجبة للوبآء والمُوتان إذ الحرارة إذا أثّرت في الجسم الرَطب تعفنه[٧] كما في تكرّج الأجسامِ الرَطبه تعفنها في الصّيف فإذا كان في الهوآء الملحيّة أجاجيّة سلِمَ من التعفن ويبقى صالحًا.

[٣٣٢] ثم في البحار وجزائرها أشيآء عجيبة من إنسان البحر والحيوانات الهائلة والنباتات الغريبة والجواهر والأدويّة كاللؤلؤ والمرجان والعنبر والكافور والصندل وغير ذلك.

البحث الثالث: في الأقاليم

[٣٣٣] أبدع الله تعالى الأقاليم السبعة والممالك التي فيها على أمزجة مختلفةٍ وطبائع متخالفةٍ بسبَب محاذيات الفلكيّات وتفاوت أحوال الأرض من[٨] الجبال والبحار والفضآء والهوآء فلزم اختلاف أحوال سكانهم خَلقًا وخُلقًا وأفعالًا وأقوالًا فصار صُور بعضهم أحسن، [ن/٣٦/ب] وكذا الأخلاق والأفعال والأقوال.

---

[١] «و» ناقص في [س/٧٠/ء]

[٢] سُورَةُ فَاطِرٍ ٩/٣٥.

[٣] «بتسببيت» في [س/٧٠/ء]؛ «بتسببيب تأثير» في [ل/٥٦/ء]

[٤] «منه» في [ل/٥٦/ء]

[٥] «كثرت» في [ل/٥٦/ء]

[٦] «تدرك» في [ل/٥٦/ء] وتعفنه

[٧] «وتعفنه» في [ل/٥٦/ء]

[٨] «بين» في [ل/٥٦/ب]

[334] Allah'ın şaşırtıcı işlerinden biri, insanların dillerinin farklı farklı olmasıdır. Çünkü insanların organ olarak dilleri ve ses çıkarma âzaları şekil ve öz bakımından eşit olmakla birlikte, sayıyla belirlenemeyecek kadar çok lisan; ayrıca madde ve asıl bakımından bir olmakla birlikte birbirinden farklı sûret ve renge sahip görünümler ortaya çıkmıştır. "O'nun delillerinden biri de gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır."[1] âyeti bu duruma işaret etmektedir.

[335] Allah Teâlâ; Hıtaylılar, Çinliler ve Doğu Türkistanlılar gibi bazı halkları, batı ve ona yakın bölge halklarının aksine gayet güzel şekilde yaratmıştır. Bunun sebebi ise havanın temiz veya kirli olmasıdır. Kuşkusuz havanın temiz veya kirli olması, unsurlardan meydana gelen cisimlerin durumlarının farklılaşmasında etkilidir. Çünkü hava, unsurlardan yapılma cisimleri kuşatır, ayrıca ağız ve gözenek yoluyla onlara nüfuz eder. Havanın temizliği ve inceliği iki şey ile olur: İlki soğukluktur. Bilindiği gibi soğukluk havayı ve suyu temizler. İkincisi ise sabâ ve kuzey rüzgârında olduğu gibi temiz rüzgârlardır. Havanın kirliliğinin ve yoğunluğunun sebebi, bunların her ikisinin veya ikisinden birinin ortadan kalkmasıdır.

[336] Rüzgârlar da sekiz çeşittir:

1. Sabâ rüzgârı: Doğudan esen ve rüzgârların en dengelisi olan rüzgârdır. Çünkü doğunun tabiatı nemli ve sıcak olmaktır.

2. Kuzey rüzgârı: Kuzeyden esen nemli ve soğuk bir rüzgârdır. Çünkü geçtiği yer Ekvator'dan uzak olan soğuk taraftır. Soğukluk, havayı sululuğa meylettirir.

3. Kuzey ve sabâ rüzgârı arasında esen rüzgâr: Bu rüzgâr, doğuyla kuzey arasından esen oldukça ılık ve ince bir rüzgârdır.

4. Debûr rüzgârı: Batı tarafından esen bir rüzgârdır. Havasının kalınlığı nedeniyle kuru ve soğuktur.

5. Kuzey ile batı arasından esen rüzgâr: Bu rüzgâr, debûr rüzgârından daha incedir.

6. Güney rüzgârı: Bu, kuru ve sıcak bir rüzgâr olup, buharlılığının neden olduğu kirliliği ve kalınlığı yüzünden en kötü rüzgârdır.

---

[1] Rûm 30/22.

[٣٣٤] ومن عجائب صنعهِ تبارك وتعالى اختلاف ألسِنَة الناس فإنّه مع مساواة[١] الألسنة[٢] والمخارج صورة وحقيقة حصل ألسِنة كثيرة لا يكاد[٣] ينحصر وصورُ مختلفة شكلًا ولونًا مع اتّحاد الأصل والمادّة[٤]: «وَمِنْ اٰيَاتِه خَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاختلاف اَلْسِنَتِكُمْ وَألوانكُمْ».[٥]

[٣٣٥] فخَلق البعض في غاية الحَسَن كأهل الخطاء والصين وأتراك المشرق وبعضهم على خلاف ذلك كسكّان المغرب ونواحيه وسبب ذلك صفآء الأَهْوِيّة وكدورتها فإنّ صفآء الهوآء وكدورته مؤثّر في اختلاف أحوال الأجسامِ العنصريّة لإحاطة الهوآء بها ونفوذه[٦] بالأفواهِ والمسام وسبب صفآء [ل/٥٧/ء] الهوآء ولطافته شيئان البرودة لِما عُلم أنّ البرودة تُصفِي[٧] الهوآءَ والمآءَ والرياحُ الصافية كالصبا والشمال وسبب كدورته وغِلظَته انتفاؤهما أو اِنتفآء أحدهما.

[٣٣٦] والرياح ثمانية:[٨]

١. الصبا وهي التي تَهُبُّ من جانب المشرق وهي أعدلها لأنّ طبيعة المشرق حارّة رَطبة.

٢. والشمال وهي التي من جانب الشمال وهي باردة رَطبة لأنّ مُمرَّها على الجانب البارد البعيد من خطّ الاستوآء والبرودة تُميل الهوآء إلى المائيّة.[٩]

٣. وما بينهما وهي التي تَهُبُّ مِمّا بين المشرق والشمال وهي لطيفة معتدلة جدًّا.

٤. والدَبُور وهي من جانب المغرب وهي[١٠] باردة يابسة لغلظة الهوآء.[١١]

٥. وما بين الشمال والمغرب وهي ألطف من الدَبور.[١٢]

٦. والجنوب وهي حارّة[١٣] يابسة وهي أردي للغلظة[١٤] وللكدورة بسبب البخار.[١٥]

---

[١] «مساواتهم» في [ل/٥٦/ب]
[٢] «في الألسنة» في [ل/٥٦/ب]
[٣] «تكاد» في [ل/٥٦/ب]
[٤] «وقوله تعالى» زائد في [ل/٥٦/ب]
[٥] سُورَةُ الرُّومِ ٢٢/٣٠.
[٦] «في الداخل» زائد في [ن/٣٦/ب]،[ل/٥٧/ء]
[٧] «تُصقِي» في [س/٧٠/ء]
[٨] «ثمان» في [ل/٥٧/ء]
[٩] «والبرودة تميل الهوآء إلى المائيّة» ناقص في [س/٧٠/ء]
[١٠] «حار يابس» زائد في [س/٧٠/ء]
[١١] «باردة يابسة لغلظة الهوآء» ناقص في [س/٧٠/ء]
[١٢] «وهي ألطف من الدَبور» ناقص في [س/٧٠/ء]؛ «وهي من جانب» زائد في [س/٧٠/ء]
[١٣] «باردة» في [س/٧٠/ء]
[١٤] «لغلظة» في [ل/٥٧/ء]
[١٥] «للغلظة وللكدورة بسبب البخار» ناقص في [س/٧٠/ء]

7. Batı ile güney arasından esen rüzgâr: Bu rüzgâr da aynı şekilde zarar vericidir.

8. Doğu ile güney arasındaki rüzgâr: Bu rüzgâr, güneydekinden daha ılımandır.

[337] Doğu ve onların kuzeyi ile bu ikisi arasında sabâ rüzgârının estiği yerde bulunanlar, daha saf ve daha incedirler. Çünkü bu rüzgârlar, çürümeyi gerektirecek denizlerden ve yerleşim yerlerinden geçmez. Ayrıca onların doğusunda kalan bölgenin ardında yerleşim yeri yoktur. Zira onların doğu kısmı, yerleşimin bittiği yerdir. Kuzey kısımları ise açıktır ve havaları da soğuktur.

[338] İşte bundan dolayı Allah bu bölgedekilere, batı bölgelerinde bulunan diğer şehirlerde yaşayanların aksine, olgun bir güzellik ve güçlü bir mizaç vermiştir. Batıda esen sabâ rüzgârları buhardan dolayı kirli olduğu gibi onların şehirleri de kirlidir. Bu yörenin debûrları da aynı şekilde buhardan dolayı kirlidir. Bu durum güney rüzgârları için de söz konusudur. Debûrlar, doğu tarafındaki şehirlere geçtiği zaman havanın soğukluğu ve doğu tarafının temizliği nedeniyle daha temiz olur. Dolayısıyla debûr rüzgârları doğudaki insanlara, batıdaki insanlara verdiği gibi zarar vermez.

[339] İklimlerin en dengeli olanı -ortada olması nedeniyle- dördüncü iklimdir. Çünkü o, ifrat ve tefrit olan iki tarafa sınır çeker. Bu yüzden ortada olan, en dengelidir. İklimlerin en temizi, özellikle onun baştaki ve doğu tarafındaki bölgeleri orta iklime yakın, kendisi de kuzeye daha yakın ve güneyden uzak ve ayrıca havası en soğuk olduğu için beşinci iklimdir.

DÖRDÜNCÜ KONU: MADENLER

[340] Madenler konusu, ulvî varlıkların etkileri bahsinde geçmişti. Allah'ın cömertlik ve rahmetinin mükemmelliğiyle madenlerin her birinde bulunan özellikler ve yararlar havas kitaplarında zikredilmiştir.

[341] Örneğin yakut taşında, veba hastalığını ortadan kaldırma özelliği söz konusudur. Yakut taşı ağıza alındığı zaman kalbi güçlendirir, susuzluğu ve kederi giderir. Onu üzerinde taşıyan kimse, insanların gözünde azametli görünür. Macunlara katıldığında ise beden için gerekli olan sıcaklığı ve gücü arttırır ve kanı temizler.

٧. وما بين المغرب والجنوب وهي أيضًا رديّة.[١]

٨. وما بين الجنوب والمشرق وهي أعدل من الجنوب.[٢]

[٣٣٧] وصبآء أهل المشرق وشمالهم وما بينهما أصفى وألطف لأنّه لا يمرّ على البحار والعمارات الموجبة للتعفن إذ ليس ورآء مشرقهم عمارة لأنّ مشرقهم نهاية العمارة وشمالهم مفتوحة وأهويّتهم باردة.

[٣٣٨] فلهذا أعطاهم الله تعالى حَسنًا كاملًا ومزاجًا قويًّا بخلاف سائر البلاد التي في جانب المغرب فإنّ صباهم مُكدّر بسبب البخار وكدورة البلاد[٣] ودَبورهم مكدّر بالبخار وكذا جنوبهم. ودبورهم إذا جاوز بلادهم نحو المشرق[٤] يصير أصفى للبرودة وصفآء جانب المشرق فلا يضرّ هناك كما يضرّهم.

[٣٣٩] وأعدلُ الأقاليم الإقليم الرابع لكونه في وسط الأقاليم إذ تَحدّد الطرفين للإفراط والتفريط فالوسط[٥] [ل/٥٧/ب] أعدلُ. وأصفى الأقاليم الإقليم الخامس لاسيّما أوائلُه وجانبه الشرقيّ لقُربه من الوسط وكونه أقرب من الشمال وأبعد من الجنوب وأبرد هوآء.

البحث الرابع: في المعادن

[٣٤٠] قد[٦] مرّ ذِكر المعادن في الآثار العلويّة. وفي كُلّ من المعدنيّات خواصّ وفوائد بفضل رحمة الله تعالى وكرمه مذكورة في كتب الخواصّ.

[٣٤١] كما في الياقوت من دفع الوبآء وإذا أُخذ في الفم[٧] يُقوّي القلب ويزيل الغم والعطش وحامله في أعين الناس يُرى عظيمًا وفي المعاجين يزيد الحرارة الغريزيّة والقوّة ويُصفّي الدّم.

---

[١] «وهي ايضًا ردية» ناقص في [س/٧٠/ء]

[٢] «وهي اعدل من الجنوب» ناقص في [س/٧٠/ء]

[٣] «وكدورة البلاد» زائد في [س/٧٠/ء]

[٤] «و» زائد في [س/٧٠/ء]

[٥] «فالوسط» ناقص في [ل/٥٧/ء]

[٦] «و» زائد في [ل/٥٧/ب]

[٧] «الاقاليم» في [س/٧٠/ء]

[342] La‘l taşı da ferahlık verir, doğal harareti artırır ve cilt rengini kırmızılaştırır.

[343] Yeşim taşında, onu taşıyan kimseye yıldırım temas ettiğinde yıldırımı geri çevirdiği görüldüğü için, yıldırımı defetme özelliği vardır. Kendine has özelliğe sahip olma durumu, tüm madenî cisimlerde mevcuttur.

[344] Kendisine rutubet değdiğinde rüzgârları estiren, bulut meydana getiren, yağmur ve kar yağdıran “Türk taşı” da bu gruptandır. Bu taş, Türk yurdunun bazı dağlarında çakıl taşlarının arasında bulunur. Yolcular seferde iken nemin bu çakıl taşlarına ulaşmasından çekinirler. İnsanlardan veya hayvanlarından bu taşa rutubet/sıvı ulaşırsa rüzgâr, yağmur, kar ve bulutlar yayılır. Türk taşının, çakıl taşları arasından nasıl ayırt edileceği -daha önce anlattığımız gibi- bilinmektedir**.** Domuzun emzirmeyip kovduğu ve yalnız yetişen yavrusunun şekli diğer yavrulardan farklı olur. Türk taşı bunun safra kesesinde bulunur; karaciğerinde olduğu da söylenmiştir. Bu durum Türklerin ileri gelenleri arasında meşhurdur.

[345] Bu taşlardan biri de kırlangıçların yuvalarında bulunan sarılık taşıdır. Zira bazen kırlangıç yavrularına sarılık hastalığı bulaşır ve göğüsleri sararır. Bu durumda anneleri sarılığı defetmek için bu taşı getirir. Daha önce bahsedilenlerden bu taşın nasıl elde edileceği bilinmektedir.

[346] Bu taşlardan biri de tiryak taşıdır.[1] Onun, bal veya suyla ovalanması, zehirleri defeder. Su ile beraber sert bir cisme konulduğunda ortaya çıkan rengin asıl renginden farklı olması onun alâmetidir. Bu farklılık ne kadar çoksa taşın gücü de o kadar çoktur. Onun renginin değişimde ulaştığı en son nokta, ovalanan cismin (mahkûke) beyaz, bu taşın siyah oluşudur.

[347] Bu taşlardan biri de yılanın başında bulunan ve yılan zehrinin zararını gidermede faydalı olan yılan taşıdır.[2] Bunların rengi genellikle yeşildir. Bu gibi (etkileri olan) taşların örnekleri çoktur.

[348] Yüce Allah, rahmet ve kereminin feyziyle kulları için, kendisinde birçok faydalar olan yedi cismi yaratmıştır.

[349] Suyun konması, yemeğin pişirilmesi ve bunların korunması için olan kapların faydası bunlardandır.

---

[1] Yılan ve akrep sokmalarında vücuda giren zehri etkisiz hâle getirmek için kullanılan karışım/terkip.

[2] Yılan taşı veya erpantin, rengi ve billur yapısı farklı birçok türü olan, minerallerin başkalaşmasıyla oluşan bir kaya türü. İsmini yılan derisine benzeyen billur yapısından alır. Yılan taşının yaklaşık yirmi çeşidi vardır. Doğada bol miktarda bulunur. Bazı türleri kanserojen asbest minerali içerir ve insan sağlığı açısından son derece zararlıdır.

[٣٤٢] واللَعْل يُفيد الفرح واشتعال الحرارة الغريزيّة وحمرة اللّون.

[٣٤٣] وفي اليشم خاصيّةُ دفع الصَاعقة عن حامله بحيث يُرى اندفاعها عند مسامته إيّاها وعلى هذا في كُلّ جسم من المعدنيّات.

[٣٤٤] ومن جملتها الحجَرُ التركيّ المولّد[١] للرياح والسُحب والأمطار والثلوج إذا وصل إليه [ن/٣٧/ء] الرطوبة يوجد في بعض جبال بلاد الترك بين الحَصيَات[٢] يحترز المسافرون من وصول[٣] الرطوبة إلى الحَصيَات[٤] تلك المواضع فإذا وصلت الرطوبة منهم أو من حيواناتهم تَنبعِث الرياح والسحب والأمطار والثلوج وطريق امتيازه من بين الحَصَيات[٥] يُعرف مِمّا ذكرنا. والخنزير قد يَطّرد بعض أولاده ولا يرضعه وهو يَرتَع منفردًا ويكون هيئته مخالفةً لهيئة باقي أولاده يوجد في مرارته الحجر التركي وقيل في كبده وهذا مشهور عند أكابر الترك.[٦]

[٣٤٥] ومنها حجر اليَرَقان يوجد في أوكار الخطاطيف إذ قد يعرض لفروخها يرقان ويصفّر صدورها فتأتي أمّها بتلك الحجر [ل/٥٨/ء] دفعًا لليرقان ومِمّا ذُكِر يعرف طريق حصول ذلك الحجر.

[٣٤٦] ومنها حجر التِرياق يدفع محكوكة بالعسل أو المآء مَضَرّة السُموم وعلامته إنّه إذا حُلّ بالمآء على جسم صَلب يكون لون محكوكة على خلاف لونه وشدة مخالفته دالّة على زيادة قوّته وغايته أن يكون أبيض والحجر أسود.

[٣٤٧] ومنها حجر الحيّة الذي يوجد في رأس الحيّة يفيد دفع ضرر السُموم ويكون لونه أخضر غالبًا وأمثال هذه كثيرة.

[٣٤٨] خلقها[٧] الله تعالى من فيض[٨] رحمته وكرمه بالعباد، والأجساد السبعة فيها فوائد كثيرة:

[٣٤٩] ومنها إفادة الأوان للسَقي والطّبخ والحفظ.[٩]

---

[١] «متولّد» في [ل/٥٧/ب]
[٢] «الحصياة» في [س/٧٠/ء]؛ «الحصاة» في [ل/٥٧/ب]
[٣] «دخول» في [ل/٥٧/ب]
[٤] «الحصياة» في [س/٧٠/ء]؛ «حصاة» في [ل/٥٧/ب]
[٥] «الحصاة» في [ل/٥٧/ب]
[٦] «ومنها حجر اليَرَقان يوجد...(إلى آخره) والأوليآء والمرسلين والحمد الله ربّ العالمين» ناقص في [س/٧٠/ء]
[٧] «خلق» في [ل/٥٨/ء]
[٨] «ايّها بفيض» في [ل/٥٨/ء]
[٩] «الحفظ» في [ل/٥٨/ء]

[350] Altın ve gümüşe gelince; Allah Teâlâ hikmetinin ve kudretinin kemâliyle bu ikisinde rahatlatma, tabiatları kendine çekme ve bu ikisine bilhassa da altına karşı kalbin meyletme özelliğini yerleştirmiştir. Hatta aklı olmayan (deliler) ve ona ihtiyacı olmayanlar da onları sever. Fare, yılan vb. hayvanlar bile onu sever. Bunlar müferrih ilaçlarda kalbi ferahlatmak ve doğal harareti harekete geçirmek için kullanılır. Bu nedenledir ki insan, ömrü boyunca altın ve gümüşü biriktirme ve bunları stoklama hususunda ihtiras sahibi olmuştur. Hatta bazı insanların altın ve gümüşü istemek ve stoklamak konusundaki hırsları, kıymetli hayatlarını yok edecek dereceye ulaşmıştır. Onlar, altın ve gümüşten faydalanmadıkları gibi herhangi bir ihtiyaçları için bile bunları harcamaları mümkün değildir. Onlar için ileri yaşlarda ve ölümün yaklaşması durumunda dahi onu harcamaktan çekinme en önemli amaçtır. Sonunda ölür ve bunları toprak altında bırakırlar. Nakledildiğine göre, altına aşırı hırsından dolayı ölüm anında altınını yiyen kimseye şahit olunmuştur.

[351] (Altın ve gümüş) bu özelliği nedeniyle insanların yaşamında ihtiyaç duyduğu değerli eşyalar için bir paha, eder, zorlu işler için bir karşılık, yararlı şeyler ve emek/fiiller için bir ücret olmuş, fiil ve ücret yönü bu ikisiyle düzene girmiş ve yaratılmışların önemli ihtiyaçları bununla tamamlanmıştır. Allah'ın hikmet ve rahmetine bak!

[352] O'nun şaşırtıcı işlerinden biri de demiri yaratmasıdır. Demir her işte zorunludur, o olmadan hiçbir zanaat ve hiçbir iş gerçekleştirilemez. Ayrıca o, öldürme ve yaralama gibi demirden meydana gelecek kötülükleri de yaratmıştır. Bunun için Yüce Allah, "Bir de demiri indirdik ki onda büyük bir güç ve insanlar için yararlar vardır."[1] buyurmuştur. Alîm ve hakîm olan Allah her şeyden münezzehtir.

[353] Sonra cisimlerden tuzlu ve yağlı olanlar vardır.

[354] Tuzlular; tuz, kara boya[2] ve nişadır gibi olanlardır. Onların faydaları açıktır. Hele ki tuz; yemeklere lezzet verir, onların hazmedilmesini sağlar ve ayrıca küflenmeye/bozulmaya engel olur.

[355] Tuzun lezzet vermesine gelince; bu şöyle gerçekleşir: Tuz yemeği ağızda çözer, yemekteki nemliliğin yavanlığını ve kerih/tiksindirici cüzlerdeki tatsızlığı giderir ve böylece lezzet meydana gelir.

---

[1] Hadîd 57/25.

[2] Cam görünüşünde maden sülfatı, göztaşı.

[٣٥٠] والذهب والفضة وضع الله تعالى فيهما بكمال قدرته وحكمته خاصيّة الفرح وانجذاب الطبائع ومَيلَ القلوبِ إليهما لاسيّما الذهب حتى يحبّه مَن لا عقل له ولا حاجة له إليه كالفأرة والحيّة وغيرهما ويستعمل في المفرحات للفرح واشتعال الحرارة الغريزيّة ولهذا صار الإنسان حريصًا على جمعِهما وذخِيرتهما مدة عمره. وبعض الناس يبلغ حرصه عليها إلى حدّ يُفني عمره العزيز في طلبهما وذخيرتهما ولا ينتفع بهما بل يستبعد صرفهما في مصالحة ومهمّاته غاية الاستبعاد حالة كِبَر السنّ وقُربِ الموت حتى يموت ويتركهما تحت التّراب. وقد نُقِل أنّه شُوهِدَ مَن يأكُلَ ذهَبَه حال موته لغاية حرصه عليه.

[٣٥١] وبسبب هذه الخاصيّة صار أثمانًا[١] للأشيآء العزيزة التي يحتاج إليها الناس في حياته وعِوَضًا عن الأعمال الشاقّة وأجرَة للمنافع والأفعال واستقام بهما من[٢] الجانبين وتمّ مهمّات الخلائق. فانظر إلى الحكمة والرّحمة

[٣٥٢] ومن عجائب صنعه [ل/٥٨/ب] خَلق الحديدَ وأنّه[٣] ضروري في كُلّ عمل حتّى لا يَتِمّ صنعة من الصنائع بدونه ولا عمل من الأعمال ويخلق[٤] الأشرار منه للقتل[٥] والجرح ولهذا قال تعالى: «وَاَنْزَلْنَا الْحَديدَ فيهِ بَأْسٌ شَديدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ».[٦] سبحان الله العليم الحكيم.

[٣٥٣] وثم[٧] من الأجسامِ ملحيّات [ن/٣٧/ب] ودهنيّات.

[٣٥٤] أمّا الملحيّات كالملح والزاج والنُوشادر وفوائدها[٨] ظاهرة لاسيّما الملح فإنّه يفيد لذّة الطعام وهضمه ومنعه عن التعفّن.

[٣٥٥] أمّا اللّذة فلأنّه يُحلِّل الطعام في الفمّ ويزيل تفاهة رطوباته وبشاعة أجزائه المبَشعة[٩] فيَحصل اللذّة.

---

[١] «اثمنًا» في [ل/٥٨/ء]
[٢] «أمر» في [ل/٥٨/ء]
[٣] «فانّه» في [ل/٥٨/ب]
[٤] «يخاف» في [ل/٥٨/ب]
[٥] «للقتل» في [ل/٥٨/ب]
[٦] سُورَةُ الْحَدِيدِ ٢٥/٥٧.
[٧] «وكلّ» في [ل/٥٨/ب]
[٨] «ففوائدها» في [ل/٥٨/ب]
[٩] «البَشعة» في [ل/٥٨/ب]

[356] Tuzun hazmı kolaylaştırmasına gelince; kuru ve sıcak olan tuz, tuzluluk ve ısısıyla yemeği çözündürür ve kuruluğuyla yemeği ayrıştırır.

[357] Tuzun, bozulmayı/küflenmeyi önlemesine gelince; et ve diğer şeylerde görüldüğü üzere tuz, çözme ve kurutma suretiyle bozulmaya sebep olan fazla sıvıyı giderir.

[358] Kükürt ve arsenik gibi yağlı olan maddelere gelince, bunların faydaları açıktır.

[359] Sonra elementlerin faydaları bilinmektedir. Çünkü elementler ister cansız, isterse bitki ve hayvan türünden olsun tüm bileşik varlıkların asıllarıdır.

[360] Toprağın; yerleşim yeri kurmakta, tarımda, nehirler ve ırmakların oluşumunda faydaları olduğu bilinmektedir. Bu faydalarından biri, sıvıları bulanık karışımlardan temizlemektir. Toprak kirli suya karışınca, ağır olduğu için ondaki kirli karışımları aşağıya çeker; yağmur suyu ve diğerlerinde görüldüğü gibi.

[361] Suya gelince; görünüm olarak güzel ve gerçekten faydalı bir unsurdur. Çünkü o, bitkisel, hayvanî ve insanî hayatlar için faydalıdır. Yüce Allah, "…ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi?"[1] buyurmuştur. Su, hazma yardımcı olur ve yemeklerin organlara ulaşmasında koruyucu görevi üstlenir. Böylece meydana gelen susuzluğun hararetini teskin eder, eşyaları kirlilikten arındırır, yiyecek ve içeceklere katkı sağlar.

[362] Havaya gelince; gerçekten çok incedir. Kalp ve beyni teneffüs yardımıyla rahatlatır. Vücuda temas ederek etki yapar. Hava, hareket etmek suretiyle gökyüzünü buharlardan, küflerden ve dumanlardan arındırır. Allah onu, eşyanın gözle görülmesini engellememesi için latîf ve şeffaf yaratmıştır.

[363] Ateşe gelince; o, yemekleri, içecekleri ve ilaçları pişirmede, karanlığı aydınlatmada, ihtiyaç anında ısıtmada, zanaatlerde muhtaç olduğumuz alet ve malzemelerin yapılması için dövülebilen cisimleri yumuşatmada fayda sağlar. Allah'ın kudreti ne aşkın, hikmeti ne yücedir!

---

[1] Enbiyâ 21/30.

[٣٥٦] وأمّا الهضم فلأنّه حارّ يابس يحلّل الطعام بملوحته[١] وحرارته وتُفتّته بيبوستِهِ.

[٣٥٧] وأمّا منع التعفّن فلأنّه يزيل الرطوبات الزائدة التي تعفّن بالتّحليل والتّجفيف كما يشاهد في اللّحوم وغيرها.

[٣٥٨] وأمّا الدُهنيّات كالكبريت والزرنيخ وفوائدها ظاهرة.

[٣٥٩] ثم العناصر منافعها ظاهرة لأنّها أصول لجميع المركّبات جمادات[٢] كانت أو نباتات[٣] أو حيوانات.

[٣٦٠] وقد عُلِم فوائد التراب من العمارة والزراعة وحصول العيون والأنهار[٤] والآبار وفيه فائدة تصفيّة المائع عن الخلط المكدّر لأنّه يختلط معه فتَجُرّه إلى السُفل لثقله كما يُحسّ في مآء الغَيث[٥] وغيره.

[٣٦١] وأمّا المآء فعنصر لطيف صورةً مفيدٌ حقيقةً لأنّه مفيد للحياة النباتيّ والحيوانيّ والإنسانيّ قال الله تعالى: «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شيء حَيٍّ».[٦] يُعين الهاضمة ويَصير بدَرَقَة للطعام في الوصول إلى الأعضآء وتُسكّن حرارة العطش ويطهر الأشيآء عن الأدناس ويُفيد في الأطعمة[٧] والأشربة.

[٣٦٢] وأمّا الهوآء فلطيف جدًّا يُريحُ القلب والدماغ بالتنفّس ويؤثّر في الأبدان بالمماسّة ويُصفّي [ل/٥٩/ء] الجوّ عن الأبخرة والأدخنة والعفونات بالحركة خَلَقه الله تعالى لطيفًا شفّافًا كَيْلا تحجب الأشيآء عن الأبصار.

[٣٦٣] وأمّا النّار فتفيد في طبخ الأطعمة والأشربة والأدويّة والإضائة في الظلمة والتسخين عند الحاجة وتلِيين الأجسامِ المنطرقة لصنعَة الأواني والآلات المحتاج إليها في الصناعات. جلّت قدرته وعلّت حكمته.[٨]

---

[١] «لملوحيّته» في [ل/٥٨/ب]
[٢] «جمادا» في [ل/٥٨/ب]
[٣] «نباتا» في [ل/٥٨/ب]
[٤] «والأنهار» ناقص في [ل/٥٨/ب]
[٥] «العنب» في [ن/٣٧/ب]
[٦] سُورَةُ الْأَنْبِيَاءِ ٢١/٣٠.
[٧] «الأطعمة» في [ل/٥٨/ب]
[٨] «كلمته» في [ن/٣٧/ب]

SONUÇ

[364] Bir grup, mercan gibi cansızlarda da büyüme olabileceğini iddia etmiştir. Çünkü o, ağaç gibi Avrupa denizinde biten bir taştır. Diğer bir grup ise buna, "Cansızlarla bitkilerin arasındaki farkın büyümek ve büyümemekten ibaret olduğunu, şayet cansızlarda büyüme olsaydı bu ikisi arasında kesinlikle farkın olamayacağını" söyleyerek cevap verdiler. Bu, tartışma konusudur. Çünkü bu fark, cansızda büyümenin olmaması üzerine dayanır. Şayet büyümenin olmaması bu farklılığa dayandırılırsa devir gerekir. Açıktır ki cansızlarda büyüme olmaz. Cansızlardaki gelişme ya bölünme suretiyle veya başka bir cismin ona nüfuz etmesiyle meydana gelir. Bu da büyüme sayılamaz. Çünkü büyümeden maksat, cismin üç boyutta kendi doğasına göre gelişmesidir. Bu da, onun başka bir cismi alıp sindirmesi ve o cismin de kendisine tâbi olarak boyutlara dâhil olması suretiyle kendisine eklenmesi aracılığıyla gerçekleşir. Bilindiği üzere cansızlarda böyle bir durum yoktur. Cansızlardaki gelişme ancak bizim dediğimiz şekilde olur. Sudaki mercan ise bitkiler gibi yumuşak olur. Eğer karadaki hava ona ulaşırsa katılaşır ve taş gibi olur. Dolayısıyla o, kendisinde bu katılaşma özelliği bulunan bir bitkidir, taş değildir.

İKİNCİ KISIM: BİTKİLER

[365] Burada iki konu vardır:

BİRİNCİ KONU: [BİTKİLERİN GELİŞİMİ]

[366] Yüce Allah'ın kudretinin ve hikmetindeki mükemmelliğin delillerinden biri de şudur: O, denizde ve karada, ağaç ve diğer türlerden olmak üzere çeşitli bitkiler ve bu bitkilerden tatlı meyveler, şaşırtıcı çiçekler, şeffaf yapraklar ve bunları tutan dallar, budaklar gibi haz ve lezzet veren çeşit çeşit incelikler yaratmıştır. Çünkü Allah Teâlâ; toprağımsı, buharlı ve ateşli parçalardan, bitkilerin çeşitlenmesi için, tabiatı ve özellikleri bakımından birbirinden farklı tohumlar ve çekirdekler yaratmıştır. Allah, onlara gıdalardan beslenme, büyüme ve nutfe menzilesinde olan kendileri gibilerini üretme kuvvesi vermiş; onlarda toprağın altından besine uzanan kökler yaratmıştır. Güneş ışınının etkisiyle buharımsı, ateşimsi ve toprağımsı cüzlerden meydana gelen bu kökler, hacmine göre gıdalanma konusunda bitkilerin ihtiyacı kadarıyla gidebildiği yere kadar gider ve burada sâbit kalır.

خاتمة

[٣٦٤] زَعم قوم أنّه قد يكون للجماد نُموّ كما في المرجان فإنّه حجر ينبت في بحر فِرَنْج كالأشجار وأجاب عنه قوم بأنّ الفرق بين الجماد والنّبات بعدم النُموّ، والنموّ فلو كان للجماد نُموّ لَمَا بقي الفرق بينهما. وفيه بحث، لأنّ هذا الفرق مبنيّ على اِنتفاء النُموّ عن الجماد فلو بُنِيَ الاِنتفاء على هذا الفرق لزم الدور. والظاهر[1] أنّه ليس للجماد نُموّ وإنّما يكون ازدياده بالتخلّل وبنفوذ جسم آخر فيه وذلك ليس بنُموّ إذ[2] المراد بالنُموّ ازدياد الجسم في الأقطار الثلاثة على نسبة طبيعته بدخول جسم آخر فيه بَعد الجَذب والهضم والدخول في الأقطار طبعًا. ومعلوم أنّه ليس للجماد هذا بل بما[3] ذكرنا والمرجان في المآء يكون ليّنًا كالنبات فإذا وصل إليه هوآء البرّ ينجمد ويصير كالحجر، فهو نبات له هذه الخاصيّة لا حجر.

القسم الثاني[4]: في النبات

[٣٦٥] ففيه بحثان:

البحث الأوّل

[٣٦٦] ومن آيات قدرة الله تعالى وكمال حكمته خَلق أنواع النبات من الأشجار وغيرها في البرّ والبحر وأنشأ منها أنواع المُستلذّات واللّطائف من الثمار اللّذيذة والأزهار العجيبة والأوراق الرائقة والغصون والشعب المطبوعة. [ن/٣٨/ء] وذلك لأنّه خَلَق من الأجزآء الأرضيّة والبخاريّة والناريّة حبّات[5] ونواة مختلفة الطبائع والخواصّ ليتنوَّعَ النباتات [ل/٥٩/ب] وأَبْدَع فيها قوّة الاغتذاء والنماء وتوليد المثل بمنزلة النطف من الأغذية وخَلَق فيها عُروقًا يَمتدّ تحت[6] الأرض إلى جهة الغذاء وهو[7] من الأجزاء الأرضيّة والبخاريّة والناريّة الحاصلة بتأثير شعاع الشمس يكون امتدادها[8] امتدادًا[9] و[10] بقدر حاجة النبات إلى الغذاء بحسب حجمه ويثبت[11] هناك

---

[1] «وايضًا» في [ل/٥٩/ء]
[2] «إذا» في [ل/٥٩/ء]
[3] «ما» في [ل/٥٩/ء]
[4] «الخامس» في [ل/٥٩/ء]
[5] «حباة» في [ن/٣٨/ء]
[6] «في» في [ن/٣٨/ء]
[7] «وهو» ناقص في [ن/٣٨/ء]
[8] «امتداد» في [ل/٥٩/ب]
[9] « امتدادًا» في [ل/٥٩/ب]
[10] «و» ناقص في [ن/٣٨/ء]
[11] «ينبت» في [ل/٥٩/ب]

Onlardan da ihtiyacı kadarıyla gıdalanmak üzere başka yönlere doğru kolları uzanır. Böylece bu uzama ve dağılma, bitkinin ihtiyaçlarını ve eksiklerini tam olarak tamamlamasına kadar devam eder. Onun köklerinin sâbit kalması, aynı şekilde bitkinin yıkılmaktan ve eğilmekten kendisini koruması içindir. Burada iki fayda vardır; bunlar gıdayı almak ve gıdayı alanın, dikine durmasıdır.

[367] Güneş ışınının sıcaklığı da bitkilerin beslenme, büyüme ve çoğalması konusunda rûhen/içsel olarak kuvvetlenmesine yardımcı olur. Çünkü bitkide sıcaklığın faydasıyla birlikte olgunlaşma ve tamamlanma kendini gösterir. İşte bundan dolayıdır ki bitkilerin kendisi ve dalları, gıdayı olgunlaştırmak, dallarına ve kısımlarına ulaştırmak için uzanmak suretiyle isteyerek Güneş'e doğru meylederler. Ta ki tüm bitkilerde ve ağaçlarda görüldüğü gibi her tür, doğal/tabiî bir şekilde büyümesine herhangi bir engel çıkmadığı müddetçe, en uç noktasına kadar uzar.

[368] Ay'ın ışını da meyveler ve başka şeyler gibi cisimlerde nemlilik katkısını sağlar. Salatalık ve karpuz gibi kendilerinde nemliliğin baskın olduğu meyvelerde, beslenme ve olgunlaşmayı sağlayan Güneş'in ısısı, bu meyvelerin olgunlaşmasına (renklenmesine) ve nemlenmesine katkı sağlar. Bu tür meyvelerde geceleyin Ay'ın kursuna yönelim ve bu ışın sayesinde büyüme söz konusu olur. Bu durum, geceleyin algılanabilir. Bununla birlikte bu meyvelerin büyümesinde diğer yıldızların etkisi de mümkündür. Ay ışınının renk vermesi, onun ışınını Güneş'ten alması aracılığıyladır.

[369] Daha önce de belirttiğimiz üzere, ışık karanlığa karışınca bu karışımların farklılığına göre çeşitli renkler meydana gelir. Ay'ın maddesi karanlıktır. Dolayısıyla onun ışını, meyvelerin kabiliyetine göre onlara çeşitli renkler verir. Eğer Ay'dan açık bir şekilde renk alan kırmızı elma gibi meyvelerde, Ay ışığını engelleyici gölge veya su tanecikleri bulunursa, onun altında benler gibi nokta nokta beyazlıklar oluşur.

[370] Hayvanlarda olduğu gibi bitkilerde de çekme, tutma, hazmetme ve fazlalıkları itme kabiliyetleri bulunur. Eğer böyle olmasaydı bitkilerde beslenme, büyüme ve çoğalma olmazdı.

ويمتدّ منها شُعُب إلى جهةٍ أخرى طلبًا للغذاء بقدر الحاجة وهكذا[١] يزداد[٢] الامتداد بقدَر الحاجة والحجم إلى أن تبلغ النبات غايةً تفيد فوائدها وامتدادُها، وثبوتها يفيد أيضًا انحفاظ النبات عن السقوط والميلان ففيها فائدتان جَذْب الغذآء واستقامة المغتذي.

[٣٦٧] وحرارة شعاع الشمس روحانيّة مغْنيّة للقوى النباتيّة في الاغتذآء والنمآء والتوليد لأنّه مع إفادة الناريّة يعينُها في النضج والتكميل ولهذا يميل النبات وأغصانها نحو الشمس طلبًا لنضج الغذآء وانجذابه إلى الغصون والأجزآء حتى يمتدّ ويطول ضعف ما هو معتاد في[٣] نوعه عند حيلولة المانع كما هو مشاهدٌ في الأشجار والنباتات.

[٣٦٨] وشعاع القمر يفيد رطوبة الأجسامِ من الثمرات وغيرها ويفيد صِبغها ورطوبتها مع حرارة الشمس تفيد تكميل طبخ الثمرات ونُضجها واغتذائها ففي الثمار التي غلبت عليها الرطوبة كالقِثّاء والبَطّيخ يكون ميلٌ إلى شعاع القمر ونَمَآء باللّيل في أشعّته وهذا مدرَك باللّيل وعلى هذا يُمكن تأثير أشِعَّةِ باقي الكواكب وصِبْغ شُعاع القمر بواسطة أنّ شعاعه مقتبس من شعاع الشمس.

[٣٦٩] وقد مرّ أنّ الضوء إذا اختلط بالمُظلم يحصل منه أنواع الصِبغ بحسب اختلاف [ل/٦٠/ء] الاختلاط وجِرم القمر مُظلم فيفيد شعاعه[٤] أنواع الألوان بحسب قابليّة الثمرات ولهذا الثَمرُ الذي يَقبِل منه صبغًا ظاهرًا كالتفّاح الأحمر إذا حجب شيئاً[٥] منه حاجب كقطرات الظلّ أو المآء المَرشوش عليها[٦] يبقى[٧] تحتها أبيض كالخيلان.

[٣٧٠] ففي النبات القوى الجاذبة والماسكة والهاضمة والدافعة للزوائد كما في الحيوانات وإلّا لَمَا حصلت الاغتذاء والنمآء والتوليد.

---

[١] «وكذا» في [ل/٥٩/ب]
[٢] «يزاد» في [ل/٥٩/ب]
[٣] «في» ناقص في [ن/٣٨/ء]
[٤] «شعاع» في [ن/٣٨/ء]؛ «مع ترطيبه» زائد في [ل/٦٠/ء]
[٥] «شيئاً» ناقص في [ن/٣٨/ء]
[٦] «حال» في [ل/٦٠/ء]
[٧] «يبقى» ناقص في [ل/٦٠/ء]

[371] Gıda, bitki tarafından hazmedildiğinde onun içinde yağ tabakasının olduğu kilüs,[1] kilüse bitişik olan ılık bir cisim (çubuk/gövde), orta bölüm ve hayvanlardaki kan, sarı ve kara safraya tekabül eden köpük şeklinde bir sıvı meydana gelir. Bu yağ tabakasından/kilüsten bitkinin çiçekleri, ılık çubuktan meyveleri, orta bölümden yaprakları ve tükürük şeklindeki sıvıdan dalları çıkar. Bu dört unsur, bulundukları konumlara göre farklılık arz eder. Eğer bu dört unsur birbirlerine yakın olursa dallar da birbirine yakın olur. İşte bu, elma ve armut gibi pek çok ağaçta bu şekilde gerçekleşir. Eğer yağ tabakası az olur, ortadaki çubuk/gövde çok geniş olursa bu durumda üzümdeki gibi çiçek açmaz ama meyvesi çok olur. Ilıman çubuk/gövde, diğer kısımlara üstün gelerek güzel bir şekilde çıkar ve ayrıca ılık bir ısıya mâruz kalırsa şeker kamışı ve diğer meyvelerde olduğu gibi tadı güzel olur. Eğer yağ tabakası ve ılıman çubuk/gövde çok olur da bu ikisi birbirine kuvvetli bir şekilde karışırsa, o zaman gül, yasemin ve diğer bitkilerde olduğu gibi meyve değil çiçek meydana gelir. Eğer yağ tabakası ve ılıman çubuk/gövde az olur, köpük ve orta bölüm onlara baskın gelirse çiçek ve meyve olmaz, söğüt ağacında olduğu gibi dallar ve yapraklar çoğalır. Bunlar da odun elde etmede ve gölgelik vermede fayda sağlar. Çubuk/gövde çok olup köpük ve orta bölüme baskın gelirse, bu durumda da, karpuz ve salatalıkta olduğu gibi meyveleri hacimli olur.

[372] Kayısı çekirdeğinin içi, ceviz, badem, fıstık, fındık gibi yiyeceklerde yağımsı parçaların baskın gelmesi dolayısıyla bazı ağaçlar yağlı olabilir. Allah üstün hikmetiyle, yağları olgunlaşsın ve sızmasın diye dış kabuklarını oldukça sağlam ve kalın yaratmıştır. Susam ve yalancı safran gibi bazı bitkilerin meyvelerini yemek ve tatlı için; yağ ve pamuk çekirdeği gibi olanları da aydınlatma ve diğer şeyler için yaratmıştır.

[373] Allah Teâlâ rahmetiyle, pamuğu, elbise için her türlü rengi kabul edecek şekilde bembeyaz yaratmıştır. Pamuğun eğrilebilmesi ve bir müddet dayanması, ayrıca onun yumuşak, sağlam ve yün gibi ayrılmaz olması için de çiğitini yağlı yaratmıştur. Her türlü eksiklikten münezzeh olan Allah, Rahîm ve Kerîm'dir.

---

[1] Kilüs, sütümsü, yağ emülsiyonu içeren lenf yani ak kandır. Besin yoluyla alınan yağların sindirimiyle ince bağırsakta oluşur, oradan lakteal kanalları yoluyla lenf sistemine alınır.

[٣٧١] فإذا انهضمت أغذيّتها حصل فيها كيلوس له زبد وجسم معتدل[١] مجاورٌ له ومتوسط وتِفلٌ[٢] بمنزلة الرطوبة والدّم والصفراء والسوداء كما[٣] في الحيوان فيتولّد من الزبد أزهارها ومن المعتدل ثِمارُها ومن المتوسّط أوراقها ومن التِفل[٤] أغصانها ويختلف هذه الأربعة بحَسَب أحوال تلك فإذا قَربت الأربعة قَربت هذه[٥] كما في أكثر الأشجار مثل التفّاح والكُمَّثْرَى[٦] وإن قَلّ الزبد وكثر المعتدل[٧] لا يظهر الأزهار وتكثّر الثمار كما في العنب. وإذا كان المعتدل لطيفًا غالبًا على الباقية وأثرت فيه الحرارة المعتدلة حصلت الحلاوة كما في قَصَب السُكَّر وغيره من الثمرات. وإذا كَثُر الزبد والمعتدل وامتزجا امتزاجًا شديدًا يحصل الزُهَر دون الثمر كما في شجر الورد والياسمن وغيرهما.وإذا قَلّ الزبد[٨] والمعتدل[٩] وغلب المتوسّط والتفل[١٠] لا يكون الزهر والثمر ويُكثَر[١١] الأوراق والغصون كما في الخلاف فيفيد [ن/٣٨/ب] الظلّ والخشب. وإذا كَثُر المعتدل غالبًا على المتوسّط والتفل يكون الثمر ذا حجم كالبطّيخ والقثآء.

[٣٧٢] قد يكون ثمر بعض الأشجار دُهنيًا لغلبة الأجزآء [ل/٦٠/ب] الدخانيّة مثل الجوز واللوز والفستُق والبِنْدق[١٢] ونَوى المشمش فجعل الله بحكمته البالغة قُشره الأعلى غليظًا محكمًا يكمل الدُهن ولا يترشّح وكذا ثمرة بعض النباتات كالسِمسم والعُصفُر للأطعمة والحلاوي و[الزفير][١٣] وحبّ القُطن للسّراج وغيره.

[٣٧٣] وخلق برحمته القطن للّباس أبيض ليَقبِل أنواع الصِبغ وخلق حبّه دُهنيًا ليكون القطن ليّنًا محكمًا غير متفتّتٍ[١٤] مثل الوَبَر ليصلح[١٥] الفتل ويبقى مُدَّة. سبحان الله الرحيم الكريم.

---

[١] «معتد» في [ن/٣٨/ء]
[٢] «ثقل» في [ل/٦٠/ء]
[٣] «كما» ناقص في [ل/٦٠/ء]
[٤] «ثقل» في [ل/٦٠/ء]
[٥] «قربت هذه» ناقص في [ل/٦٠/ء]
[٦] «الكمثرى» في [ن/٣٨/ء]
[٧] «المعتد» في [ن/٣٨/ء]
[٨] «وعدم» زائد في [ل/٦٠/ء]
[٩] «المعتدل» في [ل/٦٠/ء]
[١٠] «ثقل» في [ل/٦٠/ء]
[١١] «يكون» في [ن/٣٨/ب]
[١٢] «الفندق» في [ن/٣٨/ب]
[١٣] «الزغير» في [ن/٣٨/ب]،[ل/٦٠/ء]
[١٤] «مفتت» في [ل/٦٠/ب]
[١٥] «ليحصل» في [ل/٦٠/ب]

[374] Ayrıca bitkilerin çeşitleri ve türleri sayılamayacak kadar çoktur. Bunların bir kısmı bazı bölgelere hastır. Mesela pelesenk ağacı[1] Mısır'a, defne ağacı Habeşistan'a özgüdür. Bunlardan bazıları hayvanlar için gıda, bazıları da şifa kitaplarında zikredildiği üzere ilaç içindir.

[375] Allah, cömertliği ve rahmeti ile mizacı en dengeli ve en değerli olan insan için; buğday, pirinç ve bunlar gibi tabiatları en mutedil, en kâmil ve en yumuşak olan şeyleri besin yapmıştır.

İKİNCİ KONU: [BİTKİLERİN YARARLARI]

[376] Yüce Allah bitkilere ve ağaçlara beslenme, büyüme ve üreme gücü vermiştir. Onlara toprağımsı, buharımsı ve ateşimsi parçaları gıda olarak sunmuştur. Bu gıdalardan da ilginç çiçekler, şeffaf yapraklar ve bunları taşıyan tür tür, çeşit çeşit dallar yaratmıştır. Bütün bunların her biri Allah'ın kâmil kudretine, hikmet ve rahmetine kendi lisan-ı hâlleriyle şahitlik etmekte, ruhanî ve cismanî lezzetler sunmaktadır.

[377] Çiçeklere gelince; dış görünüşlerinin, renklerinin, kokularının güzel olması, (insanlara) yararlı olmaları, hoş tınılar ve âhenkli sesler çıkaran kuşların onlara konması gibi faydaları vardır.

[378] Meyveler de görünümlerinin, renklerinin, tatlarının, kokularının güzel olması ve kendilerinden faydalanılması içindir.

[379] Yapraklar ise şekillerinin ve renklerinin güzelliği, ayrıca meyveleri, dalları ve filizleri kurumaktan ve Güneş ışığında yanmaktan korumaları içindir. Yapraklar yine, bunların itidalini ve inceliğini korumak; meyveleri, kendi tuzluluğundan doğacak küflenme ve çürümeden korumak; yeryüzünden yükselen duman, toz ve rüzgârların darbelerinden korumak içindir. Yaprakların içinde, besinlerin ve ıslaklığın çekilip sıcak hava ve Güneş ışınının etkisiyle devre dışı kalmaması ve meyveleri koruyabilmesi için ilginç bir şekilde birbirine girmiş, ince damarlar vardır ki böylece meyvelerin korunması sağlanmış olur.

[380] Dallar ve budaklar; meyveleri, çiçekleri ve yaprakları taşımak ve bunları çoğaltmak, gölge yapmak, ağacın kendisine özgü şeklini vermek ve odun olmak içindir.

---

[1] Sıcak ülkelerde yetişen bir ağaçtır. Günlük, ödağacı gibi bazı çeşitlerinden hoş kokulu maddeler elde edilir. Bazı çeşitlerinin de kerestesi doğramacılıkta kullanılır. Ağaç ve ağaççık şeklinde birçok çeşidi vardır. Çoğunlukla Kızıldeniz kıyıları, Hindistan, Madagaskar, Senegal gibi sıcak iklimli bölgelerde yetişir. Kızıldeniz'in Afrika ve Asya kıyılarında yetişen ve kışın yapraklarını dökmeyen, değerli kerestesi kahverengi, mor veya esmer hatta vişneçürüğü olabilen, doğramacılıkta kullanılan bir ağaçtır.

[٣٧٤] ثم أنواع النباتات وأصنافها كثيرة لا تحصيها عدد يختصّ بعضها ببعض المواضع كالبَلَسانِ بمصر وحَبِّ الغار بالحبشة منها غذآء للحيوان ومنها دوآء كما ذُكِر في كتب الأدويّة.

[٣٧٥] وجعل الله تعالى بكرمه ورحمته ما هو أعدل وأكمل وألطف غذآء للإنسان لكونه أشرف وأعدل مزاجًا كالحنطة والأرز وغير ذلك.

البحث الثاني

[٣٧٦] أعطى الله تعالى للأشجار والنباتات قوّة للاغتذآء والنمآء والتوليد. وجعل الأجزآء الأرضيّة والبخاريّة والناريّة غذآءً لها. وخَلق من ذلك الغذآء أزهارًا عجيبة وثمارًا لطيفة وأوراقًا رائقة وغصونًا حاملة لها على أنواع كثيرة وأصنافٍ جمّة كُلّ منها يَشهد بلسان الحال على كمال قدرته وحكمته ورحمته ويعطي لذّاتٍ روحانيّة وجسمانيّة:

[٣٧٧] أمّا الأزهار فلحُسْن أشكالها وألوانها وروائحها ومنافعها وانبعاث الطيور بها على ألحان طيّبة وأصوات مطربة.

[٣٧٨] وأمّا الثمرات فلحُسن أشكالها وألوانها وطعومها وروائحها ومنافعها.

[٣٧٩] وأمّا الأوراق فلحُسن هيئاتها وألوانها[1] وحفظ الثمار [ل/٦١/ء] والغصون والشُعب عن اليبس والاحتراق لشعاع الشمس ومحافظة اِعتدالها ولطافتها وسلامة الثمار عن التعفّن والفساد لأجاجتها وعن صدمات الرياح والغبار والأدخنة الصاعِدة من الأرض. وفيها عروق دقاق متداخلة عجيبَة لينجذبَ الأغذية والرطوبة إلى أجزائها ولا تبطل بشعاع الشمس وحرارة الجوّ ليتمكّن من حفظ الثمار.

[٣٨٠] وأمّا الغصون والشُعَب فلحمل الثمار والأزهار والأوراق ولكثرتها وإفادة الظلّ والهيئة المطبوعة للأشجار وللحطب.

---

[1] «أنواعها» في [ل/٦٠/ب]

[381] Yüce Allah, kış mevsimini ağacın büyümesini durdurmaya sebep kılmıştır. Bu da ağaçlar ve bitkilerde beslenme ve büyümenin durması, onların meyvelerden, yaprak ve çiçeklerden soyunması içindir. Böylece ağaç ve bitkilerin yetileri tüm bunları taşımaktan kurtulup dinlenmiş olur. Bu dinlenmeden sonra beslenme ve büyüme için, ayrıca çiçek, yaprak ve meyve faydalarını sağlama için güçlenir. Bitki ve ağaçların bu şekilde dinlenmesi, hayvanlarda dinlendirme ve güçlendirme işini gören uyku mesabesindedir. Bitki ve ağaçların, bu şekilde yaprak, meyve ve çiçeklerden soyunduktan sonra tekrar nasıl fayda verir hâle geldiklerini göstermek suretiyle Allah'ın kudretine şâhitlik etmeleri; kullar için, yok oldukları durumun tekrar bulunmaları hâlinde nasıl haz verdiğinin düşünülmesi içindir. Her türlü eksiklikten münezzeh olan Allah ne yücedir ve ne büyüktür!

[382] Toprağımsı, ateşimsi ve buharımsı parçalardan bu ilginç ve garip şeyleri yaratan Allah'ın mükemmel kudretine ve hikmetine bak! O, her sene, bu maddelerden (meyve, çiçek, yaprak vs.) yoksun odun parçasından -kendi büyüklüğüne göre- bu latîf lezzetleri çıkarmıştır. Dünyayı bunlarla süslemiş, insanları da bunlarla rahatlatmıştır. Onların altından nehirleri akıtmış ve cennete talip olanlara örnekler vermiştir. O, kudretinin delillerini âlemlere göstermiştir. Yüce Allah, "Her şeyin egemenliği kendi elinde olan Allah'ın şânı yücedir! Siz yalnız O'na döndürüleceksiniz."[1] buyurmuştur.

[383] Bu araştırmalardan da bitkilerde bir çeşit hayat olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni şudur: Onlar, -kendilerine kıyasla ölü mesabesinde olan- kuru ağacın ve cansızların aksine büyüyor, çoğalıyor, gıda istiyor, bu gıdayla besleniyor, onu hazmediyor ve gıdasını tamamlamak için de Güneş'e doğru uzanıyor, büyüyor ve kendi tohumunu üretiyor. Çünkü o, cansızların aksinedir ve kendisine göre ölüdür. Buna da Allah'ın şu sözü delildir: "Biz de bulutları ölü bir toprağa sürer ve onunla ölümünden sonra yeryüzünü diriltiriz."[2]

---

[1] Yâsîn 36/83.
[2] Fâtır 35/9.

[٣٨١] ثم جعل الشتآء سببًا لوقوف الناميّة ليكون للأشجار والنباتات سكون من الاغتذآء والنمآء والتجرُّد عن الثمار والأوراق والأزهار ليستريح قوّاها عن الاحتمال[١] ويقوّي بعد ذلك على الاغتذاء والنماء وإفادة الأزهار والأوراق والثِمار بمنزلة النوم للحيوان استراحة وتقويًا.[٢] ولإظهار قدرته بإظهار فوائدها بعد تجرّدها وليكون تألّم فِقدانِها للعباد سببًا للذّة وِجدانها. سبحان الله العلي العظيم. [ن/٣٩/ء]

[٣٨٢] فانظر إلى كمال قدرة الله تعالى وحكمته ورحمته أنّه[٣] أنشأ من الأجزآء الأرضيّة والبخاريّة والناريّة هذه العجائب والغرائب وأخرج كُلّ سنةٍ من الخشب الخاليّة الفارغة بتلك المَوادّ هذه المستلذّات اللطيفة قريبًا من حَجْمها وزَيّن العالم بزينتها وأراح العباد بوجودها[٤] وأجرى الأنهار تحتها ومَثّل بها مثال[٥] الجنّة للطالِبين وأظهر آيات قدرته للعالمين: «فَسُبْحَانَ الَّذي بِيَدِه مَلَكُوتُ كُلِّ شيء وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ».[٦]

[٣٨٣] [ل/٦١/ب] وقد[٧] عُلِم من هذه الأبحاث أنّ للنبات نوعًا من الحياة وذلك لأنّه[٨] يطلب[٩] الغذآء ويَجذبه ويَهضمه ويَغتذي به ويمتدّ إلى شعاع الشمس تكميلًا للاغتذآء ويَنمُوّ ويُولّد مثله[١٠] بخلاف الخشب اليابس فإنّه بالنّسبة إليه مَيّت وبخلاف الجماد ويدلّ عليه أيضًا قوله تعالى: «فَاَحْيَيْنَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا كَذٰلِكَ النُّشُورُ».[١١]

---

[١] «الإعتمال» في [ن/٣٨/ب]
[٢] «قُوَتًا» في [ن/٣٨/ب]
[٣] «أنّه» ناقص في [ل/٦١/ء]
[٤] «لوجودها» في [ل/٦١/ء]
[٥] «مثل» في [ن/٣٩/ء]
[٦] سُورَةُ يٰس ٣٦/٨٣.
[٧] «قد» ناقص في [ل/٦١/ب]
[٨] «لا» في [ل/٦١/ب]
[٩] «نطلب» في [ن/٣٩/ء]
[١٠] «منه» في [ن/٣٩/ء]
[١١] سُورَةُ فَاطِرٍ ٣٥/٩.

SONUÇ

[384] Bir grup; bitkilerin hislerinin olduğunu, zira bir ve daha fazla yıl meyve vermeyen ağacın, kesme ve balta darbeleriyle korkutulursa gelecek yıl meyve vereceğini ve ağaç kesen kimsenin ömrünün kısalacağını iddia etmiştir.

[385] Biz deriz ki: "Korkutarak meyve verdirmek, ifadesi kabul edilemez. Eğer böyle bir durum söz konusu ise bu ya rastgele veya özel bir durum sebebiyle olabilir. Yoksa onun meyve vermemesi, korkuyu hissetmesi dolayısıyla değildir. Ağacı kesen kişinin ömrünün kısalmasının da o kişiye has bir özellikten dolayı olması mümkündür."

[386] Bir grup, bu iddialara şöyle cevap vermiştir: "Hayvanla bitkinin arasındaki tek fark, hissin var olup olmamasıdır. Eğer bitkinin hissi olsaydı bunlar arasında hiçbir fark kalmazdı." Cansızlar bölümünde geçtiği gibi bu cevap kısır döngüdür.

ÜÇÜNCÜ KISIM: HAYVANLAR

[387] Burada birçok konu vardır:

BİRİNCİ KONU: [HAYVANLARIN YARATILMASI]

[388] Yüce Allah, mükemmel hikmeti ve muazzam kudretiyle karada ve denizde, kendisinin hikmet ve maslahatına uygun olarak, birbirinden farklı şekillerde hayvan türlerini ve her bir türün de kendi içerisinde gruplarını yaratmış, onların her birini de kendisine uygun olan şeye ve ihtiyacına yöneltmiştir.

[389] Allah'ın, hayvanları yaratması, toprak ve su haşerelerinde, ayrıca sinek türlerinde olduğu gibi ya doğrudan doğruya ortaya çıkma yoluyla, yani anne-baba olmaksızın doğrudan balçık ve buhardan meydana getirmeyle veya üreme yoluyla, yani anne-babanın bulunmasıyladır. Bunların her birinde Allah'ın kudretinin eserleri ve hikmetinin delilleri açıktır. Çünkü Allah Teâlâ, balçık ve buhar türü cansızlarda doğrudan doğruya ortaya çıkma yoluyla; (canlılarda) nutfe ya da yumurtadan üreme yoluyla, beslenme ve büyüme yetisini yaratmıştır ki yaratılmışın hacmi üç boyutta büyüsün. Sonra Allah nutfeyi, kendisini sıcaklığın kaplaması aracılığıyla pıhtılaşmış kana (alakaya), daha sonra embriyoya çevirmiş, sonra da embriyonun kalın cüzlerinden, soğuğun kaplamasıyla kemikleri yaratmıştır.

خاتمة

[٣٨٤] زَعم قوم أنّ للنبات حِسًّا لأنّ الشجر الذي لم يُثمِر سنةً أو أكثر يهاب بالقطع وضرب الفأس يُثمَر في السّنة الآتيّة ومَن يقطع الأشجار يقصُر عمرَه.

[٣٨٥] قلنا: التثمير بالإهابة غير مُسلّم أو يكون اتفاقيّة أو خاصيّة لا للإحساس وقَصْر العُمر جاز أن يكون خاصيّة.

[٣٨٦] وأجابهم قوم بأنّ الفرق بين الحيوان والنبات بالحسّ وعدمِه فلو كان للنبات حسّ لَمَا بقي الفرق وهذا جواب دوريّ كما عُرِف في بحث الجماد.

القسم الثالث: في الحيوان

[٣٨٧] وفيه أبحاث:

البحث الأوّل

[٣٨٨] خَلَق الله تعالى بقدرته الكاملة[١] وحكمته البالغة[٢] أنواع الحيوان وأصنافها في البرّ والبحر على هيئاتٍ متخالفة[٣] مناسبة[٤] لِمَا خلقَت له من المصالح والحِكَم، وهَدَى كلًا منها إلى ما فيه مصلحته وإليه حاجته.

[٣٨٩] وخلْقها إمّا بطريق التولّد وهو أن لا يكون من أبوَين بل من الطّين أو البخار كما في حشرات الأرض والمآءِ والبَعوض، أو بطريق التوالد وهو أن يكون من أبوين. وفي كُلّ منها آثار قدرته وآيات حكمته ظاهرةٌ. لأنّه خَلَق في الجماد من الطّين والبخار في صورة التولّد، ومن النطفة أو البيضة في صورة التّوالد قوّةً الاغتذاء والنمآء حتى ازداد حَجمُه بالاغتذاء في الأقطار الثلاثة. ثم جعله علقة باستيلآء [ل/٦٢/ء] الحرارة عليه ثم مُضغةً ثم[٥] خَلق من أغلَظ أجزاء المُضغة باستيلآء البُرودة عليها عظامًا[٦]

---

[١] «الكاملة» ناقص في [ل/٦١/ب]
[٢] «البالغة» ناقص في [ل/٦١/ب]
[٣] «مخالفة» في [ل/٦١/ب]
[٤] «مناسبة» ناقص في [ل/٦١/ب]
[٥] «ثم» ناقص في [ل/٦٢/ء]
[٦] «عظما» في [ن/٣٩/ء]

Sonra kandil ve yağ mesabesinde olan iç ısının ve iç nemin kaynağı olan kalbi yaratmak suretiyle kemiklere eti giydirmiş ve yine beslenme organı olan karaciğeri yaratmış ve gıdaların en dengeli parçalarından iç ısıyı karaciğerde pişirmek suretiyle et ve kanı meydana getirmiştir. Etin içindeki kalın cüzlerden damarları ve sinirleri yaratmıştır. Organlara gıda olsun diye, kanı damarların içinde akıtmıştır. Bu, onlara yumuşaklık ve dinçlik kazandırır. Kandan da damarlarda akıp tüm vücuda dağılan ruhanî bir buhar yükselir. Bu buhar organlara; hayat, his ve hareketlilik sağlar. Bu buhar hayvanî ruhtur. "Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şânı ne yücedir!"[1]

[390] Allah Teâlâ, vücudun en değerli parçası olan başı ve onun içindeki beyni yaratmıştır. Beyin; algılama, tercih etme, vehmetme ve hayal etme gibi nefsanî fiillerin organı, önder uzuvdur. Bundan dolayı onda beş tanesi içte ve beş tanesi de dışta olmak üzere on duyu yaratılmıştır. Çünkü iradî olan hareketler ve onların kendi menfaatlerine göre yönlendirilmesi onunla tamamlanır.

[391] Dışta olanlar; görme, işitme, koklama, tatma ve dokunmadır. Dokunma duyusu, diğer duyuların aksine vücudun tümüne yayılmıştır.

İç duyular:

1. Hiss-i müşterek (Ortak duyu): Tüm dış duyuların, kendisine duyuyla algılanan her bir dış etkiyi ilettiği duyudur. Böylece, bu duyularla algılama sayesinde, beyin ve nefis uyarılır. Ortak duyu da kendisine iletilen etki üzerinden duyuyla algılanan bir şeyin varlığını algılar.

2. Hayal: Müşterek hissin hazinesi olup, duyuyla algılanan şeyin sureti ortak duyuda yok olduktan sonra, bu hayalde var olmaya devam eder.

3. Vehim: Dostluk ve düşmanlık gibi tikel mânaların idrak edildiği yetidir. Koyunun kurdu, yavru kuşların da yırtıcıları düşman olarak algılaması bu şekildedir. Hayvanların, yaşamlarında herhangi bir şeye dair sevgi algıları da bu kabildendir.

4. Mütehayyile: Hayalde resmedilmiş sûretlerde ve vehim aracılığıyla algılanan mânalar, terkipler, genişletmeler üzerinde tasarrufu olan güçtür.

---

[1] Mü'minûn 23/14.

ثم كساها لحمًا بأن خَلق القلب الّذي هو منشأ الحرارة الغريزيّة والرطوبة الغريزيّة بمنزلة السراج والدهن وخلق الكَبْد الذي هو آلة التغذية وجَعَل من أعدل أجزاء الغذاء اللّحم والدّم بطبخ الحرارة الغريزيّة في الكَبِد. وأنشأ في اللّحم عروقًا وأعصابًا من الأجزاء[1] الغليظة وأجرى الدّم في العُروق ليصير غذاءً للأعضاء ويفيدها ليّنًا ونَضارَة وصَعُد منه بخار روحانيّ يسري في العروق إلى جميع البدن ويفيد للأعضاء الحياة والحسّ والحركة وذلك البخار هو الرّوح الحيوانيّ. «فَتَبَارَكَ اللّٰهُ احْسَنُ الْخَالِقِينَ».[2]

[٣٩٠] وخَلَق الرأس [ن/٣٩/ب] وهو أشرف أجزآء البدن.[3] وخَلَق فيه الدّماغ وهو عُضْو رئيس آلة الأفعال النفسانيّة من الإدراكات والإرادات والتخيّلات والتوهّمات ولهذا خلقت الحواسّ العشرة فيه خمسة ظاهرة وخمسة باطنة. لأنّ الحركات الإراديّة وصروفها في مصالحها إنّما يَتمّ بها.

[٣٩١] والظاهرة: البصر، والسّمع، والشّم، والذّوق، واللّمس. واللّمس عامّ في جميع البدن دون الباقية.

والدّاخلةُ:

١. الحسّ المشترك: وهو حسّ يؤدّي كُلّ حسّ خارجيّ أثر محسوس إليه ليحصل انتباه الدّماغ والنفس بذلك الإحساس وهو إنّما يدرك عنه حُضور المحسوس.

٢. والخَيال: وهو خِزانة الحسّ المشترك[4] يبقى فيه صورة المحسوس بعد زوالها عن الحسّ المشترك.

٣. والوهم: وهو الذي يُدرِك المعانيّ الجزئيّة كصداقةٍ وعداوةٍ وكإدراك [ل/٦٢/ب] الشاة عداوة الذئب والفَرْخِ عداوة الجارح وإدراكهما المُحبّة في المعايش.[5]

٤. والمتخيّلة: قوّة يتصرّف في الصُوَر المرتسمة في الخيال والمعاني المدركة بالوهم والتركيب[6] والتفصيل.

---

[1] «أجزاء» في [ن/٣٩/ء]
[2] سُورَةُ الْمُؤْمِنُونَ ٢٣/١٤.
[3] «البدن» ناقص في [ن/٣٩/ب]
[4] «المشتر» في [ن/٣٩/ب]
[5] «المجانس» في [ل/٦٢/ب]
[6] «بالتركيب» في [ل/٦٢/ب]

5. Hafıza: Duyularla algılananı muhafaza eden histir.

[392] Hayvanlardaki iç ve dış duyuların hikmeti, iyi ile kötüyü algılamaktır ki kendisine uygun olanı isteyip zararlı olandan kaçınsın. Allah, şânı yüce ve nimetleri geniş olandır.

[393] Sonra damarlar ve sinirlerle birlikte et, vücudun aslını oluşturmaktadır. Bedende hareket ve his bulunur. Kemikler bedenin direğidir/iskeletidir. Beden onun sayesinde ayakta kalır ve hareketi gerçekleştirebilir. Kemiklerin hissi yoktur ve kesildiğinde acı hissedilmez. Sinirler çadır ipi, damarlar da içlerinden kan akan ırmaklar gibidir. Çünkü kan, organların ve parçaların her birinde bulunan beslenme maddesidir. Allah'ın kudretinin ve hikmetinin alâmetleri açıktır.

İKİNCİ KONU: DUYULAR

[394] Göze gelince; Allah'ın gözdeki mükemmel kudreti açıktır. Çünkü onu saydam tabakalardan ve parlak nemlerden yaratmıştır. Onunla, eşyalar uzak mesafeden algılanır ve onun sayesinde hayvanın kendisine yararlı olana yönelmesi ve zararlı olandan kaçınması kolaylaşır.

[395] İki göz kapağını da gözü; soğuk havanın, duman ve tozun, sert esen rüzgârın, görme ışığının ötesine geçecek aşırı ışığın darbelerinden korumaları için yaratmıştır.

[396] Göz kapaklarının gözün üzerinde açılıp kapanması, gözü keskin tutmak, yorulduğunda gözün üstünü kapatarak onu dinlendirmek, uyku esnasında onu zararlı şeylerden korumak içindir.

[397] Kirpikleri ise bakış esnasında gözü tozdan korumak ve görmeyi zorlaştıran şiddetli ışıkları dengeleyerek daha kaliteli bir görüş sağlamak için yaratmıştır.

[398] Gözün etrafındaki kıl ve tüyler görmeyi -elin, kaşların üzerine konduğunda olduğu gibi- daha kaliteli hâle getirmek içindir. Tüm noksanlıklardan münezzeh olan Allah, ne yüce ve ne azametlidir!

[399] Gözün katmanları, nem ve bileşimleri, insan bölümünde zikredilecektir.

٥. والحافظة: حسّ يحفظ مدركات الحواس.

[٣٩٢] والحكمة في الحواسّ في الخارجة والدّاخلة للحيوان إدراك الملائم والمنافر ليطلب المُلائم ويَهْرِبَ عن المُنافر. جلّ جلاله وعمّ نواله.

[٣٩٣] ثم اللّحم مع العروق والأعصاب هو أصل البدن وله الإحساس والحركة، والعظام عُمْدة[1] البدن بها يُقَوّم البدن ويقوي على الحركة ولا حسّ لها إذ لا يتألّم بالقطع، والأعصاب كالطُنُب والعروق كالأنهار تجري فيها الدّم إذ الدّم مادّة الغذاء في كُلّ من الأعضاء والأجزاء. آيات قدرته وحكمته ظاهرة.

البحث الثاني: في الحواس

[٣٩٤] أمّا العين فكمال قدرته تعالى فيها ظاهر[2] لأنّه خَلقها من طبقات صافيّة ورطوبات نيّرة بها يُدرَك الشيء من مسافات[3] بعيدة ويُسهّل على الحيوان طلب ما ينتفِع به والهَرْبُ عمّا يتضرّر به.

[٣٩٥] وخَلَق الجَفنين وقايةً للعينين عن المصادمات من الهوآء البارد والدخان والغبار والرياح العاصِفة والأضواء المفرطة المفرّقة لنور البصر.

[٣٩٦] ومرور الجَفْن على العين يفيد جلاءَها وعند الكلال يستريحها بالغِمْض وعند النوم يحفظها عن المؤذيات.

[٣٩٧] وخلق الأهداب لحفظها عند النظر عن الغبار والأضواء المشوشة لنور البصر ليحصلَ جودة الأبصار.

[٣٩٨] والشعر والريش فوق العين أيضًا يفيد جودة الأبصار[4] كما إذا وضع طرف الكف على الحاجب.[5] سبحان الله العليّ العظيم.

[٣٩٩] ويُذكر طبقات العين ورطوباتها وتركيبها في بحث [ل/٦٣/ء] الإنسان.

---

[1] «اعمدة» في [ن/٣٩/ب]

[2] «ظاهرة» في [ل/٦٢/ب]

[3] «مسافاة» في [ن/٣٩/ب]،[ل/٦٣/ء]

[4] «والشعر والريش فوق العين ايضًا يفيد جودة الأبصار» ناقص في [ل/٦٢/ب]

[5] «الجانب» في [ل/٦٢/ب]

[400] Yine bazı hayvanların gözünün parlaklığı diğerlerine göre daha güçlüdür. Bu hayvanlar, ancak bu şekilde yaratılışının gayesine ulaşır. Bu hayvanlar daha küçük şeyleri karanlıkta da görebilirler. Bu duruma örnek kedidir. Kedi, gece-gündüz evlerdeki fare, yılan ve akrep gibi zarar verenleri yok etmek için yaratılmıştır. Bu nedenle gözleri, geceleyin ateş gibi görünür. Köpek de aynı şekilde geceleri nöbet tutmak için vardır. At ve gece gündüz kendisi üzerinde yolculuk yapılan diğer hayvanlar da aynı şekildedir. Çoğu kuş ve haşeratta olduğu gibi, bazı hayvanların görme yetisi zayıf olur. Çünkü onlar için geceleyin hareket etmekte bir fayda yoktur.

[401] Sonra Allah, kâmil hikmeti ile gözü, başın ön tarafında yaratmıştır. Çünkü hayvan, yaşamını devam ettirme konusunda daha çok görmeye muhtaçtır. Ayrıca iki göz vermesinin hikmeti; iki göz, görme konusunda tek gözden daha başarılı olduğu ve ikisinden biri bozulduğunda diğerinin onun işlevini üstlenmesi içindir. O’nun şânı ne yücedir!

[402] Kâmil yaratılış ve fayda sağlama açısından gözden sonra kulak gelmektedir. Çünkü Allah, onda, uzak mesafelerden, altı yönden gelen sesleri algılayabilme kuvvetini yaratmıştır. Bu durum, (kendisine yararlı olanlara) yönelme ve (zararlı olanlardan) kaçınma konusunda hayvana yarar sağlar. Allah, kulağı; sesin tınısının orada toplanması için içbükey, dik, girintili ve kıkırdağımsı bir yapıda yaratmıştır. Ayrıca bu yapı, kulağı tehlikelerden uzaklaştırmaktadır. Girintili olması, sesin orada kırılmasına neden olur ve ses, işiteni rahatsız etmez. İki kulak yaratması da iki göz yaratmasının hikmeti bâbında zikrettiğimiz hikmetten dolayıdır. Sonra, kedi ve köpekte olduğu gibi, işitme gücü bazı hayvanlarda daha güçlüdür. Zira bu hayvanlar yaratılışlarının gayesine bununla ulaşır. Çünkü bu ikisi, tehlikelerden korumak için yaratılmıştır. Böylece işitme kuvveti bunlarda özellikle geceleyin daha belirgindir.

[403] Menfaat açısından kulaktan sonra burun gelir. Burun, hayvana, (kendisine faydalı olan şeyleri) isteme ve (zararlı olanlardan) kaçınma algısını kazandırır. Aynı şekilde burun, saf havayı soluyarak görmeyi, kalbi ve beyni rahatlatır. Ağız, burunda bir rahatsızlık olması hâlinde veya hızlı soluma durumunda, nefes alıp vermede buruna yardımcı olur.

[٤٠٠] ثم نور البصر يكون في بعض الحيوانات أقوى إذ بذلك يَتِمّ ما خُلِق له فيرى الأشياء الصغيرة في الظلمة كما في الهِرّة فإنّها خُلِقت لمنفعة البيوت من دفع المؤذيات كالفأرة والحية والعقرب وغيرها في الليالي والأنْهُر ولهذا يَرى عينُها في الظلمة كالنار، وكذا الكلب فإنّه خُلِق للحراسة بالليل وكذا الفَرَس وغيره من الحيوانات التي يسافر بها ليلًا ونهارًا. ويكون ضعيفًا فيما لا فائدة في حركته باللّيل كأكْثر الطيُور والحشراتِ.

[٤٠١] ثم خَلق العين بكمال حكمته [ن/٤٠/ء] في مقدّم الرأس لأنّ حاجة الحيوان في أمر معاشه إلى الرؤية أكثر وخَلق عينين لأنّهما[١] أعوَن على الرؤية من الواحدة[٢] ولو حدثت بأحدهما آفة[٣] تقوم الأخرى مقامها جلّ جلاله.

[٤٠٢] ثم بَعد العين في كمال الصنع والمنْفعة الأذن إذ خلق فيها[٤] قوّة إدراك الأصوات من مسافات بعيدة في الجهات الستّ وينتفع بذلك الحيوان في المطالب والمهارب وخلقها مقعّرِة قائمة غُضروفيّة ذات[٥] تعرّج ليجتمع[٦] فيه[٧] صداء الصوت وليكون أبعد من الآفات وينكسر صورة الصوت بسبب التعاريج فلا يتأذّى بها السامعة وخَلق أذنين لحكمة ذكرناها في العينين جلّ جلاله. ثم قوّة السمع في بعض الحيوانات يكون أقوى لأنّ ما خَلَق هو له إنّما يتمّ بذلك كالهرّة والكلب فإنّهما خُلِقا للحراسة عن المؤذيات وقوّة السمع تعيَّن عليها لاسيّما في اللّيل.

[٤٠٣] وبَعد الأذن في المنفعة الأنْف يفيد للحيوان إدراك الروائح المفيدة في المطالب والمهارب وتروّح[٨] الرويّة[٩] والقلب والدماغ بالتنسّم[١٠] بالهوآء الصافي. والفم يعين الأنْف في التنفّس [ل/٦٣/ب] عند ما يعرض في الأنْف سدّة أو عند اللهث الشديد.

---

[١] «لأن ذلك» في [ل/٦٣/ء]
[٢] «الواحد» في [ن/٤٠/ء]
[٣] «آفة باحديهما» في [ل/٦٣/ء]
[٤] «قوّة فيها» في [ل/٦٣/ء]
[٥] «ذى» في [ن/٤٠/ء]
[٦] «لتجمع» في [ل/٦٣/ء]
[٧] «فيها» في [ل/٦٣/ء]
[٨] «روّح» في [ن/٤٠/ء]
[٩] «الرية» في [ن/٤٠/ء]
[١٠] «التنسيم» في [ل/٦٣/ء]

Bazı hayvanlarda koklama kuvveti, gıdanın kokusunu çabuk algılaması ve gıdadan mahrum kalmamak adına tetikte olmaları için daha güçlüdür. Kedi, köpek, sinek, arı, karınca ve akbaba gibi hayvanlar bu şekildedir. Çünkü akbaba, leşin kokularını uzak mesafelerden algılar. Bu nedenle Yüce Allah, onların burunlarını daha uzun yapmıştır. Bu durum, söz konusu hayvanlara kokuyu alma hususunda daha çok yardımcı olur. Yüce Allah'ın rahmetine ve hikmetine bak!

[404] Yüce ve mukaddes olan Allah'ın zarif yaratışlarından biri de tatma duyusudur. Allah Teâlâ tatma hissini dilin üst kısmında yaratmıştır. Zira yenilebilecek bir şey ağızdaki tükürükle karışıp yumuşak bir sıvı olduğunda, tatma duyusu onu algılar.

[405] Dilin bu faydalarının yanı sıra başka yararları da vardır. Bunlar; çiğneme esnasında besini azı dişlerine gönderip yutuncaya kadar döndürmek, ses çıkartmaya yardım etmek, ağız salgısı (tükürük) aracılığıyla besinleri ıslatmaktır. Dilde, tadı algılama faydasının yanında başka faydalar da vardır:

[406] Bu faydalardan biri şudur: Dil, çiğnenen şeyi karıştırıp yoğurur/macun hâline getirir. Bu esnada iç ısı da onu ısıtarak pişirir. Böylece ağızda bir tür pişme meydana gelir. İşte bu, ilk sindirimdir.

[407] Onun bir diğer faydası ise, ağzı ve dili ıslak tutarak sesleri çıkarmaya, ayrıca soğuk ve sıcak havanın keskinliğinden dolayı ağzın kuruluktan acı çekmemesine yardımcı olmaktır.

[408] Dilin faydalarının yanında ağızda da birtakım faydalar vardır:

[409] Bunlardan biri; ağız, bedenin kapısı olduğu için yiyecek ve içecekler oradan vücuda alınır. Bu çok büyük bir faydadır.

[410] Yine bunlardan biri, ağız kalbin kapısı olduğundan, hava kalbe oradan girer ve içindeki fazla dumanlar oradan dışarıya çıkar.

[411] Bir diğer fayda ise ses çıkarmaktır.

[412] Bir diğeri de ufalama, avlama ve ısırma gibi faydalardır. Yırtıcı vahşi hayvanlar ve kuşlar gibi bazı hayvanlarda ağız, yaşamını devam ettirme uzvu olmuştur. Bu nedenle bu hayvanlarda geniş çene kemiği ve demirimsi azı dişleri bulunur. Develer, atlar, eşekler gibi bazı hayvanlarda bu dişler, kendilerine gelecek zararı defetmeye yardımcı olurlar.

ثم قوّة الشمّ في بعض الحيوانات تكون أقوى ليدرك رائحة الغذاء سريعًا ويحضُره لئلّا يصير محرومًا كما في الهرّة والكلب[١] والذباب والنحل والنمل والرَخَم فإنّه يدرك روائح[٢] الجِيَف من[٣] مسافات[٤] بعيدة ولهذا خَلق الله تعالى أنوفَها أطول لأنّ ذلك أعوَن على الشمّ. فانظر إلى الحكمة والرحمة.

[٤٠٤] ومن لطائف صنعه تعالى وتقدّس حسّ الذوق أبدع الله تعالى حسّ الذوق في الجانب الأعلى من اللّسان، فإذا اختلط ذو الطُعْم بالرطوبة اللعابيّة وصار رطبًا لينًا أدركته الذائقة.[٥]

[٤٠٥] وفي اللسان[٦] مع هذه الفائدة فوائد أخرى تقليبُ الغذاء عند المَضغ حتّى يناله الطَواحنُ وتَمْضغه والمعاونة على التصويت وترطيب الغذاء بالرطوبة اللعابيّ مع فائدة إدراك الطعم فوائد أخرى:

[٤٠٦] منها أنّه يختلط المَمْضوغ ويعجنه والحرارة الغريزيّة في أثناء ذلك تسخّنه فيحصُل له النَضْج في الفم وهو الهَضْم[٧] الأوّل.

[٤٠٧] ومنها أنّه يرَطب الفم واللّسان فيمكن التصويت ولا يتألّم داخل الفم باليبوسة بسبب سَوْرةِ الهواء الحارّ والبارد.

[٤٠٨] وفي الفم مع فوائد اللّسان فوائد أخرى:

[٤٠٩] منها أنّه باب البدن يدخل منه طعامه وشرابه وهذه فائدة عظيمة.

[٤١٠] ومنها أنّه باب القلب منه يدخل إليه النسيم ويخرج الفضلات الدخانيّة.

[٤١١] ومنها التصويت.

[٤١٢] ومنها الهراس والافتراس والعضاض ويكون هذا في بعض الحيوانات آلة معيشة مثل سِباع الوَحش والطير ولهذا يكون الحيوان واسع الشِدق حديد الأنياب[٨] [ن/٤٠/ب] وبعض الحيوان في بعض الأوقات يستعين بذلك على دفع ضارّة مثل الجمال والخيل والحمير.

---

[١] «الكلب» ناقص في [ل/٦٣/ب]
[٢] «الروائح» ناقص في [ل/٦٣/ب]
[٣] «من» ناقص في [ن/٤٠/ء]
[٤] «مسافاة» في [ن/٤٠/ء]،[ل/٦٣/ب]
[٥] «فإذ اختلط ذو الطعم بالرطوبة اللعبية وصار رطبًا لينًا ادركته الذائقة وفي اللسان» ناقص في [ل/٦٣/ب]
[٦] «وفي اللسان» ناقص في [ل/٦٣/ب]
[٧] «في الفم وهو الهَضْم» ناقص في [ل/٦٣/ب]
[٨] «حد الايتاب» في [ل/٦٣/ب]

[413] İki dudağın da gıdanın alınmasında yardımı ve ağzın kapanmasında yararı söz konusudur. Ayrıca iki dudağın, çiğneme esnasında yemeğin, içme esnasında da suyun dışarı çıkmasını engellemede faydası bulunmaktadır. İki dudak, deve ve sığır gibi bazı hayvanlarda gıdayı alma konusunda çok fazla yardımcı olurlar. Çünkü bu iki hayvanın yiyecekleri toprakta yetişen otlardır. Bu nedenle o hayvanlar, parmak yerine geçsin diye dudaklarını ayırırlar ve böylece yiyeceklerini tutup yutmaları mümkün olur.

[414] Allah Teâlâ, kuşlara; iki dudak ve dişlere karşılık da gaga vermiştir.

[415] Dişlerin de çiğneme, kırma ve ısırma gibi hususlardaki faydaları açıktır. Hikmetinin ve rahmetinin kemâline bak! O'nun şânı ne yüce, nimeti de ne geniştir!

[416] Dokunma duyusuna gelince; bu, hayvanın, dokunduğu şeyin kendisine faydalı veya zararlı olacağını algılaması içindir. Böylece hayvan, birinci durumdakilerden (yararlı şeylerden) faydalanır; ikinci durumdakilerden (zarar verici şeylerden) kaçınır. Dokunma duyusu ete özgüdür. Bazen ete şiddetli soğuk ve güçlü sıcaklık gibi ifrat derecesinde keskin durumlar isabet ettiğinde ette uyuşma ve hareketsizlik meydana gelir. Bu yüzden hissini yitirir.

[417] Allah Teâlâ deriyi, dokunmayla algılanan keyfiyetleri olduğu hâliyle idrak etsin diye eti uyuşma ve hareketsizlikten koruması için yaratmıştır. Aynı şekilde deriyi, soğuk ve sıcak havanın olumsuz etkilerinden ve değişmeyi, acı vermeyi gerektiren hâricî kirlerden eti koruması için yaratmıştır. Çünkü et, nemli ve yumuşak olup nemli ve yumuşak sinirleri ve damarları kaplar. Deri olmasa, sözü edilen zararlı etkiler ete zarar verir. Deride iki yarar vardır: İlki eti uyuşup hareketsiz kalmaktan, ikincisi ise bozulmaktan korumaktır.

[418] Allah Teâlâ, deniz ve kara hayvanlarının derilerini insanın cildinden daha kalın yaratmış; ayrıca çöl, dağ ve ormanlarda sıcağa, soğuğa, yağmura, rüzgâra ve kara mâruz kalmalarından dolayı onları yün, post ve tüylerle bezemiştir. Yine onların bu şekilde olması, deride değil de etteki dokunma duyusunun hayvanlarda -dokunma bakımından- birbirinden farklı olması sebebiyledir. Dokunma duyusu güçlü olan bütün hayvanların derisi ince, zayıf olan hayvanların derisi kalın olur.

[419] On hissin (beş iç ve beş de dış olmak üzere) diğer fayda ve hikmetlerini insan bölümünde zikredeceğiz.

[٤١٣] والشفتان لهما منفعة سَتر الفم والإعانة على تناول الغذآء ومنفعة عند المَضغ [ل/٦٤/ء] عن الخروج ومَنْع الماء عند الشرب عن الخروج، وبعض الحيوان يستعين بهما في تناول غذائه استعانة كثيرة كالجمل والبقر لأنّ أكلهما من أعشاب الأرض ولذلك شقّت شفته ليقوم مقام الأصابع فيتمكّن في الأخذ واللقم.

[٤١٤] وأمّا الطيور فجعل لها عوضهما وعوض الأسنان المنقار.[١]

[٤١٥] وأمّا الأسنان فوائدها ظاهرة من المَضغ والكسر والعضّ. فانظر إلى كمال الحكمة والرحمة جلّ جلاله وعمّ نواله.

[٤١٦] وأمّا حسّ اللّمس ليدرك الحيوان الملموسات[٢] الملائمة والمضرة وينتفع بالأولى ويحترز عن الثانية. وحسّ اللّمس لِلّحم وقد يعرض لِلّحم خَدْر إذا أصابته سَوْرة الكيفيّات المفرطة كالبُرودة الشديدة والحرارة القويّة فيزول حسّه.

[٤١٧] فخَلق الله تعالى الجلدَ حافظًا لِلّحم عن الخَدْر ليدرك[٣] الكيفيّات الملموسة[٤] كما هي ويحفظه أيضًا عن مصادمات الهوآء البارد والحارّ والشوائب الخارجيّة الموجبة للتألّم والتغيّر، لأنّ اللّحم رَطْب ليّن مشتمل على العروق والأعصاب الليّنة الرَطْبة فيتضرّر بتلك المصادمات. ففي الجلد فائدتان حِفْظ اللّحم عن الخَدْر وعن الفساد.

[٤١٨] وخَلق جلود الحيوانات البريّة والبحريّة أغلظ من جلد الإنسان وكساهم بالأصواف والأوبار والرياش لكونها عُرضَةً للحرارات والبُرودات والثلوج والأمطار والرّياح في الصحاريّ والجبال والأشجار ولكون حسّ اللّمس للّحم[٥] دون الجلد يختلف حسّ اللّمس[٦] في الحيوانات فكلّ حيوان يكون جلده أرَقّ بكون حسّ لَمسِه أقوى وكُلّ حيوان يكون جلده أغلظ بكون حسّ لمسه أضعف.

[٤١٩] [ل/٦٤/ب] ونذكر[٧] باقي فوائد حواسّ العشرة وحِكمها في فصل الإنسان.

---

[١] «وأمّا الطيور فجعل لها عوضهما و عوض الاسنانّ المنقار» ناقص في [ن/٤٠/ب]
[٢] «المملوسات» في [ل/٦٤/ء]
[٣] «ليدر» في [ل/٦٤/ء]
[٤] «المملوسات» في [ل/٦٤/ء]
[٥] «اللّحم» في [ل/٦٤/ء]
[٦] «اللمس» ناقص في [ن/٤٠/ب]
[٧] «يذكر» في [ل/٦٤/ب]

ÜÇÜNCÜ KONU: [HAYVANLARIN TÜRLERİ]

[420] Hayvanlar; yürüyen, sürünen ve uçan olmak üzere üç gruba ayrılır.

[421] Bu üçünden ikisi suda veya karada yaşar.

[422] Yüce Allah, hikmet ve kudretinin kemâliyle, bunlardan her birinin uzuvlarını, şekil ve yapılarını doğalarına (yaratıldıkları şeye) uygun olarak yaratmış ve onları, (kendilerine yararlı olanlara) yönelme ve (zararlı olanlardan) kaçınma sayesinde yaşamlarını devam ettirmeye yöneltmiştir.

[423] Allah Teâlâ, binek ve yük hayvanlarını, yürüme ve yük taşıma bakımından güçlü olması için daha sağlam ve kuvvetli yaratmıştır. Allah; örneğin atı, daha hızlı hareket etme kabiliyetine sahip olsun, (yararlıya) yönelmesi ve (zararlıdan) kaçınması mükemmel olabilsin diye, kalın etli, güçlü kemikli, sıcakkanlı ve ayakları uzun olarak yaratmıştır. Ayrıca onun parçaları sağlam ve üzerinde ateşin mizacı baskın olduğundan hızlı yol alır, sesi sağlamdır ve şerefle yüceliğe uygun olacak şekilde şânı yücedir. Bu nedenle at; melikler, sultanlar ve ileri gelen insanlar için binek hayvanı olmuş, düşmana karşı galip gelmek, saltanat ve devlet başkanlığını elde etmek gibi faydaları olmuştur. Bunun için de Peygamber Efendimiz (sav) şöyle buyurmuştur: "Atların alınlarına hayır bağlanmıştır."[1]

[424] Attan sonra deve ve katır gelir. Katırların sıcaklığı daha azdır. Bundan dolayı hareketi de daha yavaştır.

[425] Allah, sığırın mizacını tarım için toprağı sürmeye elverişli olması bakımından toprağa özgü, ısısı az ve yapısı güçlü yaratmıştır.

[426] Allah Teâlâ, fili de fazla yük ve insan taşıması için iri cüsseli, güçlü yapılı, sert kemikli ve kısa boyunlu yaratmıştır. Fil, savaşlarda da yardım sağlar. Bazen filin sırtına yerleştirilen tahta sandık biçiminde bir mahfile binen insanlar, buradan ok atarlar. Bu hâliyle fil, hareket eden bir kale gibi olur. Fil, (düşmanlarına karşı) hortumuyla savaşır. Allah filin hortumunu, burun konumunda ve boynu kısa olduğundan, yeme ve içmede yararlanacağı bir alet olarak yaratmıştır.

[427] Allah Teâlâ, eşeği, taşımaya uygun olması için soğukkanlı ve daha çok topraksı mizaçta yaratmıştır.

---

[1] İbn Âdil, Ebû Hafs Ömer b. Ali ed-Dımeşkî el-Hanbelî, *el-Lübâb fî Ulûmi'l-Kitâb*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan 1998, c. IX, s. 554.

البحث الثالث

[٤٢٠] الحيوان إمّا ماشٍ أو زاحف أو طائر.

[٤٢١] وكُلّ منهما[1] إمّا مائيّ أو بريّ.

[٤٢٢] وخَلق الله تعالى بكمال حكمته وقدرته أعضاء كُلّ منها وهيئته وشكله على وجه يناسب ما خَلق هو له وهَداه إلى طريق معيشته طلبًا وهربًا.

[٤٢٣] فخَلق الحيوانات التي تكون[2] للرّكوب والحَمْل أقوى وأشدّ لتقوي على المشي والحمل. فخَلق الفَرَس غليظ اللّحم قوى العظم شديد الحرارة طويل القوائم لتقوى على الحركات السريعة ويكمّل به الطلب والهرِب فلصلابة الأجزاء وغلبة الناريّة يكون سريع السَيْر حديد الصوت رفيع الشأن مناسبًا[3] للشرف والرفعة، فصار مركَبًا للملوك والسلاطين وأشراف الناس ومفيدًا للغلَبة على الخصوم وتحصيل السلطنة والرياسة ولهذا قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «الخيل معقود بنواصيها الخير».[4]

[٤٢٤] وبَعده الجَمل والبُغل وحرارة البُغال أقلّ فلهذا يكون حركتها أبطأ.

[٤٢٥] وخَلق البقر أرضى المزاج[5] قليل الناريّة [ن/٤١/ء] قوي التركيب لتقوى على إثارةِ الأرض للزراعة.

[٤٢٦] وخَلق الفيل عظيم الجثة قوي التركيب صَلْب العظام قصير العُنق ليتحمّل حمْل الكثير من الرجال والأموال ويعين في المحاربات وقد يركب عليه مخَرِّط خشَبي فيه رجال يَرمون ويصير كحِصن متحرّك وهو يحارب بخُرطومه وخلق خرطومه[6] مقام الأنف وآلة له[7] في الأكْل والشرْب لقصْر عنقه.

[٤٢٧] وخَلق الحمار بارد المزاج غالب الأرضيّة ليناسب الحمل.

---

[1] «وكُلّ» ناقص في [ن/٤٠/ب]

[2] «تكون» ناقص في [ن/٤٠/ب]

[3] «مناسبًا» ناقص في [ن/٤٠/ب]

[4] أبو حفص عمر بن علي ابن عادل الدمشقي الحنبلي, دار الكتب العلمية, بيروت / لبنان ١٩٩٨, ٥٥٤/٩.

[5] «المزاج» ناقص في [ل/٦٤/ب]

[6] «وخلق خرطومه» ناقص في [ل/٦٤/ب]

[7] «له» ناقص في [ل/٦٤/ب]

[428] Yüce Allah'ın, mükemmel kudret ve şaşılası yaratışlarından biri de bazı hayvanları görme yetisiyle algılanamayacak kadar küçük yaratmasıdır. O hayvanlar ancak kendisine bir zarar geleceğini hissettiği anda hareket ettiklerinde görülür. Onun duyularını, iç ve dış organlarını kudreti yüce olan Allah, nasıl da küçücük yaratmıştır!

[429] Allah, koyun ve keçiyi, ayrıca ceylan ve tavşan gibi yenmeye uygun olan hayvanları, yenmeye uygun olsunlar ve zarar vermesinler diye ılımlı mizaçta ve etleri hoş olacak şekilde yaratmıştır.

[430] Allah hayvanlar için, uzuvlarını örtsün ve soğuğun, sıcağın, yağmur ve karların keskinliğini kırsın diye yağlı postlar, yünler ve kıllar yaratmıştır.

[431] Allah, sürüngen hayvanları da hareketleri kolay olsun diye kemikten yoksun veya parçaları birbirlerine dikey değil enlemesine geçecek şekilde hafif yaratmıştır.

[432] Allah Teâlâ kuşları, havayı onlar üzerinde baskın olacak şekilde hafif yaratmıştır. Nemle birlikte havanın baskın gelmesi, maddesi tüylerden olan tasımsı bir yapıyı gerektirir. Allah, kuşlara, hava içlerine girebilsin diye içi boş, seyrek ve hafif tüyler vermiş ve onları iki ayaklı yaratmıştır. Ayrıca iki elin yerini tutsun diye onlara iki kanat vermiştir. Kuşlar bu iki kanatlarını ve kuyruklarının tüylerini açtıkları zaman daha hafif olurlar ve havada uçmaları kolaylaşır. Allah, kuşların hafif olması için başlarını küçük, göğüslerini de havayı daha kolay yarması için geminin göğsü gibi dairemsi olarak yaratmıştır. Dişleri olmadığından, gıdayı yumuşatması için onlara kursak vermiştir. Allah bazı kuşlarda da tohum tanelerini yerden toplamaya uygun şekilde sivrilik ile kalınlık arasında düz bir gaga yaratmıştır. Eğer kuş, çayır veya haşere ve tohumlar gibi balçığın içindeki şeyleri yiyen bir kuşsa, Allah onun gagasını çapa gibi uzun ve geniş yaratmıştır; tıpkı su kuşu gibi, zira o, (gagasıyla) kazmaya muhtaçtır.

[433] Allah kuşların tüylerini suya girdiklerinde ıslanmaması, ağırlaşmaması, suda hareket etmesinin kolay olması ve suyun üzerinde kalması için kabarık bir cins olarak yaratmıştır. Eğer kuş, doğan kuşu gibi etçil ise Allah Teâlâ onların gagasını, eti koparması mümkün olsun diye eğimli ve keskin yapmış ve ayrıca gagayı da dişlerin yerine kâim kılmıştır. Gagalar, ilk hazmı gerçekleştiren ağız konumundadır.

[٤٢٨] ومن عجائب صنعه وكمال قدرته أنّه خَلق بعض الحيوانات في غاية الصِغر بحيث لا تدركه الباصرة إلّا إذا تَحْرك [ل/٦٥/ء] عند إحساس ما يتوجّه إليه هربًا فحواسه وأجزاؤه الخارجة والداخلة كيف يكون في الصِغر جلّت قدرته.

[٤٢٩] وخلق الغَنم والمَعْز وما يصلح للأكل كالظبْي والأرنب لطيف اللّحم معتدل المزاج ليَصلح للأكل ولا يضرّ.

[٤٣٠] وخلق الأصواف والأوبار والشعور ساترًا لأعضائها دهنيًّا دافعًا لسَوْرَةِ نازلة الحرّ والبرد والثلوج والأمطار.

[٤٣١] وخلق الحيوان الزاحِف عديم العَظم أو خفيفة متخلخل الأجزآء طويلًا غير عريض لتسهل عليه الحركة.

[٤٣٢] وخَلق الطيور خفاف الجُثّةِ بأن جعل الهوائيّة غالبة عليها، وغَلَبة الهوآء مع الرطوبة توجب الزِيديّة التي هي مادّة الريش. فأعطاها الرياش خفافًا متخلخلًا مجوّفًا ليقف عليها الهوآء وخلقها ذوات رجلين وجَعل مقام اليدين الجناحين. فإذا بسطَتهما وبسطَت رياش الأذناب يصير أخفّ وأسهل طيرانًا على الهوآء.[١] وخلق رؤوسَها صغارًا للخفة وصدورها مُدوّرًا كصدر السفينة ليَسْهَل عليها قطع الهوآء. وخلق لها حواصل ليلِين الطعام منها لعدم الأسنان. وخلق لبعضها منقارًا مستقيمًا بين الحادّ والعريض ليناسب اِلتِقاط الحبوب[٢] من الأرض فإن كان ممّا يأكل الحشيش وما في الطين من الحبوب والحشرات جَعل منقارُه طويلاً عريضًا كالمِسحاة كمُنقار طيْر المآء فإنّه يحتاج إلى الحُفَر.

[٤٣٣] وخلق لرياشه ضرْب من الدُسومة لئلّا يُبتَلّ بتخلّل[٣] المآء فيها ولا يَثقل ويسهل[٤] عليها الحركة في المآء والوقوف عليه، وإن كان ممّا يأكل [ل/٦٥/ب] اللّحم كالبازي جَعل منقاره حادًا منعطفًا ليتمكّن من قطع اللّحم ويقوم له مقام الأسنان وحواصلها مقام الفم للهضم الأوّل.

---

[١] «على الهوآء» ناقص في [ل/٦٥/ء]

[٢] «الحبات» في [ل/٦٥/ء]

[٣] «بتخلخل» في [ل/٦٥/ء]

[٤] «ولا يسهل» في [ل/٦٥/ء]

[434] Allah, kuşlara, kendilerine özgü bir yapı ve cezbedici bir şekil; bazılarına hoş sesler, işitenlerin haz aldığı coşturucu nâmeler ve bazılarına da lezzetli etler vermiştir.

[435] Allah, horozu, ötmek suretiyle sabah vaktinin geldiğini duyurmak üzere güzel bir tabiatta; tavuğu da yumurtası ve eti için yaratmıştır.

[436] Balinagiller gibi deniz hayvanlarını da cüssesi ile suda kalması ve sudan zarar görmeden su üzerinde yaşayabilecek kabiliyette yaratmıştır.

[437] Allah Teâlâ, her bir hayvana, kendi yaşamı için faydalı olan şeyleri isteme, zararlı olan şeyleri defetme konusunda yardımcı olmak üzere hayatlarını kendileriyle mükemmelleştirdiği diş, toynak, boynuz, pençe, zehir ve iğne gibi aletler; arzu ettiği şeyi alma ve korktuğu şeyden de kaçmaya yardımcı olsun diye hızlı koşma gibi özellikler vermiştir. Yırtıcı hayvanların, kemik ve kaba etlerinden dolayı hareketleri daha ağırdır. Ceylan, tavşan ve tilki gibi hayvanlar aslan ve kurttan, güvercin gibi hayvanlar da şahin ve doğandan hızları sayesinde kurtulurlar.

[438] Kudreti yüce olan Allah'ın şaşırtıcı sanatlarından biri de kediyi evleri, köpeği de parayı korumak için yaratmasıdır.

[439] Allah Teâlâ, kediyi; evleri haşerattan, yılan, akrep, güvercin ve bunlara benzer diğer zararlılardan korumak için yaratmış ve ona bu hikmetleri tamamlamak üzere sekiz özellik vermiştir: (Birincisi), gece karanlığında haşereleri görmek için verilen görme kuvvetidir. Çünkü bu haşereler çoğunlukla gece ortaya çıkarlar. (İkincisi), onların hareketlerini hızlı bir şekilde hissetmek ve avlamak konusunda tembellik yapmadan onları yemeye yönelmek için güçlü işitme kuvvetidir. (Üçüncüsü), sevilmesi için güzel görünümlü olmasıdır. (Dördüncüsü), uyurken insanların da uykusunu getirecek kadar güzel sesler çıkarmasıdır. (Beşincisi), insanlar kendisinden kaçmasın diye, sofrada kalmış yemek artıklarını temizlemesidir. (Altıncısı), kendi atığını gizlemesi, anüsünü ve ona bulaşan kirleri yalayarak temizlemesidir. (Yedincisi), ağzını diliyle temizlemesidir. (Sekizincisi), ağzını salya akıtarak ve yalayarak temizlemesidir. Peygamberimiz şöyle demiştir: "Kedi necis değildir. O sizin aranızda gezip dolaşanlardandır."[1]

---

[1] İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, *Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azîm*, Daru't-Tayyibe, Beyrut 1999, c. II, s. 82.

[٤٣٤] وأعطى للطيور هيئات[١] مطبوعة وصُور[٢] مرغوبة ولبعضها أصواتًا طيّبَة وألحانًا[٣] مطربةً تلتذّ بها السامعة ولبعضها لحومًا مُلذّة.

[٤٣٥] وخلق الديك على صورة حَسَنة للصِيَّاح وقْت الصباح إعلامًا بالوقت والدجاجة للَحم والبيض جلّ جلاله.[٤]

[٤٣٦] وخلق المائياتِ[٥] كالحيتان غالبًا عليها المآء ليستقرّ في المآء بالطبع ولا يتضرر به.

[٤٣٧] وأعطى لكل حيوانٍ آلة بها يكمّل معيشته في طلب المنافع ودفع الضارّ من الأنيَاب والمَخَالب والقَرون والحَوَافِر والسَمّ والحُمَة والسير السريع يطلب ويهرب. وللسباع بسبب العظم وغلظ اللّحم يكون السير أثقل، فيَخلص السريع عنه كالظبي والأرنب والثعلب من الأسد [ن/٤١/ب] والذئب والحمام من البازي والشاهين.

[٤٣٨] ومن عجائب صنعه جلّت قدرته خَلق الهرّة لحراسة البيوت والكلب لحراسة السِكّة.

[٤٣٩] فخَلق الهرة لحراسة البيت من الحشرات والمؤذيات من الحيّات والعقارب والغزار[٦] وغيرها. فأعطاها لتكميل هذه الحكمة ثمانية أوصاف: الأبصار في ظلمة اللّيل ليبصر الحشَرات لأنّها في الأكثر تخرج ليلًا، و[٧]قوّة السمع لتحسّ بحركاتها سريعًا والرغبة في أكلها كيْلا يتكاسل في أصيادها، وحُسن المنظر لتكون مرغوبة، حسنة النَغْمة عند النوم منوّمةً للإنسان تنظيفها الفراشَ من فضلات الطعام طهارة الظاهر كيلا يحترِز الناس عنها، واخفائها فضلاتها، وتطهير المخرَج وما أصابها من المُلَوّثات باللّحس، وتطهير الفم باللعاب، [ل/٦٦/ء] واللّحس. ولهذا قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «الهرة ليست بخِسّة فإنّها من الطوّافَين والطوّافات[٨] عليكم».[٩]

---

[١] «هيئة» في [ل/٦٥/ب]

[٢] «صورًا» في [ل/٦٥/ب]

[٣] «الحان» في [ن/٤١/ء]

[٤] «اعلاما بالوقت والدجاجة للحم والبيض جلّ جلاله» ناقص في [ل/٦٥/ب]

[٥] «وخلق المائياتِ» ناقص في [ل/٦٥/ب]

[٦] «والعوار» في [ل/٦٥/ب]

[٧] «و» ناقص في [ن/٤١/ب]

[٨] «الطوفات» في [ل/٦٦/ء]

[٩] أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير, تفسير القرآن العظيم. دار طيبة للنشر والتوزيع ,١٩٩٩ ٦/٨٢.

Yani, Yüce Allah'ın onu aramızda dolaşmak üzere yaratmasının hikmeti, onun temiz olmasını gerektirir. Fakihlerden bir grup, kedinin necis olduğunu iddia etmiş ancak zarûret hâlinde onu evde bulundurmaya ruhsat vermişlerdir. Bu ise akla ve nakle ters düşen bir durumdur.

[440] Allah Teâlâ, köpeği, parayı korumak için yaratmış ve bu iyilik için de ona aynı şekilde sekiz özellik vermiştir: (Birincisi), gece karanlığında görmektir. (İkincisi), zararlıların hareketini hissetmek için işitme kuvvetidir. (Üçüncüsü), gecenin başında ve sonunda, insanlar uyuduğunda uyanık olmak ve onlar uyandığında da uyumaktır. (Dördüncüsü), insanların evin içinde onu bulundurmaktan çekinmelerine sebep olan kirliliğe ve zararlı özelliklere sahip olmalarıdır. (Beşincisi), parayı korumada mükemmel olmalarıdır. (Altıncısı), kokusunun kötü olmasıdır. (Yedincisi), gece ve gündüz parayı koruması esnasında, evlerdeki insanları uyarmak için sesinin kalın olmasıdır. (Sekizincisi), beslenmede kemik artıkları, ekmek ve diğer yemek artıklarıyla yetinmesin diye koklama duyusunun güçlü olmasıdır. Şânı Yüce Allah'ın hikmet ve rahmetine bak!

ÜÇÜNCÜ FASIL: İLGİNÇ VE GARİP DURUMLAR

[441] Yüce Allah, her hayvanın tabiatına akla benzer tabiî bir anlam yüklemiştir. Hayvanlar bununla kendisine faydalı ve zararlı olan şeyleri idrak eder ve bunları birbirinden ayırır. Dolayısıyla hayvanlar, kendilerine tat veya acı veren şeyler konusunda, dış duyuların uyarılarıyla yetinmezler. Hayvanların birçoğu, normal alışkanlıklarına zıt bir şeye yöneldiklerinde görüldüğü üzere, kendilerine şifa verecek şeylere yönelirler ve ve kendilerine fayda verecek şeyi seçerler. Örneğin kedi, ot; vaşak, tiryak otu[1] yer. Vaşağın otu yemesi, yılanla beslendiği zaman bazen kendisini soktuğunda meydana gelebilecek zararı defetmek içindir. Bu nedenle onun yuvasında tiryak otu bulunur. Yarakan taşı da kırlangıcın deliğinde bulunur. Çünkü onlar, yavruları ara sıra yarakan/sarılık hastalığına yakalandıklarında, yavrularını tedavi etmek üzere yuvalarına yarakan taşı getirirler.

---

[1] Ortadoğu ve İran diyarlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. Genel düşüncenin aksine Farslar sağlığa iyi geldiğini düşünmektedirler. Özellikle şeker hastalığına faydası olduğuna inanırlar. Oysa bu otun kişiye uyuşturucu etkisi yaptığı da bilinmektedir.

يعني لِما خلقها الله تعالى طوّافة عليكم يقتضي الحكمة أن يكون طاهرة.[١] وظنّ طائفة من الفقهآء أنّها بخِسّة إلّا أنّها رُخِص فيها للضرورة، وهذا خلاف النقل والعقل.

[٤٤٠] وخَلق الكلب لحراسَة السِكّة فأبدع له لهذه المصلحة ثمانية أوصاف أيضًا: الإبصار في ظُلمة[٢] الليل، قوّة السمع ليُحسّ بحركات المؤذيات، التيقّظ[٣] عند نوم الناس والنوم عند انتباههم أوّل الليل وآخره، فحَاسته وتَلْوِيثه لتحترز الناس عن سكونه في البيوت وتكمّل حراسة السِكّة، كراهة الرائحة، غلظ الصوت[٤] لتنبّه الناس في البيوت بحال السِكّة ليلًا ونهارًا، قوّة الشم لئلّا يحزِم الإكتفآء في التغذيّة بالفُضَلات من العظائم وكسار الخبز والقاذورات. فانظر إلى الحكمة والرحمة جلّ جلاله.

فصل الثالث: ومن جملة العجائب والغرائب

[٤٤١] أنّه تعالى وتقدّس وَضَع في طبيعة كُلّ حيوان معنى طبيعيًّا يُشْبه العقل يُدرك[٥] به النافع والضارّ ويميّز بينهما ولا يقتصر على ما يوجبه ظاهر الحسّ من اللذيذ والمؤذّي فيتناول أدويّة تفيده ويختار ما ينفعه كما يدرك في كثير من الحيوانات إذا تناول ما يخالف عادته كما يرى[٦] في الهرة أنّها قد تأكل حشيشًا وكما يرى أنّ الراسوح يأكل حشيش الترياق لأنّها يأكل[٧] الحيات فقد يلسعه[٨] الحيّة ويوجد ذلك الحشيش في حجره ويوجد حجر اليرقان في وَكْر الخطّاف لأنّه قد يَعرض لفروخه اليرقان فيأتي به لدفع ذلك.

---

[١] «ظاهرة» في [ل/٦٦/ء]

[٢] «ظلم» في [ل/٦٦/ء]

[٣] «المتيقّظ» في [ن/٤١/ب]

[٤] «اوّل الليل وآخره فحاستَه وتلويثه لتحترز الناس عن سكونه في البيوت ويكمل حراسة السكة كراهة الرايحة غلظ الصوت» ناقص في [ل/٦٦/ء]

[٥] «يدركه» في [ن/٤١/ب]

[٦] «نرى» في [ن/٤١/ب]

[٧] «يأكل» في [ل/٦٦/ء]

[٨] «تلسعه» في [ل/٦٦/ء]

[442] Keza birçok hayvanda buna benzer örnekler görülür. Mesela tavuk ve güvercin yavruları yırtıcı kuştan korkup kaçar. Çünkü yırtıcı kuşlar onları önceden, yani herhangi bir tercihi ve tecrübesi oluşmadan yakalamak ister. Yine kuzu, kendisini isteyen kurttan; fare, kendisini isteyen kediden; çekirge de kendisini yemek isteyen tavşancıl kuşundan kaçar.

[443] Kedi de yılanla boğuştuğunda onun sokmasından korunmak, akrep yakalayacağı zaman iğnesine karşı önlem almak için elini koluyla beraber bükerek kalkan yapar. Kırlangıç yavruları, yuvayı kirletmemek için dışkılarını yapmak üzere kuyruklarını yuvanın dışına çevirirler. Yavrular küçükken, yuvadan düşmemeleri için anneleri, yuvada bulunan kıllarla onları ayaklarından bağlar. Oğlak, bir ağaca veya ağaç benzeri bir yere çıktığında düşmemek için ona tutunur. Buna binaen Kâbûs b. Veşmgîr[1] gibi düşünürlerden bir grup, onların aklının olduğunu hatta bunun insan aklından daha güçlü olduğunu zannetmişlerdir. Çünkü insan böyle bir idraki algılayamaz.

[444] Doğrusu bunlar, Allah'ın, onların yaşam sürmelerinin yararına olsun diye vermiş olduğu tabiî/içgüdüsel özelliklerdir. Bu nedenle onlar aklın hilâfına, çok açık ve kolay olan bir şeyi idrak edemezler. Çünkü akıl, doğal ve iradî olarak meydana gelenlerin bilgisini kapsar. Dolayısıyla akıl bunlarda, fikir ve hatırlamayla tasarrufta bulunur. Bazen hayvanlarda bulunan menfaate yönelik içgüdüsel anlamlar akıllılarda da bulunabilir. Fakat akıl, herhangi bir kuşku içerisinde olduğu zaman bunu gizler, tâ ki aklı başına gelinceye kadar farkına varmaz. Ama bazen de bunun farkına varır.

---

[1] Tam adı Ebü'l-Hasen Şemsü'l-meal Kâbus b. Veşmgîr b. Ziyar el-Cîlî'dir (ö. 403/1012). İlk defa m. 978 yılında Ziyari Emîri olarak tahta çıktı. 981 yılında Büveyhî Sultanı Adudüddevle ile ilişkileri bozulunca 981 yılında tahtını kaybetti. 998 ve 1012 yılları arasında sürecek ikinci hâkimiyeti Fahrüddevle'nin ölümü üzerine gerçekleşti. Kâbus'un en küçük bir suç hatta bir şüpheden dolayı kolayca ölüm cezası vermesi, ordunun önde gelen kumandanlarının kendisini tahttan indirmek için harekete geçmesine sebep oldu. Cürcan dışındaki kalesinde Kâbus'u kuşatma altına alan âsi askerler idare merkezi Cürcan'ı kontrol altına aldılar. Taberistan vâlisi olan oğlu Ebû Mansûr Minuçihr'i babasına karşı kendileriyle ittifak etmesi şartıyla tahta geçmeye davet ettiler. Minuçihr, tahtı başkasına kaptırmamak için isyancılarla birleşrnek zorunda kaldı. Çaresiz kalan Kâbus, tahtı oğluna bırakmayı ve ömrünü Cenaşk Kalesi'nde geçirmeyi kabul etti (402/1011-12). Müellifimizin Kâbus'a olan ilgisi onun kaynaklarda başta ilm-i nücûm olmak üzere felsefe ve astronomiyle uğraşmış geniş kültüre sahip bir emîr olarak tanınmasındandır. Kâbus aynı zamanda iyi bir hattattır. Âlim, edip ve şairlere önem vermiş, sarayı ilim adamlarının toplandığı bir yer olmuştur. Bkz. Ahmet Güner, "Kâbûs b. Veşmgîr", *DİA*, c. 24, İstanbul 2001, s. 43-44.

[٤٤٢] وكذا في كثير من الحيوانات رُؤى أمثال ذلك كما يهرب فَرْخُ[١] الحمام والدجاج من الجارح[٢] والجارح يطلبه بدون سَبْق تجربة واختيار، والسَخلة تهرب[٣] من الذئب وهو يطلبه، والفأر يهرب[٤] [ل/٦٦/ب] من الهرّة وهي تطلبه[٥]، والجراد من النسار وهو يطلبه.

[٤٤٣] والهرّة عند المحاربة مع الحيّة تجعل يدها كالتُرس[٦] مُعوّجةً عند الكوع احترازًا عن لَسْعها وكذا عند أخذ العقرب يَحتاط عن إبرته وفروخ الخطّاطيف[٧] تَقلب الأذناب خارج الوَكَر عند التَغَوُّط لئلا يَتلوّث[٨] الوَكَر وعند صِغرها يربط أمّها أرجلها بشعور على الوَكَر لئلّا يسقَطْنَ وإذا جعل الجديُ على شجرة أو نحوها تَمسَك بها لئلّا يسقط ولهذا ظنّ قوم من العقلاء كقابوس بن[٩] الوشمكير أنّ لها عقولًا [ن/٤٢/ء] بل أقوى، إذ[١٠] الإنسان لا يدرك مثل هذا الإدراك.

[٤٤٤] والحق ذلك[١١] خاصيّة طبيعيّة أعطاها الله تعالى لمصلحة معاشها ولهذا لا يدرك ما هو سَهل ظاهرٌ بخلاف العقل فإنّه جامع لمعرفة ما يصدر طبيعةً وإرادةً ويَتَصرّف فيها بالفكر والذكر وللعاقل قد يكون أيضًا ما للحيوانات من المعنى الطبيعي الباعث إلى المصالح لكنّ العقل بسبب طلب المَظَنَّة قد[١٢] ينحجب عن ذلك فلا يتنبّه به حتى لو عزل عقله فربّما يتنبّه[١٣] بذلك.

---

[١] «فخر» في [ن/٤١/ب]

[٢] «من الجارح» ناقص في [ل/٦٦/ء]

[٣] «السَخل يهرب» في [ن/٤١/ب]

[٤] «يهرب» زائد في [ل/٦٦/ب]

[٥] «يطلبه» في [ن/٤١/ب]

[٦] «كالراس» في [ل/٦٦/ب]

[٧] «الخطّاطف» في[ن/٤١/ب]

[٨] «نيلوث» في [ل/٦٦/ب]

[٩] «بن» ناقص في [ن/٤١/ب]

[١٠] «إذا» في [ل/٦٦/ب]

[١١] «إنّ ذاك» في [ل/٦٦/ب]

[١٢] «قد» ناقص في [ل/٦٦/ب]

[١٣] «ينتبه» في [ل/٦٦/ب]

[445] Allah'ın mükemmel hikmetine ve kâmil kudretine bak! Allah Teâlâ, eşyayı gerektiği şekilde ve menfaatlerine uygun olarak nasıl yaratmış ve onları yaşamlarını devam ettirmeye nasıl yönlendirmiştir. Öyle ki -daha önce geçtiği gibi- bitkiler, gıdalarını temin etmek için dallarını uzatmış, Güneş'e ve ışınlara yönelmiştir. "O, her şeye hılkatini (varlık ve özelliğini) veren, sonra da doğru yolu gösterendir."[1] O'nun kudreti her şeyi aşkın ve hikmeti mükemmeldir.

---

[1] Tâhâ 20/50.

[٤٤٥] فانظر إلى الحكمة البالغة والقدرة الكاملة أنّه كيف خلق الأشيآء كما ينبغي ويصلح للمصالح المتعلّقة بها وكيف هداها إلى أمر معاشها حتى النبات كما مرّ من امتداد عروقها إلى الغذاء وميلها إلى الشمس والأشعّة. "اَعْطٰى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى"[١] جلّت قدرته وكملت حكمته.[٢] [ن/٤٢/ب]

---

[١] سُورَةُ طه ٢٠/٥٠.

[٢] «رحمته» في [ن/٤١/ب]

DÖRDÜNCÜ MAZHAR
İNSAN

[446] Her ne kadar insan yeryüzündekilerden olsa da biz onu, şerefinden dolayı ve hem göğe hem yeryüzüne ait unsurlardan bileşik olduğu için müstakil olarak inceledik.

[447] Biz diyoruz ki: "Yeryüzüne ve onun üstündekilere bakıp orada Yüce Allah'ın kudretinin eserlerini, kemâlini, azamet ve yüceliğinin delillerini gördüğümüzde, O'nun yaratıcılığının, hikmet ve rahmetinin mükemmelliğini bilmek ve anlamak için kendimize bakmamız gerekir. Çünkü şahsî durumlarımız bize daha açıktır. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: *Sağlam düşünce ve inanç sahipleri için yeryüzünde açık deliller vardır. Ve kendi nefislerinizde de (Allah'ı bilmeye ve tanımaya götürecek deliller vardır), hâlâ görmüyor musunuz?*[1] Mü'minlerin emiri Hz. Ali -Allah onun şânını yüceltsin- şöyle demiştir: *Kim nefsini bilirse, Allah'ı bilir.*[2] Bu nedenle kişinin kendini bilmesinin/tanımasının, rubûbiyyet ve ubûdiyyetin bilinmesine fayda sağladığında şüphe yoktur."

[448] Yine diyoruz ki: Allah, kudreti ve hikmetinin kemâliyle insanı şekil ve mâna itibariyle son derece kâmil yaratmıştır. Allah şöyle buyurmuştur: "...Size düzenli bir biçim (sûret) verdi."[3] Yani onun içini, ilâhî nurlardan bir nur olan ruhun nuruyla nurlandırmış ve şöyle buyurmuştur: "...Ona kendi ruhumdan üfledim."[4]

[449] Allah Teâlâ insana akıl, fikir, konuşma/düşünme, zâhirî ve bâtınî idrakleri vermiştir. Çünkü onun yeme, giyinme ve barınmaya ihtiyacı vardır. Böylece Allah Teâlâ, "Doğrusu biz insanı en güzel şekilde yarattık."[5] sözünde olduğu gibi sanatının/yaratımının inceliklerini ve hikmetinin eşsizliklerini onda göstermiştir.

[450] Burada konu dört kısma ayrılır:

1. İnsanın bedeni.

2. İnsanın ruhu.

3. İnsanla ilgili hususlar.

4. İnsanın arındırılması.

---

[1] Zâriyât 51/20-21.

[2] Ebû Muhammed Hüseyin Mes'ud el-Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, Dâru't-Tayyibe, Riyad ty, c. I, s. 153; el-Fahru'r-Râzî, *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, Dâru'l-ihyâ'i't-türâs el-Arabî, Beyrut ty, c. I, s. 156.

[3] Tegâbün 64/3.

[4] Sâd 38/72.

[5] Tîn 95/4.

المظهر الرابع: في الإنسان

[٤٤٦] وهو إن كان من جملة ما على الأرض لكنّا أفردناه لشرفه ولتركبّه من السماويّ والأرضيّ.

[٤٤٧] فنقول: إذا نظرنا في الأرض وما عليها وأبصرنا آثار قدرة الله تعالى وكماله وآيات[١] [ل/٦٧/ء] عظمته وجلاله ينبغي أن ننظر في أنفسنا حتى نعرفَ كمال صُنعه وحكمته ورحمته. لأنّ أحوال أنفسنا أظهر علينا. وقد قال عزّ من قائل: «وَفِي الْاَرْضِ آيَاتٌ لِلْمُوقِنِين. وَفي أنفسكُمْ اَفَلَا تُبْصِرُونَ».[٢] وقال أمير المؤمنين كرّم الله وجهه: «من عرف نفسه فقد عرف ربه»[٣] ولا شكّ أنّ معرفة النفس يفيد عرفان الربوبيّة والعبوديّة.

[٤٤٨] فنقول: خلق الله تعالى الإنسان بكمال قدرته وحكمته في غاية الكمال صورةً ومعنى وقال تعالى: «...وَصَوَّرَكُمْ فَأحسن صُوَرَكُمْ».[٤] ونوّر باطنه بِنور الروح التي هي من الأنوار الإلهية وقال: «وَنَفَخْتُ فيهِ مِنْ رُوحي».[٥]

[٤٤٩] وأعطاه العقلَ والفكر والنطقَ والإدراكات الظاهرةَ والباطنةَ وأظهر فيه لطائِف صنعه وبدائع حكمته كما قال: «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإنسان في أحسن تَقْويمٍ».[٦] ولإفتقاره إلى الغذآء واللباس والمسكن.

[٤٥٠] اِنقسم البحث عنه أربعة أقسام:

الأوّل: في بدنه.

والثاني: في روحه.

والثالث: في تعلُّقاته.

والرابع: في تصفيته.

---

[١] «آثار» في [ن/٤١/ب]

[٢] سُورَةُ الذَّارِيَاتِ ٥١/٢٠-٢١.

[٣] أبو محمد الحسين بن مسعود البغوي, معالم التنزيل, دار طيبة للنشر والتوزيع ١٩٩٧, ١٥٣/١ حمد بن عمر بن الحسين الرازي الشافعي المعروف بالفخر الرازي, تفسير الفخر الرازى,النشر:دار إحياء التراث العربي, ١٥٦/١.

[٤] سُورَةُ الْمُؤْمِن ٦٤/٤٠.؛ سُورَةُ التَّغَابُنِ ٣/٦٤.

[٥] سُورَةُ ص ٧٢/٣٨.؛ سُورَةُ الْحِجْرِ ٢٩/١٥.

[٦] سُورَةُ التِّينِ ٤/٩٥.

BİRİNCİ KISIM: İNSANIN BEDENİ

[451] Burada bazı konular vardır:

BİRİNCİ KONU: ŞEKLÎ VE MADDÎ YAPISI

[452] Yüce Allah, kudretinin ve hikmetinin kemâli ile insan bedenini en güzel şekilde ve en dengeli mizaçta; kılsız, tüysüz (tüm bedeni tüylerle kaplı ayı, maymun, köpek gibi hayvanların aksine), başı yukarıda, uzuv ve cüzleri tam ve eşyayı idrak edecek şekilde sülâle/süzme çamurun özünden yaratmıştır. Süzme çamur, topraktan özümsenmiş katışıksız olan şeydir. Zira Allah, Âdem aleyhisselâmı katışıksız balçıktan ve onun çocuklarını da gıdadan meydana gelen bir nufteden yaratmıştır. Gıda ise ya bitkisel ya hayvanî ya da ikisinin birleşimiyle olur. Ancak bunların tümü topraktan meydana gelir ve bitkiler bahsinde geçtiği üzere gıdasını topraktan alır. Hayvanlar da (topraktan) oluşur ve bitkilerden gıdalanırlar. Bunların hepsinin maddesi süzme çamurdur. İlk madde süzme çamur olup ondan, Allah'ın kudretinin tesiri ile nutfe meydana gelmiştir. Nutfe, pıhtılaşmış kan; pıhtılaşmış kan, embriyo; embriyo, kemik olur ve kemiklere et giydirilir ve nihayetinde Allah Teâlâ'nın aşağıdaki âyetlerde belirttiği üzere hayvanlar ve insanlar meydana gelir: "Gerçek şu ki biz insanı çamurdan alınmış bir özden yarattık. Sonra onu sağlam bir korunakta nutfe hâline getirdik. Ardından nutfeyi (döllenmiş yumurta) alakaya (rahimde asılıp beslenen embriyo) çevirdik, alakayı şekilsiz et (görünümünde) yaptık, bu etten kemikler yarattık, daha sonra da kemiklere adale giydirdik. Nihayet onu bambaşka bir yaratık hâlinde inşa ettik. Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah çok yücedir."[1] "Sizi ondan yarattık, yine ona döndüreceğiz ve sonra oradan bir defa daha çıkaracağız."[2] "Biz onları (başlangıçta) yapışkan bir çamurdan yarattık."[3]

[453] Allah'ın kâmil kudretine ve hikmetine bak ki O, insanı şu eksik cisimden bu olgunluklarla nasıl yaratmıştır! O'nun kudreti her şeyi aşkın ve kemâli gayet yücedir. İnsan bedeninin her uzvu ve parçasında Allah'ın kudretinin delilleri ve hikmetinin eserleri açıktır.

---

[1] Mü'minûn 23/12-14.

[2] Tâhâ 20/55.

[3] Saffât 37/11.

القسم الأوّل: في بدنه

[٤٥١] وفيه أبحاث:

البحث الأوّل: في هيئته ومادّته

[٤٥٢] خلق الله تعالى بكمال قدرته وحكمته بدن الإنسان في أحسن صورةٍ وأعدل مزاجٍ بادي البشَرَةِ مستقيم القامة كاملة[١] الأعضآء والأجزآء مدركاً للأشيآء من سلالة من طين. والسلالة هي الخالصةُ المسلولة من الطين. لأنّه خلق آدم عليه السلام من سلالة من طين وأولادَه من نطفة وهي إنّما تحصل من الغذآء. والغذآء إمّا نباتيّ أو حيوانيّ أو مركّب منهما، والكلّ إنّما حصل من طين ويغتذي من طين كما عُرِف في بحث النبات، والحيوان إنّما يحصل [ل/٦٧/ب] ويغتذي من النبات. فمادّة الكلّ السلالة فالمادّة الأولى السلالة وحصلت منها بتأثير قدرة الله تعالى النطفة، والنطفة [ن/٤٢/ب] تصير علقة والعلقة مضغة والمضغة عظامًا ويُكسَوْها لحمًا[٢] ويحصل الحيوان[٣] والإنسان كما قال عزّ من قائِل: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإنسان مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً في قَرَارٍ مَكينٍ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْماً ثُمَّ اَنْشَأْنَاهُ خَلْقاً اٰخَرَ فَتَبَارَكَ اللّٰهُ أحسن الْخَالِقينَ»،[٤] وقال:»مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفيهَا نُعيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرٰى»،[٥] وقال:»...إنا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طينٍ لَازِبٍ».[٦]

[٤٥٣] فانظر إلى كمال القدرة والحكمة أنّه كيف خلق الإنسان مع هذه الكمالات من ذلك الجسم الناقص جلّت قدرته وعلّت كلمته وفي كل جزءٍ وعضوٍ[٧] منه آيات قدرته وآثار حكمته واضحة.

---

[١] «كامل» في [ل/٦٦/ب]

[٢] «ولحمًا» في [ن/٤٢/ب]

[٣] «الحيو» في [ن/٤٢/ب]

[٤] سُورَةُ الْمُؤْمِنُونَ ٢٣/١٢-١٤.

[٥] سُورَةُ طٰه ٢٠/ ٥٥.

[٦] سُورَةُ الصَّافَّاتِ ٣٧/١١.

[٧] «وغضوٍ جزءٍ» في [ل/٦٧/ب]

[454] Allah Teâlâ insanın başını ve aynı şekilde yüzünü dairemsi/yuvarlağımsı yaratmıştır. Çünkü dairesel şekil, parçalarının birbirine uygunluğu sebebiyle en üstün biçim ve en güzel şekildir. Baş da bedenin en üstün parçasıdır. Zira başta beşi dış (zâhir), beşi de iç (bâtın) olmak üzere on duyu vardır. Yönetici bir uzuv olan beyin; idraklerden, tercihlerden, hayallerden ve vehimlerden meydana gelen nefsanî fiiller için bir alettir. Bununla nefis, bedenî idraklerin ve cisimsel durumların farkına varır. Böylece nefis için akıl, nazar edecek yer ve beş dış duyu da bir tür gözlemdir. Nefis, duyuyla algılanabilen şeyleri nelikleri, nitelik ve nicelikleriyle birlikte bu duyularla görür. İleride geleceği üzere, beş iç duyu (bu konuda ona) yardımcı olur.

[455] Beş dış duyu; görme, duyma, koklama, tatma, dokunmadır. Diğerleri değil de yalnızca dokunma duyusu tüm vücuda yayılmıştır.

İKİNCİ KONU: DIŞ DUYULAR

[456] Aslında bu konu hayvanlar bölümünde geçmişti fakat burada onları, ek faydalar üzerinden aktaracağız.

[457] Biz diyoruz ki: Allah'ın kudretinin eserlerinden ve hikmetinin delillerinden biri de, gözü yaratması ve onda, sâbit yıldızlar gibi uzak mesafelerdeki eşyayı görme kuvvetini yaratmasıdır. Zira bu sâbit yıldızlar bin yıllık mesafededir. Ayrıca göz, Allah'ın dış âlemlerdeki ve iç âlemlerdeki/nefislerdeki yaratım sanatının kemâlini görür. Yine göz, O'nun kudret, kerem ve rahmetinin eserlerini idrak eder. Böylece insan, (göz sayesinde) güzel şekilleri ve eşyanın tabiî yapısını görmekten, dünya ve âhiret konusunda kendisine ihtiyaç duyduğu amelleri bilmeye ve sanatları icra etmeye imkân veren faydalı kitapları araştırmaktan haz duyar. O'nun şânı ne yücedir!

[458] Allah gözü güzel bir biçim ve sevimli bir şekilde yaratmıştır. Gözün boşluğunda da saf, beyaz, aydınlık, parlak, yuvarlak bir nem tabakası yaratmıştır. Gözün ışığı, saf kırağıya benzeyen bu dairesel nem tabakası sayesinde meydana gelir. Bu nem tabakasından sonra, ince cama benzeyen saf bir nem tabakası daha vardır. Saf kırağıya benzeyen nem tabakasının yarısı bu ikinci tabakanın içine geçmiştir ve gıdasını bundan alır. Bu ince cama benzer tabakadan sonra, ağa benzer bir zar bulunur ve saf kırağıya benzeyen tabakadan önce, gerçekten çok ince, beyaz, aydınlık ve örümcek ağına benzer bir zar daha bulunur.

[٤٥٤] فخلق رأسه مستديرًا وكذا وجهه لأنّ الإستدارةَ أحسن الهيئات وأفضل الأشكال لتناسب[١] أجزائِه، والرأس أشرف أجزاء البدن إذ فيه الحواس العشرة خمسة ظاهرة وخمسة باطنة. والدّماغ الذي هو عضو رئيس آلة للأفعال النفسانيّة من الإدراكات والإرادات والتخيُّلات والتوهّمات به يتنبّه النفس على الإدراكات البدنيّة والأحوال الجسميّة كأنّه منظرةٌ للنفس والحواس الخمس الظاهريّة مُراقبَة ترى منها الأشيآء المحسوسة بماهِيّتها وكيفيّتها وكميّتها والخمسة الداخلة أعوانها كما يجيء. [ل/٦٨/ء]

[٤٥٥] والخمسة الخارجة: البصر، والسمع، والشم، والذَوْق، واللّمس وهو[٢] عامٌّ في جميع البدن دون الباقية.

البحث الثاني: في الحواس الظاهرة

[٤٥٦] قد مرّ ذِكرها في قسم الحيوان ونذكرها هنا مع زيادةِ فوائِد.

[٤٥٧] فنقول: من آثار قدرته وآيات حكمته خَلق العينَ وخلق فيها قوّة بها يدرك الأشيآء من مسافاتٍ[٣] بعيدةٍ كالثوابتِ فإنّها على بعد آلاَف سنة ويرى كمال مصنوعاته في الآفاق والأنفس ويدرك آثار قدرته وكرمه ورحمته ويَلتذّ بإدراك الصُور[٤] الحسنة والأشيآء المطبوعة ومُطالعة الكُتب المفيدة يتمكّن من الصناعات والأعمال المحتاج إليها في أمر الدنيا والأخرى جلّ جلاله.

[٤٥٨] فخَلق العينَ على هيئةٍ حَسَنةٍ وشكل مَليح وأبدع في جوفها رطوبة صافيّة بيضآء نيّرة برّآقة مُشْرقة[٥] مستديرة يشبه الجَلِيد الصافي بها يكون نور العين وبَعدها رطوبة صافيّة كالزجاج يكون نصفُ الجليديّة غارقًا فيها ويغتذي بها وبَعد الزجاجيّة غِشآء رقيق كالشبَكةِ وقبل الجَليديّة غشآءٌ رقيق جدًا أبيض نَيِّرٌ كنَسِيج العنكبوت ينقطع حيث ينقطع الشبكة.[٦]

---

[١] «تناسب» في [ل/٦٧/ب]

[٢] «واللّمس» في [ل/٦٨/ء]

[٣] «مسافاتٍ» في [ن/٤٢/ب]،[ل/٦٨/ب]

[٤] «الصورة» في [ن/٤٢/ب]

[٥] «مُشْرِقةً برّآقة» في [ل/٦٨/ء]

[٦] «الشبكته» في [ل/٦٨/ء]

Örümcek ağına benzeyen tabakadan önce, yumurtanın beyazı gibi beyaz, saf ve ince bir nem tabakası daha vardır. Saf kırağıya benzeyen tabakayla iç içe geçmiş yarısıyla cama benzeyen tabakayı, onun dışında kalan diğer yarısıyla da bu beyaz tabakayı kaplar. Bu üç nem tabakası ve diğer iki tabakadan bir küre meydana gelir. Göz bebeğinden, saf kırağıya benzeyen tabakanın ışığı çıkar ve görülen şeylerin sûretleri bu kırağı tabakasında resmedilir. Böylece görme gerçekleşir. Üzüm tanesine benzeyen iç tabakanın önünde; sert, şeffaf, beyaz ancak yontulmuş boynuz renginde olan bir zar bulunur. Bu zar dairesel olmasına rağmen kenarlarından gözün sınırına doğru çıkan açıları vardır. Döl yatağına benzeyen tabakadan sonra sert bir zar gelir; yontulmuş boynuz rengindeki tabakayı tümüyle kaplayan bu zar, gözün kemiğine yapışıktır. Hepsinin önünde hepsiyle kaynaşmış beyaz bir zar bulunmaktadır. Dolayısıyla göz, yedi tabaka ve üç rutubetten/sıvı yapıdan oluşmuştur. Beyinden göze iki tane (boru gibi) içi boş sinir uzanır ve bu iki boş sinirin de her biri saf kırağıya benzer tabakanın bir yarısına ulaşır. Böylece o iki sinirde, saf kırağı tabakasında meydana gelen şeylerle beynin uyarılması gerçekleşir. Gözdeki tüm bu tabaka ve yapıların tamamı ikişer göz kapağıyla örtülüdür. Alttaki göz kapakları, evin eşiği konumunda hareketsiz, üsttekiler de evin kapısı konumunda olup hareketlidir. Gözün unsurları ince ve nemli olduğundan gözün; soğuk hava, duman, toz, sert esen rüzgâr ve gözün ışığına zarar verecek aşırı ışık gibi dış darbelerden çektiği acı da fazladır.

[459] Allah, yüce hikmeti ve mükemmel kudreti ile iki göz kapağını, gözleri korumak ve yine her bir göz kapağını da gözün üzerinden her geçişinde onu parlatmak ve cilalamak için yaratmıştır. Böylece gözün idraki/görmesi güçlenir. Göz kapağı, yorulduğu zaman yumma suretiyle gözü dinlendirir, uyuduğunda ise göze gelecek zararlı etkilerden onu korur.

[460] Allah, bakma esnasında gözü tozdan ve göz ışığını bulandıran ışıklardan koruması için kirpikleri yaratmıştır. Çünkü göze yakın, yüksekten ve eğimli bir şekilde gelen ışık, gözün ışığı çok ince olduğu için onu zayıflatır ve onun görme kabiliyetinin temeline zarar verir. Bu yüzden, el gibi herhangi bir şeyin kenarı kaşların üstüne gölgelik olarak konulursa görme güçlenir. Kaşları taşıyan bu iki kemik, sözü edilen faydanın yanı sıra kirpiklerle ve kaşlarla birlikte güzelliği artırma gibi bir fayda da sağlar.

وقبل العنكبوتيّة رطوبة رقيقة صافية بيضاءُ كبياض البيض فيحيط بالنصف الداخل من الجليديّة الرطوبة الزجاجيّة وبنصفها الخارج الرطوبة البيضيّة فيحصل الكُرة من ثلاث رطوبات وطَبقتين وتحوى هذه[1] الكرة من الداخل غشآءٌ رقيقٌ كالمشيمة. ومن الخارج طبقة كنصف العِنَبَة ظاهرها أسودُ أو أزرقُ[2] [ن/٤٣/ء] أو أشهلُ وباطنها [ل/٦٨/ب] ذو خَمل كخمل العِنبة[3] في وسطها ثقبةٌ كثقبَةِ العِنبَة التي تحت الخَشَبة الملتصقة بها وهي الحدقةُ فيخرج من الحدقة[4] شعاع الجليديّة ويرتسم في الجليديّة صوَر المُبصرات فيحصل الإبصار. وقبل العنبيّة غشاءٌ صَلْبٌ شفّافٌ أبيض على لون القُرن المنحوت مستديرٌ لكن له زوايا تخرج من جوانبه إلى حدود العين وبعد المشيمة غشآءٌ صَلب يحيط مع القرنيّة بالجميع[5] مُلصَق بعظم العين. وقبل الكل غشاء أبيض ملتحم بالكلّ فالعين مركّبة من سبع طبقات وثلاثِ رطوبات. ويخرج من الدّماغ عَصَبتان مجوّفتان إلى العينين كلّ منهما إلى نصف الجليديّة ليحصلَ منهما[6] تنبُّه الدماغ بما[7] يحدث في الجليديّة. ويستر هذه الجملة جُفنان الأسفل منهما ساكن بمنزلة الأُسكُفَّة والأعلى متحرّك بمنزلة الباب. ولمّا كانت العينُ أجزآؤها لطيفة رَطْبةٌ يكثّر تُأذّيها بالمُصادمات من الهوآءِ البارِدِ والدخان والغُبار والرياح العاصفة والأضواء المفرطة المُفرّقة لنور البصر.

[٤٥٩] خلق الله تعالى بحكمته البالغة وقدرته الكاملة الأجفان[8] وقايةً لها وأيضًا الجَفن كلّما مرّ على العين صَقَلَها وجَلَاها فيقوي إدراكها وعند الكَلَال يستريحُهَا بالغَمْض وعند النوم يَحفَظَها عن المؤذيّات.

[٤٦٠] وخلق الأهْداب لحِفظها عند النظر عن الغبار والأضوآء المشوّشة لنور البصر فإنّ الضوءَ المُنْحدر من فوق القريب من العين يُضعِف نورَ البصر لدِقّة نور البصر هناك وكونه أصلًا في الإبصار. ولهذا لو وُضِع طرف الشيء مُسَطَّح كالكف على الحاجب قَوي الإبصار. وكذا الحاجبان يفيدان هذا المعنى مع [ل/٦٩/ء] فائدةِ زيادة الحُسْن[9] بالأهداب والحاجبَين.

---

[1] «بهذه» في [ن/٤٢/ب]

[2] «ازرق» ناقص في [ن/٤٢/ب]

[3] «العنب» في [ن/٤٢/ب]

[4] «العين» في [ل/٦٨/ب]

[5] «فالجميع» في [ل/٦٨/ب]

[6] «لما» في [ل/٦٨/ب]

[7] «بهما» في [ل/٦٨/ب]

[8] «خلق الله تعالى بحكمته البالغة وقدرته الكاملة الأجفان» ناقص في [ل/٦٨/ب]

[9] «الحس» في [ل/٦٩/ء]

[461] Üstelik akıl sahipleri; nasıl oluyor da gözün uzaktaki eşyaları, örneğin sâbit yıldızları, oraya ulaşmaksızın ve bağlantı kurmaksızın görmesi mümkün oluyor, diye hayrete gark oluyorlar.

[462] Matematikçiler bu konuyla ilgili olarak şöyle demişlerdir: "Gözden dairesel konik şeklinde bir ışın çıkar. Bunun başı göz bebeğinde, kaidesi/tabanı ise görünen nesnededir. Dolayısıyla burada görünenle gören arasında bir tür temas gerçekleşir ve gören, görüneni idrak eder/görür."

[463] Doğa filozofları ise, "Görülen şeyin sûreti görme yetisinde damgalandığı için (onda izlenim bıraktığı için) onda bir tür görme gerçekleşir. İlk görüş konusunda şüphe vardır. Çünkü çok uzaklardaki bir şeye baktığımız zaman, ilk bakışta göz bebeğinden görme ışınlarının çıkması, göğün görünen kısmının yarısına dalması dolayısıyladır. Ayrıca bu durum rüzgârın esmesi esnasında görüşün karışmasını gerektirir." demişlerdir.

[464] Doğrusu, (görünen şeklin göze yansıması sonucu görme olayının) bir izlenim olduğudur. Çünkü Güneş'e bir an için aşırı dikkatle bakarsak onu her tarafta görürüz. Göz bebeğinin dönmesiyle Güneş de döner. Aynı şekilde, yeşil bir bahçeye bir saatten az bir müddet bakarsak onu tüm yönleriyle görürüz. Bunlar, izlenim ve onun görmede etkili oluşu üzerine kesin bir delildir.

[465] Allah'ın yaratım sanatındaki mükemmellik ve yarar bakımından gözden sonra kulak gelir. Allah, kudretinin mükemmelliğiyle kulakta; insanlara, (yararlı şeyleri) isteme ve (zarar veren şeylerden) kaçınma hususunda faydalanmak için gece ve gündüz altı yönden uzak mesafelerdeki sesleri işitme kuvveti yaratmıştır. Kulak insanların; Allah'ın, peygamberlerin ve âlimlerin sözlerini, nazım ve nesir şeklindeki güzel kelimeleri ve coşturucu nâmeleri işitmesini sağlar. Allah, kulağın özünü, seslerin sedasını bir mahalde/kaidede toplayabilmesi için kıkırdağımsı, içbükey şeklinde ve kıvrımlı olarak yaratmıştır. Ayrıca kıvrımlı (yapı), kulağı tehlikelerden uzak tutmak ve sesin şiddetini kırmak içindir. Böylece kulak zarar görmez. Kulağın en son ucu beynin yakınında son bulur. Beyinde son bulan bu sinirler, işitme kuvvetinin mahalli üzerine yayılmıştır. O, hava darbelerine mâruz kaldığında, davulun kırbasına vurulduğunda çıkardığı tınlamaya benzer bir tınlama meydana gelir. Onun ardında da nemli kırağıya benzer tabaka mesabesinde ruhsal bir hava bulunur. İşitme kuvvetinin bulunduğu yer burasıdır.

[٤٦١] ثم العقلاءُ تحيّروا في أنّ الباصِرةَ كيفَ تُدرك الأشيآء البَعِيدة كالثوابتِ مثلاً بدون ملاقاة واِتّصال.

[٤٦٢] فقال الرياضيّون: إنّه يخرج من الباصرة شعاع على هيئة مخروط مستدير رأسه عند الحدقة وقاعدته على المُبْصِر فيحصل للباصرة نوعٌ من الإتصال بالمُبْصر فيُدرِكُه.

[٤٦٣] وقال الطبيعيّون: إنّه لإنْطباع صورة المرئيِّ في الباصرة فيوجد لها ضَرْبٌ من الأبصار[١] وعلى الأوّل شكٌ لأنّ خروج الشعاع من الحدقة بحيث يستغرق نصف الظاهر من السماء دفعةً إذا نظرنا إليه في غاية البُعد[٢] ولأنّه يوجب تشوُّش الإبصار[٣] عند هبوب الرياح.

[٤٦٤] والحق: الإنطباعُ، لأنّا إذا بَالَغْنا النظرَ في الشمس لحظةً نراها في كلّ جهة فتنقلب بتقليب الحدقة. وكذا إذا نظرنا في رَوضةٍ خضراءَ سُويعةً نراها في كلّ وجهة. وهذا دليل قطعيّ على الإنطباع وعلى كونه مؤثرًا في الإبصار.

[٤٦٥] ثم بَعد العين في كمال الصنع والمنفعة الأذن إذ خَلق فيها بكمال قدرته قوّة إدراك الأصوات من مسافاتٍ[٤] بعيدة في الجهات الستّ ليلًا ونهارًا ليَفِيدَ العبادُ في المطالبِ والمهاربِ.[٥] وتفيدهم في سِمَاع كلام الربّ[٦] وكلام الأنبياء[٧] والعلماء والكلمات الطيّبة نظمًا ونثرًا والألحان المُطربة.[٨] [ن/٤٣/ب] فجعلها[٩] غُضْرُوفِيَّة ذات تَعَرُّج مُقَعِّرة لتجتمع[١٠] فيها صدآء الصوت وليَكُون[١١] أبعد من الأفات وتنكَسِر سَوْرة الصوت بسبب التعاريج فلا يتأذّى السَامِعة وانتهى آخرها إلى قُرب الدماغ والعصبة المنتهيّة للدّماغ [ل/٩٦/ب] هي عَصَبة مفروشة على محلّ القوّة السّامعة كدَقّ الطبل لها طنين عند مصادمة الهوآء ووراءها هواء روحِيّ بمنزلة الرطوبة الجليديّة وهناك القوّة السّامعة.

---

[١] «الإتّصال» في [ل/٦٩/ء]

[٢] «البَعدِ» ناقص في [ل/٦٩/ء]

[٣] «الأوصاف» في [ل/٦٩/ء]

[٤] «مسافاة» في [ن/٤٣/ء]،[ل/٦٩/ء]

[٥] «المها» في [ن/٤٣/ء]

[٦] «الرب» ناقص في [ن/٤٣/ء]

[٧] «الأنبيآء» ناقص في [ن/٤٣/ء]

[٨] «المطربة» ناقص في [ن/٤٣/ء]

[٩] «فخلقها» في [ل/٦٩/ء]

[١٠] «ليجتمع» في [ل/٦٩/ء]

[١١] «لتكون» في [ل/٦٩/ء]

[466] Allah Teâlâ iki kulağı da iki gözde zikrettiğimiz hikmetle yaratmıştır. Eğer vurma veya çekmeyle bir ses meydana gelirse, hava orada bu sesle şekillenir ve sesin yapısına göre dalgalanır. Sesin bu dalgalanmasından da mücâviri (hemen yanındaki dalga), ondan da sesin güçlü veya zayıf oluşuna göre yedi yönde bir diğer mücâviri şekillenir. Rüzgârlar bir yönden diğer bir yöne sesi taşıyabilir. Duyma sınırında bulunan herkes bu sesi kesinlikle duyar.

[467] Duyma mesafesinin dışındaki seslerin duyulup duyulmayacağı meselesine gelince;

[468] Din mensupları, evet (duyulur), demiştir.

[469] Filozoflar ise, hayır (duyulmaz), demiştir. Onlara göre, sesi taşıyan hava işitme kanalına ulaşmadan duyma gerçekleşmez.

[470] Doğrusu birinci görüştür. Çünkü rüzgâr estiği zaman, üstelik biz de rüzgârsız bir yerde bulunmamıza rağmen, müezzinin ve başkalarının -ister bizim tarafımıza ister tersi yöne yönelmiş olsun- sesini duyarız. Dolayısıyla, bir yöne yönelmiş işitilen ses, bizim bulunduğumuz yerde kesik değildir. Aynı şekilde uzaktaki sesi de duyarız ve onun uzakta olduğunu biliriz. Eğer sesi taşıyan havanın ulaşması şart olsaydı, uzak ve yakın arasında fark kalmazdı. Açık olan nokta, sesin işitme merkezini uyarması için hava dalgalarının işitme kanalına ulaşması gerektiğidir.

[471] Filozoflar şöyle delil getirdiler: "Biz çölde bir balta darbesini gördükten bir süre sonra sesini işitiriz. Şayet sesin kulağa ulaşması şart olmasaydı böyle olmazdı."

[472] Biz de deriz ki: "Duymanın olmaması, sesin duyma sınırından uzak olmasından kaynaklanır. Şayet ses duyma sınırına ulaşırsa, işitilir."

[473] Bir kavmin iddiasına göre; işitme, görmeden daha faydalıdır. Çünkü sağır olan kimse aynı zamanda dilsiz olur ve kişi duymadığı zaman öğrenemez. İşitme; konuşma ve konuşma sayesinde güzel kelimelerin, coşturucu nağmelerin, dinî ve dünyevî maslahatlar hakkındaki yüce ilimlerin lezzetini idrak etme özelliğini kazandırır. Göz ise sadece renkleri, şekilleri ve sûretleri idrak eder. Bu yüzden kişi için işitmenin faydaları, görmenin faydalarından daha fazladır.

[٤٦٦] وخلق أُذنين لحكمة ذكرناها في العينين، فإذا حَدَثَ صوتٌ بقرعٍ أو قلعٍ يتكيّف الهوآء هناك بذلك الصوتِ ويتموّج على هيئته ويتكيّف منه مُجاوِره فمُجَاوِره[1] وعلى هذا إلى حدٍّ ما في الجهات السِت بحسب شدة الصوت وضعفه وقد يَنقلُ[2] الرّيح من جانب إلى جانب فالمسَامِع التي تقعُ في تلك المسافة تسمعه بلا خلاف.

[٤٦٧] وأمّا الخارجة[3] عنها فهل تسمعه[4] أم لا؟

[٤٦٨] فقال المِلّيون نعم.

[٤٦٩] وقالت الفلاسفة لا. إلّا بوصول الهواء الحَامِل للصوت إلى الصماخ.

[٤٧٠] والحق: الأوّل، لأنّا نسمع صوت المؤذّن وغيره بميل[5] عن جهتنا أو إلى جِهتنا عند هُبوب الرّياح ونحن حينئذٍ في موضع لا ريح فيه فالصوت المائِل المسموع ليس في ذلك الموضع قطعًا. وأيضًا نسمع الصوت البعيد ونَعلم أنّه بعيد فلو كان وصول الهواء الحَامِل شرطًا لَمَا فَرقَ بين القريب والبعيد. والظَّاهر[6] أنّه يجب وصول الهواء المُتَموّجُ إلى الصِمَاخ ليتَنبه السَامِعة بالصوت.

[٤٧١] واحتَجّتِ الفلاسفة بأن نرى ضرب الفأس في الصحراءَ ثم بعد زمانٍ نسمع صوته فلو لم يكن الوصول شَرطًا لَمَا كان كذلك.

[٤٧٢] قلنا: عدمُ السِماعِ لِبُعده حينئذٍ عن حدِّ السماع فإذا وصل إلى حَدِّه سُمِعَ.[7]

[٤٧٣] ثم زعمَ قوم أنّ السمع أنفع من البصر لأنّ من لم يكن له السَمع يكون أبْكَم لأنّه متى لم يسمع الكلام لم يَتعلّم، والسمع يُفيد التَكلُّم ويُدرَك به لذّة الكلمات [ل/٧٠/ء] الطيّبة والألحان[8] المُطربة والعلوم الشريفة في مصالح الدّين والدّنيا. والبصر إنّما يُدرك[9] الألوان والأشكال والصُوَر ففوائد السمع للنفس أكثر من فوائد البصر.

---

[1] «فمُجَاوِره» ناقص في [ل/٦٩/ب]
[2] «ينقله» في [ل/٦٩/ب]
[3] «الخارج» في [ن/٤٣/ء]
[4] «يسمعه» في [ن/٤٣/ء]
[5] «يميل» في [ن/٤٣/ء]
[6] «والظاهر» ناقص في [ل/٦٩/ب]
[7] «يُسمِعَ» في [ل/٦٩/ب]
[8] «الأمحال» في [ن/٤٣/ب]؛«الأمحن» في ٧٠ ل.
[9] «يدرك» زائد في [ن/٤٣/ب]

[474] Görmenin faydalarının daha çok olduğu açıktır. Zira görme sayesinde Allah'ın -yer, gök ve onlarda bulunan bazı şeyler gibi- yaratım sanatının acayiplikleri idrak edilir ve böylece insan, bunlardan haz duyar. O'nun kudret ve hikmetinin mükemmelliğini bilir, Rabbini ve O'nun nimetlerini tanır, böylece hareket ve sükûna, dünya ve âhiret bakımından faydalı işlere gücü yeter. Göz, işaretle konuşmaya imkân verir. Mesela ömründe bir sene müddetle bile görmeyen kimse karanlığa hapsolmuş olur. Bu durumda, duymanın faydalarından hangisi ona haz verebilir?

[475] Yarar konusunda kulaktan sonra burun gelir. Burun; kokuların lezzetini alma, hoşa giden ve gitmeyenleri idrak etmede faydalıdır. Zira hoş kokulu olanlar yararlı ve sıhhî olanları ihtiva eder; kötü kokular ise zararlı veya pis olur. Ayrıca burun, dışarıdaki temiz havayı alıp içerideki kirli havayı da dışarı atmak suretiyle solunum yaparak ciğer, kalp ve beyni ferahlatır.

[476] Bu, şöyle olmaktadır: Allah, yüce kudreti ve hikmetiyle burna, ikisi altta ikisi üstte olmak üzere ikişer delik vermiştir. İlk iki delik, seyrek dokulu ve çokça deliği olan kemikte son bulur. Bu kemikse göğüs uçlarına benzer iki açıda son bulur. Bu deliğe kokular, kemiğin deliklerinden geçerek ulaşır ve bu ikisi sayesinde koklama duyusu gerçekleşir. Böylece beyin, temiz havayla ve güzel kokuyla rahatlar. Kokuyu idrak etmek haz verdiği gibi bazen de beyinsel hastalıkların (önlenmesine) fayda sağlar. Çünkü hastalığın taşınmasını önlemek için beyne, faydalı bir kokuya sahip olan cevher türünden bir şey ulaşır.

[477] Alttaki iki delik damağın sonunda biter. Bu iki delikle içe ve dışa doğru nefes alınıp verilir. Temiz hava kalbe ve ciğerlere girer. Sıcak ve soğuk havanın şiddeti kırılır. Onu dış kirlerden temizler. Çünkü oradaki kıvrımlar, havanın doğrudan içeri girmesini engeller. Zira bu iki delik, yukarıya doğru dik uzanır. Sonra bunlar düzenli bir şekilde genize doğru kıvrılır ve bu ikisinde genize inen fazlalıklar azalır. Bu ikisi sayesinde ses berraklaşır ve güçlenir.

[٤٧٤] والظاهر أنّ فوائد البَصر أكثر لأنّه يُدرك به[١] عجائب مصنوعات الله تعالى من السماء والأرض وما فيهما ويَتلذّذ[٢] بها[٣] ويَعلم كمال قدرته وحكمته ويعرف الربَّ وآلاؤه ونِعْماؤه ويتمكّن في الحركات والسّكنات والأعمال المفيدة في الدّنيا والأخرى ويَتمَكن[٤] التكلّم معه بالإشارة، وعند عدمِ البصر يكون محبوسًا في الظلمة ونحو سنة مدّة عمره فأيُّ لذّة له حينئذٍ من فوائد السمع.

[٤٧٥] وبعد الأُذن في المنفعة الأَنف يفيد لذّة الروائح وإدراك المُلائم وغير المُلائم، لأنّ ما يكون[٥] طيّبُ الرائِحة يكون تناوله نافعًا مفيدًا وما يكون كريه الرائِحة يكون مُضِرًّا أو نَجِسًا ويفيد روح الرِئة والقلب والدماغ بالتَنَسّم[٦] بالهواء الصافيّ الخارجي وإخراج[٧] [ن/٤٤/ء] الهواء المكدّر الداخليّ.

[٤٧٦] وذلك لأنّ الله تعالى خَلق بكمال قدرته وحكمته للأنف منفذين من فَوقٍ ومنفذين من تحتٍ والأولان ينتهيَان إلى عظم متخلخلٍ ذي ثُقْب كثيرة ينتهي إلى زائدتين شبيهتين بحَلمَتِي الثَديَين إليهما يَصِل الروائح من ثقب هذا[٨] العظم وبهما يكون حسّ الشَمّ فيستريح الدِّماغُ بالهواء الصّافِيّ وبالرّوائح الطيّبة. وإدراك الروائح كما يفيد اللّذة فقد ينفعُ عن الأمراض الدماغيّة إذ يَرِد عليه الشيء من جوهر ذي الرائِحة المفيدة[٩] للدّماغ لإمتناع انتقال العَرَضِ.

[٤٧٧] والمنفذان اللّذان من تحت ينتهيان إلى أقصى الحَنَكِ فيهما يتردّد [ل/٧٠/ب] النَفَسُ داخلًا وخارجًا ويدخل الهواءُ الصافي إلى الرِّئة والقلب وقد انكسرت[١٠] سَوْرة بردة وحرّة ويصفي[١١] عن الشوائب الخارجيّة لأنّ منعطفات هذا[١٢] تمنع من نفوذها لأنّ هذين المنفذين يمُرّان على الاستقامة إلى فوق ثم يعطفان على التأديب إلى الحنك وفيهما تنحَطّ الفضلَة النازلة إلى الحنك[١٣] وبهما يَصفو الصوت ويُقوى.

---

[١] «به» ناقص في [ل/٧٠/ء]

[٢] «يَتلذّونها» في [ل/٧٠/ء]

[٣] «بها» ناقص في [ل/٧٠/ء]

[٤] «يُمْكن» في [ن/٤٣/ب]

[٥] «ما يكون» ناقص في [ن/٤٣/ب]

[٦] «التنسيم» في [ل/٧٠/ء]

[٧] «أو نجسًا ويفيد روح الرئة والقلب والدماغ بالتنسيم بالهوآء الصافيّ الخارجي وإخرج» ناقص في [ن/٤٣/ب]

[٨] «بهذا» في [ل/٧٠/ء]

[٩] «المفيد» في [ل/٧٠/ء]

[١٠] «انكسرة» في [ن/٤٤/ء]

[١١] «صفا» في [ل/٧٠/ب]

[١٢] «الطريق» زائد في [ل/٧٠/ب]

[١٣] «الخنك» في [ل/٧٠/ب]

[478] Ağza gelince; her ne kadar ağızdan teneffüs mümkün olsa da bu teneffüs, dışarıdan gelen havanın soğukluk veya sıcaklık bakımından keskin olması nedeniyle, ayrıca dışarıdan gelecek kir, pas nedeniyle ağzın kurumasına yol açar. Ancak ağız, burunda bir rahatsızlık olduğunda veya nefes nefese kalma durumlarında teneffüs konusunda burna yardım eder.

[479] Yüce Allah'ın ince sanatlarından biri de tatma duyusudur. Yüce Allah, eşsiz bir şekilde, tatma hissini dilin üzerinde, dili de kanı az, tükürük salgısı bol ve içinden tükürük salgısı çıksın diye gözenekli yaratmıştır ki böylece tükürük salgısı, tadı olan şeylerle karışır ve dile temas eden bu şeyler, dilin sinirlerine geçer. Dil de bu sayede tatma duyusunu idrak eder.

[480] Allah, tükürük salgısını, tatları olduğu gibi tatma duyusuna iletmesi için tatlardan arınmış bir şekilde yaratmıştır. Eğer tükürük salgısı tek bir tatla şekillenmiş olsaydı, bu durumda iki tat karışacağı için tadı, olduğu hâliyle tatma duyusuna iletemezdi. Hastalık durumunda ve tatma yetisinin nemi bir tatla şekillenmiş kişide olduğu gibi. Tat içeren şey, tükürükle karışıp nemli, yumuşak hâle dönüştüğü zaman tatma duyusu onu algılar.

[481] Tat alma duyusunu sadece dilin üst tarafına tahsis edenlerin görüşünde tartışma vardır. Çünkü hisle algıladığımız üzere damak da tatları hisseder. Doğrusu, tatma duyusunun dilin üstünde ve damakta topluca olduğudur. Tatma duyusu dokunma duyusuna çok benzer. Sanki tatma duyusu, özel bir dokunma duyusudur. Onun koklama duyusuna benzerliği, dokunma duyusuna benzerliğinden daha fazladır.

[482] Dilin bu yararları yanında başka faydaları da vardır. Bunlar; çiğneme esnasında yiyecekleri azı dişlerine naklederek gıdayı çevirmek, onu hazmetmek, sesleri çıkarmaya yardımcı olmak, tükürükle gıdayı yumuşatmak ve tek veya birleşik harflerle konuşmayı sağlamaktır. İşte bu, Allah'ın hayrette bırakan sanatlarındandır. Bu durum, dili yuvarlak olan bazı kuşlarda da söz konusudur. Örneğin papağan telkinle bazı harfleri seslendirebilir.

[483] Tükürük salgısında, tatları idrak etme faydasının yanı sıra başka faydalar da vardır. Onlardan biri, çiğnenen şeyi karıştırmak, onu yoğurmak, bu esnada onu doğal ısı ile ısıtmak ve böylece çiğnenen gıdanın pişmesini ve ağızda sindirilmesini sağlamaktır. İşte bu, ilk sindirimdir. Bir diğer faydası ise kuru gıdayı nemlendirip yumuşatmaktır. Diğer bir faydası da ağız ve dili nemlendirmek suretiyle sesin çıkmasını ve konuşmayı, şiddetli sıcak ve soğuk hava nedeniyle ağızda oluşan kuruluktan dolayı acı çekmemeyi sağlamaktır.

[٤٧٨] والفم وإن كان يمكن منه التنفّس إلّا أنّ التنفّس منه يؤدّي إلى يبوسة الفم والحنك لسورة الهواء الخارجي بالبرد والحرّ والشوائب الخارجيّة، لكنّ الفم يعين الأنف في التنفّس عندما يَعرضُ في الأنف شدة أو عند اللّهث[1] الشديد.

[٤٧٩] ومن لطائِف صُنْعِ الله تعالى وتقدّس[2] حسّ الذوق أبدَع الله تعالى حسّ الذوق في أعلى اللّسان وخلق اللّسان قليل الدّم كثير الرّطوبة اللّعابيّة مُتَخلخِلًا ليَخرج منه الرطوبة اللّعابيّة ويَختَلِط بذِي الطُعم ويَعرض في اللّسان إلى عَصَب اللّسان فيدركه حسّ الذوق.

[٤٨٠] وخلق الرطوبة اللّعابيّة خاليّة عن الطعوم ليؤدي الطعوم إلى الذائقة كما هي إذ لو كانت متكيّفة بطُعْم لا يؤدّي الطُعْم كما هو لإختلاط الطُعمين حينئذٍ كما في المرضيّ وفِيمَنْ تكيّف رطوبة ذائقتِهِ بطُعم. فإذا اِختلط ذو الطُعم بالرطوبة اللّعابيّة وصار رَطبًا ليّنًا أدركته الذائقة.

[٤٨١] وفي تخصيصهم حسّ الذوق بالجانب الأعلى من اللّسان نظرٌ، لأنّا نجد بالحسّ أنّ الحنك أيضًا يحسّ بالطُعم فالصّحيح أنّه[3] في أعلى اللّسان والحنك جميعاً ثم حسّ الذوق شديد الشِبه يحسّ[4] اللّمس فكأنّه لمسٌ خاصٌ وشِبهُها بحسّ الشم أشدّ [ل/٧١/ء] من شِبهِها بحسّ اللّمس.

[٤٨٢] وفي اللّسان مع هذه الفوائد فوائد أخرى تَقلِيبُ الغذاء عند المَضغ يناله الطواحن ويُمَضِّغه والمعاوَنة على التصْويت وترطيب الغذاء بالرطوبة اللّعابيّة والنطق بالحروف مفرَّدَة ومؤلّفةً وهذا من عجائب صنع الله تعالى. وقد يوجد هذا في بعض الطيور الذي لسانه مدوّر فينطق ببعض الحروف تلقينًا كما في البَبّغَاء.

[٤٨٣] وفي الرطوبة اللّعابيّة مع فائدة إدراك الطعُوم فوائد أخر[5] منها أنّه يختلط الممضوغ ويعجنه والحرارة[6] الغريزيّة في أثناء ذلك تسخنه فيحصل له النضج[7] [ن/٤٤/ب] والهضم في الفم. وهو الهضم الأوّل ومنها أنّه يرَطّب الغذاء اليابس ويُلَيّنه.[8] ومنها أنّه يرَطّب [9] الفم واللّسان فيُمْكن التَصْوِيت والكلام ولا يتألّم داخِل الفم باليبوسة بسبب سَوْرَة الهواء الحار والبارد.

---

[1] «اللهب» في [ل/٧٠/ب]

[2] «تقدس» ناقص في [ل/٧٠/ب]

[3] «انّه» ناقص في [ل/٧٠/ب]

[4] «تجسّس» في [ل/٧٠/ب]

[5] «أُخرى» ناقص في [ن/٤٤/ء]

[6] « ويعجنه والحرارة» ناقص في [ن/٤٤/ء]

[7] «له النضج» ناقص في [ن/٤٤/ء]

[8] «يُلَيّنه» في [ن/٤٤/ء]

[9] «ترطب» في [ن/٤٤/ء]

[484] Dille beraber ağzın da başka faydaları vardır. Onlardan biri, yiyeceklerin ve içeceklerin bedene girdiği kapı olmasıdır. Bir faydası da kalbin kapısı olmasıdır. Zira kalbe giden saf ve temiz hava ağızdan girer ve dumanımsı fazlalıklar oradan çıkar. Bir diğer faydası da ses çıkarmak ve konuşmaktır.

[485] İki dudağın da faydaları vardır: Bunlar; ağzı kapamak, gıdaların alınmasına yardım etmek, çiğneme ve içme esnasında yiyeceklerin ve suyun dışarı çıkmasını engellemektir. İki dudak bazı harflerin çıkış yeridir.

[486] Dişlere gelince, onların; çiğneme, kırma, ısırma ve bazı harflerin mahreç yerleri olması bakımından faydası apaçıktır.

[487] Allah'ın ince sanatlarından biri de dokunma duyusudur. Bu duyu; dokunduğunda sıcak, soğuk, yaş, kuru, yumuşak ve sert gibi dokunmayla algılananları idrak etmek, cismanî haz ve acının idrakinde fayda sağlamak içindir. Dokunma duyusu kendisine yarar sağlayan ve zarar veren şeyleri idrak eder. İlkinden (uygun olandan) yararlanır, ikincisinden (uygun olmayandan) de sakınır. Dokunma hissi ete aittir. Bazen et, güçlü sıcaklık ve şiddetli soğukluk gibi aşırı durumların/keyfiyetlerin etkisiyle karşılaşınca uyuşma, hissizleşme meydana gelebilir ve bu durumda his kaybolur.

[488] Allah deriyi, dokunulan keyfiyetleri oldukları gibi algılamak suretiyle eti uyuşmaktan korumak için yaratmıştır. Aynı şekilde deri, eti sıcak ve soğuk havanın darbelerinden, acıyı ve bozulmayı gerektiren dış etkilerden korur. Çünkü et yumuşak ve nemli olup, yumuşak ve nemli damarları, sinirleri kapsar. Eğer deri olmasaydı et, bunlar sebebiyle zarar görürdü.

[489] Derinin iki yararı daha vardır. İlki, eti uyuşukluktan (hissizleşmeden), ikincisi ise bozulmaktan korumaktır. Deride his yoktur. Çünkü o, kesildiği zaman acı duymaz. Deride hissin bulunmamasının hikmeti, insanın ve hayvanın zararlı darbelerden dolayı acı hissetmemeleri içindir. Bu konulardan hareketle Allah'ın sözünün gizemi (hikmeti) anlaşılır. O şöyle buyurmuştur: "Onların derileri ateşte kavrulup acı duymaz hâle geldikçe azabın dayanılmaz acısını sürekli tatmaları için derilerini tazeleriz."[1] Çünkü derinin yanmak suretiyle bozulması, etin uyuşma, hissizleşmesine neden olur. Böylece et, şiddetli ateşin ısısının etkisiyle acı duymaz hâle gelir. Eğer deri değiştirilirse elem yenilenir. Derinin hissi olmayınca ateşin temasıyla acı duymaz. Buradan hareketle, değişen suçsuz cilde azap edildiği sonucuna varılmasına gerek yoktur. Böylece "suçsuz organa azap ediliyor" düşüncesi de geçersiz olur.

---

[1] Nisâ 4/56.

[٤٨٤] وفي الفم مع فوائد اللّسان فوائد أخرى، منها أنّه باب البدن يدخل منه طعامه وشرابه، ومنها أنّه باب القلب منه يدخل إليه النسيم الصافيّ ويخرج الفضلات الدخانيّة، ومنها التَصْوِيت والكلام.

[٤٨٥] والشفتان لهما منفعة ستر الفم والإعانة على تناول الغذاء ومَنَعه عند المضغ عن الخروج ومنع الماء عند الشرب عن الخروج وهما مَخرجُ بعض الحروف.

[٤٨٦] وأمّا[١] الأسنان ففوائدها ظاهرة من المضغ والكسر والعضّ ومَخرج بعض الحروف.

[٤٨٧] ومن لطائف صنعه تعالى حسّ اللّمس ليفيد إدراك الملموسات[٢] كالحرارة والبرودة والرطوبة واليبوسة والخُشونة واللّين واللّذة والألم الجسمانيّين ويُدرك الملائم وغير الملائم وتنفع بالأولى ويحترز عن الثانية. وحسّ اللّمس للّحم [ل/٧١/ب] وقد يَعْرِضُ للّحم خَدْر إذا أصابتْه سَوْرة الكيفيّات المفرطة كالبرودة الشديدة والحرارة القويّة فيزول حسُّه.

[٤٨٨] فخَلق الله تعالى الجِلد حافظًا للّحم عن الخَدْر ليدرك الكيفيّات الملموسة[٣] كما هي. ويحفظ اللّحم أيضًا عن مصادمات الهواء البارد والحارّ والشوائب الخارجيّة الموجبة للتألّم والتغيّر لأنّ اللّحم رَطْب لَيّن مشتمل[٤] على العروق والأعصاب اللّيّنة الرَطْبة فيَتضرّر بتلك المصادمات.

[٤٨٩] ففي الجِلد فائدتان حِفظ اللّحم عن الخدر وعن الفساد. ولا حسّ للجلد لأنّه لا يتألّم بالقطع، وحكمة عدم حسّه هي أن لا يتألّم الإنسان والحيوان بالمصادمات المُضِرّة. فعُلِمَ من هذه الأبحاث سرّ قوله تعالى: «كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا».[٥] لأنّ فساد الجلد بالنَضْج يؤدي إلى انخدار اللّحم فلا يتألّم بسَوْرة حرّ النار وإذا بَدّلَ الجلد تجدّد التألّم ولمّا لم يكون للجلد حسّ لا يتألّم بمماسّة النار فلا يلزم تعذيب غير المُجرم الذي هو الجلد المبدّل[٦] به فسقط توهّم تعذيب غير المجرم.

---

[١] «وامّا» ناقص في [ل/٧١/ء]

[٢] «المملوسات» في [ل/٧١/ء]

[٣] «المملوسات» في [ل/٧١/ب]

[٤] «"تشتمل» في [ن/٤٤/ء]

[٥] سُورَةُ النِّسَاءِ ٤/ ٥٦.

[٦] «الجلد المبدّل» ناقص في [ل/٧١/ب]

[490] Ayrıca dokunma hissi, diğer geri kalan hislerde de bir alet gibidir. Bunun böyle olduğu tatma ve koklama hislerinde açıktır. İşitme ve görme hislerine gelince; işitmenin meydana gelmesi için kulağın kendisine hava dalgalarının ve görmenin gerçekleşmesi için de göze görünen şeyin sûretinin izleniminin ulaşmasıyla etkilenmenin gerekliliği sebebiyle dokunma hissi bu duyular için alettir.

[491] Her uzvun derisi ne kadar ince olursa hissetmesi de o kadar güçlü olur. Parmak uçlarının hissi daha güçlüdür. Çünkü onlar, dokunma aletleri olarak yaratılmışlardır. Aynı şekilde, türün bekasını gerçekleştirme amacıyla hazzın tam olması için erkeğin cinsel organının hissi de güçlüdür.

[492] Sonra Allah, yüce hikmeti ile gözyaşını; soğuk, kuru, saf ve tuzlu yaratmıştır. Gözyaşının tuzlu olması; gözün nemini, ince tabakalarını küflenmekten korumak, göz bebeğinin her yöne hareketini kolaylaştırmak ve yıkamak suretiyle göze eziyet veren toz ve dumanı defetmek içindir.

[493] Allah kulak sıvısını, sıcaklığı ve kalınlığı sayesinde, kulağı ona acı veren şiddetli sıcak ve soğuk havadan koruması; ayrıca acılığı sayesinde haşerelerin kulağa girmesini önlemesi için sıcak, kuru, yoğun ve acı yaratmıştır.

[494] Allah; burun sıvısını (sümük-mukus), burnun içinde küflenmenin meydana gelmemesi, burnun koku alma hissinin bozulmaması için soğuk, nemli ve tuzlu yaratmıştır. Çünkü aksi durumda (bozulma ve küflenme olursa) kokular oldukları hâliyle idrak edilemez. Bunun bir diğer sebebi de haşerelerin burnun içine girmesini engellemektir. Burun sıvısı damaktan ağıza inerse, tükürük sıvısını çürümekten ve yakın tatları birbirine karıştırmaktan korur.

[495] Yine Allah Teâlâ, tatları olduğu gibi algılasın diye ağız sıvısını dengeli ve tatlı yaratmıştır.

[496] Beş iç duyuya gelince; bunların birincisi hiss-i müşterektir. Bu, beynin ilk lobunun ön tarafında bulunur. Bu his, beynin ve nefsin o hisle uyarılmasını sağlamak için, her dış duyunun algıladığı etkinin kendisine iletildiği histir. Bu şöyle olur: Allah, beynin ilk lobunun ön tarafında bir sinir yaratmıştır ki bu sinirden, tıpkı gözün başından beş kanal açılması gibi, her biri hisse yönelen beş sinir açılır. Bu ise, nefisteki görme gibi, her bir hissin etkisinin bu sinir vasıtasıyla hiss-i müştereke ulaşması içindir. Böylece hiss-i müşterek, duyuyla algılanan şeyin mevcudiyeti ânında onu idrak eder.

[٤٩٠] ثم الظاهر أنّ حسّ اللّمس كالآلة في باقي الحواس أمّا في الذّوق والشمّ فظاهر وأمّا في السمع والبصر فللُزوم انفعال السامعة والباصرة بوصول الهواء المتموّج وانطباع صُورة المرئيّ ليحصل السماع والإبصار.

[٤٩١] وكلّ عضوٍ يكون جلده إن رَقّ[١] يكون حسّه أقوى، وحسّ الأنامل أقوى لأنّها خُلِقت[٢] آلات للّمس وكذا حسّ الذَكَر لتكميل اللذّة المفيدة في بقاء النوع.

[٤٩٢] ثم خَلق الله تعالى بحكمته البالغة ماء العَين باردًا يابسًا، صافيًا مِلْحِيًّا ليحفظ لمُلوحَته[٣] رطوبات[ل/٧٢/ء] العين وطبقاتها اللّطيفة عن التعفّن ويسهّل الحركة على العين إلى الجوانب ويَدفع تأذّي العين بالغبار والدخان بالْغَسْلِ.

[٤٩٣] وخلق رطوبة الأذن[٤] حارّةً يابسةً غليظةً مُرّةً ليَحفظ بحرارته وغلظته عن تأذّي الأذن[٥] بسَوْرة الهواء البارد وحرارته وغِلْظته عن دخول الحشرات فيها.[٦]

[٤٩٤] خلق ماء الأَنف بارداً[٧] [ن/٤٥/ء] رَطباً ذا ملوحةٍ لئلّا يتَعفّن باطن الأنف ولا تتغيّر رائحته لأنّه حينئذٍ لا يُدرك الرّوائح كما هي وليمنع الحشرات عن الدخول. وإذا انحطّ من الحنك إلى الفم يحفظ الرطوبة اللّعابيّة عن التعفّن والطُعم القريب.

[٤٩٥] خلق ماء الفم عذبًا معتدلًا ليدرك الطعوم كما هي.

[٤٩٦] وأمّا الحواسّ[٨] الخمس الداخلية: فمقدّمها الحسّ المشترك وهو مقدّم البطن الأوّل من الدماغ وهو حسّ يؤدّي إليه كلّ حسّ خارجيّ أثر إحساسِه ليحصل انتباه الدّماغ والنفس بذلك الإحساس وذلك لأنّ الله تعالى خلق في مقدّم البطن الأوّل من الدماغ عصبة انشعبَتْ منها خمسة أعصاب كلّ عصبة إلى حسّ كرأس عين انشعبت منها خمسةَ أنهارٍ ليَصِل أثر كلّ حسّ بذلك العصب إلى الحسّ المشترك كالرئية للنّفس وهو إنّما يُدرك عند حضور المحسوس.

---

[١] «ارقا» في [ل/٧١/ب]
[٢] «خقلت» في [ن/٤٤/ء]
[٣] «مُلوحَته» في [ل/٧١/ب]
[٤] «الأذن» ناقص في [ن/٤٤/ء]
[٥] «الأذن» ناقص في [ن/٤٤/ء]
[٦] «الهوآء البارد حرارته غلظته عن دخول الحشرات فيها» ناقص في [ن/٤٤/ء]
[٧] «الهوآء البارد حرارته غلظته عن دخول الحشرات فيها خلق مآء الأنف باردًا» ناقص في [ن/٤٤/ء]
[٨] «الخواس» في [ل/٧٢/ء]

[497] Hayal, müşterek hissin deposu, mahfazası olup, duyuyla algılanan şeyin sûreti hiss-i müşterekte kaybolduktan sonra hayal denen bu histe varlığını sürdürür. O, son hâlinde olduğu gibi görüntünün şekillerini tasvir eder. Hayal, ilk lobun arka kısmında bulunur.

[498] Vehim orta lobda bulunan bir histir. O Zeyd'in dostluğu, Amr'ın düşmanlığı, Bekir'in âlimliği ve Hâlid'in cahilliği gibi tikel anlamları idrak eder. Vehim, nefis için beyinsel yetiler konusunda hüküm vermede vekil gibidir.

[499] Mütehayyile, hayalde resmolunmuş sûretleri, vehimle idrak edilen mânaları birleştirme ve ayırma konusunda tasarrufta bulunan bir yetidir. Bu, nefis için yazıcıya benzer.

[500] Hafıza, (beynin) son lobundaki yetidir. Hislerin idrak ettiklerini koruma konusunda defter gibidir. Kutsal ve Yüce Allah'ın hikmetini ve mükemmel kudretini seyreyle!

ÜÇÜNCÜ KONU [UZUVLAR]

[501] Allah Teâlâ insanın saçını, başının üst tarafında ve uzamaya kabiliyetli olarak yaratmıştır. Saçların; süs olma, beyni sıcak ve soğuğun şiddetinden koruma, beyin için zararlı dumanımsı buharları kendine çekme, gözeneklerin korunması için tıpa (kapama) görevini üstlenme gibi faydaları vardır. Dumanın bir kısmı, o saçın taranması ve bir yandan ayrılması sırasında çıkar. Eğer saç olmasaydı buharlar ve dumanlar beyinde hapsolur, bu da beyne ve duyulara zarar verirdi.

[502] Allah, burnu, ağzı, dudakları ve dişleri insanın yüzünde en güzel şekilde inşa etmiştir.

[503] O'nun yaratım sanatın acayiplerinden ve hikmetinin inceliklerinden biri de duyuyla algılanan kelâmdır ve harflerin meydana gelmesidir. Kelâm ve harfler, boğazdan çıkan hava dalgaları aracılığıyla bu çıkış yerlerinden ortaya çıkar. Yine O'nun şaşırtıcı işlerinden biri de dilin, dişlerin ve dudağın, ayrıca dudağın baş tarafından boğazın sonuna kadar seslerin çıkış yerlerinin kelâma yardımcı olmasıdır. İnsan, farklı dillerde olduğu gibi, belli bir sayıyla sınırlanması mümkün olmayacak şekilde birbirinden farklı birçok harflerle konuşmaya güç yetirir. Allah, her millete kendi mizaçlarına özgü lisanlar, harfler ve terkipler vermiştir.

[٤٩٧] ثم الخَيال وهو خزانة الحسّ المشترك يبقى فيه صورة المحسوس بعد زوالها عن الحسّ المشترك وهو مُصوّرٌ لصُوَر الرئية كالمُنهى وهو في مؤخّر البطن الأوّل.

[٤٩٨] ثم الوهم وهو حسّ في البطن الأوسط يُدرك المعاني الجزئية[١] كصداقة زيد وعداوة عَمروٍ وعِلم بكر وجهل خالدٍ ويحكم في القوى الدماغيّة وهو [ل/٧٢/ب] كالنائب للنفس في الحُكْم على القوى الدماغيّة.

[٤٩٩] ثم المتخيّلة[٢] وهي قوّة تتصرّف بالتركيب والتفصيل في الصُوَر المرتسمة في الخَيال والمعاني المُدركة بالوهم وهي كالكاتب للنفس.

[٥٠٠] ثم الحافظة وهي قوّة في البطن الأخير يحفظ مدركات الحواس وهي كالدفتر. فانظر إلى الحكمة البالغة والقدرة الكاملة تعالى وتقدّس.

البحث الثالث

[٥٠١] خلق الله تعالى شَعر الإنسان على رأسه ذا طولٍ لفوائد الزينة والوقاية عن سَوْرة الحرّ والبَرد وانجذاب الأبخرة الدخانيّة المضرّة للدماغ إليها وعدم انسداد المسامّات لحفظه إيّاها فيخرج بعض الأبخرة منها عند التمشّط[٣] والجرّ[٤] فلو لم يكن الشعر احتبست الأدخنة والأبخرة في الدماغ يضرّ به[٥] ويضرّه[٦] بالحواس.

[٥٠٢] وأنشأ أنفه وفَمه وشفتيه وأسنانه على الوجه الأحسن.

[٥٠٣] ومن عجائب صنعه ولطائف حكمته الكلام الحسّي وحصول الحروف ومن مخارجها بمصادمة الهواء الخارج من الحَلق بتلك[٧] المخارج ومعاوَنة اللّسان والأسنان والشفة ومخارجها من أوّل الشفة إلى آخر الحَلق فيها اقتدَر الإنسان على التكلّم بحروف كثيرة[٨] متخالفة لا تكاد[٩] تنحصر كما توجد[١٠] في اللّغات المختلفة وأعطى لكلّ قوم لسانًا وحروفًا وتركيباتٍ بحسب طباعهم.

---

[١] «الجزئه» في [ن/٤٥/ء]

[٢] «المتحيّل» في [ل/٧٢/ء]

[٣] «التمسّط» في [ل/٧٢/ب]

[٤] «الحرّ» في [ل/٧٢/ب]

[٥] «يضرّ به» ناقص في [ن/٤٤/ء]

[٦] «يضرّه» في [ن/٤٥/ء]

[٧] «تلك» في [ل/٧٢/ب]

[٨] «كثير» في [ن/٤٥/ء]

[٩] «يكاد» في [ن/٤٥/ء]

[١٠] «يوجد» في [ل/٧٢/ب]

[504] Arapların, kalplerinin geniş ve tabiatlarının meziyetli olması nedeniyle fasih bir dili ve hayranlık verici harfleri vardır.

[505] Farsların, mizaçlarının hoşluğu ve dengeli olması nedeniyle latîf bir dilleri ve yerleşik terkipleri vardır.

[506] Türklerin de yaratılışlarının ve karakterlerinin sevimliliği nedeniyle hoş bir dili vardır.

[507] Moğolların karakterlerinin katı ve mizaçlarının kuvvetli olması nedeniyle dilleri serttir.

[508] Bu nedenle şöyle denmiştir: "Fesahat Arapçanın, letafet Farsçanın, sevimlilik (veya şirinlik) Türkçenin, sertlik Moğolcanındır. Geri kalan diller hezeyandır." Çünkü bu dördünün dışında kalanların hoşluğu yoktur. Örneğin Hintçenin kelimeleri güçsüz ve terkipleri de devriktir. Hintçenin dışındakiler de hissedildiği üzere öyledir.

[509] Dilde fethanın (a ve e harfinin) ağırlıklı olması, o dili konuşanların tabiatlarının inceliğine işaret eder. Dilde ötrenin (u ve ü harflerinin) ağırlıklı olması, o dilin sahiplerinin ağırlığına işarettir. Dilde kesrenin (ı ve i harflerinin) ağırlıklı olması ise o dilin sahiplerinin orta durumda olmalarına işarettir. Dil, insanın yaşantısını yönetmesi, beslenme, giyinme ve barınmadan tutun da birçok bölüğün yardımlaşması ve farklı nimetlerden yararlanmaya kadar kendi yararına olan şeylerin düzenlenmesi konusunda insan için bir araçtır. Hatta şöyle denmiştir: "Bir ekmeğin yapılması bile yüzlerce kişinin yardımına muhtaçtır." Bu yüzden Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "İnsan, tabiatı gereği medenîdir (toplumsaldır)."[1] İnsanın tek başına varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Bu ihtiyaçlardan dolayı insan, kendi hayrına olanları ve başkasının yardımına muhtaç olduğu meseleleri aktarma ihtiyacı duyar.

[510] Allah'ın hikmetinin kemâline bak! O bizlere, başka birçok faydalarının yanı sıra nesir ve nazım olarak fasih kelimeler ve hayranlık uyandırıcı lisanlar da sağlayan nefes alıp vermeyi, harflerin çıkış yerlerini, dili ve dişleri vermiştir. (Yüce Allah şöyle buyurmuştur): "O'nun sınırsız kudretine ilişkin delillerden biri de gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin/lisanlarınızın ve renklerinizin farklı farklı olmasıdır."[2]

[511] Dil sayesinde konuşma mümkün olduğu gibi, aynı zamanda onunla güzel sesler, mûsikinin temeli olan coşturucu nağmeler ve işitmenin hazzı meydana gelir. Allah'ın kudreti her şeyden üstün ve O'nun kelâmı pek yücedir!

---

[1] Fahru'r-Râzî, *Tefsirü'l-Fahri'r-Râzî*, c. I, s. 306.

[2] Rûm 30/22.

[٥٠٤] فللعرب لسانًا فصيحًا وحروفًا معجبةً لسَعَة قلوبهم وبَسطَةِ طباعهم.

[٥٠٥] وللفُرس لسانًا لطيفًا وتركيبات مطباعة لِلُطف طباعهم وإعتدال أمزجتهم

[٥٠٦] وللترك لسانًا مَليحًا لملاحة خلقتهم وطباعهم.

[٥٠٧] وللمغل[١] لسانًا صُلبًا لصلابة طباعهم وقوّة أمزجتهم.

[٥٠٨] ولهذا قيل: الفصاحة للعربيّة واللّطافة[٢] [ل/٧٣/ء] [ن/٤٥/ب] للفارسيّة والملاحة للتركيّة والصلابة للمغوليّة[٣] والباقي هذيانٌ إذ غير الأربعة من الألسنة لا طَرَاوَة لها كالهنديّة إذ كلماتها ركيكة تركيباتها معكوسة وكذا غير الهنديّة كما هو محسوس.

[٥٠٩] وغلَبَة الفتحة على اللّغة دالّة على لُطف طباع أهلها وغلبة الضمّة على ثقلها وغلبة الكسرة على توسّطها. وصار اللّسان آلة للإنسان في تدبير معاشه وترتيب[٤] مصالحه من الغذاء واللّباس والمسكن إلى معاونة طوائف كثيرة وأشياء مختلفة حتى قيل إنّ حصول قُرص يفتقر إلى معاونة مآتٍ ولهذا قال النبيّ عليه السلام: "الإنسان مدنيّ بالطّبع"[٥] لا بقاؤة منفردًا. فلهذه الحاجات يحتاج إلى التعبير بمصالحه[٦] وما يحتاج إليه في الإستعانة[٧] بغيره.

[٥١٠] فانظر إلى الحكمة البالغة[٨] أنّه كيف أعطى لنا بالتنفّس والمخارج واللّسان والأسنان والشفاة مع فوائد أخرى هذه اللّغات العجيبة والكلمات الفصيحة نثرًا ونظمًا. «وَمِنْ اٰيَاتِه خَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاختلاف اَلْسِنَتِكُمْ وَألوانكُمْ».[٩]

[٥١١] وكما[١٠] يحصل به الكلام يحصل أيضاً الأصوات الطيّبة والألحان المطربة التي هي أساس المُوسيقي[١١] ولذّة الأسماع جلّت قدرته وعلّت كلمته.

---

[١] «وللمغل» ناقص في [ن/٤٥/ء]

[٢] «واللّطافة» ناقص في [ن/٤٥/ء]

[٣] «للمغليّة» في [ن/٤٥/ب]

[٤] «مصالحة إذ هو محتاج في امر معاشة» زائد في [ل/٧٣/ء]

[٥] محمد بن عمر بن الحسين الرازي الشافعي المعروف بالفخر الرازي, تفسير الفخر الرازى موافق للمطبوع, دار إحياء التراث العربى, ١/٣٨٠٦.

[٦] «لمصالحة» في [ل/٧٣/ء]

[٧] «في الإستعانة» زائد في [ن/٤٥/ب]

[٨] «القدرة الكاملة» في [ل/٧٣/ء]

[٩] سُورَةُ الرُّومِ ٣٠/ ٢٢.

[١٠] «بما» في [ن/٤٥/ب]

[١١] «المُوسقي» في [ن/٤٥/ب]

[512] Allah Teâlâ, erkekler için sakalı süs, erkekliğin alâmeti ve yaşlandığında yanaklarını örtmek için yaratmıştır. Bu yüzdendir ki sakalın çıkışı sonradır. Sakalın olmaması kadınlar için hem süs hem de yanaklarını örtmeye ihtiyaçlarının olmamasındandır. Çünkü kadınların yanakları, mizaçlarının gerektirdiği üzere daha dinçtir ve kadınlık alâmeti olduğu için nemliliğin baskın olması nedeniyle erkeklerin yanakları gibi yaşlanmaz.

[513] Allah Teâlâ insanın elinde, tutmak, kavramak, ayrıca yaşamını sürdürmesi bakımından gerekli olan zanaatler ve birtakım tuhaf fiilleri yapabilmesi için avuç içi ve parmaklar yaratmıştır.

[514] Allah Teâlâ avucu beş kemikten yaratmıştır. Bu kemiklerden dördü düzdür ve kendilerine dört parmak bitişiktir. Bunlardan biri ise hafif eğridir ve diğer dördünden uzaktır. Bu kemiğe de başparmak bitişiktir. Böylece eşyayı parmakların arasında tutmak mümkün olur. Bu başparmak, tutmayı ve kavramayı mükemmel kılar. Eğri kemik de başparmağa doğru ve ona bitişik olduğu için, başparmak onunla birlikte iş görür. Onun sayesinde iş görmeye gücü yeter. Dolayısıyla başparmak o kemiğin bir parçasıdır. Demek ki bu eğri kemik, avuç ile başparmak için ortaktır. Diğer parmaklar gibi başparmak da açıp-kapamayı sağlamak için üç kemikten oluşmuştur. Toplamda parmak kemikleri on beş, avuç kemikleri beş adettir. Biri ortak olmak üzere avuç ve parmak kemiklerinin toplamı on dokuzdur.

[515] Allah'ın hikmetinin inceliklerinden biri de tırnağı, tıpkı kemikler gibi, en güzel şekilde toprağımsı bir maddeden, parmak uçlarının sağlamlaştırılması ve parmakların, çarpmaların etkisiyle acı duymaması için sert yaratmasıdır. Tırnak, kaşıma ve tırmalama işlevi de üstlenir. Böylece tırnak; kalkan, silah ve süs olma gibi faydalarının yanı sıra kendi meydana geldiği madde olan topraksı fazlalıklardan da kurtulur ki büyüsün ve zarara uğradığında yenilensin.

[516] Allah, aynı şekilde açılıp kapanmasıyla yürümeyi kolaylaştırması için iki ayakta on parmak yaratmıştır. Bu yüzdendir ki ayak parmakları olmayan insan yürümekte zorluk çeker. Her bir ayak parmağı da üç kemikten ibarettir. Ayak parmaklarındaki tırnakların hikmeti, el parmaklarında anlatıldığı gibidir.

[٥١٢] ثم خلق اللّحيَة[1] للّرجال زينة وعلامة للذكورة وسَتر ما يلزم عند الكبر من الشيّخ[2] العذار ولهذا تأخّر ظهورها وعدمها للنّسآء للزينة وعدم حاجتِهن إلى سَتر إذ لا يتشيخ عذارهنّ كتشيخ عذار الرجال لغلبة الرطوبة على مزاجهنّ الموجبة [ل/٧٣/ب] لنَضارة العذار ولعلامة الأُنوثة.

[٥١٣] وجعل لديه الكفّ والأصابع على وجهٍ ليتمكّن[3] من القَبْض والبَسط والأعمال التي يحتاج إليها في أمر معاشه من الصناعات والأفعال العجيبة.

[٥١٤] فخَلق الكفّ من خمسة أعظمٍ أربعة على الاستقامة متصلًا[4] بها أربعة أصابع وواحداً[5] منحرفًا[6] على بُعد من الأربعة يَتّصل به الإبهام ليمكنه قَبض الأشياء بين الأصابع والإبْهام ويُكمِّلَ البَطش والقبض وهذا المنحرف لما كان على استقامة الإبهام ومعه يَعمَل الإبهام ويقوي على الفعل فهو جزء له فحينئذ يكون هو مشتركًا بين الكفّ والإبهام فالإبهام من ثلاثة أعظَم وكذا كلّ أصبع ليتمكّن من[7] القبض والبَسَط فيكون عظام الأصابع خمسة عشر وعظام الكف خمسة واحد منها مشترك فجميع عظام الكفّ والأصابع تسعة عشر.

[٥١٥] ومن لطائف حكمته أنّه خَلق من مادّة الأرضيّة الأظفار على الوجه الأحسن صُلبًا كالعظام ليشتدَّ بها أطراف الأصابع ولا يتألّم بالمصادمات ويفيد في الحِكّةِ وَالخَدْش فيكون جُنَّةً وسلاحًا وزينةً[8] ومُنصرفًا للفضلات الأرضيّة التي هي مادّة الأظفار ليَحصل له النموّ ويفيد تجدّدها عند ورُود الآفَة بشيء منها.

[٥١٦] وخَلق لرجليه أيضًا عشرة أصابع ليَسهل عليه المشي بانبساطها وانقباضها ولهذا من لم يكن له أصابع الرجل يَعسِر عليه المشي[9] وكلّ أصبع منها أيضًا مُركّب من ثلاثَة أعظم وحكمةُ أظفارها ما مرّ في أصابع اليد.

---

[1] «اللحة» في [ن/٤٥/ب]
[2] «التشنخ» « في [ن/٤٥/ب]
[3] «ليتمكن» في [ل/٧٣/ب]
[4] «ليتصل» في [ل/٧٣/ب]
[5] «واحد» في [ل/٧٣/ب]
[6] «منحرف» في [ل/٧٣/ب]
[7] «من» ناقص في [ل/٧٣/ب]
[8] «زنية» في [ن/٤٥/ب]
[9] «"عليه المشي» ناقص في [ن/٤٥/ب]

[517] Allah'ın parmaklardaki yaratım sanatının inceliklerinden biri de anlama, işaret etme konusunda konuşma mesabesinde olan yazı yazmanın insan için parmaklar sayesinde mümkün olabilmesidir. Sözün aksine yazı daha sâbit ve daha kalıcıdır. Öyle ki bin yıl ya da daha fazla kalabilir. Yazı sayesinde ilimler kayıt altına alınır, anlamlar korunur ve bunlar asırdan asıra, ülkeden ülkeye taşınır. Yazı sayesinde fersahlarca uzakta olanla, hitap ve cevap verme suretiyle konuşma mümkün olur. Yazı aracılığıyla; peygamberlerin, filozofların ve âlimlerin kitapları bizlere ulaşır. Yazı sayesinde, ilim ve mârifetleri kapsayan haberler, eserler ve şiirler kalıcı olur; nefsin ve aklın olgunluğu, kulak ve kalbin istirahati gerçekleşir. Gerçekten de bilmemiz, akletmemiz, ibret almamız ve deneyimlerimiz ancak yazıyla meydana gelir. Eğer yazı yazmamız söz konusu olmasaydı dört ayaklı hayvanlardan bir farkımız kalmazdı. Yüce Allah'ın en değerli nimetlerden biri olan yazı yazmayı mümkün kılmış olmasındaki rahmet ve keremine bak! O'nun kudreti yüce, rahmeti muazzamdır.

[518] Yazı, aynen dil gibi milletlere göre farklılık gösterir. En güzeli ve en latîfi yaygın olan yazı türüdür. Hamd, âlemlerin Rabbine olsun.

[519] İnsan ve diğer hayvanların bedenlerinin ve uzuvlarının terkibinde bulunan kemikler, eklemler, damarlar ve sinirlerde büyük bir kudret, çok sayıda hikmet ve üstün faydalar vardır. Bunların hepsi Allah'ın yüce sanatına, hikmetine ve rahmetine işarettir. Fakat kapalı olmalarından dolayı bunları bahis konusu yapmaktan ve bunlarla istidlâlde bulunmaktan vazgeçtik. Çünkü kapalı olan şeylerle delil getirmek bilgi ifade etmez. Bizim bu kitapta, insanlar katında kabul görmüş, kesin görünmüş zâhirî hususlara dayanarak getirdiğimiz deliller, bilgi ve mârifet kazandırmak içindir.

İKİNCİ KISIM: İNSANIN RUHU

[520] Burada konular vardır:

BİRİNCİ KONU: RUHUN NİTELİKLERİ

[521] Allah, kudretinin ve hikmetinin kemâliyle insanın bedenini en güzel sûrette, en dengeli mizaçta ve en latîf görünümde yaratmış, (ayrıca) onu ilâhî nurlardan kaynaklanan melekutî, kudsî bir ruhla şereflendirmiştir. Sözü üstün olan Allah şöyle demiştir: "Ona ruhumdan üfledim."[1]

---

[1] Sâd 38/72.

[٥١٧] ومن لطائف صنعه في الأصابع تُمْكن الإنسان من الكتابة التي هي بمنزلة [ل/٧٤/ء] الكلام في الدّلالة على المعنى بل لها زيادة بقاء[١] [ن/٤٦/ء] وثبات حتى يبقى إلى ألف سنة أو أكثر بخلاف اللّفظ وبها يضبط العلوم ويُحْفظ المعاني ويُنْقل من عصرٍ إلى عصرٍ ومن بلدٍ إلى بلدٍ وبها يمكن التكلّم مع مخاطب بعيد بفراسخ خطابًا وجوابًا وبواسطتها وصل إلينا كُتُب الأنبياءِ والحكماء والعلماء وثبت الأخبار والآثار والأشعار المشتملة على إفادة العلوم والمعارف وكمال النفس والعقل واِستراحة الأُذن والقلب. وبالحقيقة علمُنا وعقلنا وفهمنا وعبرتنا وخِبرَتُنا. إنّما حصلت بالكتابة، فلو لم يكن لنا الكتابة لكنّ صُنفًا من الهَوَام. فانظر إلى رحمة الله تعالى وكرمه في الهداية إلى الكتابة التي هي من جملة النِعَم الشريفة جلّت قدرته وكملت رحمته.

[٥١٨] والكتابة مختلفة بحسَب الطوائف كاللّغة وأحسنها وألطفها الكتابة المشهورة. والحمد الله ربّ العالمين.

[٥١٩] وفي تركيب بدن الإنسان وأعضائه وتركيب بدن سائر الحيوانات وأعضائها[٢] من العظام والمفاصل والعُروق والأعصاب قدرةً عظيمةً وحِكم كثيرة وفوائد عزيزة دالّة على كمال صنع الله تعالى وحكمته ورحمته لكن لخفائها تَرَكْنا ذِكرها والاستدلال بها لأنّ الاستدلال بالخفيّ لا يفيد العِلم واستدلالنا في هذا الكتاب بالظواهر المحققة المسلّمة عند الناس ليفيد العِلم والمعرفة.

القسم الثاني: في روح الإنسان

[٥٢٠] وفيه أبحاث.[٣]

البحث الأوّل: في صفاتها

[٥٢١] خَلق[٤] الله تعالى بكمال قدرته وحكمته بدن الإنسان في أحسن صورةٍ وأعدل مزاجٍ وألطف هيئة شَرَفةٍ بروح قدسِيَّةٍ ملكوتيّةٍ [ل/٧٤/ب] من الأنوار الإلهيّة. قال عزّ من قائل: «وَنَفَخْتُ فيهِ مِنْ رُوحي».[٥]

---

[١] «لطائف صنعه في الاصابع تمكن والإنسان من الكتابة الّتى هي بمنزلة الكلام في الدّلالة على المعنى بل لها زيادة بقاء» ناقص في [ن/٤٥/ب]

[٢] «اعطائها» في [ل/٧٤/ء]

[٣] «بحثان» في [ل/٧٤/ء]

[٤] «لما خَلق» في [ل/٧٤/ء]

[٥] سُورَةُ الْحِجْرِ ٢٩/١٥.

[522] Allah, ruhu da ruhanî bir kandil olan aklın nuruyla şereflendirmiştir. “Bu, nur üstüne nurdur. Allah bu hidayet nurunu lâyık gördüğü (dilediği) kimseye nasip eder.”[1] O, bedenin kandilinde bulunan ruhta meydana gelen akıl nurunu, doğuda ve batıda bulunmayan kutsî bir ağaç olan[2] fikir ateşiyle tutuşturmuştur.

[523] Ruhun kemâli akılladır. Çünkü hakikatler ve mânalar; mâhiyetleri, nitelikleri ve nicelikleriyle birlikte akıl yoluyla idrak edilir ve bunlar birbirinden akılla ayırılır. Akıl, bunları tefekkür eder ve bilinenlerden bilinmeyenleri çıkarır. Böylece farklı ilim türleri, bilgilerin sınıfları, görüşler ve organizasyonlar onlardan istifade eder.

[524] Gerçekten de akıl, ruhun gözüdür. Çünkü ruh onunla mânaları düşünür, onları idrak eder ve birleştirir. Göz ile görünen arasındaki bağlantı gibi, bu manaların bazıları matlubuna ulaşmak istediği şeye aktarılır. Sonra kendisinin yöneldiği ve anladığı bu manaları düşünür. Bu manalar katiyet derecesinde (gerçeğe) uygunsa bu, mânaların bilgisi demektir. Eğer değilse, daha önce bilindiği gibi, şüphe, vehim veya zandır. Birleştirme/telif teemmül (derinlemesine düşünme), intikal ise tefekkürdür. Telif olunan bilgi delil, istenilen bilginin ispatında bu delile dayanmak ise istidlâldir.

[525] Akıl nuru ile ruhta bu faydalar hâsıl olur. Ruh, akıl sayesinde; Allah’ı, O’nun mükemmelliklerini, kuşatıcı nimetlerinin yaygınlığını, hitabının şerefini, onu anlamanın mutluluğunu, dünya ve âhiret saadeti kazandıran emir ve yasaklarına riayetin faziletini bilme, ilimleri iktisab etme, hakikatleri tanıma, hak ile bâtılı, hayır ile şerri, güzel ile çirkini birbirinden ayırt etme, dünya ve âhiret işlerini yürütme imkânını kazanır.

[526] Dolayısıyla insanın bedeni, maddî unsurlarla yaratılanların en mükemmeli; ruhu da ulvî olarak yaratılanların en şereflisidir. Böylece zâhiren ve bâtınen insanın yetkinliği tamamlanmıştır.

---

[1] Nûr 24/35

[2] “Allah göklerin ve yerin nûrudur. Onun nûrunun misali, içinde kandil bulunan bir kandilliktir. Kandil bir cam içindedir, cam inciyi andıran bir yıldızdır; (bu kandil) doğuya da batıya da ait olmayan, yağı neredeyse ateş dokunmasa bile ışık veren mübârek bir zeytin ağacından yakılır. Nûr üstüne nûr. Allah nûruna dilediğini kavuşturur. Allah, insanlar için misaller veriyor, Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.” (Nûr 24/35) Müellif bu âyete bir gönderme yapmıştır. (ç.n.)

[٥٢٢] وقد شَرّف الروح بنور العقل الذي هو مِصباح روحاني «نُورٌ عَلٰى نُورٍ يَهْدِي اللّٰهُ لِنُورِهٖ مَنْ يَشَٓاءُ»[١] ويَشتَعل نور العقل في الروح الحاصلة في مشكات البدن بزيتِ الفِكر الذي هو شجرة قُدسِيّة لا شرقيّة ولا غربيّة.

[٥٢٣] فكمال الروح بالعقل إذ به يُدرَك الحقائقَ والمعاني بمائِيّاتِها وكيفيّاتها وكميّاتها ويميّز[٢] بينها وتفكّر[٣] فيها ويستخرج المجهولات من المعلومات ويستفيد منها أنواع العلوم وأصناف المعارف والأرآءِ[٤] والتدابير.

[٥٢٤] فالعقل بالحقيقة بَصر الروح إذ به ينظر إلى المعاني ويُدركها ويؤلّفها وينتقل من بعضها إلى أن يصل إلى ما هو مطلوبه كالبصر بالنّسبة إلى المرئيّات فنظرها إلى المعاني هو توجّهها إليها وإدراكها هو العِلم بها إن كان مطابقًا[٥] مع الجزم وإلّا فهو الظنّ أو الشك أو الوهم كما عُلم. والتأليف التأمل والإنتقال التفكّر والمؤلّف الدليل والتمسّك به في إثبات المطلوب هو الإستدلال.

[٥٢٥] فللروح بنور العقل حصل هذه الفوائد وبه تمكّنت من معرفة الله تعالى وكمالاته وشيوع نِعمَه الشّامِلَةِ وشرف خطابه وسعادة[٦] فهمه وفضيلة إِمتثال أوامره ونَواهيه المفيد سعادة الدنيا والأخرى وإِكتساب العلوم ومعرفة الحقائق والتمييز بين[٧] الحق والباطل والخير والشر والحُسنِ والقُبح والتمكّن من تدبير أمر الدنيا والعُقبى.[٨]

[٥٢٦] فبدنه[٩] [ن/٤٦/ب] من أكمل المخلوقات العنصريّة وروحُه من أشرف المبدعات العلويّة فتَمّ كمال الإنسان ظاهرًا وباطنًا.

---

[١] سُورَةُ النُور ٣٥/٢٤.
[٢] «تميّز» في [ن/٤٦/ء]
[٣] «يفكّر» في [ل/٧٤/ب]
[٤] «والآلاءِ» في [ن/٤٦/ء]
[٥] «مطابق» في [ل/٧٤/ب]
[٦] «سعادت» في [ل/٧٤/ب]
[٧] «بين» ناقص في [ن/٤٦/ء]
[٨] «العُقبى» ناقص في [ن/٤٦/ء]
[٩] «فبدنه» ناقص في [ن/٤٦/ء]

[527] İnsan dışındaki diğer varlıklar ise ya melekler gibi tamamen ulvîdir ya da hayvanlar, bitkiler ve cansız varlıklar gibi tamamen süflîdir. İnsan, hem ulvî hem süflî mevcûdatın kemâlatını ve lezzetlerini elde eder. Böylece ruh, erdemlerin ve hazların kazanılması faydasını sağlayarak çeşitli hâllerinde bedenin yöneticisi olur; tıpkı bir şehrin hükümdarı gibi. Beden ise yetkinliklerini kazanmada, mutlulukları ve hazları elde etmede ruhun bir aletidir. Sonuçta insan, zâhirî ve bâtınî yetkinlikleri, cismanî ve ruhanî hazlarıyla diğer bütün varlıklardan ayrıcalıklıdır.

İKİNCİ KONU: RUHUN MAHİYETİ

[528] Ruh, bedene hulûl eden nuranî bir cisimdir. Ruhun bedene hulûl etmesi, ateşin kora ve yağın süte sirayet etmesi gibidir. Peygamber'den (sav) şöyle rivayet edilmiştir: "Bedendeki ruh, sütteki yağ gibidir."[1]

[529] Ruh ve bedenden tek bir şey hâsıl olmuştur ki o da insandır. Beden aracılığıyla mânaları idrak eden, bunlar üzerinde düşünen ve eşya üzerinde tasarrufta bulunan ruhun kendisidir. Bu sıfatla vasıflandığımızı bilen "biz"iz. Ruhumuz, biz ile işaret olunan şeyin aynıdır/özüdür. "Biz" ile işaret edilen şey ise nefistir. Öyle ise bizim ruhumuz nefsimizin özüdür.

[530] Filozoflar, nefsin cisim olmadığını, aksine maddeden mücerred bir cevher olduğunu, yönünün ve mekânının bulunmadığını iddia etmişlerdir.

[531] Biz deriz ki: Bu yanlıştır. Çünkü her bir kimse açık olarak bilir ki kendisine "ben" ile işaret edilen, orada bulunandır ve o, ayakta durmakta, oturmakta, yürümekte ve durmaktadır. Bu durumda olan şey ise kesinlikle soyut olamaz.

[532] Din mensuplarından bir grup ise nefsin, bedenin aynı olduğunu ve onun bedene hulûl etmediğini söylemişlerdir.

[533] Biz ise şöyle diyoruz: Kesinlikle biliyoruz ki, ömrün başından sonuna kadar "ben" ile işaret olunan tek bir şeydir. Beden ise daima değişim ve çözülme içerisindedir. Öyleyse kendisine ben diye işaret olunan şey ile beden birbirinden başkadır. Yine kendisine "ben" sözüyle işaret edilen şey, riyâzetle ve kötü davranışlardan kaçınmakla güç kazanır. Sonuçta mükâşefe, müşâhede ve idrak hususunda melekler gibi olur.

---

[1] Bursevî, İsmâil Hakkı b. Mustafâ el-İstanbulî el-Hanefî el-Halvetî, *Tefsîru Rûhi'l-Beyân*, Dâru'l-İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty, c. V, s. 350.

[٥٢٧] [ل/٧٥/ء] وغيره من الموجودات إمّا عُلويّ مَحْض كالملائكة أو سفلي مَحْض كالحيوان والنبات والجماد فحصل للإنسان كمالات النوعيْن ولذات القسميْن وصار الرّوح مدبّر البَدن في أحواله مفيدًا له اكتساب الفضائل واللّذات كالمَلك للمَدينة. والبدن آلة لها في اكتساب الكمالات واقتناء السعادات واللّذات فامتاز[١] الإنسان عن كلّ المخلوقات بالكمالات الظاهرة الباطنة واللّذات الجسمانيّة الروحانيّة.

البحث الثاني: في ماهية الروح

[٥٢٨] الروح جسم نورانيّ حَال في البدن حلول السَريان كالنار في الجمر والدُهْنُ في اللّبن. رُوِيَ أنّه صلّى الله عليه وسلّم قال: «الروح في البدن كالدهن في اللّبن».[٢]

[٥٢٩] فحَصل منهما شيء واحد وهو الإنسان ولمّا كان المُدرك للمعاني والمُفَكِّر فيها والمدبّر في الأشياء إنّما هو الروح بآلة البدن ونحن نَعْلَم أنّ الموصوف بهذه الصفة نحن فأَرْواحُنا عين ما يُشَارُ إليه بنحن والمشار إليه بنحن هو النفس فأَرواحنا عين أنفسنا.

[٥٣٠] وذهبت الفلاسفة إلى أنّ النفس ليست بجسم بل هو جوهر مجرّد عن المادّة ليس في مكانٍ وجهةٍ.

[٥٣١] نقول: هذا باطل، إذ كلّ أحد يَعْلَم بدِيهة[٣] أنّ المشار إليه بـ«أنا» حاضر هناك وأنّه الذي يقوم ويجلس ويمشي ويقف وما هو كذلك لا يكون مُجرداً قطعاً

[٥٣٢] وقال قوم من أهل المِلّة إنّها عين البدن لا حالة فيه.

[٥٣٣] قلنا: نحن نعلم يقيناً أنّ المشار إليه بـ«أنا» من أوّل العمر إلى آخره الشيء واحد، والبدن دائمًا في التَبدّل والتحلّل فهي غيره ولأنّ المشار إليه بأنا يَقْوى بالارتياض والإعراض حتّى يصير [ل/٧٥/ب] كالملائكة في المكاشفات والمشاهدات والإدراكات.

---

[١] «وامتاز» في [ل/٧٥/ء]

[٢] إسماعيل حقي بن مصطفى الإستانبولي الحنفي الخلوتي, تفسير روح البيان, دار إحياء التراث العربي, ٣٥٠/٥.

[٣] «بديهة» ناقص في [ل/٧٥/ء]

Beden ise riyâzetle zayıflar. Dolayısıyla nefis, bedenden başka bir şeydir. Yine diyoruz ki: Nefis bedene nüfuz etmiştir. Çünkü şuna kesinlikle inanıyoruz ki bedenin idraklerini taakkul, tevehhüm ve tehayyül yoluyla değil müşâhede yoluyla idrak ediyoruz. Eğer bedende nefis olmasaydı bu şekilde idrak edemezdik.

[534] Şayet, "Biz yediğimiz ve içtiğimiz şeylerden son derece lezzet alıyoruz ve bunları kaybettiğimizde de son derece üzülüyoruz. Bunlar ise sadece beslenen, gıdalanan bir varlık içindir. Dolayısıyla bizim nefislerimizin de gıdalanması, beslenmesi gerekir. Kutsî ruhlar ise gıdalanmazlar, gıdalanan sadece bedendir. Öyleyse nefislerimiz, bedenlerimizden başka bir şeydir." ya da "Şayet bizim nefsimiz bedenimize sirayet etmiş olsaydı; ömrün başından sonuna kadar, cüzlerine gıda ilâve edildikçe bedende büyüme ve semirme olduğuna göre nefisde de büyüme ve semirme olması gerekirdi. Hâlbuki bu, ruhlar hakkında muhaldir (imkânsızdır)." denirse;

[535] Biz deriz ki: Ruhanî cismin, cinlerin kokulardan gıdalandığı gibi, gıdaların en saf ve en latîf cüzleriyle gıdalanması ve lezzetli şeylerden tat alması mümkündür. Ayrıca kokular, arazın bir yerden bir yere intikalinin imkânsız olması sebebiyle kokuya sahip olan latîf cüzlerden soyutlanmış olamazlar. Bu durum olsa olsa his ve hayat için fayda sağlayan hayvanî ruhun gıdalanmasından meydana gelmiş olabilir. Dolayısıyla yenen ve içilen şeylerin cüzlerinin en latîf olanlarının nefis için bir gıda olması câizdir. Gıda cüzlerinin nefsin hakikatine eklenmesi söz konusu olmaksızın nur, yağ ve ateşte olduğu gibi nefsin de daralması ve genişlemesi mümkündür. Böylece nefsin gıdalanması sadece ona karışan şeyler için bir bedel olur. Bedel ise gıdalananın hakikati üzerine zâiddir ve bundan da gıdanın, nefsin bir cüz'ü olması gerekmez.

[536] Bedenin yenilen ve içilen şeylerle lezzet alması ve onu kaybettiğinde de acı çekmesi dolayısıyla nefsin de aynı şekilde bunlardan lezzet alması ve acı duyması mümkündür. Çünkü kora sirayet eden ateş gibi, bir şeyin içerisine sirayet eden, onun durumundan etkilenebilir. Ateş kendi zatı bakımından renkli ve hissedilebilir olmamasına rağmen, kora sirayet edince kırmızılığı hissedilir. Özellikle de bir şeye sirayet eden şey, onu yönetme işine dalmış, durumlarıyla ilgilenmiş, onunla ünsiyet kurmuş ve ona özlem duymuş olursa ki nefsin bedenle durumu bu şekildedir.

والبدن يَضْعف بالارتياض فهي غيره وإنّما قلنا إنّ النفس سَارِيَة في البدن لأنّ قاطعون بأنا ندرك إدراكات البدن على سبيل المشاهدة لا على سبيل التعقّل، والتخيّل[١] والتوهّم فلو لم يكن النفس هناك لَمَا كان كذلك.

[٥٣٤] فإن قيل: «نحن نلتذّ بالمأكولات والمشروبات غاية الإلتذاذ ونتألّم بفقدانها غاية التألّم، وهذا إنّما يكون للمغتذّي فيلزَم أن يكون أنفسنا مُغتَذيَة، والروحانيّات القدسيّة لا تكون مُغتذيَة والمُغتذي إنّما هو البدن فأنفُسُنا غير أبداننا، وأيضًا لو كانت أنفسنا سَارِية في البدن والبدن من أوّل العُمر إلى سنين كثيرة في الإزدياد نُمُوًّا أو سُمنًا بزيادة الغذاء في أجزائه فيَلزم أن يكون النفس أيضًا كذلك وهذا على الرّوحانيّات مُحال».

[٥٣٥] قلنا: الجسم الرّوحاني أن يكون له اغتذاءٌ من ألطف أجزاء الأغذية وأصفاها[٢] ويلتذّ بالمُستَلَذّات كما أنّ الجِنّ يغتذون بالرّوائح، والرّائحة لا تتجرّد عن الأجزاء اللّطيفة من ذي الرائحة لِامتناع انتقال العَرَض. كيف وقد يحصل من الأغذية الرّوح[٣] [ن/٤٧/ء] الحيوانيّة المفيدة للحياة والحسّ، فجاز أن يصير من ألطف أجزائها غذاء للنفس وجاز أن يكون للنّفس تَقَبّضٌ وانبساط كما للنّور والنّار والدّهن بدون ضَمّ أجزاء الغذاء في حقيقتها ويكون غذاؤها بدَلًا لِمَا يتحلّل فقط والبدل زائد على المغتذي فلا يَلزِم صَيْرورة الغذاء جزاءً لها.

[٥٣٦] وجاز أن يكون تلذّذها [ل/٧٦/ء] بالمطعومات والمشروبات وتألّمها بفقدها لتلذّذ البدن بها وتألّمه بفقدها لأنّ الساري[٤] في الشيء قد يتأثّر بأحواله كالنّار السارية في الجمر فإنّها تصير[٥] محسوسة حَمراءَ مع كونها في نفسها غير محسوسةٍ وغير ملوّنةٍ لاسيّما إذا كان مع ذلك مستغرقًا في تدبيره مُهتَمًّا بأحواله آنسًا به مشتاقًا إليه،

---

[١] «التحيّل» في [ل/٧٥/ب]

[٢] «واصفاها» ناقص في [ن/٤٦/ب].

[٣] «اللّطيفة من ذى الرايحة لامتناع انتقال العرض كيف وقد يحصل من الاغذية الرّوح» ناقص في [ن/٤٦/ب]

[٤] «السائر» في [ل/٧٦/ء]

[٥] «يصير» في [ن/٤٧/ء]

Nefis de yönetimi hususunda kendini verme, onun durumuna odaklanma, ona özlem duyma ve onunla ünsiyet kurma suretiyle bedenle beraber olur. Çünkü beden aklî ve cismanî yetkinlikleri bakımından nefsin bir aletidir. Zira bedenin nefisten ayrılmakta duyduğu acıdan daha şiddetli acı ve ona kavuşmakla tattığı hazdan daha büyük bir haz düşünülemez.

[537] Bu mânaların nefiste kökleşmesi ve dönüşümü, onun için tabiî ve olağan bir durumdur. İşte bundan dolayı nefis kendi âleminin gâfili olur ve idraklar, tesirler bakımından mertebesi düşer. Ancak riyâzet ve tecrid sayesinde bunlarla meşguliyeti azalırsa -riyâzet ehlinde görüldüğü gibi- müşâhede, mükâşefe ve tesir bakımından kendi yetkinliğine döner. Bundan dolayı nefsin, bedenin hazlarıyla hazlanması ve onun acılarıyla kederlenmesi gerekir. Bunlar ruhanî hazlar ve ruhanî kederlerdir.

[538] Doğrusu şudur ki, nefis için iki lezzet vardır. Biri nefsin kendisinin gıda alma lezzeti, diğeri de bulunduğu bedenin gıda alma lezzetidir. Nefis bu ikisiyle hem dünyevî hem de uhrevî lezzetleri alır. Elem için de aynı durum söz konusudur.

[539] Eğer, “Nefis gıdalanmış olsaydı gıdanın azalmasıyla nefsin fiillerinde zayıflama olması gerekirdi. Ama bu böyle değildir. Çünkü gıdayı azaltmakla nefis mükâşefe, müşâhede ve idrak şeklindeki fiillerinde güçlenir.” denirse;

[540] Biz de deriz ki: İnsanların çoğunda olduğu üzere, bedenin gıdaya aşırı düşkünlüğünden dolayı alışıldık şekilde gıdanın artırılması nefsi bulandırır. Çünkü bu durumda gıda, nefsin ihtiyacı olandan fazla olur ve nefsin, bedenin yönetimiyle meşguliyeti artar. Eğer ihtiyacı kadarıyla yetinirse meşguliyeti de azalır; böylece nefis saflaşır, rahatlar ve gücünü arttırır. Bunun aksine ihtiyaçtan daha az bir gıdayla yetinilirse nefis zayıflar ve yorgun düşer.

UYARI

[541] Nefis, kutsî ve ruhanî oluşu sebebiyle bedenin ve onun çok yeme içme gibi günlük yaşamdaki kirletici hâllerinin düzenlemelerine tam olarak kendini verdiği için kirlenmiş ve ruhanî konumundan daha aşağı inmiş, hatta insanların çoğunda olduğu gibi kıt anlayışlı ve zayıf kavrayışlı hayvan konumuna gelmiştir.

والنفس مع البدن كذلك لاستغراقها في تدبيره وإهتمامها بحاله وغَلَبَة شوقها وآنسا به[1] لكونه آلةً لها في كمالاتها الجسميّة والعقليّة[2] بحيث لا يُتصوّر شدّةٌ[3] فِراقه ولا لذّة فوق لذّة وِصَاله.

[٥٣٧] ورسوخ هذه المعاني فيها وصيرورتها عادةً وطبيعةً لها ولهذا غَفِلت عن عالمها ونزلت عن منزلتها في الإدراكات والتأثيرات حتى إذا[4] قلّت شواغلها بالارتياض والتجريد عادَت إلى كمالاتها من المشاهدات والمكاشفات والتأثيرات كما للمرتاضين، فحينئذٍ لا بدّ أن يتلذّذ بلذّات البدن ويتألّم بآلامه وهذه لذّة روحانيّة وكذا الألم.

[٥٣٨] والحق أنّ للنفس كِلَا اللّذَتين لذّة اغْتِذائها ولذّة اغتذاء بدنها وبهما يتلذّذ باللّذات الدنيويّة والأُخرويّة وكذا في جانب الألم.

[٥٣٩] فإن قيل: «لو كانت النفس[5] مغتذية لَوَجَب ضعفها في أفعالها بتقليل الغذاء وليس كذلك فإنّها تقوى بالتقليل على أفعالها من الإدراكات والمشاهدات والمكاشفات».

[٥٤٠] قلنا أنّ[6] التكثير المعتاد لغالب الناس لرغبَةِ البدن إليه يكدّرها لأنّه يزداد على قَدَر حاجتها ويزيد اشتغالها في تدبير البدن فإذا اكتفى بقَدَر الحاجة وقلّ الإشتغال صَفَت واستراحت [ل/٧٦/ب] وقَوِيَت[7] ولهذا لو بُولِغ في التقليل عن قدر الحاجة ضعفت وكلّت.

تنبيه

[٥٤١] لما كانت النفس قدسيّة روحانيّة واستغرقت في تدبير البدن وأحواله المكدّرة المعاشيّة من كثرة الأكل والشرب وعوارضها تكدّرت وتنزّلت عن منزلتها الروحانيّة حتى صارت بمنزلة الحيوانات قليل الفَهم ضعيف الدرك كما في أكثر الناس

---

[1] «انسهابه» في [ن/٤٧/ء]

[2] «والعقليّة» ناقص في [ل/٧٦/ء]

[3] «اشدّ من» في [ن/٤٧/ء]

[4] «لو» في [ل/٧٦/ء]

[5] «النفس» ناقص في [ل/٧٦/ء]

[6] «لأنّ» في [ن/٤٧/ء]

[7] «قويّة» في [ن/٤٧/ء]

Eğer yeme ve içme konusunda aza riayet edilirse ve bu, nefsin âdeti ve tabiatı hâline gelinceye kadar tedrîcî olarak zaruri olanla yetinilirse nefiste saflık, fikir, zikir (hatırlama) ve anlayış zenginliği meydana gelir.

[542] Gıdanın azaltılmasının ilk dönemlerinde, alışkanlığının dışında bir durum olması sebebiyle nefiste bir ıstırap ve bitkinlik ortaya çıkar. Azaltma durumu âdet hâline gelince ıstırap ve bitkinlik hâli de ortadan kalkar. Nefis istikrar kazanır ve ruhanî vasıflarına geri döner. Kendisini tamamen riyâzete verirse nefiste mükâşefeler, uzaktaki şeyleri müşâhede ve olağanüstü olaylar türünden harika tesirler görünür, fakat geçimle ilgili işleri ve kesbî ilimlerdeki kazanımları azalır. Çünkü bu konulardaki düşünce ancak hayal, vehim, müfekkire ve hafıza gibi beyinsel yetilerin yardımıyla meydana gelir. Bunlar, hayvanî güçler olup açlıkla zayıflarlar. Bunun içindir ki peygamberlerin ve velîlerin dünya işlerinde aşırı bir yönetimi ve görüşü söz konusu değildir. Hatta bu nedenle onların cahil ve deli olduğuna inanılır. Peygamberimiz (sav) kendisine dünya işleriyle ilgili sorular sorulduğunda ashabına şöyle demiştir: “Siz dünyanızın işlerini benden daha iyi bilirsiniz.”[1]

[543] İlimlerde araştırma ve incelemeye yönelen samimi insanların, nefislerini saflaştırmak için, yeme ve içmeyi alışkanlıklarının yarısına kadar tedrîcî bir şekilde azaltarak dengeli hâle getirmeleri gerekir. Bazıları ise Peygamberimizin (sav), “İki gün aç kalırım, bir gün tok kalırım.”[2] sözüne dayanarak yemeğin yarıya değil de üçte bire düşürülmesi gerektiğini söylemişlerdir.

[544] Ancak onların yemekleri keşkek, yağlı pilav ve koyun kellesi gibi sağlam ve yağlı yiyecekler olmalı ve geceleyin yemeye ihtiyaç duymamak için bunu da öğleden sonra yemelidirler. Yemede acele etmeme, küçük lokma ve iyi çiğneme fayda sağlar. Bu durum ise az gıdadan daha fazla yararlanmaya, sindirimi kolaylaştırmaya, bedenin sıhhatli olmasına, atıkların azalmasına ve nefsin, bedenin yönetiminden uzaklaşmayı arttırmasına katkı sağlar. Aynı şekilde içmeyi de azaltmak gerekir. Zira nemin fazlalığı ruhu yanıltır ve bulanıklaştırır.

[545] Nefsin saflaştırılması konusundaki sözlerimizin tamamı, bâtının arındırılması bölümünde gelecektir.

---

[1] Müslim, Ebu’l-Huseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, “Fedail”, s. 139-141; el-Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, *Rûhu’l-Me‘ânî fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, Beyrut ty, c. XXV, s. 96; M. Reşid b. Ali Rıza, *Tefsîrü’l-Menâr*, Mısır 1990, c. II, s. 165.

[2] Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, c. VI, s. 253.

فلو رُوعِي التقليل فيها والاكتفاء بالقَدْر[١] الضروري[٢] على سبيل التدريج ليصير عادة وطبيعةً لها حَصل لها[٣] صفاء وزيادة فهم وفكر وذكر.

[٥٤٢] إذ في مبادِئ التقليل يكون للنّفس اِضطراب وكلال لكونه على خلاف عادتها فإذا اعتادت زال ذلك واستقرّت وعادت إلى الصفات[٤] الروحانيّة، فإذا أمعنت في الارتياض يلوح لها المكاشفات والمشاهدات للأشياء البعيدة والتأثيرات العجيبة من خَوارق العادات ولكن يَضعُف فكرُها في الأمور المعاشيّة والعلوم الكسبيّة[٥] [ن/٤٧/ب] لأنّ الفكرَ فيها يكون بمعاونة القِوَى الدماغيّة من الخيال والوهم والمفكّرة والحافظة وهي حيوانيّة تضعُف بالجوع. ولهذا لا يكون للأنبياء والأولياء زيادة تدبير ورأي في أمر الدّنيا حتى يُعتَقد هم الجهّالُ مجانين. وكان النّبي صلّى الله عليه وسلّم يقول لأصحابه إذا سألُوه عن أمور دنياويّ[٦]: «أنتم أعلم بأمور دنياكم».[٧]

[٥٤٣] فتصفية المخلصين الذين يريدون التّحقيق والتّدقيق في العلوم ينبغي أن يكون على وجه الإعتدال والتدريج إلى أن يقتصروا[٨] في الأَكل والشُرب على نصف معتادهم، وقيل على ثلاثة [ل/٧٧/ء] تمسّكًا بقول النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: «أجُوع يومين وأشبع يومًا».[٩]

[٥٤٤] ويكون أطعمتهم قويّة دَسِمة كالهريسَةِ والأرُزّ الدَسِمِ ورأس الغَنَم أكلهم[١٠] بعد نصف النهار لئلّا يحتاجوا باللّيل، ويفيد فيها التأنّي في الأكل وصِغَر اللقم وجودة المَضْغ إذ ذلك يفيد[١١] زيادة الاغتذاء لقليل الغذاء وسُهولة الهضم وصحّة البدن وقلّة الفضلة وزيادة فراغ النفس عن التدبير وكذا يَجِب تقليل الشُرب إذ[١٢] كثرة الرطوبة يُغلِظ الروح ويكدّرها.

[٥٤٥] وتَمام الكلام في تصفية النّفس يجيء في فصل تصفية الباطن.

---

[١] «بالقدرة» في [ل/٧٦/ب]

[٢] «الضرورتي» في [ن/٤٧/ء]

[٣] « حَصل لها « ناقص في [ل/٧٦/ب]

[٤] «صفات» في [ن/٤٧/ء]

[٥] «الكسبيّة» ناقص في [ن/٤٧/ء]

[٦] «الأمر الدنياويّ» في [ل/٧٦/ب]

[٧] محمود الآلوسي أبو الفضل, روح المعاني, بيروت, ٩٦/٢٥.: محمد رشيد بن علي رضا, تفسير القرآن الحكيم (تفسير المنار), مصر ١٩٩٠, ١٦٥/٢.

[٨] «اقتصروا» في [ل/٧٦/ب]

[٩] أبو محمد الحسين بن مسعود البغوي, معالم التنزيل, دار طيبة للنشر والتوزيع, ٢٥٣/٦.

[١٠] «وأكلهم» زائد في [ل/٧٧/ء]

[١١] «يفيد» ناقص في [ل/٧٧/ء]

[١٢] «أو» في [ل/٧٧/ء]

ÜÇÜNCÜ KISIM: İNSANI İLGİLENDİREN ŞEYLER

[546] Allah, hikmetinin ve kudretinin kemâli ile insanı, kendisinin meydana gelmesi ve varlığını devam ettirmesi için gıdaya, giyinmeye ve meskene muhtaç olarak yaratmış; bunu da onun, dünya ve âhiret hayatını düzenlemesi konusunda bir sebep kılmıştır.

[547] Bunun açıklaması şöyledir: İnsan kendi varlığının meydana gelmesi ve onu devam ettirmek konusunda bu üç şeye (gıda, giyim ve mesken) muhtaç olduğu için, bunları kaybetmekle son derece elem duyar ve bunların yok olmasıyla kendi de yok olur. Bunları, özellikle de gıdayı bulduğunda son derece haz duyar. Çünkü gıda bedenin bir parçasıdır. İhtiyaçların en üst düzeyde olanı, bütünün parçaya olan ihtiyacıdır. Dolayısıyla insanın, gıdanın yokluğunda çektiği acı elemlerin en şiddetlisidir. Zira gıda olmadığında bedenin cüzleri ölünceye kadar çözünür ve sanki parça parça ayrılır. Böyle bir durumdan Allah'a sığınırız. Böylece gıdanın bulunması ile duyulan haz ve onu kaybetme ânında duyulan korku aynı şekilde şiddetli olur. İnsan, ömrü boyunca gıda peşinde koşar. Gıdadan daha güçlü bir lezzet olduğuna, onu kaybettiğinde meydana gelecek acıdan daha büyük bir acı olduğuna da inanmaz. Bu yüzden zorluklara, korkulara tahammül eder, suç ve günah işlemeyi sürdürür, bu uğurda namusunu ve şerefini bile kaybetmeyi göze alır.

[548] Allah insanı, hikmeti gereği dengeli mizaç, hoş cüzler ve organlardan yarattığı için, hayvan ve bitki türünden çiğ gıdaları uygun görmemiştir. Bu gıdalar, diğer hayvanların aksine, insanın midesinde sindirilemez. Bu nedenle insan, dengeli ve kendisinin mizacına uygun hayvanlardan elde edilen pişirilmiş gıdalara, un, pirinç ve buna benzer dengeli hayvanların etlerinden ve uygun bitkilerden elde edilen yağlara ihtiyaç duyar.

[549] Allah lûtuf ve rahmetiyle insana uygun düşen tahılları, hayvanları ve türlü türlü içecekleri yaratmıştır.

[550] Allah; insan türünün devam etmesi, yardımlaşmak suretiyle erkeklerin ve kadınların durumlarını koruması, birbirlerini gözetip kollamaları, aralarında ünsiyet meydana gelmesi, akrabalık ve topluluk ilişkilerinin oluşması için insanda şehveti ve evlenme isteğini yaratmıştır. Bundan dolayı insanların bu konularla fazlasıyla meşgul olması ve çok çalışması, farklı durumlara girmesi ve onlarla hemhâl olması lâzım gelir.

القسم[١] الثالث: في تعلّقات الإنسان

[٥٤٦] خلق الله تعالى الإنسان بكمال قدرته وحكمته محتاجًا في ذاته وبقائه إلى الغذاء واللّباس والمسكن وجعل هذا سببًا لانتظام أمر الدنيا والآخرى.

[٥٤٧] وذلك لأنّه لما احتاج في ذاته وبقائه إلى هذه الثلاثة بحيث يهلك بانقطاعها ويتألّم بفِقدانها غاية التألّم ويتلذّذ بوجدانها غاية التلذّذ لاسيّما الغذاء فإنّه جزء للبدن وأشدّ الحاجات حاجة الكلّ إلى الجزء فيكون تألّم الإنسان بفِقدان[٢] الغذاء في غاية الشدة لأنّه يتحلّل أجزاؤه إلى أن يموت كأنه يُفَصَّل جزأً جزأً نعوذ بالله من ذلك فيكون تلذّذه به وخوفه[٣] من فقده في غاية الكمال ولهذا يستغرق في طلبه مدَّة عمره ولا يَعتقِد لذّة مثلَ لذّته ولا ألمًا فوق ألمه ويتحمّل المشَاق والمخاوف ويلتزم المَعاصي والجرائم وزوال العرضِ ومآء الوجه في تحصيله.[٤]

[٥٤٨] ولما خَلقه بحكمته معتدل المزاج لطيف الأجزاء والأعضاء ما وافقه الأغذية النِيِّئة من الحشائش والحيوانات ولا ينهضم في جوفه [ل/٧٧/ب] بخلاف سائر الحيوانات فاحتاج إلى أغذية مطبوخة من الحبوبات[٥] المعتدلة المناسبة لمزاجه كالحنطة والأُرز وما يشبه ذلك والدُسومات الصافيّة من لحوم الحيوانات المعتدلة والنباتات المناسبة.

[٥٤٩] وخَلق بكرمه ورحمته ما يناسبه[٦] من الحبوبات والحيوانات وأصناف المشروبات.

[٥٥٠] وخلق فيه الشَهْوة وطَلب المنكوحات[٧] إبقاءً للنّوع وضبطًا لأحوال الرّجال والنّساءِ بالمعاونة والمحافظة والمُؤانسة وحصول القرابات والجماعات فلزمه زيادة أشغال[٨] وكثرة أعمال واختلاف أحوال [ن/٤٨/ء] واستغراق في ذلك.

---

[١] «المقصد» في [ن/٤٧/ب]

[٢] «بفقد» في [ل/٧٧/ء]

[٣] «حزنه» في [ل/٧٧/ء]

[٤] «تحصله» في [ن/٤٧/ب]

[٥] «الحيوانات» في [ن/٤٧/ب]

[٦] «وما يناسبه» في [ل/٧٧/ب]

[٧] «المنكوحات» ناقص في [ن/٤٧/ب].

[٨] «وحصول القرابات والجماعات فلزمه زيادة اشغال» ناقص في [ن/٤٧/ب]

[551] Allah, insanı tüysüz, teni ince, eti yumuşak, ayrıca sıcaktan, soğuktan ve zararlı tesirlerden çabuk etkilenir şekilde yarattığı için insan giyeceğe muhtaçtır. Sert ve kalın dokumalı elbiseler ona uygun olmadığından, çok şiddetli sıcak ve soğuğun etkisini ortadan kaldırmak üzere, teni örten ince ve yumuşak dokumalı elbiselere ihtiyaç duyar. Allah Teâla giyim konusunda bitki ve hayvanlardan uygun olanları da yaratmıştır.

[552] İnsan sıcak ve soğuğun etkisini ortadan kaldırmak, ayrıca kendisini, ailesini, çocuklarını ve mallarını düşmanlardan, yırtıcı hayvanlardan ve hırsızlardan korumak için meskene ihtiyaç duyar. Allah insana, kendisi için uygun olanı tertip etme, yaşamını sürdürme hususunda akıl ve düşünme gücü vermiştir.

[553] Allah; gıda, giyinme ve iskân için uygun şeyleri yaratmıştır. İnsan da kendi görüşü ve fikriyle dönemine göre çeşit çeşit yiyecekler, içecekler, lezzetler ve farklı farklı giyecekler üretmiştir. Böylece bunlar zorlu çalışma ve fazla mesaiyi gerektiren düzenlemeler olmuş, bu insanda bir âdet, tabiat ve pek çok işleri gerektiren rüsûm/özellik hâline gelmiştir. İnsan bu işleri ve yararlı şeyleri tek başına yapamayacağı için pek çok kişinin ve farklı aletler ve çeşitli zanaatların yardımına ihtiyaç duymuştur.

[554] Nitekim şöyle denilmiştir: "Bir ekmeğin meydana gelmesi yüzlerce yardımcıya bağlıdır." Böyle olunca şehirlerde, sokaklarda, köylerde, çeşitli mekânlarda tarımın, zanaatlerin, alım satımın ve yerleşim yerlerinin, ayrıca bağ bahçenin, ağaçlar ve nehirlerin olması gerekir. Dünya bunlarla mâmur ve süslü hâle gelir. Ancak sınıf sınıf halklar, topluluklar, çarpışmalar, çekişmeler, iddialar, düşmanlıklar ve dedikodular/söylentiler de böylece ortaya çıkar.

[555] İnsanın toplamaya ve biriktirmeye meyli, zorluk korkusu ve kolaya düşkünlüğü yüzündendir. Bu durum dil, mide ve cinsel kötülükleri barındırır. Aslında bunların hepsi mide kötülüklerine râcidir. Böyle olduğu zaman insan onun kölesi olmuştur.

[556] İnsan diğer insanların yardımına muhtaç olduğundan ancak kendisi de başkalarına yardım ederse yardım görür. Diğerine karşılık olarak yardım etmek, ya onun için başka bir iş yapmak ya da kemâli, kendine has özelliği ve yararı nedeniyle insanlar katında pek rağbet gören, az bulunan bir şeyin karşılık olarak verilmesiyle olur. Eğer karşılık olarak verilen şey bu nitelikleri taşımıyorsa bir karşılık olmayacaktır.

[٥٥١] ولما خلقه الله تعالى باديَ البشرة[١] رقيق الجلد لطيف اللّحم سَريع التأثّر عن الحرّ والبرد والشوائب المضرِّة احتاج إلى اللباس وما ناسبَه الملبوسات الخَشِنَة الغليظة فاحتاج إلى ملبوسات لَيّنة لطيفة سَترًا للبشرة دفعًا لسَورة الحرّ والبرد. وخلق ما يناسب هذا من النباتات والحيوانات.

[٥٥٢] واحتاج إلى المسكن دفعاً لنازلة الحرّ والبرد وحفظاً للنّفس والأهل[٢] والأولاد والأموال عن الأعداء والسِّباع والسُرّاق ولما أعطاه عقلًا ورأيًا في ترتيب المَصالح وتدبير المعاش.

[٥٥٣] وخلق الأشياء اللّائقة لأغذيته وملبوساته ومساكنه اِخْتَرع برِأْيِه وفكره أنواع المطعومات والمشروبات والمستلذات وأصناف الملبوسات والمساكن الصّالحة للأوقات وصار ذلك عادةً وطبيعةً له ورسومًا لَزِمه أشغال[٣] كثيرة وأعمال عسيرة. وهو ما يتمكّن[٤] بنفسه من ترتيب هذه المصالح والأعمال فاحتاج إلى معاونة أشخاص كثيرة وصناعات مختلفة وآلاتٍ متخالفة.[٥]

[٥٥٤] حتّى قيل: «أنَّ حصول خُبز يتوقّف على مائة من المعاونين»، وحينئذٍ [ل/٧٨/ء] لزم الزراعات والصّناعات والمعاملات والعمارات في البلاد والأسواق والقرى والأماكن والبساتين[٦] والأشجار والأنهار وصار الدنيا معمورًا مزيّنًا وحصل أصناف الخلائق والجماعات والمصادمات[٧] والمعاندات والدعاوي والخصومات والقيل والقال.

[٥٥٥] وميل النّاس إلى الجمع والذخائر حِرصًا على اليُسر وخوفًا عن العُسر ويحمل شر[٨] اللقلق والقبقب والذبذب والكلّ راجع بالحقيقة إلى القبقب وصار الناس عبيده.

[٥٥٦] ولما احتاج إلى معاونة أشخاص كثيرة والمعاون لا يعاونه إلّا بمعاونته إيّاه إمّا بمعاوضة[٩] عمل آخر أو بمعاوضة شيئ محجوب مطلوب عند النّاس بكماله وخواصّه ومنافعه وإلّا لمَا[١٠] صار عوَضًا.

---

[١] «البشر» في [ن/٤٨/ء]
[٢] «والأهل» ناقص في [ل/٧٧/ب]
[٣] «اشتغال» في [ن/٤٨/ء]
[٤] «تمكّن» في [ن/٤٨/ء]
[٥] «وآلاتٍ متخالفة» ناقص في [ن/٤٨/ء]
[٦] «البساطين» في [ن/٤٨/ء]
[٧] «المصادقات» في [ن/٤٨/ء]
[٨] «سر» في [ل/٧٧/ء]
[٩] «بمغارضة» في [ن/٤٨/ء]
[١٠] «لما» ناقص في [ل/٧٨/ء]

[557] Bu yüzden Allah altın ve gümüşü, kudretinin ve hikmetinin kemâliyle, ilginç nitelik ve vasıflara sahip bir şekilde yaratmıştır. Öyle ki insanların kalpleri ve doğaları bu ikisine meyleder. Çünkü Allah, bu ikisine güzel bir şekil, süs olması için yumuşaklık ayrıca güzelleştirme ve kalıcılık özelliği vermiştir. Çünkü altın; toprakta, suda ve ateşte asla bozulmaz, bilakis daha saf ve güzel hâle gelir. Gümüş her ne kadar uzun zaman içerisinde oksitlense de saf yağ katılıp eritilmek suretiyle öncekinden daha saf bir gümüşe dönüşür.

[558] Allah bu ikisine (altın ve gümüşe), sevgi ve ferahlandırması bağlamında kalpleri cezbedecek öyle bir özellik vermiştir ki bunlar müferrihlerde/ilaçların[1] yapımında kullanılmıştır. Yukarıda bahsedilenler, tüm insanlığın elde etmek için birbirleriyle çekişmeye girdikleri ortak ihtiyaçlarıdır. Altın ve gümüş de bu ihtiyaçların giderilmesinde kuvvetli birer araç olduğundan, insanların altın ve gümüşü elde etme, tedarik edip biriktirme hırsları böylesine şiddetli olmuştur. Öyle ki insan bu ikisini arzulama, elde etme uğruna; zorluklara katlanarak birçok zor iş ve zanaat yaparak yolculuklara çıkıp tehlikelere atılarak ömrünü harcamıştır. Bu ikisinin sevgisi o dereceye ulaşmıştır ki altın ve gümüş araç değil bizzat amaç hâline gelmiştir.

[559] İnsanlar, zor işlere ve birçok insanın yardımına muhtaç olduğundan onlar ya o işin karşılığını yahut da bedelini isteyerek birbirlerine yardım ederler. Herkes kendi nefsinin çıkarını gözetince, insanlar arasında düşmanlıklar ve tartışmalar meydana gelir. Bu da ahlâkî çöküntüyü ve âlemin bozulmasını gerektirir.

[560] Bu yüzden Allah, üstün hikmeti ile insanlara; ibadetler, hayır, hasenat, hukukî ve siyasî işler konusunda irşad etmek, âhiret hâllerini, sevap ve cezayı açıklamak üzere peygamberler göndermiş ve kanunlar koymuştur. Süslü/içi boş şeylerden yüz çevirip ibadet ve hayırlı işlere yönelen sâlihler için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı, hiçbir insanın kalbine, aklına gelmeyen yiyecekler, evlilikler ve ebedî güzellikler hazırlamıştır. Bu haz ve mutlulukların yanı sıra ibadetleri ve hayırlı işleri; dünyevî maslahatlarda selâmet elde etme, âfetlerden korunma vesîlesi kılmıştır. Öyle ki Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Muhakkak ki namaz, kötülüklerden ve fenalıklardan alıkoyar."[2]

---

[1] Farklı elementlerin terkibiyle elde edilen ve insanlara mutluluk vermek için yapılan macun (mutluluk macunu).

[2] Ankebût 129/45.

[٥٥٧] فخلق بكمال قدرته وحكمته الذهب والفضّة على أوصاف وخواصّ عجيبة تميل القلوب والطّباع إليهما، لأنّه أعطاهما حُسنَ الصّورة واللّين للزّينة والتجمّل وصفة البقاءِ. فإنّ الذهب لا يبطل أصلًا في الأرض والماء والنار، بل يصير أخْلَص وأحسَن. والفضّة وإن صار رمادًا بطُول الزمان لكن يصير ذلك الرّماد فضّة أصفى ممّا كان بأن يُدّهَنَ ويذاب.

[٥٥٨] وأعطاهما خاصيّة جذب القلوب في محبّتها وتفريحها حتى يستعملان في المُفرحاتِ ولكون[١] جميع الناس طالبًا للمَطالب المذكورة ومنازعًا عليها وصارا وسيلةً إليها ليشتد حِرص الإنسان على تحصيلهما وجمعهما وادِّخارهما حتى يُفنى[٢] عمره في طلبهما وتحصيلهما واحتمال المشاق والأعمال والصِناعات والأسفار[٣] والأخطار لأجلهما وبلغ محبتهما حدّاً[٤] صار مَقصودًا عنده بالذات.[٥]

[٥٥٩] ولما احتاج إلى معاونة[٦] أشخاص كثيرة وأعمال [ل/٧٨/ب] عَسيرة [ن/٤٨/ب] وهم لا يعاونُونه إلّا بمعارضة أو معاوضة وكلّ أحد يطلب نَفْع نفسه فيقع بينهم منازعات ومخاصمات موجبة للفساد وخراب العالم.

[٥٦٠] فبعث الله تعالى بحكمته البالغة الأنبياءَ ونصبَ الشرائِع لإرشاد[٧] الخلق إلى العبادات والخيرات والمعاملات والسياسات وبيان أحوال الآخرة والثَواب والعِقاب. وأعدّ للصّالحين المتوجّهين إلى العبادات والخيرات المنقطعين عن المزخرفات ما لا عين رأت ولا أذن سَمعت ولا خطر على قلبِ بَشر من المطعومات والمشروبات والمنكوحات والمتنزّهات الأبديّةِ. وجعل العبادات والخيرات مع هذه اللذّات[٨] والسعادات أسبابًا للمصالح الدنيويّة حصول السلامة ودفع الآفات. «إنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الفحْشَاءِ وَالْمُنْكَر».[٩]

---

[١] «تكون» في [ل/٧٨/ء]
[٢] «تغني» في [ل/٧٨/ء]
[٣] «الأسفار» ناقص في [ن/٤٨/ء]
[٤] «حدّا» ناقص في [ن/٤٨/ء]
[٥] «عنده بالذات» ناقص في [ن/٤٨/ء]
[٦] «ولمّا احتاج إلى معاونة» ناقص في [ن/٤٨/ء]
[٧] «لإفشاى» في في [ن/٤٨/ب]
[٨] «اللذاة» في [ن/٤٨/ب]
[٩] سُورَةُ الْعَنْكَبُوتِ ٤٥/٢٩.

[561] Allah Teâlâ; insanlar arasında, ahlâkî çöküntü ve âlemin bozulmasını gerektiren çekişmelerin, düşmanlıkların meydana gelmemesi için adâlete ve ihsana vesîle olan hukukî ve siyasî muameleleri açıklamıştır. Sonuçta mü'min ile kâfirin, sâlih olanla olmayanın, âlim ile cahilin kim olduğu ortaya çıkmış, kimileri imanları ve sâlih amelleriyle cenneti ve onun nimetlerini, kimileri ise küfürleri ve isyanlarıyla cehennemi ve onun azâbını hak etmişlerdir. O, zalim ve zorba kişilerin düşmanlıklarını defetmek, kanunları korumak ve yönetilenleri gözetmek amacıyla sultanları ve ileri gelen kişileri belirlemiştir.

[562] Allah'ın hikmet ve kudretine bak ki; insanın gıdaya, giyinmeye, meskene yönelik ihtiyacını, dünya ve âhiret nizamı için nasıl sebep kılmıştır. Kudreti ne kadar yüce, hikmeti ne kadar yüksektir!

UYARI

[563] Yukarıda anlatılanlardan Allah'ın insana olan rahmet ve yardımının kemâlinin üç yönden olduğu anlaşılmıştır:

1. Daha önce açıklandığı üzere, Allah'ın insanı zâhiren ve bâtınen en güzel yapıda yaratmasıdır.

2. Allah'ın, yeryüzündeki her şeyi insan için yaratmasıdır. Çünkü insan, unsurlar, madenler ve benzeri cansızlardan; gıda, ilaç ve lezzet olarak bitkilerden; gıda, binek, taşıma, giyim, ev döşemesi, avcılık, seyir ve onların seslerini dinleme bağlamında hayvanlardan yararlanır. Yine hayvanların yararlandığı bitkilerin, yaprakların, tahılların, suların ve diğer şeylerin faydaları da sonuçta insana menfaat olarak döner. Bütün bunlar, insanın yararlandığı şeylerdir. Bu yüzden Allah şöyle buyurmuştur: "O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı."[1] Aynı şekilde felekler, Ay, Güneş, bulutlar ve yağmurun hepsi insan içindir. Çünkü bunlar, insanın yararlandığı bitkiler ve hayvanların yetiştirilmesini sağlar. Allah bu konuda şöyle söyler: "Güneş'i ve Ay'ı sizin emrinize âmâde kılmıştır."[2]

3. Allah Teâlâ'nın insana; bu yiyeceklerin, içeceklerin, evliliklerin, giyeceklerin, eğlencelerin ve bineklerin hazzını, iç ve dış duyularla, akıl, fikir ve hatırlama ile idrak etme özelliği vermesidir. Bunlardan yararlanmak, meleklerin, cinlerin, şeytanların ve hayvanların aksine insana özgüdür. İnsan bu nimetleri idrak eder ve bunlardan haz alır.

---

[1] Bakara 2/29.

[2] İbrâhîm 14/33.

[٥٦١] وجعل بيان المعاملات والسياسات طريقًا إلى العدل والإحسان لئلّا يقع بين الناس منازعات ومخاصمات موجبة لفساد العالم وخرابه فظهر المؤمن والكافر والصّالح والطالح والعالم والجاهل واستحق بعضهم بإيمانهم وصلاحهم الجنّة ولَذّاتها وبعضهم بكفرهم وعِصْيانهم النار وآلامِها ونَصَب الملوك والأكابر رِعايةً لأحوال الرعايا وحفظ الشرائع ودفع الأعداء من المتغلِّبة والظالمين.

[٥٦٢] فانظر إلى الحكمة والقدرة أنّه كيف جعل احتياج الإنسان إلى الغذاء واللباس والمسكن سببًا لانتظام أمر[١] الدنيا والآخرة. جلّت قدرته وعلت كلمته.[٢]

تنبيه

[٥٦٣] قد عُلِم ممّا مرّ كمال رحمة الله تعالى وعنايته بالإنسان من ثلاثة أوجه.

الأوّل: أنّه خَلقه في أحسن تقويمٍ ظاهرًا وباطنًا كما مرّ تقريره. [ل/٧٩/ء]

الثاني: أنّه خَلق جميع ما في الأرض له لأنّه المنتفع بالجمادات من العناصر والمعدنيّات وغيرها وبالنباتات غذاءً ودواءً ولذةً وبالحيوانات غذاءً وركوبًا وحملًا وملبسًا ومفرشًا واصطيادًا ونظرًا وسماع صوت وما ينتفع به الحيوان من الحشائش[٣] والأوراق والحبوبات والمياه وغير ذلك يرجع ذلك الانتفاع أيضًا إليه لأنّه ينتفع بها ولهذا قال الله تعالى: «الَّذي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَميعاً».[٤] بل الأفلاك والشمس والقمر والسحاب والمطر أيضًا كلّها له لتربيتها النباتات والحيوانات التي ينتفع بها هو. فقال عزّ من قائل هو الذي: «وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ».[٥]

الثّالث: أنّه تعالى[٦] خصّه بإدراك لذّة هذه المطعومات والمشروبات والمنكوحات والملبوسات والمتفكّهات والمركوبات بالحواس الظاهرة والباطنة والعقل والفكر والذكر والانتفاع بها دون غيره من المَلك والجنّ والشياطين والحيوانات فهو[٧] يدرك هذه النِعم ويتلذّذ بها

---

[١] «امر» ناقص في [ن/٤٨/ب]

[٢] «حكمته» في [ل/٧٨/ب]

[٣] «الحشائق» في [ل/٧٩/ء]

[٤] سُورَةُ الْبَقَرَةِ ٢/٢٩.

[٥] سُورَةُ اِبْرٰهِيمَ ١٤/٣٣.

[٦] «به» في [ل/٧٩/ء]

[٧] «فهو» ناقص في [ن/٤٨/ب]

Böylece o bu yönüyle Allah'ın kemâlini, rahmetini bilir ve bunlardan ötürü Rabbine şükreder. Bu hazlar onun içindir. Bu da bir tür mârifet ve şükürdür. Bunlar, düşünenler ve şükredenler için ne büyük bir nimettir! Bunlar aynı zamanda cennet lezzetlerindendir ve bunları idrak eden de insandır. Demek ki dünya ve ahiret gerçekte insan içindir.

DÖRDÜNCÜ KISIM: BATNIN ARINDIRILMASI

[564] Batnın arındırılması üç asla dayanır:

1. İlki; için/batnın Allah hakkındaki bilgisizlikten temizlenmesi, yani mârifettir.

2. İkincisi; için/batnın onu kirletenlerden, bulandıranlardan temizlenmesi, yani ta'liye/arındırmadır.

3. Üçüncüsü; için/batnın işlevsizlikten temizlenmesi, yani süsleme/tahliyedir.

[565] Bu üçünün tamamı Allah için olursa "Allah'a sülûk", nefis için olursa "istidrac" adını alır. Allah'a sülûk; peygamberlerin, velîlerin ve âriflerin yoludur. Sülûk, Hakk tarafına yakınlaşmayı meydana getirir.

[566] Velîlik, kerâmet, mükâşefe ve müşâhede; bunların bilgisi ve tâlimi bu ümmet içerisinde Hz. Ali'ye (kv) dayanır. Ondan da şeyhlere ulaşır. Hz. Ali de bunu Peygamberimizden (sav) almış ve şöyle demiştir: "Hz. Nebî'ye sünnetini sordum. Şöyle dedi: Mârifet sermayemin başı, akıl dinimin aslı, sevgi esasım, şevk/Allah'a iştiyak bineğim, Allah'ı zikir yoldaşım, hüzün dostum, ilim silahım, sabır azığım (elbisem), rızâ ganimetim, fakirlik övüncüm, zühd sanatım, yakîn azığım (güç ve kuvvetim), doğruluk şefaatçim, taat hasebim (sonradan elde edilen şan şöhret şeref), cihat karakterim, namaz gözümün nurudur."[1] Bu hadiste içi/batnı/gönlü arındırmanın ve Allah'a sülûkün bütün sırları, zâhiren ticarete sülûk eden kişi örneği üzerinden zikredilmiştir.

1. Asıl: İçin/batnın Allah hakkındaki bilgisizlik sırlarından temizlenmesidir ki bu "mârifet"tir.

---

[1] Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *İhyâ'ü Ulûmi'd-dîn*, Beyrut ty, c. IV, s. 361.

ويَعرف كمال الرَبّ ورحمته من جهتها ويشكر عليها فله هذه اللّذات وهذا النوع من المعرفة والشكر وهذه نعمة عظيمة للمتفكّرين الشاكرين وهذه من لذّات الجنَّة أيضًا ومُدرِكها هو فالدّنيا والآخرة بالحقيقة له.[1]

[ن/٤٩/ء] القسم الرابع: في تصفيَة الباطن

[٥٦٤] تصفيَة الباطن مَبنيّة على ثلاثة أصول:

١. تصفية السِرّ عن الجهل بالله[2] وهي المعرفة.

٢. وتصفيته عن مُكدراته وهي التخلية.

٣. وتصفيته عن التعطل وهي التحلية.[3]

[٥٦٥] ومجموع هذه الثلاثة إن كان لله[4] فهو السلوك إلى الله تعالى وإن كان للنّفس فهو الإستدراج. والسلوك إلى الله تعالى سِيرَة الأنبياء والأوليآء والعارفين [ل/٧٩/ب] وبه تحصل القربة إلى جَنابِ الحق.

[٥٦٦] والولاية والكرامة والمكاشفات والمشاهدات وعلمها وتعليمها في هذه الأمّة منسوب إلى علي بن أبي طالب كرّم الله وجهه ومنه وَصَل إلى مشائخ الإسلام رحمه الله عنه وهو أخذ من النبي عليه السلام. قال: «سألت النبي عليه السلام عن سُنّته فقال عليه والصلاة والسلام: «المعرفة رأس مالي والعقل أصل ديني والحُبّ أساسي والشوق مركبي وذكر الله[5] أنيسي[6] والحزن رفيقي والعلم سلاحي والصبر زادي والرضاء غنيمتي والفَقْر فخري والزهد حِرفتي واليقين قوّتي والصدق شفيعي والطاعة حسبي والجهاد خلقي وقرّة عيني في الصّلوة».[7] ذُكر في هذا الحديث جميع أسرار تصفية الباطن والسلوك إلى الله تعالى على مثال السالك إلى التجارة الصوَريّة.

الأصل الأوّل: في تصفية السرّ عن الجهل بالله وهي المعرفة.

---

[1] «فله هذه اللذات وهذا النوع من المعرفة والشكر وهذه نعمة عظيمة للمتفكّرين الشاكرين وهذه من لذّات الجنَة أيضًا ومدركها هو فالدّنيا والأخرى بالحقيقة له» ناقص في [ن/٤٨/ب]

[2] «مائته» في [ل/٧٩/ء]

[3] «التخلية» في [ل/٧٩/ء]

[4] «له به» في [ل/٧٩/ء]

[5] «الله» ناقص في [ل/٧٩/ب]

[6] «أنسي» في [ل/٧٩/ب]

[7] محمد بن محمد الغزالي أبو حامد, إحياء علوم الدين, بيروت, ٣٦١/٤.

[567] Allah'ın mârifeti de üç şeyle meydana gelir:

a. Allah'ın kemâl sıfatlarını bilmek,

b. Allah'ın, mükemmel bir şekilde yarattıklarını ve onların hikmetlerini bilmek,

c. Bu yarattıklarıyla kullarına verdiği nimetleri ya bu kitabın kapsadığı gibi kesin/burhanî delillerle veya imanî bir bağla bilmektir ki bu da Peygamber'in (sav) sözlerine teslim olmak ve mürşid-i kâmilin sözünü kabul etmekle gerçekleşir.

[568] İlki (kesin/burhanî delillerle bilmek) en mükemmelidir. Çünkü bu, iman ve kesin bilginin başı ve irfanın aslı olan akla dayanmakta ve tevile kâbil olmayacak şekilde ikinci hususu da kapsamaktadır. Sülûk eden kişide Allah'ın mârifeti hâsıl olduğunda, artık onun Allah'ın kemâlini, celâlini, nimetinin kapsayıcılığını, rahmetinin kuşatıcılığını, dünya ve âhirette her şeyin O'na muhtaç olduğunu bilmesiyle kalp sükûnete erer. Allah'ı sever ve iradesini O'na doğru yönlendirir. Çünkü insan, kendisine iyilik edeni sevme karakterinde yaratılmıştır. Sâliklerin ilk durağı budur.

2. Asıl: İçin/batnın kirlerden temizlenmesidir ki bu da "ta'liye/arındırma"dır. Bu da ancak şu iki şeyle gerçekleşir:

a. Yeme içmeyi azaltmak suretiyle bütün gereksinimlerinde zarurî olan kadarıyla yetinmektir. Gıdanın azaltılma metodu tedrîcîdir. Yani alışık olunandan her gün bir dirhem veya daha az eksilterek bunu, en az miktar alışkanlık hâline gelinceye ve nefis de bunu kabul edinceye kadar yavaş yavaş yapmaktır. Her gün bir defa yedikten sonra zamanla iki günde bir yeyince, artık bu alışkanlık hâline gelir ve o insan iki günde bir yemek yer. Aynı şekilde üç gün veya daha fazla günde bir defa yemek de böyledir. Nefsi arındırmada, içeceği azaltmak da gerçekten faydalıdır.

b. Şehvanî duyguları yok etmek, hırs, haset, cimrilik, düşmanlık, kin, kibir, şehvet, gazap ve hainlik gibi şeytanî vasıfları ortadan kaldırmaktır.

[٥٦٧] ومعرفة الله تعالى تحصل بثلاثة أشياء:

١. معرفة صفات كماله،

٢. ومعرفة صنائعه وحكمها،

٣. ومعرفة إنعامه[١] بها[٢] على العباد إمّا باليقين البرهاني كما اشتمل عليه هذا الكتاب أو العقد الإيماني وهو تسليم[٣] قول النبي عليه السلام وقبول قول الشيخ.

[٥٦٨] والأوّل أكمل لأنّه مبني على العقل الذي هو أصل العرفان وأسُ[٤] الإيقان والإيمان ومُتضمّن للثاني غير قابل للتأويل وإذا حصل معرفة الله تعالى للسّالك عَلم[٥] كمالَه وجَلاله وشمول نعمته وعموم رحمته[٦] واحتياج الكلّ إليه في العاجل والآجل سكَن قلبُه حبَه[٧] وانبعَثَت إرادتُه إلى جناب الحق لأنّ الإنسان مَجبول على حُبّ من أحسن إليه وهذا أوّل منزل السّالكين.

الأصل الثاني: تصفية السرّ عن مكدّراته التي هي التخلية وهي إنّما تَتِم بالشيئين.

الأوّل: تقليل [ل/٨٠/ء] الأكل والشُرب والاكتفاء في كلّ ما يحتاج إليه على القَدرِ الضروريّ فطريق[٨] تقليل الغذاء التدريج بأن ينقص كلّ يوم من معتاده قَدَر درهم أو أقلّ إلى أن يصير قليلًا ويصير ذلك معتادًا أو يسكن النفس عليه ثم يعتاد بحَسَب الزمان بأن يأكل في اليوم الثاني بعد ما أكله في اليوم الأوّل بزمان قليل إلى أن يأكل في يومين مرّة وكذا إلى أن يصير في ثلاثة أيّام أو أكثر وتقليل الشُرب نافع في التصفية جدًّا.

الثاني: نَفْي الخواطر الشهوانيّة ودفع الصفات الشيطانيّة من الحرص والحسد والبُخل والعداوة والحِقد، والتكبّر والشهوة والغضب والخيانة.

---

[١] «انعامها» في [ل/٧٩/ب]
[٢] «به» في [ل/٧٩/ب]
[٣] «تسلم» في [ن/٤٩/ء]
[٤] «رأس» في [ن/٤٩/ء]
[٥] «وعَلم» في [ل/٧٩/ب]
[٦] «نعمته» في [ل/٧٩/ب]
[٧] «حبته» في [ل/٧٩/ب]
[٨] «وطريق» في [ل/٨٠/ء]

3. Asıl: İçin/batnın işlevsizlikten temizlenmesidir ki bu "süsleme/tahliye"dir. Bu da ancak iki şeyle gerçekleşir:

a. Nefsi; rahmet, kerem, afv, muhabbet, sıdk, adâlet ve emanet gibi rahmanî sıfatlarla bezemektir.

b. Özellikle seher vakitlerinde olmak üzere gece ve gündüz kalp huzuru, ihlâs, sadakat ve ihtiyat ile ibadetleri artırmak, kalp ve dille sürekli Allah'ı zikretmek. Allah'ın yarattıklarına iyilik etmek, tevekkül, rızâ, teslimiyet, sabır, korku ve ümit içerisinde bulunmak ve her hâlükârda Allah'a hamdetmektir.

[569] Yukarıda zikredilen bütün arındırma ve süslemelerde geçerli olan asıl, bunların Allah için olmasıdır. Birincisine (nefsi kötülüklerden arındırmaya), halktan uzaklaşarak uzlete çekilmek; ikincisine (nefsi güzel hasletlerle süslemeye), Hakk'a iştiyak duymak yardımcı olur.

[570] Denilmiştir ki: Allah'a sülûkun temeli, O'na taat ve ibadette doğru ve ihlâslı olmak, ayrıca Allah'ın yarattıklarına da güzel davranıp merhamet etmektir. Bütün bu hususlar Allah için hâlis olarak tamamlanırsa nefis arınır ve Rabbin inâyeti de nefse yardım eder. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: "Bizim uğrumuzda çalışanları yollarımıza kesinlikle ulaştırırız."[1]

[571] İşte o zaman nefsin iradesi ve Allah'a olan sevgisi kemâle erer, Hakk'a yönelme iştiyakı artar ve nefsin (Allah'a sülûkunda) yol alması kolaylaşır. Allah'ın zikri onun yoldaşı, O'na kavuşamamanın hüznü ise dostu olur. Bu ne güzel dostluktur! Çünkü bu dostluk kalbi, gaflet vadilerinde ayrılıklara düşmekten geri tutar ve ona yoldaşlık eder. Nitekim bir hadiste Peygamberimiz (sav) şöyle demiştir: "Yüce Allah her hüzünlü kalbi sever."[2]

---

[1] Ankebût 29/69.

[2] Ebû Abdurrahman el-Ezdî es-Sülemî,, *Tefsiru's-Sülemî*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, c. II, s. 92; Beyhakî, *Şa'bu'l-İman*, tah. Muhammed Said Zağlul, Beyrut h. 1410, c. I, s. 515.

الأصل الثالث: تصفية السرّ عن التعطّل وهي التحلية وهي أيضًا تَتم بالشيئين:

الأوّل: التحلّي بالصفات الرحمانيّة من الرحمة والكرم والعفو والمحبّة والصدق والعدل والأمانة.

والثاني: كثرة العبادات باللّيل[١] والنهار لاسيّما بالأسحار مع حُضور القلب والإخلاص والصدق والإحتياط ودوام الذكر بالقلب[٢] واللّسان والإحسان إلى خَلْق الله والتوكّل والرضاء[٣] والتسليم والصبر[٤] والخوف والرجاء والحمد لله على كلّ حال.[٥]

[٥٦٩] [ن/٤٩/ب] والأصل المعتبر في كلّ ما ذكر في التخلية والتحلية[٦] أن يكون لله ويعين على الأوّل العُزلة عن الخلق وعلى الثانية الشوق إلى الحقّ.

[٥٧٠] وقيل عُمدةُ السُلوك إلى الله تعالى الإخلاص والصدق في طاعة الله تعالى والإحسان والشفقة على خَلْق الله تعالى وإذا كَمُلت هذه المعاني خالصة لله تعالى تصفوا النفس وتعينها عناية الربّ. «وَالَّذينَ جَاهَدُوا فينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا».[٧]

[٥٧١] وحينئذٍ تكمّل إرادتها ومحبّتها ويزداد [ل/٨٠/ب] شوقها إلى جناب الحق ويسهُل سيرها ويصير ذكر الله أَنيسَها وحزن اللّقاء قرينها ونعم القرين لأنّه يقبِض القلبَ عن التفرّق في أودية[٨] الغفلة ويرفقه. وفي الخبر: «إنّ الله تعالى يحبّ كلّ قلب حزينٍ».[٩]

---

[١] «العبادات بالليل» ناقص في [ن/٤٩/ء]

[٢] «ودوام الذكر بالقلب» [ن/٤٩/ء]

[٣] «والإحسان إلى خلق الله والتوكل والرضاء» ناقص في [ن/٤٩/ء]

[٤] «والصبر» ناقص في [ن/٤٩/ء]

[٥] «والرجاء والحمد لله على كلّ حال» ناقص في [ن/٤٩/ء]

[٦] «التخلية» في [ن/٤٩/ب]

[٧] سُورَةُ الْعَنْكَبُوتِ ٦٩/٢٩.

[٨] «أدوية» في [ل/٨٠/ب]

[٩] أبو عبد الرحمن محمد بن الحسين بن موسى الأزدي السلمي, تفسير السلمي وهو حقائق التفسير, تحقيق: سيد عمران, لبنان/ بيروت ٢٠٠١, ٩٢/٢.: أبو بكر أحمد بن الحسين البيهقي, شعب الإيمان, بيروت ١٤١٠, تحقيق: محمد السعيد بسيوني زغلول, ٥١٥/١.

[572] Nefis bu dereceye ulaşınca, Hakk'ın nurundan parıltılar haz verici şekilde ona görünür ve zamanla yerleşik hâle gelinceye kadar derece derece ona görünmeye devam eder. Onların parıldamaları neticesinde de nefis aydınlanır ve tıpkı Mü'minlerin Emîri Hz. Ali'nin (kv), "Allah'a yemin ederim ki Hayber kapısını cismanî bir güçle değil, ruhanî bir kuvvetle yerinden söktüm."[1] dediği gibi, cismanî güçlerin yapamayacağı şeyleri yapma hususunda nefsin ruhanî gücünü arttırır. Böylece nefse keşifler ve müşâhedeler görünür. Ruhanî gözleri ve kulakları öyle açılır ki, çok uzak mesafelerden, araya giren ulu dağlara ve yüksek tepelere rağmen, gözle görülenleri ve kulakla işitilenleri zâtlarıyla/oldukları gibi idrak eder. Peygamberlerden ve râzı olunmuş velîlerden tevâtürle nakledilen haberlerde olduğu gibi, bu tür idraklerin duyuyla algılamaya atfedilmesi mümkün değildir. Örneğin Hz. Ömer'den nakledildiğine göre, o şöyle demiştir: "Ey Sâriye, dağa (bak) dağa!"[2] Hz. Ömer Medine'de, Sâriye ise Irak'taki Nihâvend'de olmasına rağmen Sâriye, onun sözünü işitmiştir.

[573] Sonuçta bu görme ve işitmeyle melek ve cinler görülür, onların sözleri işitilir. Peygamberimiz (sav) Mi'rac gecesinde Allah Teâlâ'yı bununla görmüş ve söyle demiştir: "Rabbimi kalbimle iki kez gördüm."[3]

[574] İşte bunlar, için/batnın temizlenmesi ve Allah'a sülûk yolunun sırrıdır. "Şüphesiz bunlar bir öğüttür. Dileyen Rabbine bir yol tutar."[4]

---

[1] Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, tah. Muhammed Seyyid Keylanî, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1404, c. I, s. 79; Îcî, *el-Mevâkıf*, tah. Abdurrahman Amir, Daru'l-Cîl, Beyrut 1997, c. I, s. 638.

[2] Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Garîbu'l-Hadis*, Matbaatu'l-Aniy, tah. Abdullah Cuburî, Bağdat h. 1397, c. I, s. 313; Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1407, c. II, s. 253.

[3] Sülemî, *Tefsiru'l-İzz b. Abdisselâm Tefsiru'l-Kur'an/İhtasaru'n-Nukte lil-Maverdî,* tah. Abdullah b. İbrahim el-Vehbi, Daru'l-İbn Hazm, Beyrut 1996, c. III, s. 425.

[4] Müzzemmil 73/19.

[٥٧٢] وإذا وصلت النفس إلى هذه الدّرجة لاحَت[1] عليها لمعات[2] من نور الحقّ مُلِذّة ويتدرّج إلى أنّ يستقرّ زمانًا ويستضي النفس بشروقها ويُقوي قوّتها الروحانيّة على أفعال عجيبةٍ من الخوارق بحيث لا تفي بها القوى الجسمانيّة، كما قال أمير المؤمنين كرّم الله وجهه: «والله ما قلعتُ بابَ خيبر بقوّة جسمانيّة ولكن بقوّة روحانيّة».[3] ويلوح لها المكاشفات[4] والمشاهدات وينجلي عينُها وسَمعها الروحانيّتان بحيث يُدرِك المبصرات والمسموعات بأعيانها[5] من مسافات[6] بعيدة مع حيلولة جبال شاهقة وتلَال عائقة بحيث يمتنع إسناده إلى[7] الحسّ كما نقل بالتّواتر عن الأنبياء والأولياء والمرتاضين مثل ما نُقِل عن عمر رضي الله عنه أنّه قال: «يا ساريّة الجبل الجبل».[8] وسمعه سارية وهو كان بالمدينة وسارية نِهَاوَنْد بالعراق.

[٥٧٣] وبهذا السمع والبصر يرى المَلك والجنّ ويُسمع كلامهم وبه رأي النبي صلى الله عليه وسلّم الربَّ ليلة المعراج فقال: «رأيت ربّي بقلبي مرّتين».[9]

[٥٧٤] هذه هي سرّ تصفية الباطن وطريق السلوك إلى الله تعالى: «إنَّ هٰذِه تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّه سَبيلاً».[10]

---

[1] «لاجب» في [ل/٨٠/ء]

[2] «اللمعات» في [ل/٨٠/ء]

[3] محمد بن عبد الكريم بن أبي بكر أحمد الشهرستاني, الملل والنحل, دار المعرفة, بيروت ,١٤٠٤ تحقيق: محمد سيد كيلاني, ١٧٩/١. :عضد الدين عبد الرحمن بن أحمد الإيجي, كتاب المواقف, دار الجيل, بيروت ١٩٩٧, تحقيق : د.عبد الرحمن عميرة, ٦٣٨/٣.

[4] «ويلوح لها المكاشفات» ناقص في [ن/٤٩/ب]

[5] «أعيانها» في [ن/٤٩/ب]

[6] «مسافاة» في [ل/٨٠/ب]

[7] «إلى» ناقص في [ن/٤٩/ب]

[8] محمد بن عمر بن الحسين الرازي الشافعي المعروف بالفخر الرازي, تفسير الفخر الرازى,النشر: دار إحياء التراث العربي, ٢١٨٧/١.: عبد الله بن مسلم بن قتيبة الدينوري, غريب الحديث, مطبعة العاني, بغداد .١٣٩٧ه, تحقيق : د. عبد الله الجبوري, ٣١٣/١: محمد بن جرير الطبري أبو جعفر, تاريخ الأمم والملوك, دار الكتب العلمية , بيروت ١٤٠٧, ٢٥٣/٢.

[9] الإمام عز الدين عبد السلام السلمي الدمشقي الشافعي, تفسير العز بن عبد السلام تفسير القرآن / اختصار النكت للماوردي, دار ابن حزم بيروت ١٩٩٦, تحقيق: الدكتور عبد الله بن إبراهيم الوهبي,٤٢٥/٣.

[10] سُورَةُ الْمُزَّمِّلِ ١٩/٧٣.

KİTABIN SONU

[575] Gücümüz ve anlayışımız yettiğince Allah'ın mârifeti, sanatı, fiilleri ve eşsiz inceliklerle kullarını nimetlendirmesi bağlamında söylemek istediklerimizin, dolayısıyla *el-Âfâk ve'l-Enfüs* adlı kitabımızın sonu gelmiştir. Bizi buna yönlendiren Allah'a hamdolsun. Allah'ın yönlendirmesi olmasaydı biz kesinlikle yolumuzu bulamazdık.

[576] O'nun kemâlinin ve celâlinin künhünü bilmekten, ikramlarına ve nimetlerine şükretmekten âciz olduğumuzu itiraf ederiz. "[Rabbimiz!] Seni tenzih ile tesbih ederiz ki biz seni hakkıyla bilemedik. Seni noksan sıfatlardan tenzih ederek tesbih ederiz; biz Senin kadrini hakkıyla takdir edemedik." Senin kemâlinin ve celalinin künhünü bilmekten ve nimetlerinin gayesini idrakten âciz olduğumuzu anladık. Aynen senin peygamberin Dâvûd'un bir tesbihinde, "Şükründen âcizliğimi şükür kabul edeni tesbih ederim." dediği gibi, seni bilmekten âciz olmamızı seni bilmek olarak ve sana şükretmedeki kusurlarımızı da bir şükür olarak kabul etmeni umuyoruz.

[577] Çünkü şükürden sonraki âcizlik maksadın yetkinliğine işarettir. Allah'ı idrakten âciz olduğunu bilmek, idrakin ta kendisidir. Seyyidimiz, Peygamberimiz Muhammed'e (sav), onun tertemiz ailesine ve temiz ashabına ve bütün peygamberlere, velîlere ve resûllere salât ve selâm olsun. Âlemlerin Rabbi Allah'a hamdolsun.

خاتمة الكتاب

[٥٧٥] هذا آخر كتاب الآفاق والأنفس وما أردنا إيراده من معرفة الله تعالى وصنعه ومصنوعاته وإنعامه على عباده [ل/٨٠/ب] من لطائف مُبدِعاته بقدر قوّتنا وفهمنا. والحمد لله الذي هدانا لهذا وما كنّا لنهتدي لو لا أن هدانا الله.

[٥٧٦] واعترفنا بعجزنا عن معرفة كنه كماله وجلاله وعن الشكر على آلائه ونعمائه. «سبحانك ما عرفناك حقّ معرفتك سبحانك ما قدرناك حقّ قدرك.» وعرفنا عجزنا عن معرفة كنه كمالك وجلالك وعن إدراك غاية آلائك نرجوا أن تجعل عجزنا عن معرفتك معرفة وقصورنا عن شكرك شكرًا ببشارة نبيك داود عليه السلام في تسبيحه: «سبحان الذي جعل العجز عن شكره شكرًا».[١]

[٥٧٧] لأنّ العجز بعد الحمد مشعر بكمال المقصود والعجز عن درك الإدراك إدراك. وصلى الله على سيّدنا ونبيّنا محمّد وآله وأصحابه الطاهرين وعلى جميع الأنبياء والأولياء والمرسلين والحمد لله ربّ العالمين.[٢]

---

[١] أبو عبد الرحمن محمد بن الحسين بن موسى الأزدي السلمي، تفسير السلمي, دار الكتب العلمية, لبنان/ بيروت,١٣٢١/٢٠٠١.

[٢] «وعلى جميع الأنبيآء والأوليآء والمرسلين والحمد الله ربّ العالمين» ناقص في [ن/٤٩/ب]

İNDEKS

A

ağaç 314, 320, 322, 324, 344, 376
Ahkâmü'n-Nücûm 218
ahlâk 26, 150, 302
ahlâkî 390, 392
akıl 4, 11, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 29, 38, 42, 66, 76, 78, 98, 114, 344, 348, 352, 356, 376, 388, 392, 394
Akrep 204
âlem 4, 11, 12, 20, 24, 36, 41, 43, 45, 128, 130, 294
Aletlerin taaddüdü 112
âlim 12, 16, 33, 38, 68, 72, 344, 392
altın 27, 33, 57, 288, 298, 310, 390
Anomalistik (Ayrıksıl) 166
aracı akıl 78
Arapça 12, 35, 49, 51, 59, 60
Aras Nehri 292
araz 78, 104, 106, 114, 132
Araz 78
arındırma 396, 398
arsenik 288, 312
Arş 146, 148, 208
Aslan 204
astronomi 11, 12, 14, 17, 19, 20, 25, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 50, 58, 63, 146, 294, 296
avlama 332
avuç içi 372
Ay 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 47, 68, 140, 144, 146, 154, 162, 164, 166, 168, 172, 174, 176, 178, 180, 186, 196, 212, 214, 216, 218, 220, 240, 242, 244, 246, 248, 250, 252, 254, 262, 264, 268, 282, 284, 286, 294, 296, 316, 392
Ayak 372
aydınlık 4, 166, 212, 232, 236, 286, 352
ayrılma 122, 124
Ay Tutulması 216

B

Bağdat 5
balçık 324
Balık 204
Balinagiller 340
Basîr 100
Başak 204
Batı Denizi 222
bâtınî 348, 378
batış 140, 154, 228
Batlamyus 20, 31, 36, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 142, 158, 166, 180, 202, 242, 244, 252, 256, 258, 260
Bedâ 104
bedîhî 86, 118
beyaz 288, 308, 352, 354
beyazlık 78, 286
beyin 326, 352, 360, 368
bileşik 42, 74, 80, 102, 104, 118, 122, 124, 146, 312, 348
bilkuvve 84
birleşme 104, 122, 124, 166, 168, 172, 174, 216
Boğa 202
Boşluk 124
Boylam 152
Boylamsal 186, 194
Buhar 274
burun 330, 336, 360, 366
Burun sıvısı 366
Büyük 5

C-Ç

cansız 266, 268, 312, 378
cevher 36, 76, 78, 104, 106, 114, 120, 122, 124, 360, 378
cevher-i ferd 36, 76, 120, 122
ceviz 318
Ceyhun 284, 292
cıva 288
cin 76, 116
cins 106, 338

cisim 76, 80, 88, 116, 118, 120, 124, 132, 266, 274, 284, 318, 378
cisimsel 142, 352
Cisimsel açı 132
cismânî 104
coğrafya 11, 31, 36
çamur 350
çene kemiği 332
çiçek 318, 322
Çinliler 304
çizgi 40, 78, 122, 132, 134, 136, 158, 208, 248, 278, 280, 282
çöl 334
çözülme 118, 120, 266, 378

D

dairesel hareket 42, 142
dairesel konik 356
dar açı 134, 212
Dâvûd 402
Debûr rüzgârı 304
defne ağacı 320
delil 21, 22, 23, 68, 76, 90, 98, 100, 114, 116, 122, 124, 126, 128, 154, 218, 288, 358, 374, 376
dengeli 204, 266, 306, 320, 326, 350, 366, 370, 374, 384, 386
deprem 300
deve 334, 336
devir 84, 102, 106, 124, 174, 200, 202, 224, 314
dışbükey 140, 162
dik açı 134, 150
dinçlik 326
doğal ısı 362
doğrusal çizgi 134
doğrusal hareket 43, 126, 128
doğuş 140, 144, 154, 202, 208, 228
Doğu Türkistanlılar 304
dokunma 326, 334, 352, 362, 364, 366
Dolunay 212
döngüsel hareket 42, 126, 276
dudak 334, 364
duman 208, 272, 274, 276, 288, 320, 328, 354
durahşan 274
Durum 80
Dünya'nın merkezi 138, 208
düşünme 30, 70, 118, 348, 376, 388

E

ebedî 26, 390
ecir 23, 70
Edilgi 80
Ehrimen 104, 110
ekliptik 148, 164, 176, 202, 204
eksen 44, 136, 154
Ekuant 178
Ekvator 40, 44, 148, 150, 152, 154, 202, 220, 222, 224, 226, 228, 230, 232, 304
el-Ka'bî 100
el-Mecistî 20, 142, 240, 242
embriyo 350
Emîrü'l-Mü'minîn 74
Enlem 232
Episikl 160, 164, 166, 172, 178, 184, 186
erguvan çiçeği 286
Eski Hintliler 202
Eşʿarîler 92
Etki 80
ezelî 46, 66, 104

F

faal akıl 78
fâil 90, 108, 114, 128, 162
fâil-i hakiki 108
fâil-i muhtar 128, 162
fâil kuvvet 108
fail sebep 84
farazî 120
fare 310, 330, 344
Farsça 58, 104, 274
fasıl 37
fasih 370
Felek 44, 114, 136, 146, 150, 152, 154, 156, 162, 164, 176, 178, 186, 190, 196
felekî nefis 78

fersah 140, 240, 262
firavun 70

G

gece mavisi 286
geniş açı 134
geometri 15, 17, 19, 25, 31, 36, 46, 140, 242
giyinme 348, 370, 388
gök gürültüsü 274
gökkuşağı 284
göksel 42, 294
gök taşı 274, 286
görme 82, 88, 92, 100, 278, 280, 282, 326, 328, 330, 338, 340, 352, 354, 356, 360, 366, 400
gövde 318
Göz kapağı 354
Gümüş 390
Güneş 35, 38, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 68, 72, 140, 144, 146, 148, 150, 154, 156, 158, 160, 162, 164, 166, 170, 172, 174, 176, 178, 182, 188, 190, 192, 194, 196, 198, 202, 204, 206, 212, 214, 216, 218, 226, 228, 230, 232, 234, 236, 244, 246, 250, 252, 254, 256, 258, 260, 262, 268, 272, 284, 286, 294, 296, 298, 300, 302, 314, 316, 320, 322, 346, 356, 392
Güneşçik 286
Güneş Tutulması 218
Güney rüzgârı 304
güvercin 340, 344

H

hadis 24, 30
hafıza 328, 368, 384
hakiki sıfatlar 88, 90
hakîm 68, 310
halâ 124
hareket 164, 166, 168, 170, 178, 180, 192
hâricî varlık 112
haşir 22, 23, 70
hayal 326, 368, 384
heyûlâ 78, 114, 122, 124
Hıtaylılar 304
H. İbrahim 30, 59
hiss-i müşterek 366
Horasan 5
hulûl 74, 76, 78, 102, 114, 118, 378
Hz. Ali 13, 22, 30, 348, 394, 400
Hz. Ömer 22, 400

I-İ

ılımlı 266, 338
ısırma 332, 334, 364
içbükey 330, 356
iç duyu 352
iç ısı 332
İdil/Volga Nehri 292
idrak 4, 29, 100, 118, 282, 326, 334, 342, 344, 350, 352, 356, 358, 360, 362, 364, 366, 368, 376, 378, 380, 382, 392, 394, 400
ihsan 19, 58, 59
İkizler 202
iklim 204, 222, 296, 298
iklimbilim 11
ilim 30, 57
ilkbahar 148, 150, 152, 226
irade 88, 92, 96, 98, 108, 124, 130
irfan 72
işitme 88, 92, 100, 326, 330, 340, 342, 356, 358

K

Kâbûs b. Veşmgîr 59, 344
kâdir 68, 70, 96, 98, 104, 106
kâfur 302
kahverengi 286, 320
kalp 312, 360, 396, 398
kanat 338
kara boya 310
karanlık 72, 82, 212, 232, 234, 286
Kasırga 276
katır 336
kaynaşma 128

kedi 330, 332, 340, 342, 344
Kelam 27, 28, 59, 62
kelâm-ı nefsî 92
kemâl 94, 96, 98, 102, 106, 396
kemik 340, 342, 350, 354, 372
kerâmet 394
kerrûbî melek 76
kırağı 274, 354
kırılma 276, 282
kırlangıç 308, 344
kırmızı 47, 48, 49, 276, 286, 288, 316
kilüs 318
kimya 33, 266, 268
kiriş 134
koklama 326, 332, 342, 352, 360, 362, 366
koku 206
koni 136, 214
konuşma 348, 358, 370, 374
korku 116, 386, 398
Kova 204
koyun 338, 384
kozmoloji 11, 44
köpek 330, 332, 350
köpük 208, 318
kudemâ 78, 128, 104, 114, 116, 128
kudret 23, 72, 74, 88, 92, 98, 100, 106, 232, 338, 352, 360, 374
kudsî 374
kulak 330, 356, 366, 374
Kura 252, 292
Kurs 146
kuruluk 206
kutup 45, 136, 148, 154, 226, 228, 230, 232
kuyruk 164, 176
kuyruklu yıldız 274
Kuzey Kutbu 140
Kuzey rüzgârı 304
Kükürt 288, 312
küllî akıl 78
küresel 140, 142, 212
Kürsî 146, 148

L

la'l taşı 298, 308
latîf cisimler 116
lezzet 104, 310, 314, 380, 382, 386, 392

M

madde 76, 84, 290, 304, 350, 372
maden 204, 310
mâhiyet 82, 90, 110
makdûrat 106
Maksat 35, 82, 108, 264
mâlûl 96, 112, 114
mârifet 394
mârifetullah 11, 23, 30, 31
matematik 19, 25, 31, 46
Mâverâünnehir 14, 16, 20, 284
Mazhar 35, 36, 37, 48, 74, 82
Mecûsîler 104, 110
Medine 5, 400
mekân 44, 92, 102, 104, 114, 116, 146, 266
melek 76, 400
Me'mûn 27, 40, 44, 202, 240
mercan 302, 314
mercek 278, 280, 282
mevcut 16, 23, 38, 76, 88, 118, 122, 126, 214
mevzû 78
mizaç 206, 306, 386
Mûcib 96
mûcib bi'z-zât 96
mûcid 110
mutâbık 212
Mu'tezile 57, 90, 104, 112, 116
Muzaf 80
mücerred 378
mükâşefe 378, 382, 394
Mülk 29, 80, 268
mü'min 392
mümkün 19, 22, 35, 43, 66, 68, 76, 78, 86, 88, 90, 92, 94, 98, 100, 102, 104, 108, 110, 114, 116, 118, 120, 122, 124, 126, 128, 130, 146, 160, 220, 242, 282, 292, 296, 310, 334,

338, 356, 362, 368, 370, 372, 374, 400
Mümkün 76, 78, 88, 90, 94, 108
mümtenî 76
müreccih 128
mürekkep 78, 102, 104, 120, 122, 124
mürîd 68, 96
müşâhede 12, 37, 378, 380, 382, 384, 394
Müteahhirîn 158, 160
mütehayyile 326, 368
mütehayyiz 102
Mütekaddimîn 222

N

necis 340, 342
nedensellik 270
nefes 330, 360, 362, 370
nefis 12, 26, 70, 72, 76, 78, 114, 118, 120, 326, 352, 368, 380, 382, 384, 394, 396, 398, 400
nefsanî fiiller 352
nefs-i hayvanî 78
nefs-i nâtıka 76
nefs-i nebatî 78
Nerede(lik) 80
Nihâvend 400
nişadır 288, 310
nokta 118, 122, 132, 134, 136, 138, 142, 148, 150, 154, 156, 164, 170, 172, 176, 178, 186, 192, 196, 202, 210, 222, 308, 316, 358
nûr 376
nutfe 314, 324, 350

O-Ö

organ 304
Osmanlı 2, 4
Öklides 19, 31, 36, 46, 47, 63, 248, 250, 252

P

pamuk çekirdeği 318
Paralaks 40, 208, 210
paralel 20, 41, 138, 152, 282
parmak 366
pas 286, 362
pelesenk ağacı 320
perazvâne 140
Peygamber 21, 22, 27, 37, 66, 336, 370, 378, 396
pıhtılaşmış kan 350

R

rahîm 68, 318
rahmet 206, 308, 374, 392, 398
rızâ 394, 398
riyâzet 23, 26, 66, 72, 100, 116, 382
rubûbiyyet 348
ruh 12, 26, 36, 76, 376, 378
ruhaniyyât 82
Rusya 292
rutubet 308
rüzgâr 272, 276

S-Ş

Sabâ rüzgârı 304
sabır 394, 398
sâbit yıldızlar 138, 146, 164, 230, 262, 352
sandal 302
sarılık 286, 308, 342
sarılık hastalığı 308
Selbî sıfatlar 100
semavî 11, 74, 108, 114, 116, 146
Semî‘ 100
Semtü'r-Re's 208
Seneviyye 24, 104, 110
sıcakkanlı 336
sıcaklık 204
sıfat 35, 70, 90, 92, 100, 112, 130
sinir 354, 366
siyahlık 286
soğukluk 304
sonbahar 150, 226
sonsuz 84, 112, 120
sudûr 26, 35, 36, 38, 84, 96, 114, 116, 136
sûret 72, 78, 84, 110, 114, 124, 304, 348

süflî 66, 76, 264, 294, 378
Süflî 76
sülfür 288
sülûk 26, 36, 394, 400
Sülûk 394, 396
sürüngen 274, 338
Şam 5
şeytan 76, 116
şeytanî 396
şimşek 274

T

taakkul 380
taayyün 82, 90, 92, 94
Taberistan Denizi 292
tabiatçı filozoflar 110
tahliye 398
takvim 160
tam sebep (küllî sebep) 84
Taşıyıcı Küre 168
tatma 326, 332, 352, 362, 366
tavuk 344
Tebriz 14, 33, 35, 60, 284
tecrit 26, 72
teorik 20, 46, 120, 122
Terazi 44, 150, 204
terkip 288, 294, 308
teselsül 84, 94, 102, 106, 112, 124, 130
teslimiyet 398
tevâtür 116
tevekkül 398
tırnak 372
tıynet 84
tikel 326, 368
tiryak otu 342
tohum 338
toprağımsı 288, 290, 300, 314, 320, 372
tükürük 318, 332, 362, 366
tükürük salgısı 362
Türk 4
Türkçe 35, 58, 60, 140, 274
Türk taşı 308

U-Ü

ufalama 332
ufuk 154, 208, 230, 234, 236
Ufuk dairesi 152
ulvî 76, 264, 294, 306, 376, 378
ulvî etkiler 294
Unsur 264
Utarid 146, 162, 176, 178, 180, 184, 186, 188, 190, 192, 196, 198, 200, 202, 254, 256, 262
uzaklık 102, 136, 138, 144, 146, 154, 166, 168, 176, 180, 240, 242, 248, 250, 254, 262, 280, 282
uzam 270
uzantı 120
üçgen 234, 246, 248
ümit 398

V

Vâcibü'l-Vücûd 92
varlık 4, 11, 24, 28, 35, 36, 62, 78, 82, 86, 88, 90, 92, 102, 104, 106, 110, 112, 116, 122, 204, 346, 380
vaşak 342
Vazʿ 78
veba 302, 306
vehim 326, 368, 376, 384
velî 26
velîlik 394
vücûb 88, 90, 100
vücûd 82, 88, 90, 92

Y

yağmur 68, 116, 272, 292, 298, 300, 302, 308, 312, 338
yağmur yüklü bulut 272
yakînî bilgi 108
yaklaşım 194
yakut 288, 298, 306
Yakut taşı 306
yalancı safran 318
yansıma 276, 280, 284
yaprak 322

Yarakan taşı 342
yavaşlık 168
yavru 326
yay 134, 152, 154, 204, 210, 284
yedi gök 146
yedi iklim 204, 296, 298
yedi tabaka 354
Yengeç 44, 156, 194, 202, 204
yer kabuğu 290
yeşil 356
Yezdan 104, 110
yıldırım 274, 308
yıldız 15, 152, 154, 172, 230, 274
yırtılma 128, 146, 160
yiyecek 312, 332
yokluk 82, 92, 110
yörünge 41, 138, 152, 162, 172, 178, 188, 228, 230
yumuşaklık 72, 294, 296, 326, 390
yüzey 78, 132, 134, 136, 142, 234, 244, 276
Yüzeysel açı 132

Z

zâhirî 22, 23, 348, 374, 378
zât 70, 90, 96, 102, 116
zehir 340
zemherîr 290
Zenit 40, 208, 226, 232
Zîc 38, 63, 196
zorunlu 26, 35, 43, 66, 74, 76, 82, 84, 86, 88, 90, 94, 96, 98, 104, 118, 120, 124, 126, 128, 130, 142, 144, 232
Zorunlu varlık 78
zühd 26, 72, 394
Zühre 44, 146, 176, 190, 192, 194, 196, 198, 200, 202, 252, 254, 256, 262